

АБДУЛЛА ҚАҲҲОР

АСАРЛАР
БЕШ ЖИЛДЛИҚ
УЧИНЧИ ЖИЛД
ЎТМИШДАН ЭРТАҚЛАР

Қиссалар

Тошкент
Faafur Fулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1988

Редколлегия:

УЛМАС УМАРБЕКОВ (раҳбар), САИД АХМАД, ЭРКИН АЪЗАМОВ, НИЗОМ КОМИЛОВ, ОЗОД ШАРАФИДДИНОВ,
КИБРИЁ ҚАҲҲОРОВА, МАТЕҚУБ ҚУШЖОНОВ

Нашрга тайёрловчи
КИБРИЁ ҚАҲҲОРОВА

Қаҳҳор, Абдулла.

Асарлар: 5 жилдлик. З-жилд. Утмишдан эртаклар:
Қиссалар. [Редколл.: У. Умарбеков, С. Аҳмад, Э. Аъзамов ва бошқ.; Нашрга тайёрловчи К. Қаҳҳорова].— Т.:
Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988.—368 б.

Мазкур жилдга адабнинг турли мавзудаги қиссалари жамланди.
«Синчалак» қиссаласида 50-йилларнинг ўрталарида ўзбек қишлоғида юз берган жиддий ўзгаришлар, колхозчилар онги ва ҳаётида қарор тоғлан янгича қарашлар ёрқин бўёқларда акс эттирилади.

Муаллифнинг «Олтии юлдуз», «Утмишдан эртаклар», «Мұхаббат» қиссалари ҳам ушбу жилдан ўрин олган.

Қаххар А. Собрание сочинений в пяти томах.. Т. 3.
Сказка о былом: Повести.

Уз2

K 4702570200-20
M 352(04)-88 3-88

ISBN 5-635-00008-8

Қиссалар

ОЛТИН ЮЛДУЗ

I

Шукурбой аканинг ўғли Аҳмаджон үруш башланинг кунлари ҳамрайони бўлган бир талай, колхозчи ёшлар қатори аскарликка ариза берганидан «дарров милтиқ оламану урушга кетавераман» деб ўйлаган эди. Ҳарбий комиссариатдагилар: «Йўқ, Аҳмаджон, ҳозир одам керак эмас» дейишди. У қайтиб ўзининг «Пахтачилик» колхозида кетмонини чопиб юра турди, лекин ўзини улуғ походда бирон англашилмовчилик орқасида бўлинмасидан кейинда қолган жангчидай сезар эди.

Қишидаги ўтди. Зўр ташвишлар, умидлар кўклами келди. Ҳар йили Май байрамида ясан-тусан қилиб, гажак қўйиб, грузовойда Бешариққа тушадиган Шоварди қизлари байрам кунларини ҳам эркаклар билан баб-бара-вар кетмон уриб далада ўтказиши.

Шундай қилиб ёз ҳам ўтди. Ниҳоят Аҳмаджон аскарий хизматга чақирилди.

Аҳмаджон, модомики одам керак бўлиб чақирилганидан кейин, урушга бетўхтов юборилишини кутар эди. Оёғи остида ўралишиб юрган ўғилчаси Муҳаммаджоннинг пешонасидан ўпди; хотини, қариндошлари, ёр-дўстлари билан хайрлашар экан, худди ҳозир урушга кириб кетаётгандай «ё чангим чиқади, ё донғим чиқади!» деди.

Бироқ у тушган поезд ғарбга эмас, шарққа қараб кетди. Аҳмаджон бунга чандон эътибор қилмади, чунки бирор жойдан кийим-бош, милтиқ олиш керак эди. Вагонда Аҳмаджонга ўхшаган йигитлардан яна бирмунча бор эди. Булар бир шаҳарга тушиб, эртасига кийим-бош олишди. Учинчи куни азонда бирдан «тур-тур!» бўлиб қолди. Жуда кўп киши чиқиб майдонга саф тортди. Милтиқ улашилди. Аҳмаджонга нимдошгина милтиқ тегди. У милтиқни олиб ўзини одатдагидан кўра ҳам бардамроқ ва кучлироқ сезди. Командирнинг «Рота, смирно!» деган овози унга ғалаба наърасидай эшитилди.

Рота поездга чиқди. Бу поезд ҳам ғарбга эмас, шарққа қараб кетди. Шундай кунларда мамлакатнинг

бирон бурчагида ҳарбий кийим кийган кишининг фронтдан узоқда юришини тасаввур қила олмаган Аҳмаджон ҳайрон эди.

Ўруш ғарбда, рота фронтдан уч-уч ярим минг километр берида, яна шарққа қараб кетаётиди!

Аҳмаджон ўйлаб ўйига ета олмас эди.

Дераза ёнида, эндиғина сабза урган мўйлови тескари қўйилган қошга ўхшаш бир йигит вагоннинг ғилдирак қоқиши муқомига аллақандай бир куйни хиргойи қилиб борар эди, Аҳмаджон ундан секин:

— Жўрам, қаёққа кетаётимиз? — деб сўради.

Бу йигит «ҳеч ким ҳам билмайди» дейиш ўрнига афбошига номуносиб бир тарзда тўнглик қилиб:

— Командир доклад қилгани йўқ,— деб жавоб берди.

Аҳмаджон таъби тирриқ бўлиб, бошқа ҳеч кимдан гап сўрамади.

Кейинги ўн-үн беш йил мобайнида Ўзбекистон темир йўлларида «дуварак» бекатчалар шунча кўпайганки, бу йўлдан кўпининг отини йўловчилар эмас, баъзи кондукторлар ҳам билмайди. Буларни анчайин поездлар ҳам назар-писанд қилмай пишқирганича ўтиб кета беради. Поезд бир неча соат йўл юргандан кейин ана шундай бекатчалардан бирига келиб тўхтади. Эрта куз жаласи тоғлиқ жойларга хос ҳафсала билан қуяр, ёмғир суви темир йўлнинг икки томонидан дарё бўлиб оқар эди.

Роганинг кети вагондан тушибасданоқ, саф бўлиш ҳақида команда берилди. Жала тингунча бирон бошпана-га кириб турармиз деган умидда атрофга қараётган жангчилар командани эшитиб ҳанг-манг бўлишди: наинки шу тобда, осмон ҳамма тарновларини бараварига очиб юборган бир пайтда йўлга тушилса!

Вагондан энг кейин тушган ва миљтиғини тифидан ушлаб, кетмондай елкасига қўйиб шошибасдан келаётган Аҳмаджон:

— Строй бўлмасдан шундай кетаверсак бўлмасмискин? — деди.

Командир жаҳл билан бурилиб унга қаради, бир нима демоқчи бўлган эди, унинг миљтиқ кўтаришини кўриб кулгиси қистади.

— Бу ҳандай миљтиқ кўтариш? Тугмангизни солинг! Аскар ҳеч қачон, ҳеч қаерда «шундай» кета бермайди... Р-ровняйсь!

Командир ротани бутун қоидага мувофиқ тартиб билди йўлга солди. Жала ҳамон қуяр, рота икки томонда

хира кўланкадай кўринган адирни оралаб, худди сув остида юргандай, зўр қиёинчилик билан тахминан шарққа томон борар эди.

Булар шағал тўқилган катта йўлдан бурилиб ён бағирдаги сўқмоққа чиққанда жала яна ҳам шиддатлироқ ёғиб, сўнг бирдан тинди. Рота бир қатор бўлиб сўқмоқдан, бáланд ўсган ўт-ўланлар орасида гоҳ кўриниб, гоҳ кўринмай кетмоқда эди. Тоғ шабадаси ҳар пуллаганда ўт-ўланлар вашиллар, буталар ғувиллаб, сарак-сарак қилилар эди. Ҳадемай адирлар орасини қоплаб ётган кул ранг туман тарқалди.

Рота, ҳатто ён бағирда ҳам, тўпиқдан сув кечиб бир неча километр йўл босганидан кейин, сойликка тушди. Жилғадан ҳайқириб чиқиб келаётган сой рўпара келди. Сой, унча катта бўлмаса ҳам, ниҳоятда тез оқар, «қулқ-қулқ» этгач товушлар сув остида катта-катта тошлар юмалаётганини билдириб турар эди. Командир сойдан кечиб ўтишни буюрди. Бундан бошқа чора ҳам йўқ эди. Ротанинг ярмидан кўпи кечиб ўтди. Қолганлардан бир қисми сойнинг ўртасига етмасдан, бир қисми эса ундан ҳам берироқдан қайтишга мажбур бўлди. Икки киши оқиб кетаёзди. Пишқириб, илондай тўлғаниб оқаётган бу сув сув эмас, бир бало эди.

Командир ўтганларга разм солиб турган эди, Аҳмаджонни чақириб мийифида кулди. Аҳмаджон унинг нима демоқчи бўлганини фаҳмлаб, дарҳол қайтиб сойга тушди ва ўртасига келиб, қоққан қозиқдай туриб олди. Сув қаҳр билан унинг биқинига урилиб шовиллар, бошидан ошиб ўтгудай бўлар, лекин тоғдай гавдасини қимирлата олмас эди. У сойдан ўта олмай қайтганларнинг ҳаммасини бирма-бир қўлидан ушлаб ўтказиб қўйди.

Рота яна бир қатор бўлиб йўлда давом этди. Булар шағал тўқилган катта йўлни кесиб ўтиб, адирга томон чиқиб кетаётганда ботаётган қуёшнинг ҳорғин нури рўпарадаги қорли тоғ чўққисини, унинг тепасида увададай осилиб турган қора булатни бир лаҳза қизартирдида, сўнди. Шу билан узоқдаги тоғ оралиқларидан бошлэнган қоронғилик аста-секин ҳаммаёққа тарала бошлади.

Рота адир устига чиққанда унинг ҷариги томонида чаророн бир водий кўринди. Унинг бир чеккасида — адир этагида уч-тўртта оқ уй ва ўртасида бир неча қатор ғарамга ўхшаган қора уйлар кўринди. Ҳаммаёқ жимжит, фақа аллақаерда электростанция гупиллар эди. Рота пастга тушгандан кейин, узоқдан ғарамга ўхшаб кўрин-

ган катта-катта уйлар орасида юрган кишилар қораси кўрина бошлиди.

Командир ротани ўшандай уйлардан бирининг олдида тўхтатиб, ўзи қаёққадир кетди, анчадан кейин бир киши билан қайтиб ротани ўз майлига қўйди-ю, уйга кириб кетганича зим гойиб бўлди. Жангчилар кийим-бошларини ечиб сиқишар, исимоқ учун у ёқдан-бу ёққа юришар эди.

Аҳмаджоннинг назарида бу ишлар, бу юришлар, тоғ оралиғига солинган бу уйлар ҳаммаси ортиқча, урушга ҳеч тегишлиги йўқдай кўринар эди. У, эшик ёнига чўн-қайиб ўтириди-да милтигининг затворини бир неча марта боя очиб ёпди; сўнгра, ёнида, деворга суюниб турган бир жангчидан:

— Жўрам, ўқни қачон беради? — деб сўради.

Деворга суюниб турган жангчи йўлда — поездда тўнглик қилған йигит эди.

— Ҳа, зағча отармидингиз? — деб яна тўнглик қилди.

Аҳмаджон товушидан билдики ўша йигит экан. Бу сафар ғаши келди: «Нима бу, ҳадеб тутун қайтаради, арпасини бирор хом ўрибдими?»

— Тўғри гапимга эгри жавоб берасиз-а, ўртоқ,— деди Аҳмаджон,— боя ҳам шундоқ қилған эдингиз... Мунча сассиқ йигит экансиз, ичингизда ит ўлганми!

Аҳмаджон шу гапни айтиб, ўрнидан туриб кетмоқчи бўлган эди, ҳалиги йигит унинг елкасидаң босиб, ёнига ўтириди.

— Кечирасиз, ўртоқжон, bemavrid ҳазил қилибман... Қаердансиз?

Аҳмаджон дарров жаҳлидан тушди.

— Бешариқдан. Ўзингиз қаердансиз?

— «Семхоз»дан, эшитганмисиз? Бизнинг совхозини уруғ заводи деса бўлади. Яхши уруғлик чигитлар биздан чиқади.

Бирпас жим қолишгандан кейин Аҳмаджон сўради:

— Нега бунча тажангисиз?.. Ҳа, аввал танишиб қўйалик, отингиз нима?

— Бўтабой... Тажанг эмасман, ўртоқжон, кейин айтиб бераман. Бундан буён биргамиз-ку. Бафуржа ўтириб айтиб бераман. Ҳа, айтгандай, қачон ўқ беради, дедингиз. Ўқ отишимизга ҳали етти қовун пишиғи бор. Бу милтиқлар отилмайди, ўқдони тешиб қўйилган.

Аҳмаджон милтигини пайпаслаб кўрди, унинг ўқдони ҳақиқатан тешик эди.

Бу кунларда немис Сталинград деворларига бош урмоқда, Кавказ тоғлари этагида оч бўридай изғиб юрмоқда эди. Аҳмаджон шундай кунларда, одам керак бўлиб аскарий хизматга чақирилгани ҳолда, фронтдан уч-уч ярим минг километр берида, яна отилмайдиган милтиқ кўтариб ўтирганига гоҳ хит бўлар, гоҳ кулгиси қистар эди. Ичкарида командир бошлиқ бир неча киши милтиқ тозалаётган экан, старшина келиб уларнинг қўлидан ўша отилмайдиган милтиқни ҳам олиб кетди.

Бирпастдан кейин казармага киргани ижозат бўлди. Казарма қоронғи, унинг бир бурчида кичкина чироғ милтиллар эди. Жангчилар кечки овқатга берилган нон билан ёғни еб бўлмасданоқ, ухлаш ҳақида буйруқ бўлди.

II

Рота саҳарда оёққа туриб, казарма эшиги олдига — йўлкага саф тортиди. Теварак-атрофдан ғовур, ҳайқириқ, команда товушлари эшитилар эди.

Аҳмаджон синчилаб қараса, эҳе... шунча одам кеча кечаси қаерда экан? Ялангларга, йўлкаларга одам сифишимас эди.

Бироқ нонуштадан кейин шунча одам кўз очиб юмгунча зин ғойиб бўлиб кетди. Бутун лагерь кеча кечасидагидек бўشاшиб қолди. Ҳаял ўтмай, кун чиқиш томондаги адирнинг орқасидан тўп овози эшитилди. Снаряд лагерь устидан илондек пишқириб ўтди, рўпарадаги тоғнинг бағридан қора тутун кўтарилди ва йўталган сингари товуш эшитилди. Ундан кейин қаердадир пулемёт тариллади; якка милтиқ товушлари, «Ура!» садолари келди. Шу яқин ўртада мотор гуриллади. Бирпастдан кейин лагерь устида думига каттакон пуфак боғлаб олган самолёт пайдо бўлди. Қаердадир зенитка гумбирлар эди. Шундай қилиб лагерда машқ куни бошланиб кетди.

Аҳмаджон буни кўриб бугун бирон қуролни, ҳеч бўлмаганда, учидан, милтиқни ўрганиш умидида эди. Бироқ тушки овқатгача ҳам рота тайинли бир иш қилмади казарма эшиги олдида ўтирди. Афтидан, буларни машқ қилдиришга, машқини тезроқрасо қилиб фронтга жўнатишга ҳеч ким шошилмас ва шошилишни лозим ҳам кўрмас эди.

Тушки овқатдан сўнг ротага бир соат истироҳат қилгани ижозат берилди. Бу вақтда ҳар бир жангчи истаганини қилиши, ҳатто ухлаши ҳам мумкин эди. Аҳмад-

жон кўмандирнинг машқ қилдиришга шошилмаганидан ҳам кўра дам олишга ижозат берганига ҳайрон бўлиб, «мунча ҳам юраги кенг одам экан!» деб қўйди.

Аҳмаджон нима қилишини билмай ҳовлига хат ёзмоқчи бўлди. Бироқ хат ёзгани ўтирганида бирон калима ҳам сўз келмади. Нима деб хат ёзади? Ёр-дўстлари, қавм-қариндошлари билан хайрлашган вақтда «урушга кетдим, ё чайгим чиқади, ё донғим чиқади» деган киши урушдан шўнча узоқда, яна отилмайдиган милтиқни кўтариб, кунй бўйи казарма эшиги олдида ўтирган бўлса, нима дейди? Газеталардан кундалик ахборотни зўр ташвиш билан кузатиб турган кишиларга ҳали ўзи ҳам тушуна олмаган бу ердаги осойишталик тўғрисида нима деб ёзади?

Аҳмаджон ҳозирча хат ёзишдан воз кечди. У, қалам билан қоғозни чўнтағига солиб, ўрнидан турганида Бўтабой келди. Бўтабой қўлидаги узундан-узоқ ёзилган хатдан кўзини олмай, яна ниманидир қўшимча қилмоқчи бўлса керак, ўйлар эди.

— Шунинг ҳаммаси хатми? — деди Аҳмаджон.— Бунча гапни қаердан топиб ёздингиз? Нима ёздингиз?

Бўтабой хатни букар экан, уф тортди.

— Буни кимга топшираман? Ким юборади?.. Хотинимга ёздим. Бир нима эсимдан чиққандай бўлаётиди.

— Шунча гапни ёзиб, яна бир нима эсингиздан чиқкан бўлса, хотинингизни жуда ҳам яхши кўтар экансизда!

Бўтабой ялт этиб Аҳмаджонга қаради-да:

— Сизнинг хотинингиз борми? — деб сўради.

— Бор.

— Олганингизга қанча бўлган?

— Анча бўлган. Ўч яшар ўғлим бор.

— Менинг хотин олганинга ниҳояти икки ой бўлган эди!

Аҳмаджон қаттиқ кулиб юборди.

— Ундоқ бўлса, сизга жавоб беришса бўлар экан.

Шунга тажанг бўлиб юрибман денг!

Бўтабой «йўқ» деди, лекин бу сўзни шундай бўш айтдики, ўзи ҳам хижолат бўлиб, тузатишга уринди:

— Мен қатори йигитлар қорга кўкрагини бериб, ўлим билан олишиб юрса-ю, мен иссиқ кўрпани десам, ҳажиқиз бўлар эдим.

— Гап бирорнинг ҳажиқизлиги, бирорнинг ўғил болалиgidами? Мен аскарликка ариза берганинда ўлим билан олишиб юрган йигитлар ҳам эсимга келгани йўқ,

ўғил болалигимни кўрсатиш ҳам. Хотинингизни жуда яхши кўрасизми?

Бўтабой «жуда яхши кўраман» деган гап кўнглида-гини ифода қила олмагани ва ифода қила оладиган бош-қа гап топа олишига кўзи етмагани учун индамади.

— Ҳа, албатта, яхши кўрасиз,— деди Аҳмаджон,— янги уйлангансиз... Лекин, ростини айтсан, сизнинг муҳаббатингиз менинг муҳаббатимга қараганда ҳали анча гўр бўлса керак. Қайсимиз хотинимизни кўпроқ яхши кўрар эканмиз, сизми, менми? Мен ҳам янги уйланган вақтимда хотинимни сиздай яхши кўрар эдим. Сизнинг ҳозирги муҳаббатингиз менинг ўша вақтдаги муҳабба-тимга тенг келади. Тўғрими?

— Бўлса бордир.

— Йўқ, худди шундай! Лекин мен хотиним билан анча йилдан бери туриб, ундан кўп яхшиликлар кўрган-ман. Бу яхшиликларнинг ҳар қайсиси кўнглимдан ало-ҳида-алоҳида жой олган. Бундан чиқдики, agar сиз хотинингизни бир норма яхши кўрсангиз, мен хотинимни бир ярим, икки норма яхши кўраман. Мен «хотиним» деганимда кўз олдимга жуда кўп нарсалар келади. Бундан ташқари, уйимни кўзимга жаннат қилиб кўрса-тадиган яна бир нарса бор: менинг уч яшар ўғилчам бор. Уч яшар бола нима эканини биласизми? Билмай-сиз... Кўчадан келганингда тиззангга ўтирса, қўлчаси билан юзингни силаса, чуғурласа... Йўқ, сиз буни билмай-сиз!

Аҳмаджон бирпас жим қолди, сўнгра, Бўтабойга эмас, ўзича гапираётгандай давом этди:

— Наинки, бирор мени «ўғил бола экан» десин, деб киши ўз боласидан, хотинидан, тупроғи кўзига тўтиё бўладиган қишлоғидан узоққа кетгани, ўлимга рўпара бўлгани рози бўлса! Уруш — қуён ови эмас. Душманнинг юзтасини ўлдирсанг юз биринчиси, мингтасини ўлдирсанг минг биринчиси сени ҳам ўлдириши мумкин. Мен шуни билар эдим, шуни билиб туриб аскарликка ариза берганман... Мени ёшлигимда чумчук тепган. Чумчуқнинг уясини бузмоқчи бўлганимда; тепамда чирқираб учиб юрган чумчук пайт пойлаб туриб бошимга тепган. Бу бир ибрат. У ёғини ўзингиз билиб ола беринг... Мен со-вет даврида кўкрагимни кўтариб юришга ўрганиб қолган йигитман. Мен ўз юртимда мусоғир итдай думимни қисиб юришни хоҳламайман. Николайнинг замонида шундоқ экан, фашист келса, ундан минг ҳисса баттар бўлади. Агар ўғлимнинг пешонасида кўчадан фашист

ўтганда икки букилиб туриш бўлса, фашист бу томонга менинг ўлигимни босиб ўтади. Ўндан берида ўта олмайди. Ўғил болалик дейсиз. Йўқ, агар гап ўғил болаликни кўрсатиш бўлса, мени уйимдан омбир билан ҳам суғуриб ола олмас эдингиз!

Сафланиш ҳақида команда берилди. Рота яна йўлга саф тортиди. Капитан жангчиларни номма-ном чақириб ким қандай қуролни ўрганмоқчи эканини сўради. Навбат Бўтабойга келганда у, ер остидан Аҳмаджонга қаради ва шу билан «сиз қаерда бўлсангиз, мен ҳам ўша ерда бўлай» демоқчи эди. Аҳмаджон буни фаҳмлаб кўз қири билан пулемётчилар тўпини кўрсатди.

Пулемётчилар бошқа казармага кўчирилди.

III

Таълим — машқ кунлари бошланиб кетди.

Бўлинма тонг қоронфисида оёққа босганича куни бўйи тінин олмас, ҳатто одатда тушки овқатдан кейин бериладиган бир соатлик истироҳат ҳам кўпинча берилмас эди.

Аҳмаджон Бўтабой билан бир казармада бўлса ҳам беш кунгача кўриша олмади. У ҳам, Аҳмаджон сингари, ўз взводи билан тонг қоронфисида чиқиб кетганича уйқу маҳалида қайтади-ю, таппа ташлаганича ухлайди қолади. Олтинчи куни кечки пайт Аҳмаджон ўз взводи билан казарма ёнидаги тепаликда милтиқ тозалаш билан машғул эди, Бўтабой казарманинг нариги томонидан бир қучоқ кўрак кўтариб ўтди. У, Аҳмаджон шу ерда эканлигини билиб, қараб-қараб борар эди. Аҳмаджон қўлини кўтариб, ўзини танитди ва бош ишораси билан ҳол сўради. Бўтабой оёғи билан ерга бир нима деб ёзди-ю, яна йўлда давом этди. Нима деб ёзганини бориб кўришга фурсат йўқ эди, кечки овқатга кетаётib қараса, «ўлиб бўлдим» дебди. Машқ билан ўтадиган кунлар ҳақиқатан жуда оғир эди. Аҳмаджон етти ёшда отасидач, ўн ёшида онасидан етим қолган. Ўша вақтдаги турмуш, ўша шароитдаги болаликни назарга олганда, уни «кичик меҳнаткаш» дейиш мумкин эди. Агар «кичик меҳнаткаш» бўлмаганда то ўн олти ёшгacha ҳар кимларниг эшигига юриб, ионини топиб ея олмас эди. Унинг суюги жисмоний меҳнат билан қотди. У меҳнатга бўлган қобилиятини айниқса колхозда кўрсатди. Шу қобилияти орқасида донгдор звенога бошлиқ, ундан кейин бригадир бўлди. «Юқори ҳосил» значоги олди. Ана шу Аҳмад-

жон — меҳнатда чиниққан, унча-мунча оғир меҳнатни кўрдим демайдиган шу йигит ҳам толиқар, баъзан отга ўхшаб тикка турган жойида пинакка кетар эди.

Ҳарбий таълим қурол ишлатиш ва ҳарбий расм-таосиатни билишдан иборат деб ўйлаган «янги аскар болалар»га, албатта, бу қийинчилик, баъзан ҳарбий билимга алоқасиз кўринган ишлар ортиқча туюлар эди. Бу нарса Аҳмаджоннинг ҳам кўнглидан ўтган пайтлар бўлди. Бироқ ундаи эмас эди, Аҳмаджон разм солиб қараса, жангчи қўлига жанговар қурол олишдан бурун ўтда ёнмайдиган, сувда ботмайдиган, ер тагида илон қимирласа биладиган, юлдузни бешоти урадиган бўлиши керак экан. Шунинг учун Аҳмаджон командирнинг ҳар қандай буйруғини, ҳатто, ҳарбий таълимга тегишлиги бўлмаган топшириғини ҳам уруш майдонидаги жанговар вазифа ўрнида кўриб бажаар эди.

Дастлабки кунларда ҳамма ҳам ишнинг бу қадар кўплиги, қистовлиги фронтнинг одамга эҳтиёжидан келиб чиққан; жангчилар зарур бўлган малакани ортириши биланоқ бетўхтов фронтга юборилади деб тахмин қилган эди. Шундай тахминга асос ҳам бор эди, чунки бу вақтларда Қизил Армия душманнинг Москвага ҳужумини қайтарган бўлса ҳам, душман кейинчалик яна ташаббусни қўлига олиб, ғарби жануб томондан фронтни ёриб ўтган, Воронеж, Сталинград районларига чиқиб қолган, Москвани ўраб олишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган эди.

Бироқ ишлар шунча қистов, шунча кўп фронтда ҳалигидай тахминларга асос бўладиган воқеалар юз берганига қарамай, жангчилар ҳар якшанба куни ҳар қандай машғулотдан озод қилинар эди. Жангчилар бу кунни ўйин-кулги, вақтичоғлик билан ўтказишар, кечқурун кино тарқ бўлмас эди. Дам олиш кунларига қараб айтганда, ҳалигидай тахминларга сира ўрин йўқ эди.

Ҳақиқатан шундай бўлиб чиқди. Бир якшанба куни Аҳмаджон ошхонага дежур бўлиб уйқудан қолди. Кечқурун ҳамма кинога кетганда бирпас мизғигани казарма ёнидаги майсага чўзилган эди, рўпарадаги адир ён бағирилигидан ашула товуши эшитилди. Аҳмаджон ётган ерида бирпас унга қўшилди-ю, кейин бўлмади — адирга чиқиб борди. Бу ерга ўн чоқли жангчи тўпланган, ҳаммаси бир-биридан хушловоз, хушчақчақ йигитлар эди. Навбат келганда Аҳмаджон ҳам бир жуфт ашула айтиб берди. Кейинчалик маълум бўлди, булар турли батальондан бўлиб, баъзи бирларининг батальонлари

аллақачонлар машқини расо қилган ва бир неча ойдан бері фронтга жұнаш ҳақида буйруқ күтиб ётар экан.

Бу батальонлардан баъзилари икки ойдан кейин жүнади. Ҳамма бу батальон фронтта кетди деб ўйлаган әди, бироқ Ленинбоддан, Қаттақұрғондан, Олмаотадан ва бошқа шаҳарлардан хатлар кела бошлади. Қетишида Аҳмаджон билан қучоқлашиб хайрлашган бир йигит хатида: «Құмондонник бизни тамом эсидан чиқарди, шекилли, ҳали ҳам занг босиб ётибмиз», деб ёзибди.

IV

Аҳмаджон, бир неча ой таълим күриб яхши пулемётчи бўлганидан кейин, бир вақтлар аскарликка ариза берган кунларида, «дарров милтиқ оламану урушга кетавераман» деб ўйлагани ёдига тушса, кулар әди.

У яхши пулемётчи бўлиб, синовдан ўтган бу кунларда Қизил Армия бир ярим минг километр масофада фронт бўйлаб ҳужум қилмоқда ва Ленинград атрофида, марказий фронтда, Харьков остоналарида, Азов денгизи, Қора денгиз бўйларида душманга қақшатғич зарбалар бермоқда әди. Москва қамал хавфи остида қолган кунларда ҳам машқи расо батальонлар мамлакат ичкарисида «занг босиб» ётганини эслаганда, ҳозир фронтнинг одамга эҳтиёжи тўғрисида бир нима дейиш қийин әди. Шунинг учун Аҳмаджон батальон гарбга йўл тутганда ҳам «бирон жойда қолиб кетармиз» деб ўйлади. Бироқ эшелон Оренбургдан ўтди, аллақайси станцияда бир неча соат тўхтаб қолди. Кейин батальоннинг бир қисми жанубга томон йўл олди.

Поезд секинлаб, гоҳ тўхтаб, гоҳ жадаллаб қор босган бепоён саҳродан борар әди, эртасига эрталаб бир соатга яқин тўхтаб қолди. Билган кишиларнинг айтишига қараганда, бу хийлагина катта станция экан. Лекин унинг катта станция эканини фақат йўл кўплигидангина билиш мумкин әди, холос. Биронта иморат йўқ. Станциянинг идораси, почта ва телеграф иккита кўк вагонга жойлашган. Шундай қараганда қор уюнига ўхшаб кўринган беҳисоб тепаликларда қор остидан занглаған тунука ва темир, қора ва сариқ ғишт, бетон парчалари чиқиб турад әди. Уруш тўғрисида тасаввур бошқача бўлган, меҳнат билан бино бўладиган ҳар бир нарсанинг қадрига етадиган Аҳмаджонга бу манзара ғоят қаттиқ таъсир қилди. У нима дейишини, юрагида мавж ураётган алам ва ғазаб ҳиссига кимни шерик қилишини бил-

мас эди. У вагонга чиқиб, ҳовлига наридан бери хат ёзди; хат ҳозирги туйғусини ифода қилолмаганини билса ҳам, фикрича, «фашист ғажиб ташлаган жойларни кўрдим, урушга кириб кетдим» дегани ҳамма нарсани англатиши керак эди.

Бироқ «урушга кириб кетдим» деган гапни чакки ёзган экан. Қани уруш? Аҳмаджон шериклари билан урушдан хийла узоқда дам олиб ётган бир қисмга келиб тушганди.

Қисм жуда қулай, иссиқ ертўлаларга жойлашиб олган, бу ердаги ҳаёт фронтдан мингларча километр узоқда, мамлакат ичкарисида бўлган ўша лагерь ҳаётидан ҳам осойиштароқ эди. Бу ерда иш кўп ҳам эмас, қистов ҳам. Ҳар куни маълум соатларда ўқищ бўлади, турли машғулот ўтказилади. Ҳатто бир куни қисмдаги ҳаваскор санъатчилар ташаббуси билан «катта ертўла»да концерт ташкил қилинди. Конферансье — ёшгина бир марий йигити чиқиб, «концертимизнинг биринчи номерида ўзим машқ қилиб бераман, иккинчи номерида хоҳлаган киши хоҳлаган ҳунарини кўрсатиши мумкин» деб ҳаммани кулдирди; сўнgra консерва қутисидан ўзи ясаган мандолинада марийча бир куйни чалиб берди. Концертда рус, украин, белорус, ўзбек, қозоқ, грузин, тоҷик, марийдан иборат саккиз миллат иштирок этди. Аҳмаджон «Эй пари дилдор»ни, ундан кейин рота комсомол ташкилотчиси Петъка Уховнинг илтимосига кўра, у билан бирликда «Галя тўғрисида қўшиқ»ни айтиб берди. «Галя тўғрисида қўшиқ»ни Аҳмаджонга Петъка Уховнинг ўзи ўргатган эди.

Аҳмаджон қисмга янги келган куни бу йигит тўғри унинг олдига келди-ю, тўсатдан:

— Қаерликсан? — деб сўради.

Ўзидан кичик бу йигитнинг сенсирагани Аҳмаджонга малол келди.

— Бешариқликман, — деди қовоғини солиб, сўнgra унинг ўзи қаерлик эканини билиш учун эмас, фақат сенсираш учун.— Ўзинг қаерликсан? — деди.

Петъка Ухов буни пайқамади шекилли, ўзи тўғрисида батафсил сўзлаб берди. У, сўзни шундай бошлади, шундай сўзладики, Аҳмаджоннинг чеҳраси очилиб, диққат билан қулоқ солди ва русчага хийла хом бўлишига қарамасдан, ҳаммасига тушунди. Петъка пензалик колхозчи, аскарликка уруш бошланганда чақирилган, фронтга Аҳмаджондан уч ой чамаси бурунроқ келган ва бир неча жангда қатнашган экан.

Жингалак сариқ сочли, тиниқ қизил юзли, кўк кўз бу йигит шу суҳбатдаёқ Аҳмаджоннинг меҳрини қўзғатди. Унинг ўзи сингари колхозчи бўлганлигими, жанг кўрган ва шунинг учун лозим вақтда дастгирилик қила олишими, ё бўлмаса дабдурустдан ўзини бу қадар яқин тутгани ва меҳр-оқибат кўрсатганими, ҳарҳолда нимасидир Аҳмаджонни унга мойил қилди.

Орадан бир ҳафта ўтар-ўтмас иккови шунчалик иноқ бўлдики, Аҳмаджон кўпдан бери кўнглида сақлаб, бирордан сўрашга истиҳола қилиб юргани бир масала тўғрисида у билан очиқ гаплашди. Пиёда аскарларнинг жанговар уставида, командирнинг буйруғи — қонун, командир нотўғри буйруқ берса ҳам, жангчи аввал буйруқни бажариб, ундан кейин шикоят қилиши керак дейилган. Аҳмаджон уставнинг мана шу моддасига тушуниб етмас эди. Петъка унинг сўзига диққат билан қулоқ солди-да, мийнифида кулди ва жанговар бир эпизодни айтиб берди.

— Ўзинг биласанки, қисм ҳужум бошлашдан илгари артиллерия душман позициясини қаттиқ тўпга тутади. Бундан мақсад душманни пароканда қилиш, унинг ўт очиш нуқталарини яксон қилиб, қисмнинг илгарилашига йўл очишидир. Душман қанчалик гангитилса, унинг ўт очиш нуқталари қанча кўп емириб ташланса, ҳужумнинг муваффақияти шунча муқаррар бўлади. Бу — артиллериининг ишига, артиллериининг иши эса кузатувчига боғлиқдир. Кузатувчи душман позициясига мумкин қадар яқинроқ бориб, снарядларнинг қаерларга тушаётганини кузатади ва телефон орқали батареяга хабар бериб туради...

Петъка бир оз жим қолди, сўнгра давом этди:

— Турсумбетов деган қирғизни полкда ҳамма билар эди. Тегирмонга тушса бутун чиқадиган йигит эди. Шу йигит бир ҳужум вақтида душман позициясига жуда яқин бир ғарамга кириб олиб, батареянинг кўзи бўлиб турган эди. Бу ғарам душман позициясига жуда яқин ва шу билан бирга рўй-рост жойда турганлигидан душман ҳеч гумонсирамас эди. Шунинг учун артиллери яхудди рўпарадан отгандай душман окопларини, ўт очиш нуқталарини бирин-кетин тор-мор қилмоқда эди. Ҳаво жангидаги қаттиқ шикаст еган немис самолёти нима бўлди-ю, шу ғарамдан йигирма-ўттиз метр нарига келиб қўнди... Шунда сен бўлсанг, нима қилар эдинг?

Аҳмаджон ўйлаб ўтирасдан дарҳол жавоб берди:

— Граната ташлардим! Ёндириб ўборар эдим!

Петъка ҳузур қилиб кулди.

— Турсумбетовдан ҳам ошиб тушдинг-ку!. Командирнинг буйргидан чиқиб-а? Буйруқ нима эди, батареяниг ишини кузатишми?

— Бундай пайтда буйруқ...

— Ҳа, Турсумбетов ҳам шундай деб ўйлаган. Лекин, ҳарқалай, сен айтгандай, граната ташламабди-ю, самолётни ўқса тутибди. Натижада, бу қадар мерганлик билан ураётган батареяниг кўзи — кузатувчиси қаерда эканини билмай хуноб бўлган немис уни пайқайди-ю, бир снаряд билан ғарамнинг кулини кўкка совуради. Батарея кўёсиз қолдими?

Аҳмаджон ўйланиб қолди.

— Хўш,— деди Петъка,— энг яхши ишлаб турган батарея кўёсиз қолдими? Жангда бошқа кузатувчилар ҳам Турсумбетов сингари интизомни бузса нима бўлар эди? Мана шунинг учун ҳар қандай пайтда ҳам буйруқ — буйруқ! Командирнинг буйруғи — қонун! Мамлакатнинг ичкарисида бирон қонуни бузсанг, жазосини ўзинг якка тортасан, бу ерда қонунни бузсанг, жазога бошқаларни ҳам шерик қиласан.

Петъка, душман бостириб келаётганда ўт очгани команда бермаган командирни хоин гумон қилиб, ўзича ўт очган ва шу билан бутун бир взводнинг ҳалокатига сабаб бўлған бир пулемётчи тўғрисида ҳам сўзлаб берди.

Шундай қилиб, «урушга кириб кетдим» деб ҳовлига хат ёзган Аҳмаджон яқин икки ойгача ҳатто милтиқ товушини ҳам эшиitmadi. Қисм мудофаа линиясига боргунига қадар орада ўтган шу икки ой ичida Аҳмаджон уруш илмига, ҳарбий техникага оид кўп нарсалар ўрганди; ҳаммадан ҳам муҳими, қисмдаги жангчилар билан ака-уқадай бўлиб қолди.

Қисм мудофаа линиясига боргандан кейин Аҳмаджон ҳовлига хат ёзиб, «илгари ёзган хатларим ҳаммаси бекор, уруш бўлаётган жойга энди келдик, лекин ҳали урушдан дарак йўқ», деди.

Аҳмаджон «урушга кириб кетдим» деганича икки ой хат қилмагани учун ҳовлидагилар не-не хаёлларга боришган эди.

V

Полк мудофаа қилиб ётган район устида баъзан душман самолётлари пайдо бўлишини эътиборга олма-

гандан урушдан ҳали ҳам дарак йўқ эди. Бу самолётлар ҳам бомба ташламайди, безгак пашшадай финифиллаб бир-икки айланади-ю, кейин тўсатдан қочиб қолади. Жанг кўрган, мерган жангчилар ҳар куни «фашист ови» га чиқишиади. Булар душман позициясига мумкин қадар яқинроқ бориб, бирон қулай жойда соатлаб, баъзан куни бўйи пойлаб ётишиади. Ови бароридан қелган кишининг қилган иши дарҳол оғизма-оғиз бутун қисмга тарқалади. Қўшни бўлинмалардан ҳам тез-тез шундай хабарлар келиб турар, буни жангчилар «Сўнгги ахборот» дейишар эди.

Бир куни Петька Ухов овга Аҳмаджонни ҳам олиб чиқди. Булар талай ергача эмаклаб, талай ергача ер бағирлаб боргандан сўнг бутазорга киришиди. Бу ердан душман окоплари, узоқ пастқамликдаги қишлоқнинг оқ уйлари кўриниб туар эди. Булар шу ерда кечгача ётишиди, бироқ ов бароридан келмади: биронта фашист кўринмади. Эртасига, индинига ҳам шундай бўлди. Петька ҳар сафар қайтишда хуноб бўлар, сўкинар ва Аҳмаджонни ҳам тажанг гумон қилиб, унга тасалли берар эди. Лекин Аҳмаджон ҳали бу овнинг гаштини табиб кўрмагани учун унчалик тажанг бўлмас эди.

Ниҳоят, тўртинчи куни ов бароридан келди. Булар бориб ётганига ярим соат бўлар-бўлмас тахминан юз эллик метр наридаги якка бута хиёл қўмирлади. Петька буни дарров пайқаб, зўр диққат билан кузатди. Бута танҳо ва шу билан бирга дўнгликда, унинг ён-верида жон асари кўринмас эди. Петька дарҳол фаҳмлади: демак шу бута остидан телефон сими ўтган, қаердадир бирор ё симга қоқинди, ё уни бир нима қилаётir. Петька бута атрофини диққат билан кўздан кечира бошлади. Ниҳоят, ҳар минути бир кундай туюлган бир соат вақт ўтгач, бутадан йигирма-ўттиз метрча берида қора каска кўринди. Петька Аҳмаджонга уни кўрсатди. Аҳмаджон кўрганда немис ёнбошлаб бир нимани бураётган эди. Аҳмаджон ўшошмасдан милтифини ўнглади. Узоқдан думсиз калтакесакка ўхшаб кўринган немисни қоровулга қўндириб, тепкини босди...

Петьканинг мўлжалига кўра, бедом-дарак кетган бу немис кетидан бошқаси келиши керак эди. Бироқ булар кечгача пойлашди ҳамки ҳеч ким кўринмади.

Қайтишиди.

Петька бугун бир қадар мамнун, Аҳмаджонни ўзида йўқ хурсанд гумон қилар эди. Ҳақиқатда бу ов Аҳмаджонга Петька гумон қилган даражада фавқулодда кай-

фият бағищламаган, у юзма-юз туриб икки оғиз сўз айтмоқчи бўлган ашаддий душманига ўша сўзини телефон орқали айтгандай бўлди.

Аҳмаджоннинг номи ўша кечасиёқ «сўнгги ахборот» га тушди. Эртасига бошқа ротадаги янги жангчилар келиб уни табрик қилишди. Аҳмаджон буларнинг ҳаммасига «бу ҳисоб эмас» деб жавоб берар эди.

Ўша куни кечки пайт ротага Совет Иттифоқи Қаҳрамони полковник Мехалицин келди. Полковник солдат ва офицерларнинг жангга тайёргарлиги қандай бораётганигини текширди; жангчиларнинг қуролларини алоҳида эътибор билан кўздан кечирди. Аҳмаджон ярқираб турган пулемётининг ёнида ҳайкалдай қотиб турар эди, полковник унинг пулемётини кўздан кечиргач, кулимсираб:

— Қуролни яхши асрар экансиз,— деди.

— Совет Иттифоқига хизмат қиласман!

Полковник траншеяга томон бурилганда Аҳмаджон ҳамон ўшандай ғоз туриб:

— Ўртоқ полковник, сиздан бир нарсани сўрагани ижозат берсангиз,— деди.

Полковник бирдан тўхтади-да:

— Сўранг,— деди.

— Сиз Олтин Юлдузни қандай қилиб олгансиз? Шунни айтиб берсангиз.

Полковник, кулимсираб, ён-веридаги кишиларга қаради. Атрофидаги кишилар, хижолат бўлгандаи, ерга қарашибди. Нарида турган Петъка «бу саволнинг нима кераги бор эди» деган мазмунда қовоғини солиб, секин елкасини учирди. Полковник ниҳоят жавоб берди:

— Билмайман,— деди ва Аҳмаджонга якинроқ келди,— билмайман. Лекин шуни аниқ биламанки, меҳчеҳ қачон қаҳрамон бўлишини ўйлаган эмасман. Қаҳрамон бўлишини орзу қилган киши жангда қаҳрамонлик курсатишдан илгарироқ ўлиб қолишдан қўрқади. Шундан қўрқдими — тамом — ўлимдан қўрқаңбўлади. Ўлимдан қўрқкан киши қаҳрамон бўлолмайди. Тушундингизми?

— Тушундим, ўртоқ полковник.

Полковник билан бўлган бу суҳба Аҳмаджонда бир ҳис пайдо қилди. Бу ҳис биринчи мартаба қулига милитиқ олиб сафда турганида ва командирнинг «Рота, смиро!» деган овозини эшитганида пайдо бўлган эди.

Кўпдан бери кутилган жанг тонг маҳалида душман артиллерияси бизнинг позицияларимизни ниҳоятда қаттиқ тўғга тутиши билан бошланиб кетди.

Аҳмаджон бир неча мартаба тупроқ остида қолди, бир сафар тупроқ остидан эмаклаб чиқаётганида Петъка Уховнинг:

— Аҳмаджон, омонмисан? — деган товушини эшишиб қолди.

Петъка бу саволни худди «папиросинг етадими?» ёки «қорнинг очқамадими?» дегандай берди. Шундай пайтда кишининг бу хилда осойишта ва ҳатто хотиржам бўлишини тасаввур қилиш қийин эди. Бунгача «немис бутун кучини шу ерга солди, энг зўр жанг шу ерда бўлаётир» деб ташвишда қолган Аҳмаджонга жанг кўрган Петъканинг бу хилдаги хотиржамлиги оғир пайтда бутун бир полк тўҳонаси билан ёрдамга келгандай таъсир қилди.

Батальон шу куни кечгacha душманнинг ўн уч мартаба қилган шиддатли атакасини қайтарди. Душман гоҳ ўнгдан, гоҳ сўлдан келар ва ҳар қаерда дўлдай ёғилган ўққа учрар эди.

Ниҳоят ярим кечага борганда душман тамом ҳолдан тойиб, чекинишга мажбур бўлди. Полк командири, душман нафасини ростлаб олмасдан туриб, қарши ҳужумга ўтиш тўғрисида бўйруқ берди.

Лекин кечаси кўринган бутун аломатлар душман нафасини ростлашга, бирон позицияни ишғол қилиб маҳкамроқ ўрнашиб олишга ҳаракат қилаётганини эмас, шитоб билан чекинаётганини кўрсатар эди.

Тонг отди. Тепаликларнинг қор босган оппоқ чўққиси, ўрмондаги дараҳтларнинг учи қизарди; узоқ жилғадан кўтарилиб, осмонга таралган қоп-қора тутуннинг бир чеккаси жигарранг тусга кирди. Қатта-кичик водийларни қоплаб ётган туман худди кўлга ўхшаб кўринар эди.

Бўлинма кечагина душман батареяси турган тепалини айланиб ўтди ва жангиз илгарига қараб юрди. Қатта йўл кечаси душман ўт қўйиб кетган қишлоқнинг ёнидан ўтар эди.

Кичикроқ водийнинг ҳар ер-ҳар еридан суюқ тутун кўтарилимоқда — қишлоқ батамом ёниб битган. Бу тутун нимадан чиқаётгани маълум эмас. Ён бағирдаги дараҳтзорда фақат битта уй оқаришиб турар, дараҳтлар сукут қилиб, «яна нима бўлар экан» деб қулоқ солиб тургандай туюлар эди.

Жангчилардан бири йўл бўйида қийшайиб ётган сим ёғочга тахта қоқиб, кўмир билан ёзиб қўйди:

«Шу ерда Большая Каменька деган қишлоқ бор эди. Уни 1943 йилда фашистлар талаб, ўт қўйиб кетган».

Аҳмаджоннинг кўз олдига ўзининг Шоварди қишлоғи, кўча чангитиб ўйнаб юрган ўғли Муҳаммаджон, кўпинча эшик тагига чиқиб ўтирадиган тўқсон яшар Абдуазиз ота келди. Куйиб кул бўлган Большая Каменька қишлоғида Муҳаммаджон сингари болалар, Абдуазиз ота сингари чоллар, кампирлар, ўлим тўшагида ётган беморлар, бахтсиз майиблар, янги туғиб ётган хотинлар оз бўлганмикин? Ёғоч уйнинг шифтини, деворларици аланг ялаётган вақтда тутунда димиқсан гўдак қандай чирқиради экан? Кейин, албатта, ҳушидан кетгандир, аввал майнин соchlари куйгандир, юзи ва талпинга қўлчалари қорайгандир, сўнгра... Одам ёнармикин?

Аҳмаджоннинг эти жунжикиб кетди. Унинг димогига ширин, ҳаддан ташқари ширин ва ёғлиқ, кўнгилни беҳузур қиласидиган ҳид, кабоб ҳиди келди.

Суюқ тутун шабадада елиб турар эди.

Аҳмаджон ёнида бораётган Петъкага қаради. Петъка ҳам, ҳиддан кўнгли озиб, дам-бадам тупуриб борар эди.

— Петъка, одам ёнадими, йўқми?

Петъка яна тупурди, оғзини икки елкасига артиб, жавоб берди:

— Буни фашистдан сўраш керак.

— Узини кўйдириб кўра қолсак қалай бўлади?

— Закон йўқ.

Аҳмаджоннинг аччиғи келди.

— Фашистга закон бору бизга йўқми?

— Закон йўқ.

— Бизга йўқ бўлса, мен фашистнинг закони билан кўйдираман! Кўйдираман, тепасида косов билан титиб турмасам аламим босилмайди.

Аҳмаджон жуда қаттиқ сўкинди; бу хилдаги сўкиш умрида биринчи мартаба оғзидан чиққан ва шунинг учун ўзига ҳам эриш туюлган бўлса керак, ён-верига қараб қўйди.

Бўлинма тушга яқин янги мудофаа линиясига чиқди.

VII

Танкларимиз жилғага тўпланиб ҳужумга тайёр бўлиб турар, пиёда аскарларимиз эса душман ташлаб кетган окоплардан чиқиб, ҳамла қилиш учун қулай позицияларни ишғол қилган эди.

Артиллерия душман позициясининг ичкари томониний тўпга тутиб, пиёда аскарларимиз ҳужум бошлаганда, Аҳмаджон ўзининг пулемёти билан уларни сўл томондан ҳимоя қилиши керак эди.

Немисларнинг олтиотар миномёти ҳурмсқда. Немис мудофаасининг ўзаги бўлган тепаликда жон асари кўринмайди. Ҳаммаси ернинг қаърига кириб кетган.

Ўрмон устидан тўқ зангор «Илюшин» самолётларимиз гувиллаганича душман позицияси томонга ўтиб кетди. Аҳмаджон санади. Ўттиз икки самолёт саккизтадан бўлиб борар эди.

Артиллерия душман позициясининг ичкари томонини тўпга тутиб, пиёда аскарлар ҳужум бошлаган вақтда кутилмаган ҳодиса рўй берди: Аҳмаджон турган ердан ниҳояти юз метрча нарида, тепаликнинг этагида писиб ётган немис пулемёти пиёда аскарларимизни ёнбошдан ўқса тута бошлади. Сал фурсат қўлдан берилса, бўлинма илгарилайди ва бу пулемёт жангчиларни битталаб теради. Аҳмаджон пулемётини ўша томонга ўнглаб, тепекисини босиши билан белига бирор қаттиқ тепгандай бўлди. Тепкини қўйиб юбормай қараса, орқасига боғлаб олган сумкасининг ичидаги нарсалар сочилиб ётиди, тепасида қофозлар учиб юриди. Шу пайт шериги Филатовга кўзи тушиб, уни қип-қизил қонга бўялган ҳолда кўрди. Филатовнинг бир қўли қон оқаётган елкасида, иккинчи қўли пулемёт лентасида, боши қўйи солинган эди. Аҳмаджон отишдан тўхтаб:

— Филатов, тирикмисан?!— деб қичқирди.

Унга жавобан:

— Тирикман, отавер!— деди Филатов ва ўзини тетик кўрсатиши, шу билан Аҳмаджоннинг диққатини ўзига тортмаслик учун гавдасини бир оз кўтарди, пулемёт лентасини силкитиб қўйди.

Аҳмаджоннинг орқасига боғлаб олган сумкасига, Филатовнинг елкасига мина парчаси теккан эди.

Аҳмаджон бир сидра ўқ ёғдиргандаёқ немис пулемёти жим бўлиб қолган эди, лекин Аҳмаджон ғазаб билан тепкини босиб, лентадаги қолган ўқни ҳам ўшангага қараб бўшатди-да, сўнгра:

— Қайт, Филатов, бу ердан кет!— деди ва ўзи пулемётини судраганича олға эмаклаб кетди.

Бу орада танкларимиз жилғадан бирин-кетин чиқиб, тепаликнинг ўнг ён бағридан ўрмалай кетди. Булардан баъзи бирлари бир лаҳза секинлади, улардан тушган десант буталар орасига кириб, кўздан йўқолди. Тепалик-

нинг чўққисида танкка қарши отадиган батарея пала-партиш ўқ узар эди.

Ҳужум бошланганига бир неча минут бўлмасданоқ танкларимиз душманнинг олдинги окопларидан ўтиб, танкка қарши отадиган батареяни тўпга тута бошлади. Блиндажлар, окопларда найзабозлик жанги бошланиб кетди.

Аҳмаджон, командирнинг буйруғига қаттиқ риоя қилиб, жанг майдонини диққат билан кузатар эди. Шу пайт тепаликнинг чап ён бағрида бир гала немис автоматчилари пайдо бўлди. Буларнинг бутазорларга кириб олиши тепаликка ёпирилиб чиқаётган пиёда аскарларимиз учун жуда катта хавф туғдирав эди. Аҳмаджон буларга қараб уч сидра ўқ ёғдирди. Автоматчиларнинг ярмидан кўпи ўша ерда қолиб, қолгани изига қайтди.

Танкларимиз тепаликнинг чўққисида бир тўхтаб, сўнгра, цепь бўлиб нариги томонга қараб тушиб кетди.

Аҳмаджон бу жангда немис танк ишлатмаётганига ҳайрон бўлган эди, бунинг сирини пулемётини судраб тепаликка чиққанида билди. Тепаликнинг у ёғидаги қишлоқдан ярим километрча нарида, кунчиқиш томондаги сойликни қоплаган тутун ва чанг ичидаги муттасил тупроқ кўтарилиб тушар, танклар изгиб юрар эди. Бу ёққа мадад учун юборилган немис танкларининг йўлини бизнинг танкларимиз тўсган, сойликда танклар жангни бўлмоқда эди. Танклар жангини Аҳмаджон биринчи кўриши ва бу жанг нақадар қизиқ бўлса-да, ҳозир томоншанинг мавриди эмас эди: бир ёқдан, немис танкларидан тушган солдатларнинг омон қолганлари қишлоққа томон келмоқда, иккинчи ёқдан, қишлоқнинг кираверишига ўрнатилган икки замбарак жангчиларимиз ҳозиргина ишғол қилган тепаликни зўр бериб тўпга тутмоқда эди.

Аҳмаджон қишлоққа томон ўрмалаб кетаётган немисларни «кўнгилдагидан ҳам зиёдароқ» қарши олиш учун пулемётини снаряддан ҳосил бўлган чуқур бўйига ўрнатиб, энг мувофиқ пайтни кутиб турди; немислар буталарни оралаб юз эллик метрча яқин келганда устма-уст икки сидра ўқ ёғдирди. Бироқ шу онда фалокат рўй берди. Аҳмаджондан бир неча метргина нарига снаряд тушди. Портлаш зарбидан Аҳмаджон чуқурга ағдарилиб тушди ва кўзи тиниб, бир лаҳза кўнгли озди; ўзига келгач, разм солиб қараса, ҳеч қаери майиб бўлмабди, факат билагидан қон оқар эди. Пулемёт кожухи мажакланган ҳолда қийшайиб ётар эди.

Шу чоқ қишлоқнинг кунботиш томонидан баланд «ура» овози эштилди ва қишлоққа мўр-малаҳдай ёпирилиб келаётган пиёда аскарларимиз кўринди. Аҳмаджоннинг иши ҳали чала, буталар орасига ётиб олган немислардан хотиржам эмас эди. У иргиб чуқурдан чиқди-да, ўлиб ётган немиснинг автоматини олиб, бутазорга томон эмаклади; немислар ётиб олган ерга қирқ-эллик метр яқин бориб, устма-уст икки граната ташлади ва автоматдан бир неча сидра ўқ узди. «Ура» товушидан эси чиқиб кетган, граната портлаши ва автомат тарилашидан гаранг бўлган ўн уч немис бараварига қўл кўтариб ўрнидан турди...

Қишлоқ бир неча ердан ёнмоқда, кўчаларда милтиқ, пулемёт ва автомат отишмалари давом этмоқда эди.

Аҳмаджон асиirlарни топшириб ўзи юрганича қишлоққа кириб борди. У ярим хароба бир уйнинг муюлишидан чиқиб, катта кўчага қараган эди, нариёқдан югуриб келаётган ёшгина бир қизил аскарни кўриб қолди. Қизил аскар йўл бўйида ўлиб ётган каттакон қизил сигир устидан ҳатлаб, ёғоч панжара билан ўралган уйнинг олдига келди-да, «Она! Она!» деб қичқирди ва эшиқдан киришга ҳам сабри чидамай, панжарадан ошиб тушди, У уйнинг зинасига энди қадам қўйганда похол ғарами остидан чиққан бир кампир.

— Ҳай, болам, немис бор!— деб қичқирди. Шу билан бирга рўпарадаги уйнинг томидан «тарр» этган товуш эштилди. Қизил аскар зинага йиқилди. Кампир додлаганича бориб, ўғлининг ўлиги устига ўзини ташлади.

Аҳмаджон қандай ҳодиса рўй берганини дарҳол фаҳмлаб, орқа ёқдан томга чиқди. Немис автоматчиси ғишт мўрининг панасига ўтиб, катта кўчани кузатиб турмоқда эди. Аҳмаджон томга чиқаётганида немисни дарҳол отиб ташламоқчи бўлган эди, бироқ бақаранг шинель кийган немисни кўрганидан кейин бу ниятидан қайтди; уни олиб тушиб фарёд чекаётган кампирнинг оёғи остида бўғиб ўлдиришга қарор берди. Аҳмаджон бир сакраб немисни бўйнидан сиқиб олди ва шундайича судраб пастга олиб тушди.

— Хўш, итвачча,— деди,— бирорни ўз уйига киргани қўймайсанми?

Ҳозир кампирни йифидан тўхтатиб, немисни унинг кўз олдида бўғиб ўлдириш — ўч олиш мавриди эмас, чуники қишлоқ ёнмоқда, отишма давом этмоқда эди. Аҳ-

маджон унинг қўл-оёғини боғлади-да, икки буклаб зўр билан товуқнинг катагига тиқди.

— Шу ерда тура тур, хумпар, бафуржа гаплашаман!— деди, сўнгра, ҳеч нарсага қарамай полизма-полиз юқорига қараб кетди. Полизларда немисларнинг ўлиги, мажақланган тўплари, пулемётлари ётар эди.

Бу орада отишма тўхтади. Узоқдан ҳар замон тўп овози эшитилар эди.

Аҳмаджон бир ерга борганида бир девори ўприлиб тушган уйдан йифи товуши эшитилди. Кириб қараса, синган идиш-товоқлар, мажақланган стол ва курсилар орасидаги похол устида бири беш, иккинчиси саккиз ёшлардаги икки яланғоч бола ётар, иккалови ҳам қонга беланганд, чириллаб йиглар эди.

Аҳмаджон уларга томон бир қадам босган эди, кимнингдир:

— Мина!— деган ва қаттиқ сўкинган товуши эшитилди.

Даҳлиз эшиги ёнида бир қизил аскар турар эди. Қизил аскар Аҳмаджонни яна сўқди ва имо билан «чиқ бу ердан» деб ишора қилди. Аҳмаджон даҳлизга чиқди. Бу ерда ўрта ёшлардаги бир яланғоч хотин қисқа-қисқа нафас олиб ётар эди. У киргач, хотин бошини ўгириб қаради-да, шу қараганича кўзлари хираклашиб, секин юмилди. Немислар ҳалиги икки болани ҳам, бу хотинни ҳам атайин чала ўлик қилиб, миналаштириб кетган эди.

Аҳмаджон кўчага чиқди. Шу пайт унинг кўзлари ҳеч қачон мулоим боқмаган, унинг қўллари ҳеч қачон бирорни эркалаб силамаган, унинг юзи ҳеч қачон юмшоқ табассумни билмагандай кўринар, агар ҳозир уни хотинни Хосиятхон кўрса танимас, балки қўрқиб кетар эди. У дам-бадам ўзига ўзи «э, уруш деганинг закони борми, йўқми!» деб хитоб қиласр эди.

Аҳмаджон ўша важоҳат билан кампирнинг ўйига қайтиб келди. Кампир ва унинг ўғлининг ўлиги йўқ эди. Аҳмаджон тўғри бориб немисни товуқнинг катагидан тортиб олди. Унинг важоҳатини кўриб ўласи бўлиб қолган немис, раҳми келармикин деган умидда, ўзини касал кўрсатиш учун эчкига ўхшаб тилини чиқариб йўталар эди.

Аҳмаджон уни даст кўтариб похолнинг устига улоқтириди, сўнгра, устига бир қучоқ шох келтириб босди; ёнидан гугуртни олиб, энди чақмоқчи бўлганида:

— Сержант, отставить!— деган товушни эшитди. Аҳмаджон орқасига қараса, капитан турибди.

— Отставить! — деди капитан яна.

Аҳмаджон немисни шохнинг тагидан тортиб олди ва оёқ-қўйлини ечиб, турғизиб қўйди. Лекин немис, бўларича бўлиб қолган экан, оёқ узра туролмас эди.

Капитан асири штабга элтиш ҳақида буйруқ бериб жўнади. Аҳмаджон ўласи бўлиб қолган немисни штабга олиб кетди.

VIII

Полк икки кунлик маршдан кейин бепоён, кун тушмас қалин бир ўрмонга ўрнашганича узоқ вақт қолиб кетди.

Икки кунлик маршда босиб ўтилган ерлар яқин икки йил немис оёғи остида поймол бўлиб қўриққа айланган паст-баланд далалар, пода пайҳон қилиб ўтган гулзор сингари бўлиб қолган катта-кичик ўрмонлар, батамом ёки чала куйган ярим хароба ҳолда ҳувиллаб турган қишлоқлар, қўргончалар эди. Бу далаларда қачондир одам боласи меҳнат қилганлиги, етилган буғдойнинг олтин бошоқлари мавж уриб турганлиги, шу ўрмонларда қачондир қушлар сайраганлиги, қўшиқ товушлари янграганилиги, шу қишлоқларда, қўргончаларда одам яшаганлиги, хурсандчилик, тўй-томуша қилганлиги узоқ ўтмиш тўғрисидаги эртакдай туюлар эди. Бу ерлардан уруш оловли этагини судраб ўтган; фақат уруш ўтган эмас, бу ерларда яқин икки йил фашистлар ҳукмронлик қилган.

Аҳмаджон урушнинг дастлабки йилларида «душман куйдирди» деган хабарларни эшитса, «душман бўлгандан кейин ўлдиради, куйдиради-да», деб ўйлар эди. Бироқ душман ўлдирган кишиларни, душман куйдирган қишлоқларни, душман ҳукмронлик қилган жойларни кўрганидан кейин билдики, фашист билан минг йиллардан бери кишиларга маълум бўлган «душман» сўзи бир маънода эмас экан.

У Городишче қишлоғида, кўчада, худди ерга қулоқ солаётгандай тўнқайиб ётган тўрт-беш ёшлардаги бир болани кўрди; яқинроқ бориб қараса, унинг боши қийшайган, чаккасидан увадага ўҳшаган бир нарса чиқиб турибди. Фашист, албатта, унинг бошига оғир бир нарса билан урган, бола йиқилган ва жон талвасасида ўрнидан турмоқчи бўлгану шундайича қолган...

У Красно-Сергеевск қишлоғида бир култепада одам-

ларнинг қорайған панжалари, оёқ ва бош суюклари чиқиб ётганини кўрди...

Наинки фашист фақат душмангина бўлса, наинки унинг бутун қилмиш-қидирмишларини минг йиллардан бери одам боласига маълум бўлган «душман» калимаси ифода қила олса!

Буни ҳар бир жангчи билади. Шунинг учун ҳар бир совет солдатининг қалбида ана шу фашистга нисбатан буюқ ғазаб, қишининг қўзини қонга тўлдирадиган қаҳр, қишини ташналиктай бетоқат қиласадиган интиқом ўти ёнар эди. Бу ўт оғирни енгил, узоқни яқин қиласи; пўлатни эритади, ўлимга даҳшат солади. Аҳмаджон кўрган ҳамма жангчининг қалбида мана шундай ўт ёнар эди.

Желабухи қишлоғи учун бўлган жангда душман беш марта қарши атака қилиб, ниҳоят хийлагина катта бир гурӯҳи қуршовда қоладиган бўлди. Ёш офицер Собконинг пулемётчилари душманни ўрмон томонига кетгани қўймаслиги керак эди. Беш марта қарши атака қилиб, ҳеч иш чиқара олмагандан кейин қутурган, энди қуршовда қолиб жон талвасасига тушган душман ўрмонга кириб кетиши учун қандай уринишини, бунинг натижасида қандай даҳшатлар рўй бериши мумкин эканлигини Собко яхши билар, тасаввур қиласи эди. Олтита «Юнкерс» шу даҳшат бошланганидан хабар бериб, тепаликка беҳисоб майда бомба ёғдириб ўтди. Немисларнинг мўлжалига кўра, бу тепаликда бомба тушмаган бирон қарич ҳам ер қолмаслиги керак эди. Ҳақиқатан ҳам жангчилардан бир неча киши нобуд, анча киши ярадор бўлди. Бу жанг қанча вақт давом этганлиги Аҳмаджоннинг эсида йўқ, фақат шуни биладики, немислар бу тепаликни ҳаддан ташқари қаттиқ ўққа тутди. Ўнг томондаги пулемёт тўсатдан жим бўлиб қолди. Шу нозик пайтда ҳалок бўлган пулемётчилинг ўрнини олиб, бостириб келаётган душманни омонсиз пулемётга тутган Собко қип-қизил қонга бўялган, иягини бомба парчаси олиб кетган эди.

Қисмда ёш жиҳатидан ҳаммадан кичик, бўйи ҳаммадан паст бўлгани учун «дуварак» деб лақаб қўйилган Иван Сомухин уч немисни асир олганлиги Аҳмаджоннинг эсидан сира чиқмайди. Батальон жанг билан станция томон бораётган вақтда «дуварак» мажақланган вагонларни оралаб, бузилган кўприкка қараб кетди. Кўприкка яқин ерда бузилган немис танки ағдарилиб ётар, немис автоматчилари шуни пана қилиб, аскарларимизни ўққа тутмоқда эди. «Дуварак» шундай тўсат-

дан пайдо бўлдики, уч немис автоматчиси унинг қўлидаги икки гранатани кўриб, дарҳол таслим бўлди. «Дувварак» ҳар қайсиси қўтосдай келадиган уч немисни олиб келаётганида кўрган киши кулар эди. Бир соатдан кейин батальон станциядан ўтиб далага чиқсан вақтда, тепаликнинг нариги ёғидан шиддат билан чиқсан немис танки артиллериямиз ўрнатилган ерга ўқдай отилиб кела бошлади. Капитан бронтешарларга танкни қорага олиш тўғрисида буйруқ берди. Бронтешарлар нишонга олиб энди ўқ узмоқчи бўлган пайтда танк остида биринкетин учта граната портлади. Бир неча секунддан кейин люк очилиб қоп-қора тутун бурқсиди. Немис танкисти тутун ичидан бошини чиқариши биланоқ снайпернинг ўқига учди. Жангчилардан бир неча киши югуриб борди. Танкдан бир неча қадам берида «дувварак» кўкрагидан қон оқсан ҳолда ўлиб ётар эди. У тўпчиларга сим тортгани сойликка тушган экан, шу ерда писиб ёта берса, танк кўрмасдан ўтиб кета берар эди. Лекин танк бу ердан омон ўтса, албатта, тўпни мажақлаб ташлар эди. «Дувварак» танкка шунчалик яқин бориб граната ташлабдики, унинг парчаси ўзига ҳам тегибди.

Полк дам олиб ётган бепоён, кун тушмас қалин ўрмон Аҳмаджоннинг назарига дунё яралгандан бери одам оёқ босмаган жойларга ўхшаб кўринди. Кейин маълум бўлдики, бу ерларга одам оёқ босган, оёқ босганига эмас, яшаган, нима биландир машғул бўлган, қайғурган, хурсандчилик қилган экан. Каттакон кекса қайнин дарахти атрофидан дафъатан пайқаб бўлмайдиган еттига ертўла топилди. Ертўлаларнинг биридан қўлтиқтаёқ, бир неча гильза, яна биридан занглаған консерва қутилари, синиқ патефон пластинкаси, олти дона немис каскаси топилди. Каскаларнинг ҳаммаси ҳам қурум босган эди. Бу ерда партизанлар қароргоҳи бўлганлиги маълум, лекин қурум босган немис каскалари бир муаммо бўлди. Бу муаммони кекса бир жангчи ечиб берди. У, каскалардан бирини ҳидлаб кўрди-ю, бурнини жийирди, «Бунда портлатувчи модда қуритилган» деди. Унинг тахмини тўғри чиқди. Чунки орадан икки ҳафта ўтгач топилган бир хат бу ерда турган партизанлар отряди портлатиш-қўпориш иши билан машғул бўлганлигини кўрсатар эди.

Хат снаряд гильзасига солиниб, ярмигача тупроқ тепага кўмилиб қўйилган. Бу тупроқ тепа уч кишининг қабри бўлиб чиқди.

Хатда шундай дейилган эди:

«Григорий К. (1920—1942). Н. қишлоғидаги бошланғич мактабнинг ўқитувчиси. Комсомол аъзоси. 39 фашистни ўлдирган. Душманнинг ўқ-дори ортилган саккизта автомашинасини яксон қилган.

Дмитрий М. (1899—1942). Н. районидаги МТСнинг бригада механиги. Душманнинг иккита ёнилғи базасини портлатган. Бир офицерни асир олган.

Владимир Ж. (1917—1942). Н. колхознинг отбоқари. Катта-кичик тўққизта кўпrikни портлатган, аскар тушган икки машинани яксон қилиб, етти немисни асир олган.

Григорий К., Дмитрий М., Владимир Ж. ўртоқлар душманнинг ўқ-дори ортилган эшелонини портлатган вақтда фидокорлик кўрсатиб ҳалок бўлишди. Булар ўз жонларини фидо қилиб мингларча совет кишиларининг жонига оро киришди.

Маълум сабабларга кўра, биз бу қаҳрамонларни дағн қилолмадик, жасадларини шу тупроққа омонат қўйиб кетдик. Ўша сабабларга кўра буларнинг номларини, қаерлик эканликларини ҳам тўла айтмадик. Булар юз мингларча ҳалқ қасосчилари армиясининг ботир жангчилари, фашист босқинчиларга бўйин эгмаган Ватанинг қаҳри, ғазаби эди».

Булар қандай ва қайси шароитда ўз жонларини фидо қилганликлари қабр очилганда маълум бўлди. Учаласини битта плаш-палаткага ўраб кўмишган экан. Бу уч кишининг жасади эканлигини учта бошдангина билиб бўлар эди, холос...

Эртасига соат бирда уч партизанни кўмиш маросими бўлди.

IX

Полк май ойининг охиirlарида яна олдинги линияга чиқди.

Душман Орёлни 1941 йилнинг октябринда босиб олган эди. Унинг мақсади бир неча томондан бараварига ҳужум бошлаб, қўшинларимизнинг асосий кучини Брянск, ундан кейин Орёл ва Тула районларида қуршаб йўқ қилиш, сўнгра Москвага бемалол юриш имкониятига эга бўлиш эди. Шунинг учун немислар бу районни қарийб икки йил давомида тинмай мустаҳкамлаган, одам юрса оёғи, қуш учса қаноти куядиган истеҳкомга айлантирган эди. Бироқ Қизил Армиянинг қишки ҳужуми бу районда немисларнинг бицинига ўткир ханжар қадаб қўйди. Душман ўз ҳолатини англаб, фронтнинг бу участкасида

ўз мавқеини тиклашга баҳор бўйи ҳозирлик кўрди. Разведка ва асиерларнинг берган маълумотларига кўра, душман Орёл ва Белгород районларига ўн етти танк дивизияси, учта моторлаштирилган ва ўн саккизта пиёда аскар дивизияси тўплаган, бу кунгача ҳеч қайси фронгда кўрилмаган ёки оз кўрилган техникани таҳт қилиб қўйган эди. Мана шуларни назарга олганда, бугун бўлмаса, эртага жуда даҳшатли жанг бошланиши муқаррар эди.

Даҳшатли жанг ўн уч кундан кейин бошланди.

Тонг маҳалида душман артиллерияси бизнинг позицияларимизни ҳаддан ташқари қаттиқ тўпга тутди. Полк мудофаа қилиб ётган район устида душманинг неча юзлаб самолёти қайта-қайта пайдо бўлиб, беҳисоб бомба ёғдирди. Муттасил портлашлар зарбидан Аҳмаджоннинг қулоги батамом битган, бирон жойга снаряд ёки бомба тушганини тупроқ кўтарилиб тушганидангина билар эди. Ер худди от олиб қочган аравадай кишини иргитиб-иргитиб ташлар эди. Уфқдан кўтарилган қуёш чанг ва тутина орасидан юпқа булат босган тўлин ойдай кўринар эди.

Душман бизнинг позицияларимизни «тамом остин-устин бўлди, бу ерларда жон асари қолган тақдирда ҳам, гаранг бўлиб қолди» деган ишонч билан ёппасига ҳужум бошлади.

Чакалакзордан катта-кичик дараҳтларни йиқитиб, мажақлаб чиққан танк қора қуртдай ҳар чоқ заҳар солишига тайёр ҳолда ўрмалаганича Аҳмаджон пулемётни расчётига томон кела бошлади. У бир неча секунддан кейин етиб келади, пулемётни пайқаса мажақлаб ўтиб кетади. Ягона чора уни граната билан қарши олиш эди. Аҳмаджон шериги билан гранаталарни чоғлаб ҳаёт-матомот пайтини кутиб туришди. Танк қирқ-эллик метр яқин келганда Аҳмаджон ўша чакалакзордан чиққан қарийб бир рота немис пиёда аскарини кўриб қолди. Булар ҳаммаси ҳам милтиқ ва автоматларни тайёр тутган ҳолда рўй-рост бостириб келмоқда эди. Аҳмаджон бир қарорга келди. У қандай қарорга келганини айтмасданоқ шериги англади ва пулемётни биргалашиб окопга тортиб тушиди... Танк гулдираганича келиб окоп устидан ўтиб кетди. Немис танкисти ўз танкининг гусеницаси совет жангчиларининг қонига бўялганлигига сира шубҳа қилмаган эди.

Аҳмаджон пулемётни танк ўтганда нураб тушган тупроқ остидан бир силташда тортиб олди-да, дарҳол окоп бўйига ўрнатди ва немис пиёда аскарларининг яқинроқ келишини кутди.

Немислар ўқ чиқармасдан жадаллаб келмоқда эди.
Юз-юз йигирма метр масофа қолди.
Аҳмаджон кутар эди.
Саксон-тўқсон метр масофа қолганда Аҳмаджоннинг шериги асабийлашди.

— Э, отсанг-чи! От, ахир!!— деди.

Аҳмаджон пулемётнинг қабзасини маҳкам ушлаган ҳолда шчитнинг тешигидан душманни кузатар, афтидан, шеригининг сўзини әшиитмас эди. Шериги иккинчи марта багишланганда тажанглик қилгандан кейин әшиитилар-әшиитилмас деди:

— Юрагингни кенг қил, жўрам. Ўлим умидида шу ергача келганидан кейин, бу ёғига ҳам қўйиб бергинки, биронтаси ҳам ноумид қайтмасин. Беҳ-беҳ-беҳ...

Шундай пайтда Аҳмаджоннинг бу қадар совуққонлик қилиши шеригини тиш оғриғидай бетоқат қиласин.

Ниҳоят немислар олтмиш-етмиш метр яқин келганда Аҳмаджон худди немиснинг томоғидан бўғаётганда бир ҳаракат билан пулемёт тепкисини босди...

Шундай шиддатли жанг кун бўйи давом этди. Душман кечгача тўққиз марта атака қилди ва ҳар сафар қақшатқич зарбага учрар, ўқ еган тўнғиздай ўзини ўёқдан-буёққа урар эди.

Аҳмаджоннинг бўлинмаси қўшни бўлинма билан бирлиқда кечқурунга бориб душман позициясига хийла кириб борди. Аҳмаджон чакалакзордан ўтиб, пулемётини снаряддан ҳосил бўлган бир чуқур бўйига ўрнатди.

Душман рўпарадан ҳужум қилиб қайта-қайта қаншари ёрила бергандан кейин, найранг ишлатмоқчи бўлди. У, бўлинманинг орқа томонига ўтиб, саросималик туғдириш учун сойликдан бир гурӯҳ мотоциклчи юборди. Аҳмаджон мотоциклчиларнинг қорасини кўриб, пулемётини тахт тутгани ҳолда қулай пайтни кутиб турган эди, ўттиз-қирқ метр наридаги буғдойпоя орасида бир немиснинг бошини, ундан кейин елкасини кўриб қолди. Дарҳол пулемётини унга томон ўғириб ўт очди, лекин шуни билолмай қолди: немис граната ирғитганидан кейин ўқ едими ёки ўқ еганидан кейин ирғитдими? Граната портлади, унинг қаерга тушиб портлаганини ҳам билиб бўлмади.

Аҳмаджон кўзини очди. Унинг назарида, орадан бир неча соат ўтгандай кўринар, лекин жанг ҳануз босилмаган эди. Унинг кўзи, мажақланган пулемёт остида бир оёғи қолиб талпинаётган шеригига тушди. Аҳмаджон уни дарҳол тортиб олиб қараса, ўнг қўли елкасидан

узилган, фақат бир нимага илиниб турибди. Ярадор, ҳуши жойида бўлмаса керак, ўрнидан турмоқчи бўлди. Аҳмаджон уни даст кўтариб юрганича чакалакзорга олиб кирди.

Ярадорни хавфсиз жойга ётқизиб, қайтишда Аҳмаджоннинг кўзи тўнтирилиб ётган бир немис пулемётига тушди. Пулемёт бузилмаган, ҳатто янги лента ўтказилган, нарида ўқ солинадиган иккита металл қути ҳам турибди. Аҳмаджон қутиларни қўлтиғига қистирди, пулемётгни судраб, юрганича сойликка томон борди. Сойликда кутилмаган манзарани кўрди: сойликдан кетаётган немис мотоциклчиларини кимдир пулемётга тутар, мотоциклчиларнинг кўпи йиқилган, қолгани мотоциклчиларини ташлаб, киргани қавак тополмай, ўзини ҳар ёнга урар эди. Тариллаётган пулемётга Аҳмаджон ўлжа пулемётини жўр қилди.

Қисм қоронғи тушгунча душманнинг ҳамма атакасига, ҳамма уринишига барҳам бериб, қоронғи тушгандан кейин шиддатли ҳужум бошлади ва икки тепаликдан ошиб, ҳеч қаерда тўхтамай, қишлоққа кириб борди.

Қишлоқ бир неча жойидан ёнмоқда, қизил ва оқ аланга шуъласидан дам жигарранг, дам кулранг тусга кириб кўтарилаётган тутун, ҳар ёнга учқун сочиб, қишлоқ устига ёйилмоқда эди. Кўчаларда найзабозлик жанги бошланиб кетди. Пулемётлар, автоматлар тинмай тариллар, гранаталар портлар, худди бутун уруш шу қишлоқда бўлайтгандай туюлар эди.

Ярим кечага борганда икки томон аралашиб кетди.

Ёнгин шуъласида қизғиш тус олган чанг ва тутун ичидаги кўланкадай югуриб кетаётган ким? Эшик ва дезразаларни аланга ялаётган кичкина фишт иморатнинг томида ким дам-бадам автомат отаётиди? Кўчага ким граната ташлади? Ким инграётиби? Буларни дафъатан билиш қийин; фафлатда қолмаслик, душманга омон бермаслик, ўзимизникарга зиён етказмаслик учун ғоят ҳушёр бўлиш керак эди.

Жанг ниҳоятда мураккаблашиб кетди.

Аҳмаджон бир чордевордан ўтиб, кичкина майдонга чиққанида рўпарада пулемёт тариллади. Аҳмаджон дарҳол ўзини уйиб қўйилган фишт орқасига олган эди, буёқ чуқурлик экан, ағдарилиб тушди. Тенада граната портлади. Шу чоқ икки киши ўзини шу чуқурга ташлади. Бири чуқур бўйидан ниманидир зўр бериб тортди, иккинчиси унга бир нима деб чуғурлади-ю, энгашди. Маълум бўлдики, иккови ҳам немис. Аҳмаджон энгашган немис-

нинг калласига белкурак билан битта урди-ю, устидан иргиб ўтиб, иккинчисини бўғиб олди...

Тонг ёришгандага жанг бир оз босилди. Аҳмаджон уйилиб қўйилган ғиштларни оралаб чорраҳага чиқди, қараса, тор кўчада тўрт немис автоматчиси олти қизил аскарни олдига солиб келаётиди. Қизил аскарларнинг тўрттаси ярадор бўлса керак, зўрға қадам ташлаб келар эди. Немисларнинг бунчалик бамайлихотир келаётганини кўриб Аҳмаджоннинг юраги орзиқиб кетди: наинки кечакуни бўйи ва кечаси билан бўлган жангнинг якуни шу бўлса! Ҳозир бораётган отишма наинки немислар бизга эмас, биз немисларга кўрсатаётган сўнгги қаршилик бўлса!

Аҳмаджон эҳтиёткорлик билан автоматдан ўқ узиб тўрттала немисни қулатди. Бир лаҳза гангиган қизил аскарлар аҳволни дарров фаҳмлашди. Ҳатто зўрға келаётган ярадорлар ҳам ерда ётган қуроллардан олиб, кийикдай чаққонлик билан кўздан ғойиб бўлишди.

Аҳмаджон юргурганича муюлишдан ўтган эди, бирданига уч немисга дуч келиб қолди. Масофа шу қадар яқин эдики, агар автомати ўнгланмаган бўлса, олдиндаги икки солдатни ота олмай қолар эди. Солдатлар йиқилгани замон уларнинг кетидаги офицер тўппончасини Аҳмаджонга ўқталди. У ўттиз икки отар тўппончанинг тепкисини босганида, бирин-кетин чиқадиган ўттиз икки ўқнинг камида ярми шу кенг кўкракдан жой олишига сира шубҳаланмаган эди. Бироқ Аҳмаджон нақд ўлим олдида шошиб қолмади. Унинг гангиб қолмаганилиги немиснинг ўзига ўлимни нақд қилиб қўйди. Нақд ўлим олдида немис эсанкиради, шунинг учун фақат иккита ўқ уза олди, холос. Бунинг ҳам бири бекорга кетиб, иккинчиси Аҳмаджоннинг бошини ялаб ўтди. Аҳмаджон немиснинг ўттиз икки отар тўппончасига «ўзбекнинг бир қоқар болғачаси»— мушт билан жавоб қилиди. Офицер йиқилди ва ётган ерида қўлини кўтарди.

Бу орада жанг босилди.

Аҳмаджон офицерни олиб кетди.

Офицер маст кишидай гандираклаб борар ва ҳар гандираклаганида бошига худди яна мушт тушаётгандай, писиб, орқада келаётган Аҳмаджонга қараб қўяр эди.

Аҳмаджон автоматини бўйига осиб олган, салмоқли қадам ташлаб борар ва қора, қалин сочи орасидан сизиб пешонасига тушаётган қонни дам-бадам бармоғи билан сидириб ташлар эди.

Офицернинг қочишга уриниш эҳтимоли унинг хаё-

лига ҳам келмас эди. Бир томондан, шу қетиши бўлса, штабга этиб борса ҳам жон; иккинчи томондан, ҳар бир дараҳти дор, ҳар сиқим тупроғи мозор бўлиб қасос олишга ташна бўлган бу юртда немис қаёққа қочиб қутула олади?

Аҳмаджон «Ўладиган ҳўқиз болтадан тоймас» деган фикрдан ҳам узоқ. Энди у «фашистни бедурбин кўрадиган» бўлиб қолган. Фашист деган маҳлуқ қўлида қурол бўлганда ва бу қуролни бемалол ишлатиш мумкин бўлган шарситдагина ўзи қўрққанидан ҳуриб ўзгани қўрқитмоқчи бўлган лайчадай пўписа қиласи: «Хальт!» «Рус, таслим бўл!»— дейди, кибру ҳавоси баланд бўлали.

Офицер ҳозир «қўшга қўшсанг ҳам майли, ишқилиб ўлдирма» деб кетаётиди. Ундаги кибру ҳаво «енгилмас» руҳ ўттиз икки отар тўппонча билан бирга шовардилик колхозчи Аҳмаджон Шукуронинг чўнтағига тушиб кетган эди.

Булар харобалар орасидан ўтиб, пастқамликка тушиб бораётганда рўпарадаги жар ёқасидан:

— Аҳмаджон, жуда панжара гулчинини ушлабсизку,— деган овоз келди.

Офицер дарҳол қўлини кўтариб Аҳмаджонга қаради. Аҳмаджон кулди.

— Ие, сутдан оғзинг куйса, қатиқни ҳам нуфлаб ичар экансан-да! Юравер, қўрқма!— деди.

Офицер қўлини тушириб, Аҳмаджон ишора қилган томонга юрди.

Ҳали жар ёқасидан туриб чақирган жангчи — хушмўйлов йигит тушиб келди. У, Аҳмаджоннинг пешонасидаги қонни кўриб, кимнидир чақирди ва ўзи яқин келди:

— Нима бўлди, Аҳмаджон?

— Мана бу хумпарнинг қилган иши-да! Бошга отади-я, ўлиб қолади ҳам демайди. Ҳеч нима қилмайди...

Аҳмаджон тўхтаб пешонасидаги қонни яна сидириб ташлади. Офицер буларга худди ҳозир жўжа еган итдай кўз қирини ташлаб, секин ерга ўтирди.

Қаердандир пайдо бўлган ёш бир жангчи, ҳеч кимдан ҳеч нарса сўрамай, ҳеч нарсага қарамай, ёнидан бинт чиқарниб, Аҳмаджоннинг бошини боғлашга киришди. У бинтнинг учини йирттар экан, офицерга қараб бир нима деди. Офицер унга жавоб берди. Аҳмаджон ялт этиб жангчига қаради ва таниди. Бу полк мудофаада ётган кунларда ертўлада бўлган концертда қизиқчилик қилган, ҳамма «конферансъе» деб атаган марий йигит эди.

Ҳамма «конферансъе» дегани учун Аҳмаджон унинг оти шундай деб ўйлаган эди.

— Конферансъемисан? Балосан-ку. Қани-қани, гаплаш!

«Конферансъе» ўз таъбири билан айтганда, «Марий вилоятининг харитадан микроскоп билан излаганда ҳам топиб бўлмайдиган» бир қишлоғидан; урушга қадар шу қишлоқ Советининг секретари бўлиб хизмат қиласр эди.

Бу қишлоқ камоли кичкиналигидан тегишқоқ ўртоқлари қишлоқ олий советининг секретари деб кулишар эди. У немисчани шу лавозимда туриб ўзича ўрганган. Унинг немисча ўрганишидан муроди, албатта, жанг майдонида, чунончи бавариялик бир немис билан бешариқлик ўзбек Аҳмаджон Шукровга таржимонлик қилиш эмас эди. У бутун умрида биринчи марта «тарихий сафар»га чиқиб Йошкаролага борганида кўп китоблар олиб қайтди. Бу китоблар орасида Шекспирнинг ҳам бир асари бор эди. Бу китобни зўр иштиёқ билан ўқиди. Ўзининг таассуротини ўртоқларига сўзлаб берганида, улардан бири: «Бунаقا зўр гаплар немисдан чиқади», — деди. Шу-шу бўлди-ю немис тилини ўрганишга орзуманд бўлиб ҳаракат қилди. Бироқ бир неча ой меҳнат қилганидан кейин эшитсанки, Шекспир немис эмас, инглиз экан. Бола бечора кўп хафа бўлди. Район марказига борганида, бу қайғусини партия кабинетининг мудирига айтган эди, мудир «Немисларда ҳам Шекспирдек зўр ёзувчилар бор, ўрганабер, куймайсан», деди. У ўқиши давом эттириди.

— Отини сўра-чи,— деди Аҳмаджон.

«Конферансъе» отини сўраган эди, офицер «Салоти жаноза»га ўхшаган бир нима деб жавоб берди.

— Шошманг, Аҳмаджон,— деди хушмўйлов йигит,— менинг бу зангарларга бир саволим бор эди. Бу ўртоғим немисча билар экан, ҳозир жуда мавриди келганга ўхшаб қолди. Мумкинми? Буларнинг китобида шундоқ эканки, одамзодни, чунончи пахта десак, немислар биринчи сорту бошқа миллатлар учинчи сорт; кўп халқлар ҳатто сортга ҳам кирмас эмиш. Шу қандоқ бўлди?

«Конферансъе» буни таржима қилгани етарли сўз тополмай, кўпроқ қўл ҳаракати билан бир иложи қилиб тушунтириди. Офицернинг чеҳрасида нечукдир ўзгариш, ҳаракатида яна кибру ҳаво аломатлари пайдо бўлди. У «зер гут» калимасини бир неча марта тақрорлаб бир нималар деди. «Конферансъе» энсаси қотиб қисқагина таржима қилди:

— Немис жуда яхши эмиш. Биз билмас эмишмиз, тушунмас эмишмиз.

— Ҳа, ҳа,—деди Аҳмаджон,— «зер гут» дегани «жуда яхши» деганими? Ҳўш, биз нима қилсак, «зер гут» бўлар эканмиз? Қани...

«Конферансъе» офицернинг жавобини таржима қилиди:

— Немис қўл остида бўлса, бошқа миллатлар ҳам яхши бўлар эмиш. Немиснинг бошқа ҳамма хислатлари ни шундан билиш мумкин, дейди.

— Яхши бўлар эмиш?! Бунинг бошқа ҳамма хислатларини мана шу гапидан билса бўлади!

Аҳмаджон бу гапни шундай важоҳат билан айтдики, таржимон «айтганини айтдим» дегандай ишора қилиб офицерни кўрсатди. Офицер писиб, иккала қўли билан бошини ушлади, яна аянч қиёфага кирди.

Аҳмаджон ўриидан турди ва ҳануз тутамоқда бўлган қишлоқни кўрсатди.

— Ана «зер гут!»—деди,—мен сенинг ҳамма хислатларингни мана шундан биламан!

Хушмўйлов йигит қулочкаш қилиб офицернинг калласига солмоқчи эди, Аҳмаджон қўлинни тутди.

— Тегма! Зақон ўйқ.

Офицер Аҳмаджон ишора қилган томонга юрди. У энди гандиракламас, лекин бошига мушт тушувидан хавотир тортиб, дам-бадам орқасига қараб борар эди.

Не-не умидлар билан немисча ўрганган марий йигити унинг кетидан хийла ергача қараб турди-да, сўнг жаҳл билан «тфу!» деб милтигини қўлига олди.

Офицер сўроқ вақтида: «Мени асир олган киши қаерлик ва қандай тоифадан?..» деб сўрабди.— Штабдагилар «ўзбекистонлик, оддий колхозчилар тоифасидан» деб жавоб беришибди. Бу гап бутун полкка довруқ бўлди.

X

Қчсларимиз шундай шиддатли зарбалар берар, шундай қисиб борар эдик, душман йўлларни бузгани, кўприкларни портлатгани улгуролмас, кўп жойларда яроғ-аслаҳасини ташлаб қочар эди.

Ҳар қадамда цементлаб ёки ёғоч ва тупроқдан ишланган ва ҳозир ўпирилган гўрдай бўлиб ётган дот, дзот, каламушишинг уясига ўхшаган окоп, траншея, танкка қарши қазилган чуқур, бир неча қатор тортилган ти-

канли сим... Тепаликларнинг этагида оғир тўплар, узун қувурлари осмонга қўтаришган зениткалар туради: йўл бўйида ағдарилган автомобиллар, мажақланган танклар, тракторлар, аравалар ётади. Немис бу ерларни қуш учса қаноти, одам юрса оёғи куядиган тилсимотга айлантириш учун нима лозим бўлса ҳаммасини қилган, ҳеч нарсани аямаган. Лекин қисмларимиз шуларнинг ҳаммасини ўпириб, йиқиб, мажақлаб олга борар эди.

Қисм бир неча километр йўлни жанг билан босиб ўтиб, кечга яқин Золоторевка қишлоғининг кираверишида тўхтаб қолди. Қишлоқнинг кираверишидаги уйлар бузилган, ёнган ва ҳануз ёнмоқда эди. Немислар наридан-бери қазилган окопларга ўрнашиб, вайроналарга кириб олиб, қаттиқ қаршилик кўрсатди. Жанг кун ботгунча давом этди.

Қисм қоронғи тушгунча душманни олдинги окоплардан сурисиб чиқарди. Атака бошланадиган вақтда немислар бузилган иморатнинг подвалига ўрнашиб, йўлни, тепалик ва тепалик оралиқларини пулемётдан ўққа тута бошлади. Ўқ визиллар, ерни чангитар, бош қўтаришнинг сира иложи йўқ эди. Капитан Аҳмаджонга ҳар қандай қилиб бўлса ҳам немис пулемётларини бартараф қилишни буюрди. Капитан буни қандай ишонч билан буюрган бўлса, Аҳмаджон шундай ишонч билан эмаклаб кетди. Йўл фақат битта — куйиб тушган ва ҳануз тутамоқда бўлган уйлар оша бориш керак эди. Ут ва тутун ичидан одам ўтиб келиши немисларнинг хаёлига ҳам келмаган эди. Аҳмаджон подвалнинг ёнига бориб, икки тешикка иккита граната ташлади. Икки подвал емирилиб, немис пулемётчилари унинг харобаси остида қолиб кетди. Шундан кейин қисм атака бошлади.

Золоторевка қишлоғига Аҳмаджон ва унинг бўлинмаси ҳаммадан бурун кириб борди.

Қишлоқ ярим кечагача бўлган кўча жангларидан сўнг душмандан батамом тозаланди.

Эрталаб қишлоқ аҳолиси, баҳор қуёшининг дастлабки илиқ нуридан жонланган жониворлар сингари, ўрмалаб кўчага чиқа бошлади. Булар ўлимдан қолган, Германияга ҳайдаб олиб кетилмаган, лекин икки йил бўйи минг балога дучор бўлиб, минг мартаға ўлимга рози бўлган кишилар. Бўйни ингичка, худди гўлаҳдан чиққан каби болалар, кўзлари жовдираб, жангчилар орасидан кимни дир қидиришади. Абгор бўлиб қолган чоллар, кампирлар рўпара келган жангчининг бўйнига осилиб йиғла-

шади. Бутун қишлоқ ҳам тўйхона, ҳам ўлик чиққан ҳовлига ўхшар эди.

Бир кампир Аҳмаджонни икки шериги билан уйига олиб кирди. Даҳлизда бир чол ётар, унинг тирик эканлигини фақат одатдан ташқари равshan кўзларидангина билиб бўлар эди.

Кампир азиз меҳмонларни ўтқизганидан кейин, чолни суяб олиб кирди. Унинг ўнг қўли ва ўнг оёғи ярим шол эди. Чол кампирнинг ёрдами билан сандиқнинг устига ўтирад экан, жангчиларга бир-бир қараб:

— Ленани кўрмадиларингми? Евгенияни кўрмадила-рингми?— деб сўради.

Жангчилар тушунолмай ҳайрон бўлишди.

Кампир сувда пиширилган картошкани келтириб ўртага қўйгач, зоҳиран етмиш ёшларда кўринган, ҳақиқатда эса ниҳояти қирқ еттига кирган Матвей Андреевич Степановнинг бошига тушган кулфатларни сўзлаб берди.

— Унинг ўғли — ўн тўрт яшар Андрюша қаерданadir бешта ўқ топиб олган экану, шу ўқ билан немис солдатининг қўлига тушибди. Матвей Андреевичнинг бутун кўргиликлари шундан бошланди. Немислар Андрюшани қамаб, ўша куни кечаси Матвей Андреевични ҳам олиб кетишибди. Икки кундан кейин менинг уйимга бир немис офицери икки қути консерва, нон, қанд кўтариб келди: рус тилини хийла яхши билар экан, уёқдан-буёқдан гапириб ўтириди-ю, тўсатдан:

— Матвей Андреевични танийсизми?— деб сўради.

— Ҳа, танийман, дедим. Қўшни бўлгандан кейин танимайман деб бўладими?

— Ўғлингиз қаерда?— деди.

Юрагим «шув» этди. Ичимда Матвей Андреевични қарғадиму:

— Ўглим йўқ, ўлган, урушдан илгари ўлган,— дедим.

Офицер кулди.

— Ёлғон гапирманг, биз ҳаммасини биламиз, Матвей Андреевич ҳаммасини айтиб берди. Ўғлингиз ўлган эмас.

— Ўлмаган бўлса қаерда экан? Матвей нима деди?

— Биз ўғлингизни Қизил Армияга ўз ихтиёри билан кетмаган, мажбур қилинган деб фараз қилишимиз мумкин. Лекин бу ўзингизга боғлиқ. Шуни исбот қилишингиз керак. Исбот қилиш учун ҳеч қандай ҳужжат,

гувоҳ ёки бошқа нарса талаб қилмаймиз. Таниган, билган кишиларингиздан яна кимлар мажбуран олиб кеғилганини айтиб берсангиз кифоя. Сиз жабр кўргансиз, биз жабр кўрган кишининг гапига ишонамиз.

Билдимки, бу гап Андреевичдан чиққан эмас, чунки ўғлим Қизил Армияда эмас, партизанлар отрядида эканини жуда яхши биларди. Шундан кейин дадил бўлиб:

— Ўғлим ўлган, агар Андреевич шундоқ деган бўлса ёлғон айтибди, юзлаштиринглар! — дедим.

Офицер кетгани ўрнидан туриб:

— Сиз берадиган маълумотга муҳтоҷ эмасмиз, биз берган катта имкониятдан фойдаланишни хоҳламасангиз, ўзингиз биласиз, — деди.

Эшикка чиққанда яна писанда қилди:

— Яна ўйлаб кўринг, — деди.

Эртасига бир солдат келиб мени комендантурага олиб борди. У ерда мени бошқа бир офицер сўроқ қилди. Мен яна ўша жавобни бериб, Андреевич билан юзлаштиришни талаб қилган эдим, офицер ит бўлиб кетди. Аввал ҳўп пўписа қилди, кейин кўкрагимга бир тепди. Эсим оғиб қолган экан, бир вақт кўзимни очиб қарасам, тепамда учтаси турибди. Яна сўроқ қилди, яна урди. Ахир бўлмагандан кейин «отамиз», деди. Мен қўрқитаётгандир десам, иккитаси чиндан судраб чиқиб автомобилга солди. Одам ўлишини аниқ билганидан кейин қўрқмай қўяр экан. Кўча қоронғи, майдა қор ёғар эди. Автомобиль шу ўзимизнинг кўчадан ўтди. Назаримда, ҳамма уйларнинг деразасидан яқинлари Қизил Армияда, партизан отрядларида бўлган таниш-билишлар, ёр-дўстлар, қавм-қариндошлар худди тин олмай, кўзлари жовдираган ҳолда менга қараб тургандай, «айтдингми?» деяётгандай бўлар эди. Автомобиль бир жойда тўхтади. Одам товуши эшитилди, оппоқ қорда елиб юрган қора шарпалар кўринди. Мени автомобилдан тушириб, олдинга олиб ўтишди. Рўпарамда қорайиб турган нарсани чуқур гумон қилдими, тақдирга тан бердим. Шу пайт қулоғимга бирор:

— Айт, кампир, ҳаммасини айтиб бераман дегин, мен сени сўраб оламан, — деди пичирлаб.

Бунинг ким эканлигини билмадим, ўша уйимга борган офицер деб гумон қилдим. Бирдан автомобилнинг чироги ёқилди. Фақат шуни биламан: рўпарамда қорайиб турган нарса чуқур эмас, узала тушиб ётган уч кишининг ўлиги экан. Ҳали совумаган қон буғланиб турар эди. У ёғини билмайман. Ҳушимга келиб қарасам

комендантурада ётибман. Тепамда уйимга борган ўша офицер турибди. У бир пиёла сув бериб:

— Мен сизни сўраб олдим, бундан кейин инсофга келасиз, деб ишонтирдим,— деди.

Эрталаб мени қўйин юборишиди. Андрюша нима бўлганлиги маълум эмас, Матвей Андреевични бир ҳафтадан кейин икки солдат ҳушсиз ҳолда келтириб, уйга ташлаб кетибди. У бир ярим ойга яқин тилсиз, жағсиз ётиб, оқибат шундай бўлиб қолди; ўнг қўли билан ўнг оёғи ярим шол, эси жойида эмас.

— Матвей Андреевич, буларга қўлингни кўрсат,— деди кампир.

Матвей Андреевич ўнг қўлини чап қўли билан олиб стол устига қўйди ва нордон нарса егандай афти буришиб, бир кўзи қисилди. Унинг икки бармоғи янчилган эди.

Немис уни қандай азоб-уқубатларга дучор қилган эдики, бу аҳволга тушибди — маълум эмас. Буни ўзидан сўраб билиб бўлмас экан. Афтидан, шу бармоқлари янчилганигина эсида қолибди, холос.

У ҳали ҳушсиз ётган вақтида икки солдат келиб хотини Евгения билан қизи Ленани аравага босиб олиб кетибди. Шундан бери булардан ҳам дарак йўқ экан. Матвей Андреевич ётган ерида баъзан хотини ёки қизининг отини айтиб чақирар, уйга ким келса албатта икковини сўрар экан.

Шундай қилиб Матвей Андреевич кимсасиз, фариб бўлиб қолгандан кейин кампир ўз уйига олиб кирибди, яқин бир ярим йилдан бери парвариш қиласар экан.

Аҳмаджон кампирнинг сўзига қулоқ солар экан, ўрмондаги уч партизаннинг қабри кўз олдидан кетмас эди. Бирон хаёлга борди, шекилли:

— Ўғлингизнинг оти нима?— деб сўради.

Кампир ифтихор билан бошини кўтариб:

— Сергей Алексеевич Муштаков!— деди. Сўнгра ялт этиб Аҳмаджонга қаради.— Қаерликсан, ўғлим?

— Ўзбекистонликман, ўзбекман.

Кампир ўзбекни бошқачароқ тасаввур қиласар эканми, ҳайрон бўлиб қолди-да, кўзи жиққа ёшга тўлди. Аҳмаджон нима дейишини билмай:

— Ҳа, онажон, ўзбекни эшиитмаганмисиз?— деди.

Кампир ўзини босиб олгандан сўнг, жавоб берди:

— Эшиитганман, биламан. Самарқанд, Тошкент, Катта Фарғона канали...— деди ва Аҳмаджон билан бошқатдан кўришди.

Бу орада Матвей Андреевич даҳлизга чиқиб кетган эди. Кўча эшигидан унинг «Ле-на!» деган товуши эши-тилди. Қампир юрганича чиқиб кетди. Унинг кетидан меҳмонлар ҳам чиқишид. Матвей Андреевич остонаяга узала тушиб ётар, кўчадан олиб ўтилаётган асир немис солдатларга қараб «Лена!» деб қичқирап эди.

Аҳмаджон уни кўтариб уйга олиб кирди. Матвей Андреевич бир нарсадан қўрқандай ҳаммага ёлворган назар билан қарап эди.

Қампир меҳмонларни анча ергача кузатиб қўйди.

XI

Икки кун давом этган даҳшатли жанг натижасида қўшинларимиз аҳоли яшайдиган юздан ортиқ пунктни ишғол қилди, шу билан немисларнинг суянган тоғи бўлмиш Орёл райони истеҳкомларига бир неча жойдан катта-катта рахналар солди. Душман ёнбошга келган, энди уни бошдан ошириб, ерга уриш керак эди.

Ўрмон четидаги сойликка ўрнашган команда пунктида кечаси бўлинма командирларининг кенгаши бўлиб ўтди. Бўлинма командирларига йўл-йўриқлар кўрсатилиди, буйруқлар берилди.

Уфқ қизарган маҳалда ҳамма бўлинмаларда қисқа-қисқа митинглар ўтказилди. Митинглар тамом бўлмасдан, блиндажлар ва пана жойларда суҳбатлар давом этा�ётган вақтда ўт очиш позицияларидағи тўплардан филоф олинди, снаряд яшиклари очилди. Танклар тахт ҳолда команда кутиб турди.

Соат роса беш бўлганда гўё бутун ер-кўк остин-устин бўлиб кетди. Фронтнинг унча ҳам катта бўлмаган бир участкасига тўпланган мингларча замбаракнинг гумбурлашидан ҳайбатли бир гувиллаш ҳосил бўлдики, бунда алоҳида тўпнинг овози буткул эшитилмас эди. Ҳаво тўлқини зарбидан дараҳтлар эгилар, шохлари синиб тушарди... Аҳмаджон ўзича: «Бу тўпчилардан ҳеч нарса ортмайди, бизга ҳеч нарса қолмайди, шекилли»,— деб қўйди.

Немис истеҳкомларининг устини қоплаган чаңг ва тутуни ёки муттасил совурилаётган тупроқми — билиб бўлмас эди.

Пиёда аскарларимиз хужумга ўтди. Тўп овозлари аста-секин босила бошлади. Лекин жанг энди авж олган, чунки душман позицияларига бостириб кирган пиёда

аскарларимиз ҳар бир метр ер учун жон олиб, жон бермоқда эди.

Катта йўлдан икки юз метр наридаги тепаликда ўрнашган немис миномёт батареяси сойликни бошдан-оёқ минага тутмоқда, шу билан батальоннинг олга юришига катта монелик қилмоқда эди. Бу батареяни бартараф қилиш вазифаси Аҳмаджон бўлинмасининг зиммасига тушди.

Бутун батальоннинг кўзи буғдоЙпоя орасидан шитоб билан эмаклаб кетаётган бўлинмада эди.

Тепаликка бир неча томондан баравар ҳужум қилинди. Немис миномётчилари бу ҳужумни даф қилиш билан овора бўлиб қолганда взводлар катта йўлдан ўта бошлади.

Батальон куни бўйи мана шу хилда жанг қилиб, кечқурун Орёл кўчаларига бостириб кирди.

Шиддатли кўча жангларидан кейин шаҳар душмандан батамом тозаланди ва уч юз саксонинчи ўқчи дивизия полкларидан бирининг байроқдори озарбайжонлик Ожаров Орёл устига Қизил байроқ тикди.

Узоқ вақт немис асоратида азоб-үқубат чеккан Орёл аҳолиси кўчага чиқди. Йўлкаларни босиб қолган харобалар устида болалар ирғишлаб юрар эди.

Қаерда бирон танк ёки автомобиль тўхтаса, дарров халойиқ ўраб олади, суҳбат бошланади. Ҳар бир оила ҳеч бўлмаса бирон жангчини меҳмон қилгиси келади.

Марказий кўчалардан бирида радиоустановка пайдо бўлди. Бир неча минутдан кейин бу кўчага одам сиғишмай қолди.

Шу ерда Аҳмаджон бузилган бир иморатнинг зинасида пилоткаси билан ўзини еллиб ўтирган Бўтабойни кўриб қолди. У қорайган, тўлишган, кўкрагида «Жанговар хизматлари учун» медали.

— Айёмлари муборак!— деди Аҳмаджон.

Бўтабой Аҳмаджонни кўриб қарийб ўзини йўқотаёзди; юрганича келиб бўйнига осилди. Сўнgra иккови бориб зинага ўтиrdi.

— Хўш, жўрам Фарҳод,— деди Аҳмаджон,— Шириннингиздан хат келиб турибдими? Хўп соғингандирсиз?

— Хат келиб турибди, Аҳмаджон ака. Соғинишга... хат ёзишга қўл тегмаётибди. Кўрмайсизми... Бугун бешинчи августми? Рона бир ойдан бери хат ёза олганим йўқ. Тўртинчи июлда «Ҳаво айниб турибди, каттароқ бўрон бўладиганга ўхшайди» деб хат ёзган эдим. Ўшандан бери хат бормаганига «ўлди» деб ўтирибдими ҳали...

Аҳмаджон кулиб деди:

— Хат ёзинг. Тағин аза очиб юбормасин. Шириннинг сочини ёзиб «вой тўрам»лаб юрса-я!.. Бир ой хат қилмаган бўлсангиз, кўнглига ҳар гап келади. Бу урушни ўз кўзи билан кўрмаган одам «қўли тегмагандир» деган гапни ҳеч ўйламайди.

— Тўғри, Аҳмаджон ака, бу урушни кўрмаган одам... ўқ, фашистларни, фашистлар қилган ишларни кўрмаган одам десангиз тўғри келади. Ростини айтайми? Уруш бошланган йили газетада бир немис офицери олти яшар бир қиз болани отиб ташлаганлиги тўғрисидаги мақолани ўқиб ишонмаган эдим.

— Энди-чи,— деди Аҳмаджон кулимсираб,— энди ишонасизми?

— Эндими, энди ўша мухбирни кўрсам, бурнини ерга ишқайман. У мухбир фашистни мақтаган экан! Наинки фашист қадам босган жойда олти яшар боланинг отилиши газетага ёзгани арзидиган катта ҳодиса бўлса!

Бирпас жим қолиши. Икковининг ҳам кўз олдидан зўр ёнгинлар, беҳисоб ўлик, шаҳар ва қишлоқларнинг харобаси ўтар эди.

Анчадан кейин Бўтабой Аҳмаджоннинг кўкрагидаги «Қизил Юлдуз» орденини, худди капалакни ушлагандай, эҳтиёт билан ушлаб кўрди.

— Бу хамирнинг учидан патирдир-а, Аҳмаджон ака, ҳали сизга катта мукофотлар чиқар?

— Қанақа катта мукофот? Нимага?

— Қилган ишларингизни эшигтанмиз. Довругингиз бутун дунёга кетган.

— Нима иш қилибман?

— Бутун бошлиқ бир қишлоқ — Золоторевка сизнинг номингизга қўйилади-ю, тағин ҳеч иш қилмаганингизми бу! Золоторевкага ҳаммадан илгари кирибсиз-ку.

— Командирнинг буйруғини бажардим.

— Немисни жуда яқин келтириб пулемётга тутганингизда қанча бор эди?

— Тиригини санаганим йўқ. Ўлигини санашган экан, олтмиш еттига чиқибди.

— Битта самолётни ҳам уриб туширибсиз?

— Ҳа. Шеригим ланжлик қилмаганда иккитасини уриб туширас эдим. Мудофаада ётган эдик. Тепамизда немис самолёти айланиб қолди. Пулемётни ўнглаб отай десам, шеригим «Отма, бизни кўриб қолса, бомба ташлайди» деб қўлимни ушлади. «Э, инсон,— дедим,— урушгани келгансисан, кавакда ётгани келгансисан!» Само-

лёт кетиб қолди. Жуда алам қилди. Орадан бир неча кун ўтгандан кейин бошқасини уриб туширдим.

Аҳмаджон ўрнидан турди.

— Хатлашиб турайлик, Бўтабой. Энди, Берлинда кўришгунча хайр. Тезроқ урушни тамом қилиб қайтмасак бўлмайди, кетмонни чолларнинг қўлига бериб келганимиз.

Аҳмаджон оломон орасига кириб кетди.

XII

Полк Брянск ўрмонларигача бўлган қарийб юз эллик километр масофани жангсиз босиб ўтди. Бу ўрмонда туриб, қалтис зарба еган, лекин ҳали янчиб ташланмаган душманга қарши янги ҳужумга тайёрлик кўриш керак эди.

Бир куни Аҳмаджонни полковник чақиртирди. Аҳмаджон рўпара бўлганда полковник кулимсираб:

— Ўтиринг, сержант, нима учун чақирганимизни биласизми?— деди.

— Билмайман, ўртоқ полковник.

— Устингиздан арз қилишди... Немислар сиздан норози.

Полковник ўрнидан туриб, унга яқин келди.

Полковник бу гапни кулиб айтган бўлса ҳам, Аҳмаджон бир вақтлар асир немисни кўйдирмоқчи бўлгани ва уни капитан қутқазгани ёдига тушиб, изоҳ бера бошлади.

— Ўртоқ полковник, мен у вақтда юрагимдаги ғазаб ўтини қаерга сочишни билмас эканман. У вақтда бизни осгани арқон кўтариб келган немисни кўрибману унга арқон эшиб бераётган бутун Германияни унутибман.

Полковник унинг елкасига қўлини ташлаб кўзига тикилди.

— Ҳарҳолда немис офицери сиздан қаттиқ шикоят қилди.

— Қайси бири, ўртоқ полковник?

— Тўппонча отиб бошингизни ярадор қилган офицер... Сиз унинг бошига бир мушт туширибсиз.

Аҳмаджон полковникнинг тегишаётганини билганидан сўнг, кулиб жавоб берди:

— Ҳа, бир мушт урдим, ўртоқ полковник, икки мушти кўтара олмас эди. Чаласига биз қарздор. Расчётни Берлинда қиласиз.

— Офицер сизнинг ким ва қаерлик эканингизга кўп қизиқди. Лагерга жўнаш олдида лейтенантдан: «Уша одамни яна бир кўрсам»,— деб илтимос қилибди. У вақтда кўзи тиниб кўрмаган экан-да. Лейтенант: «Сен бир мартаба кўргансан, энди кўрмаганлар кўрсин», деб жавоб бериди.

Полковник бирпас жим қолгандан кейин:

— Иккевимиз биринчи мартаба қаерда учрашганимиз эсингизда борми?— деб сўради.

Бу нарса Аҳмаджоннинг хотирида бор эди, дарров жавоб берди:

— Қишида, мудофаада ётган вақтимизда, ўртоқ полковник.

— Ўшанда менга нима деб савол берганингиз ҳам эсингизда борми?

— Бор, «Сиз Олтин Юлдузни қандай қилиб олгансиз, шуни айтиб берсангиз», деган эдим.

— Мен нима деб жавоб берган эдим?

— Билмайман, деган эдингиз. Яна шуни айтдингизки...

Шу пайт адъютант кириб, полковникка бир қоғоз узатди. Полковник қоғозни кўздан кечирар экан:

— Хўш, хўш?— деди.

— Яна шуни айтган эдингизки, қаҳрамон бўлишни ҳеч қачон ўйламаган экансиз...

Полковник қўлидаги қоғозни силкиб Аҳмаджонга узатди. Аҳмаджон қоғозга кўз югуртирумасдан бурун полковник ўрнидан турди-да, қулочини ёзиб:

— Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони билан табрик қиласман!— деди ва ўрнидан туришга улгура олмаган Аҳмаджонни қучоқлади.

Аҳмаджон бутун умрида биринчи мартаба шундай саросимиликка тушган эди. У дарҳол ўзини ўнглаб:

— Совет Иттифоқига хизмат қиласман!— деди.

Ўзининг товуши ўзига узоқдан эшитилгандай туюлди.

— Хўш, сержант,— деди полковник,— энди жавоб бериш сизнинг навбатингиз, Олтин Юлдузни сиз қандай қилиб олдингиз?

Аҳмаджон нима дейишини билмас эди.

Сентябрнинг бошларида полк фарбга томон йўл олди,

СИНЧАЛАК

(қисса)

1

Кечки пайт. Район партия комитетининг секретари ўртоқ Тоҳиржон Носиров чанг босган «Виллис»дан тушиб, ёши элликдан ошиб қолганига қарамай, райком биносининг зинасидан чопқиллаб чиқиб кетаётган эди, бирдан тўхтади; зинанинг бир чеккасига бориб, коверкот макинтошининг этагини, брезент этигини қоқди: похол шляпасини бошидан олиб, рўмолчаси билан пешана ва бўйини наридан-бери артди-да, энди салмоқли қадам ташлаб чиқиб кетди.

Тоҳиржон Носиров район партия комитетининг секретарлигига яқинда сайланган бўлиб, ҳозир район билан танишиб юрган эди.

Носиров қабулхонада ҳурмат юзасидан ўрнидан турган ёрдамчиси—йигирма икки ўшлардаги баланд бўйли, хушқомат, жуда нозик қизга салом бериб, кабинетига кириб кетди. Қиз бир даста газета-журнал, битта қизил папкани олиб, унинг кетидан кирди, бу нарсаларни секретарнинг столига қўйди-да, бориб деразаларни очиб юборди. Дим кабинетга боғчадан муздай ҳаво; ҳандалакними, босвoldи қовунними эсга соладиган ялпиз ҳиди кирди; чумчуқларнинг чуғурлаши, дераза остида оқаётган ариқчанинг шовиллаши эшитилди. Носиров қизил папкадаги қоғозлардан бир-иккитасини кўздан ке-чирди, кейин кўзойнагини пешанасига суриб графиндан стаканга қилқиллатиб яхна чой қуяр экан, қизга айрим диққат билан разм солди. Қиз буни пайқади-да, чиқиб кетиштирилди, чокмаслигини ҳам силмай, эшик олдида туриб. **Кемди!**

— Менга гапинтиз бор шекилди...

Хм **АҲОРОН И КЕЗИМ** ШАМОДАХОН

— Ҳўп..,

Саида чиқиб кетмоқчи эди, Носиров тұхтатди.

— Майли, ҳозир айта қолай... Үтириңг!

Саида, арzon чит бўлса ҳам ҳуши тикилган кўйлагигинг орқа этагини ғижим қилмасликка тиришиб, эҳтиёт билан курсига ўтирди, йўл-йўл баҳмал жилемтасининг биқин чўнтағидан ярми чиқиб турган кичкинагина блок-нотини олиб столга қўйди, ингичка қаламининг кетини иягига ишқатаб, Носировга савол назари билан қаради. Носиров бир стакан заъфарондай яхна чойни нафас олмай шимириди, стаканини тақ этиб столга қўйди-да, қипқизил, силлиқ, деразанинг акси кўриниб турган ялтироқ бошини силар экан, кулимсираб:

— Кўчадан кетаётган автомобиль бирорни босса ёки туртибми, йиқитибми озор берса, нима бўлади? — деди.

Саида чўчиб тушди.

— Нима бўлди, машинангиз бирорни урдими?

— Йў... йўқ, менинг машинам ҳеч кимга озор бергани йўқ... Хўш, нима бўлади?

Саида нима дейишини билмай:

— Милиция тўхтатади... — деди.

— Борди-ю, машинани тўхтатадиган, шоферни жа-вобгарликка тортадиган милиционернинг ўзини қасдан уриб, йиқитиб ўтса-чи, унда нима бўлади?

Саида кулди.

— Унисини билмадим... Қанақа шофер экан у довюрак?

— Арслонбек Қаландаров!

Саида у одамдан ҳар нима кутиш мумкин деган маънода жилмайиб бош чайқади.

Арслонбек Қаландаров — «Бўстон» колхозининг раиси, машҳур раислардан бўлиб, ўтган ҳафта колхоздан районга машина ҳайдаб кетаётганида йўлини тўсган милиционер билан жанжаллашган, уни уриб, йиқитиб ўтган эди.

Воқеа бундоқ бўлган эди.

Янги сотиб олинган беш тонналик юк машинаси майдонни бир айланни, правление олдига кўндаланг бўлганда, Қаландаров жуда хурсанд бўлиб кетди; ҳали губор қўнимаган ям-яшил машинани айланиб кўздан кетирди, капотини очтириб, моторини кўрди; сўнг рулга ўтириб, стартёрни босди. Мотор бир пишқириб равон гуриллай кетди. Қаландаров машинани олдинга, орқага юргизди, майдонни бир айланди, кўпrikдан ўтиб, катта йўлга чиққанидá, шоферни чақириб ёнига ўтқизди-да районга томон йўл олди. Унинг мўлжали беш-олти кил'

метр юриб қайтиш эди, бироқ янги машина, тўғри варавон асфальт йўл ҳавасини келтириди-ю, район марказига тушиб чиқишга қарор берди. Қаландаров йўл бўйидаги тиниқ яшил дараҳтлар, барра ўтлардан кўзи қувониб, кишининг вужудини яйратадиган май ҳавосидан масти бўлиб, хиргойи қилиб жетаётган эди, йўл бўйида турган милиционер қўлидаги ола таёқ билан йўлнинг четини кўрсатди. Қаландаров милиционер кўрсатган жойга келиб тўхтади. Маълум бўлишича, йўлнинг баҳорги ёғингарчиликдан чўккан, бузилган кичик бир участкаси ремонт қилинаётган бўлиб, район томонга ўтадиган бўш юк машиналари бу ерга ярим километр келадиган карьердан шағал олиб, ўша участкага тўкиб ўтиши қерак экан. Қаландаров бир оз сабр қилса, ёнида ўтирган шофер милиционерга машина янги эканини, оғир юк ортиб бўлмаслигини айтиб, ортиқча сўзга ўрин ҳам қолмас эди. Қаландаров бирдан тувақди, шоферни оғиз очгани қўймай, шовқин солди.

Милиционернинг аччиғи келди, права сўради.

Қаландаров унинг сўзига қулоқ солмай, машинани юргизди. Милиционер зинага чиқиб рулга тармашди.

Қаландаров унинг шапкасини олиб улоқтириб юборди.

Милиционер шапкасини олиб, унинг йўлини тўсмоқчи бўлди. Қаландаров газ берди-да, машинанинг қаноти билан уни уриб, йиқитиб ўтди.

Милиционер дарров ўрнидан турди ва унинг кетидањ лунжини шишириб, хуштак чалганича қола берди.

— Қаландаров шу куни кечқурун автоинспекцияга кирибди, — деди Носиров кулиб. — Ўша милиционерни топиб узр сўрабди. Милиционер начальнигига рапорт берган экан. Қаландаров тоза ялинибди: «Жон ука, начальникка рўпара қилиб эркак қаддимни букма, қанча штраф олсанг, ол», деб чўнтагини тутибди. Автоинспекциянинг начальниги хотин киши экан...

Саида пиқиллаб кулиб юборди.

— Сояда ўсган раислардан, — деди кулги ёшини артиб.

«Сояда ўсган» деган ибора район партия конференциясидан чиққан: кўп вакиллар музокарада райком бюросининг фаолиятини танқид қилиб, колхозларда партиявий-сиёсий ишлар ўз ҳолига ташлаб қўйилганлиги, сиёсий-тарбиявий ишлар хўжалик ишлари соясида қолиб кетганлиги, бирмунча колхозларда раҳбар кадрлар сояда ўсаётганилиги тўгрисида гапиришган эдӣ.

Носиров столининг тортмасидан блокнотини олиб тез-тез варақлар экан:

— Тўғри! Билар экансиз! — деди. — Мен «Бўстон» колхози билан бир оз машғул бўлдим, тайинли бир хуносага келмаган бўлсам ҳам, кўнгилда бир хирадлик пайдо бўлди. Қаландаров сояда ўсганлигидан ташқари, эркароқ ране кўринади.

— Жуда тўғри пайқабсиз, — деди Саида. — Районнинг илгариги раҳбарлари, айниқса, районом секретари ўртоқ Қодиров Қаландаровни ҳаддан ташқари эркалатиб юборган эди. Унинг милицияга бўйсунмаганлиги ҳам шунинг оқибати. Бироқ кейинчалик ўйлаб кўрган бўлса керак: бу тантлигидан районнинг ҳозирги раҳбарлари кечирадими-йўқми? Шунинг учун милиционердан узр сўрагани борган, штраф ол, деб чўнтагини тутган. Лекин «Хотин киши олдида эркак қадимни буқма» дегани менинг учун ҳам янгилик!

Қаландаров, ҳақиқатан, Носиров пайқаганича ва Саида айтганича хийла эрка раислардан эди.

Бу одам қирқ учинчи йилгача шу райондаги «Ўзбекистон» номли бардамгина колхознинг раиси бўлиб, ўттиз тўққизинчи йилда Ҳурмат Белгиси ордени билан мукофотланган илғорлардан эди. Қирқ иккинчи йилда «Бўстон» колхозида раис бошлиқ бир тўда жиноятчилар шайкаси фош қилинди. Шайка колхоз мулкини талонторож қилиб, колхозчилар ҳақини еган, хўжаликни барбод қилган экан. Район ижроия қўмитасининг ўша вақтдаги раиси бир куни Қаландаровни чақиририб, «Бўстон» колхозининг аҳволини гапириб берди, сўзининг охирида: «Мен урушга кетаётибман, агар рози бўлсангиз, шу колхозни сизга топшириб, хотиржам бўлиб кетсан», деди. Раиснинг бу гапи Қаландаровга жуда қаттиқ таъсир қилди. У, кўзига ёш олиб, раисни қучоқлади ва қўл бериб: «Колхозни кўтараман! Бажараман!» деди ва оғзига сўз олди. Шу-шу бўлди-ю, Қаландаров кечаникеча, кундузни-кундуз демай колхоз ишига жуда қаттиқ ёпишди; каттани ака, кичикни ука деб ҳаммани ишга солди, ҳар қаерда колхоз учун талашиб-тортишди. Оғир уруш шароити бўлишига қарамай, колхоз икки йил деғанда оёққа босди, райондаги илғор колхозлар қаторига кириб олди. Республиkaning йигирма йиллиги муносабати билан «Бўстон»дан Қаландаров Меҳнат Қизил Байроқ ордени, яна тўққиз киши бошқа орден ва медаллар билан мукофотланди.

Бир йилдан кейин район партия комитетининг секретари ҳам урушга кетиб, унинг ўрнига Рустам Қодиров деган ёш бир йигит келди. Янги секретарнинг бутун районда кўргани Қаландаров бўлди. Ундан олдинги секретарь даврида «Бўстон» колхози оғизга тушган бўлса, Қодиров даврида колхоз у ёқда қолиб, Қаландаровнинг ўзи оғизга тушиб кетди. Қаландаров бурун районда бўлиб турадиган мажлисларда биринчи қаторда ўтирадиган бўлса, эди президиумга чиқадиган, ниҳоят, область ва марказдан келган катта-кичик билан баҳузур гаплашиб, кулишиб, имлашиб ўтирадиган бўлди. Кунлардан бир куни марказий газеталардан бири «Бўстон» колхози ҳақида ўз мухбирийнинг каттагина бир очеркини босиб чиқарди. Очеркка «Бўстон» деб сарлавҳа қўйилган бўлса ҳам, гап колхоз ва колхозчилар ҳақида эмас, фақат Арслонбек Қаландаров ҳақида борар эди: Арслонбек ундоқ қилган, Арслонбек мундоқ қилган, Арслонбек увотда кўкрак кериб туриб, ёқимли товуш билан ундоқ деган, Арслонбек доно кўзларини қисиб бундоқ деган... Ўша куни кечқурун район секретари Рустам Қодиров «Бўстон»га бориб, Қаландаровни шу муносабат билан табриклиди ва колхозчилар олдида уни: «Колхоз далаларининг арслони» деб атади. Секретарнинг бу таърифи Қаландаров учун газетанинг мақтавидан ҳам каттароқ бўлди. Шундан кейин Қаландаров ва у билан бирга «Бўстон» колхози ҳам биринчи навбатда Қодировнинг, қолаверса бутун район раҳбар ходимларининг арзандаси бўлиб қолди. Район раҳбарлари ҳар сабаб ва ҳар баҳона билан колхозга тез-тез боришар, бошқа колхозлардан юлиб бўлса ҳам унга моддий ва маънавий ёрдам беришар, районга марказдан келган масъул ходимларни ҳам, ўзларининг меҳмонларини ҳам «Бўстон»нинг меҳмонхонасига, боғига олиб боришар, районага қандай мухбир, фотограф, ёзувчи келса ўша ерга юборишар эди. Бунинг натижасида Қаландаров район раҳбарларининг, ҳатто баъзи бир марказий масъул ходимларнинг қаноти остига буткул кириб кетди. Буларнинг қаноти остида унга қилич ўтмайдиган, ўқ тегмайдиган бўлиб қолди.

— Биласизми, — деди Носиров куюниб, — кейинги икки йил ичida колхоз партия ташкилотининг секретари беш марта алмашибди. Ҳар сафар Қаландаровнинг хоҳиши билан алмашар экан. Ҳар сафар район розилик берар экан... Секретарь колхозининг ўзидан бўлса, Қаландаров уни қоққанда қозиқ, илгаңда хумча қилиб

олар экан, райондан юборилса — сифдирмас, чўқиб ташлар экан. Бу нима деган сўз? Демак, Қаландаров районнинг бальзи раҳбар ходимларини орқа қилиб, бутун партия ташкилотини босиб олган деган сўз. Мана бир мисол: Зулфиқоров деган бир бригадир хотин устига хотин олибди. Зулфиқоров партия аъзолигига кандидат экан. Шу одам устидан бюрога тушган аризани Қаландаров бир ярим йилдан берни муҳокама қилгани қўймас экан! Шундоқ бўлгандан кейин правлениеда ҳам шунинг айтгани айтган, дегани деган бўлиши керак...

— Ўзи яхши ташкилотчи дейишади, — деди Саида.

— Тўғри ташкилотчиликнинг аҳамияти катта, лекин ташкил қилинган одамлар ташкилотчининг соясида қолиб кетмаслиги керак, — деди Носиров ва блокнотини столнинг тортмасига солди.

Саида гап тамом бўлди, деган хаёлда ўрнидан турмоқчи бўлган эди. Носиров тўхтатди.

— Мен сизга айтмоқчи бўлган гапимни ҳали айтганим йўқ. Бу гаплар ҳаммаси даромад эди. Гап шуки, биз, бюро аъзолари кенгашиб, «Бўстон» партия ташкилотининг секретарлигига сизни тавсия қилишга қарор бердик. Бир йил ишлаб берасиз. Фақат бир йил! Ўз ўрнингизга одам топиб, тайёрлай олсангиз, илгарироқ чақириб олишимиз ҳам мумкин.

Саида кўзларини, оғзини катта очиб секин ўрнидан турди, ингичка бармоқлари титраб турган иккала қўли билан бошини ушлаб яна ўтирди.

— Тоҳиржон aka! — деди энтикиб.

Носиров кулди.

— Ҳайрон бўлишингизни билар эдим, лекин қўрқиб кетарсиз деб сира ўйламаган эдим.

— Ахир мен... қўлимдан келмайди.

— Қаёқдан биласиз? Секретарь бўлиб кўрганмисиз?

— Мени Қаландаров писанд қиласмиди!

— Писанд қилмагани яхши. Агар писанд қилса, борган кунингиздан бошлаб чўқиши пайига тушади-ю, ишдан қолади. Писанд қилмаса, чўқимайди, демак биз бошқа ҳеч нарсага алаҳсимасдан ишимизни қилаверамиз: партия ташкилотини жонлантирамиз. Қаландаровнинг куч ва талантини керакли томонга йўналтирамиз.

Саида бошини қуий солиб жим қолди.

— Хўш, яна нима дейсиз? — деди Носиров.

Саида эшитилар-эшитилмас:

— Аёл бошим билан... — деди-ю, у ёғини айтмади.

— Мана бу гапни мен сиздан кутмаган эдим! — деди Носиров зўр таассуф билан. — Ҳеч кутмаган эдим-а, жон қизим! Шунақа гаплардан қачон қутуламиз? «Аёл бошим» деганингиз мунглиман, муштипарман деганингизми? Наҳот шундоқ бўлса!.. Мой айниса туз солади, туз айниса не солади, деган гап бор. Аёлларга «аёл» деб, одам боласини ожиз нотавон деб қараш, қалин, кундошлиқ, «назр» сингари бидъатлар аёллар шаънига демак, инсоният шаънига ҳақорат деб турганимизда, сиз ўзингизга «аёл» деб қарасангиз... додимизни кимга айтамиз! Қадимги замонда аёллар ўзига ўзи аёл, яъни мунгли, муштипар деб қарashi табиий бўлган, чунки унинг кўз ёшидан бошқа орқа таянчи йўқ эди. Сизнинг орқангизда Совет ҳукумати, бутун бир система турибди! Наҳот шуни сезмасангиз! Буни сезмасангиз жамиятдагина эмас, шахсий ҳаётингизда ҳам дадил қадам ташлай олмайсиз. Замонамиз дадил қадамлар замонаси-ку, қизим! Ҳозирги замонда дадил қадам ташлай олмаган киши туртилиб, четга чиқиб қолади. Ким айтади сизни комсомол тарбиясини кўрган қиз деб!

Саида бошини кўтарди, қоматини ростлади.

— Кечиринг, Тоҳиржон aka, оғзимдан чиқиб кетди... Ўқатдан шундоқ деганингизга гангиб қолдим... Майлику, лекин оиласвий аҳволимни назарда тутишингизни ўтинаман...

Носиров бир ийма демоқчи бўлиб өғиз ростлагандага эшик секин очилди-ю, Арслонбек Қаландаровнинг шопдай, районга машҳур мўйлови, юзи кўринди.

— Ўртоқ Носиров, мумкинми... колхозга борган экансиз... йўқ эканман...

— Марҳамат, киринг! — деди Носиров ва Саида билан наридан-бери гапни тамом қилди. — Ўйлаб кўринг. Бу тўғрида эртадан кейин гаплашамиз.

Саида эшикка томон юрди ва четланиб, Қаландаровга йўл берар экан, биринчи мартаба унга зеҳн солиб қаради. Раис унинг кўзига илгаригидан савлатсизроқ кўринди.

Саида чиқиб, эшикни зич ёпди.

II

Саида Носировнинг таклифига розилиқ сўрмаганини, унга важ кўрсатганини кабинетдан чиқиши билан тоқ унутди; унутмаган тақдирда ҳам райком бюроسى

бу важларни эътиборга олмаслигига қаттиқ ишонар, шунни хоҳлар, «Бўстон» дек катта ва машҳур колхознинг партия ташкилотига секретарь бўлиб бориш ўйи қалбининг аллақаерини тимдаласа ҳам, аллақаерига жуда-жуда хуш ёқар эди.

Саида телефонга жавоб берадими, келган-кетган одамлар билан муомала қиладими, қўлида қоғоз капаладай учиб, ҳали у эшикка, ҳали бу эшикка кириб чиқадими — бошидан хаёл аримай қўйди: гимнастёрка ва этик кийиб далаларни айланади, қаерга борса колхозчилар ўраб олишади, колхоз клубида мингларча одамии оғзига қаратиб катта-катта нутқлар сўзлаганида, орқа қаторларда ўтирганлар беихтиёр олдинга силжиб кела беради, колхозда партия турмуши ва колхоз ҳаётининг ҳамма соҳасида иш қайнайди...

Орадан ярим соатча ўтгандан кейин Қаландаров кабинетдан қип-қизариб чиқди-ю, Саиданинг олдидан ўтар экан, унга кўз қирини ташлаб: «Салом», деди. У эҳтимол, Носировнинг суҳбатидан кейин эс-хүшини йўқотган, шунинг учун Саида билан саломлашганини унуган бўлса, бироқ Саида унинг қизарганини ҳам пайқамай, саломига ўзича маъно бериб: «Ҳмм, Носиров айтибди. Янги секретарга биринчи салом», деб қўйди.

Саида уйга кеч соат ўн бирларда қайтди. Холаси уни кутиб ўтириб, сўрида ёнбошлаганича пинакка кетибди. Отаси Али бобо ток остидаги ўзининг арқон каратовида одатдагича деворга қараб чўнқайиб, худди қуръон тиловат қилаётгандай тебраниб ўтирас эди.

Али бобо бундан кўп йиллар муқаддам хотинини сўйиб ташлаган, Саида мана шу холаси Тўтиносонинг қўлида ўсан.

Саида ўшанда неча ёшда бўлса экан? Ҳар ҳолда эс-эс билади: ўша оқшом ой жуда ҳам катта чиққаи эди. Саида опаси Карима билан маҳалла болаларига қўшилиб, эшикма-эшик бойчечак айтиб юришган эди. Саида гоҳ бошқалардан олдин, гоҳ бошқалардан кейинда қолиб, бойчечак айтар эди:

Бойчечак, бойчечак,
Бочечакнинг боласи, боласи,
Кулоғида донаси, донаси,
Қаттиқ ердан таталаб чиққан бойчечак.

Шу пайт ҳовли томондан кимнингдир жон аччиғида додлаган товуши эшитилди. Опа-сингил югуриб ҳовли-

га киришди. Ҳовли жимжит. Айвонда хира осма чироқ алланечук кир ёғду тўкиб турибди. Саида яқинроқ бориб қараса, айвоннинг пастида кимдир, боши бир томонга қийшайган, чалқанча тушиб ётибди. Карима: «Вой, ая, сизга нима бўлди, туринг!» деб унинг қўлидан тортди. Саида ҳам тортмоқчи бўлган эди, қоп-қора ва ёнишкоқ бир нарсага тойилиб йиқилди. «Қон... Саида у ёғини билмайди, бир вақт кўзини очиб қараса, мана шу холаси Тўтинисонинг ўйида ётибди. Саида бўлган воқеани кейинчалик опаси Каримадан эшитди: аяси қишлоқ Совети олдида очилган саводсизликни битириш курсига кириб ўқимоқчи бўлган экан, дадаси унамабди ва шу важдан бир неча марта тутиб олиб урибди. Аяси ўша қонли оқшом яшириқча дарсга кетаётган экан... Суд Саиданинг дадасини отувга ҳукм қилган экан, Тошкент ўлим жазоси ўрнига ўн йил қамоқ буюрибди.

Шу билан бу оила тамом бўлди. Тўтинисо ҳовлини сотиб, икки етимни ўз қишлоғи Ропқонга олиб кетди. Қарима Ропқонда ўқишини давом эттириб, уруш бошланган йили ўн йилликни битирдй: ундан кейин Самарқанд медицина институтида ўқиди, институтни битирганидан кейин Мирзачўлга ишга тайинланди, бу ерда икки йилча ишлаганидан кейин район партия комитетининг масъул ходимларидан бирига тегди. Бу орада Тўтинисонинг эри қазо қилди, урушга кетган ўғли тўғрисида қора хат келди. Шундан кейин Қарима холаси билан Саидани ўз қаноти остига олди—Мирзачўлга кўчириб келди.

Йиллар ўтди. Саида ўн йилликни битириб, комсомол ишида кўзга кўриниб қолди.

Бир йили Қарима эри билан курортга борди ва бир экскурсия вақтида ўз она қишлоғидан келган икки киши билан танишиб қолди. Гапдан гап чиқиб, булардан бири Қариманинг отаси қамоқ муддатини битириб келганини, Қорасув станциясида чўткачилик қилиб юрганини бундан икки йил бурун ўз кўзи билан қўрганини айтди. Бир томонда ўша қонли оқшом манзараси, бир томонда умрининг охирини ғарибликда ўтказаётган бир мўйсафид оппоқ соқолини селкиллатиб, бирорларнинг оёғини чўткалаб ўтириши Қариманинг кўз олдига келди-ю, ҳар нечук; фарзандлик туйғуси ғалаба қилди. Курорт ора йўлда қолди — путёвканинг саккиз куни куйди — эр хотин қайтиб кетишиди. Қарима Мирзачўлга тушмасдан тўғри Қорасувга ўтиб кетди.

Карима Қорасув станциясига эрталаб соат тўққиздан ошганда тушди. У юраги ҳовлиқиб, бир зумда перроннинг у бошидан бу бошига бир неча марта бориб келди, станция биносининг ичини, орқа томонларини, йўлнинг у юзидағи чойхона олди ва атрофини қўздан кечирди, яна перонга келди. Орадан уч соат чамаси вақт ўтди. Ниҳоят, перроннинг у бошидағи қари мажнунтол остидаги ташландиқ бир будка ёнидан елкасига қора сандиқча осган, қўлида курсича, новча киши чиқиб Каримага томон келаверди. Ӯша!.. Фақат бир оз буқчайган, узун соқоли оқарган; устида ўзига кенг жигар раңг тужурка, тиззалари қора мойдан ялтираган галифе шим, бошида эски пилотка, оёғида солдатча ботинка... Чол ерга қараганича, ғам-ғуссага тўла бир қўйни хиргойи қилиб, Кариманинг олдидан ўтиб кетди ва перроннинг уртароқ срига бориб, газета будкасининг ёнига курсичасини қўйди; ўтириб ўша куй мақомига тебраниб сандиқчасини очди, чўтка-пўткасини олди. Карима берироқда туриб уни бир оз кузатмоқчи бўлган эди, сабри чидамади, тепасига борди. Чол бошини кўтармай, ҳамон ўша кўйни хиргойи қилиб, куй мақомига иккала чўткаси билан сандиғини чалди. Бу, афтидан, оёғингни сандиқчага қўй дегани эди. Карима бир оз энгашиб, титроқ товуш билан секин: «Дада!» деди. Чол худди ўқ теккан-у, бу ўқ қай даража қалтис текканига зеҳн солаётгандай жим ва қимирламай қолди, кейин манглай оша Каримага қарадига, ранги бўзариб кетди, бирдан қизариб кетган кўзларини ёш пардаси қоплади. Карима энгашиб бир нима демоқчи бўлган эди, улгурмади — чол унинг оёғига ўзини ташлаб, ўкириб юборди. Карима уни дарров кўтариб олди. Унинг ҳам ич-ичидан хуруж қилиб келган йиғи шиддат билан отилиб чиқадиган пайтда кўз олдига ўша машъум оқшом манзараси келди-ю, қалбидан чиқсан совуқ бир тўлқин томонига тиқилган йиғини сурниб, ювиб кетди. У эсини ўнглаб, томошибин тўпланмасин учун дадасига жеркиброқ: «Юринг», деди. Чол индамай, унинг кетидан станция биносига кирди, поезд келадиган маҳалигача индамай, бир бурчакда ўтириди, индамай вагонга чиқди. Чол ўшандан бери шу ерда. У ҳеч кимга сўз қотмайди, бирор бир нимани сўраса, ерга қараб қисқа жавоб беради; уй ишига қаравади, овқатини алоҳида ейди, кўчага камдан-кам чиқади, бўш вақтида мана шу арқон каравотда дёворга қараб чордана қуриб ўтиради-ю, товуш чиқармай, ўша ғамгин куй мақомига тебранаверади...

Орадан бир қанча вақт ўтиб, Кариманинг эри Бекобод шаҳрига катта бир ишга тайин бўлди. Эр хотин кўчиб кетадиган бўлишиди. Карима дадасини олиб кетмоқчи бўлган эди, чол кар ва соқов бўлиб олди — кўнмади.

Шундай қилиб, Саида мана шу дадаси ва холаси Тўтинисо билан туарар эди.

Тўтинисо, уйқу караҳтлиги ёзилмаган бўлса ҳам, Саиданинг кулай-кулай деб турган лабларидаги, ўйнаб турган кўзларидағи хурсандлик аломатини кўриб, бунинг сабабига қизиқди. Саида айтмади, гапни чалғитди, чунки: «Мени савдойи даданг билан ташлаб кетсанми», деб йиглайди, деган хаёлга борди. Ётишди. Саиданинг уйқуси келмади, колхозга борса ишни нимадан бошлишини узоқ ўйлади, ниҳоят, қилинадиган ишларни ҳозирдан ёзиб бориш керак, ишга тушиб кетгандан кейин ўйлагани вақт ҳам бўлмайди, баъзи нарсалар эсга ҳам келмайди деган фикрга келди; туриб чироқни ёқди, қалин дафтарини олиб ёзди:

«Бригада ва звено бошлиқлари билан суҳбатлар ўтказиш. Лекция масалалари. Агитаторлар билан суҳбат. Партия маорифи. Ижрони текшириш, Зулфиқоров масаласини тездан текшириб, чора кўриш...».

Саида уч-тўрт саҳифани тўлдириб, дафтарини ёстиқ остига тиқди ва чироқни ўчирди, ҳаял ўтмай яна турди, яна ёзди...

Тўтинисо эрталаб барвақт турди, қараса. Саида ётган жойида дафтарига шошиб-пишиб бир нималар ёзаётиди, ёзаётган нарсаси жуда қизиқ бўлса керак, дамбадам илжайиб қўяётиди. Саида холасининг зимдан кузатиб турганини кўриб қолди-ю, кулиб юборди.

— Нима, қизим, нима ёзаётисан? — деди Тўтинисо.

— Айтсам йиглайсиз-да...

— У нима эканки сени кулдирап экан-у, мени йифлатар экан?..

Саида дафтарини ёлиб, узун даромаддан кейин воқеани айтиб берди.

Бу замонда хотин-қизлар ўқиб олим бўлиши, ишлаб ҳурмат ва шуҳрат толиши, ишонч қозониб давлат арбоби, раҳбар ходим бўлиши фавқулодда бир нарса бўлмаса ҳам, Саиданинг катта колхозга раҳбар бўлиб кетаётганлиги ўтмишнинг хотин-қизларга тўккан заҳарини тотиган, буни ҳануз унутмаган Тўтинисо учун ғоят катта ҳодиса эди. У қулоч ёзиб Саидани қучоқлади, юзидан, кўзидан ўпди.

— Ҳаинки йиғласам, жон қизим!.. Мартабанг бундан ҳам улуғ бўлсин дейман!..

Саида суюниб кетди.

— Бир йил, ниҳояти бир йил ишлаб берар эмишман, холажон. Тез-тез келиб тураман.

Икки кундан кейин райком бюросининг мажлиси бўлди. Бюро олдидан Носиров Саида билан гаплашиб, унинг узил-кесил розилигини олди; кейин яна Қаландаров билан суҳбат қилди. Бу суҳбатда нима гаплар бўлганини Саида билолмади. Лекин Қаландаров кабинетдан ранги бўзариб чиқди-ю, Саидага тўнғиллаб:

— Мўртгина нарса экансиз, қийналиб қолмасмикинсиз? — деди.

Шу пайт қабулхонага қўшни «Социализм» колхозининг раиси—Қаландаровиниг қалин ошнаси Уммат Назаров кириб келди. Қаландаров Саидадан жавоб кутмай, Назаров билан сўрашди ва уни йўлакка олиб чиқиб ҳасрат қилди.

— Гижинглаган йигитлар турганда, шу қизни секретарь қилиб юбораман деб ўтирибди! Қишлоқда одам қолмаса, эчкининг оти мулла Норқўзи бўлади... Шу ҳам гапми! Одамнинг хўрлиги келади.

Назаров у ёқ-бу ёққа қаради, қўзларини ўйнатиб, ваҳима билан шивирлади:

— Бу гапни менга айтдинг, ўртоқ, бошқа одамга оғзингдан чиқарма! Уят бўлади... Бу қизни аёл деб камситмагин. Ўқиган қиз. Сену мен ўз тошимизга бир ботмон бўлиб юрибмиз-да, бунинг тоши билан тортилсак, посангига ярамаймиз!

Эртасига Саида «Бўстон»га жўнади. Али бобо унинг чамадонини автобусга чиқариб берди ва автобус кўздан йўқолгунча қараб турди-да, кейин яна ўша куй мақомига қадам ташлаб ҳовлига кириб кетди.

III

Қаландаров Носировнинг кабинетидан ранги бўзариб чиққани, Саидага дабдурустдан: «Мўртгина нарса экансиз, қийналиб қолмасмикинсиз», дегани ундан жавоб ҳам кутмай Назаров билан чиқиб кетгани райкомнинг тавсиясидан норози эканини кўрсатар эди. Бу Саиданинг кўнглига ғашлик солиб қўйди. Саида бу ҳақда Носировга ўша оннинг ўзида гапира олмади, кўнглига «ҳалитдан шикоятми» деган гап келади деган андишага борди. Лекин бу гапни мавриди

билин айтиб, Носировни хабардор қилиб қўйиш за-
рур эди. Саиданинг мўлжалича шундай маврид кол-
хозга кетадиган куни келиши — жўнаши олдидан
Носиров суҳбат ўтказиши, унга йўл-йўриқ кўрсатиши
керак эди. Бироқ унинг кутгани бўлмади: автомат
ручкасига сиёҳини тўлдириб, қалин дафтарини қўл-
тиғига қисиб кирганида, Носиров ҳатто ўтири ҳам де-
мади, ўрнидан туриб хайрлашгани қўл берди, оқ йўл,
ишда муваффақият тилади. Саида ҳайрон бўлди, бир
қадар оғринди ҳам: «Наҳот секретарнинг, яна кекса
ва тажрибали партия ходимининг раҳбарлик ишига
кетаётган ёш, ҳали ҳеч нарсани кўрмаган коммунист-
га айтадиган бирон оғиз ҳам гапи бўлмаса!».

Саида, кўнглидаги бир ғашлик икки бўлиб, Қа-
ландаров билан муносабат ва тажрибасизлиги ҳақида
не-не кўнгилсиз ўй-хаёлларга бориб колхозга жўнади.
Колхозга яқинлашган сайин унинг зеҳнида тажриба-
сизлик ваҳимаси чўкиб, Қаландаров билан ишлай
олиш-олмаслик ваҳимаси юзага қалқий бошлади. Ҳа-
қиқатан, Саида тажрибасиз бўлса—тажриба ортти-
риши, хато қиласа — тузатиши, билмаса — ўрганиши,
демак, елиб-югуриб, қоқилиб-сурилиб ишни олиб бо-
риши мумкин, лекин Қаландаров рўйхуш бермайди-
ган бўлса-чи? Унинг устидан арз қилиш, уни жазога
торттириш билан иш юришмайди; акси бўлиши, му-
раккаблашиб кетиши мумкин. Одам боласи циркнинг
оти эмаски, қамчи қарсллаганда чўккаласа...

Қаландаров ҳамон ўша кайфиятдами, ё кейинча-
лик ўйлаб феълидан тушдими? Саида шуни билгиси,
тезроқ билгиси келар эди.

Канал бўйидаги соя-салқин чойхона — автобус бе-
катида марказий газеталардан бирининг областдаги
махсус мухбири Аъзамжон учраб қолди. Аъзамжон
бир тўда студентнамо йигитлар билан кабоб еб ўтирган
экан, Саидани даврага тортди. Эркаклар суҳба-
тида етилган қиз бўлса, суҳбат аҳли ё сергап бўла-
ди, ё индамас. Аъзамжон сергап бўладиган ва бу-
нинг устига, ғоят хушчақчақ йигитлардан эди. У бир-
пастда талай гап гапириб ташлади. Лекин бу гаплар
сафсата ёки қизиқчиликдангина иборат эмас, унинг
бутун областни қадамлаб кезганини, кўп колхозларни,
улардаги одамларни яхши билганини, кўп раисларни
жуда жуда ўрганганини кўрсатар эди. У Саиданинг
«Бўстон»га кетаётганини эшитиб, Қаландаров тўғри-

сида гапирди, унинг милиционер билан қилған мөжаросини жуда қизиқ қилиб ҳикоя қилди. Қаландаров мундайроқ меҳмон келса, югурдагига: «Эшон!» дер экан, бу «иккита нон билан бир чойнак чой олиб кел» дегани, «ҳой Эшон» деса, ош буюргани, «Эшон, ҳой» дегани эса «ҳовлига бориб хотинимга айт, нозик меҳмон олиб бораман» дегани бўлар экан.

Саида Аъзамжоннинг Қаландаров ҳақидаги гапларига ичидаги гоҳ кулиб, рўпара бўлганида Қаландаров югурдагини нима деб чақириши тўғрисида гоҳ ташвиш тортиб колхозга етганини ҳам билмай қолди. У автобусдан тушиб оғир чамадонини ҳам кўтариб, қийшайганича колхоз бофининг темир дарвозасидан кирганида, эллик қадамча нари каттакон сада остидаги сўрида оёғини саланглатиб ўтирган Қаландаровни кўрди. Қаландаров уни кўриб илжайди-ю, ўрнидан қимиirlамади, узун оёқларини қаттиқроқ саланглатди. «Дийдоринг қурсин, — деди Саида ичидаги, — ўзимни иззат қилмассанг, аёллигим ҳурмати, чамадонни қўлимдан олсанг ўласанми!..». Саида келиб чамадонини икки қўллаб кўтариб сўрига қўйганидан кейин Қаландаров сўрашгани қўл узатди.

— Келинг... Қийналмай келдингизми?

— Раҳмат...

Шу билан гап тамом бўлди. Саида жуда ноқулай аҳволда қолди. Анчадан кейин Қаландаров, худди ўзича гапиргандай деди:

— Колхозда айшингизни қилиб юра берасиз. Партия ташкилотининг секретарига иш йўқ дейиш мумкин. Пахта ҳар йили юз! Пилла юз! Оқсаган тармоғимиз йўқ дейиш мумкин. Ўзингиз ҳам билсангиз керак?

Саида нима деярини билмай қолди. Қаландаровнинг бу гапларидан: «Сен эмас, сендан дурустроқ секретарга ҳам муҳтож эмасман» деган маъно чиқар эди. Бирпас жимликдан кейин Қаландаров гулзорнинг нариги томонидаги идорага қараб:

— Эшон, ҳой! — деб қичқирди.

Саиданинг кўнгли бир оз ёришди, ичидаги: «Мухбирнинг айтгани рост бўлса, демак мен «нозик меҳмон» бўлсан керак...» деб қўйди.

Икки қаватли идора биносининг ўнг қанотига тақаб солинган баланд ёзги қизил чойхона зинасидан чамандагул дўппи, оқ шойи кўйлак ва шим кийган

бир бола югуриб тушди ва чопқиллаганича Қаландаровнинг олдига келиб қўл қовиштири. Эшон бола эмас, ёши элликдан ошган кўса экан. Унинг бўйни тошбақанинг бўйини эслатар, юзи сўриб ташланган ҳусайнини узўмга ўхшар, лекин бир томонга силлиқ қилиб тараалган сочи оёғидаги амиркон туфлисидан ҳам қорароқ ва кўпроқ ялтирас эди.

— Мана бу чамадонни ҳужрага киритиб қўйгин...
Ҳужрани ясатганмисан?

Эшон чамадонни силтаб елкасига олди.

— Ясатганман, бек ака.

— Сурат-пурат қоққанмисан?

— Қоққанман, бек ака.

Қаландаров Саидага қаради.

— Уйингизни кўриб чиқасизми..

— Майли...

Эшон Саидани қийғос пишган олчалар орасидан оқаришиб кўринган бинога томон бошлиб борди. Чамадонни ҳужранинг остонасига қўйиб, юрганича қайтиб кетди.

Қаландаров югурдагини «Эшон, ҳой!» деб чақирганда Саида қанчалик хурсанд бўлган бўлса, ҳужрани кўриб шунчалик таъби тирриқ бўлди: полсиз, қоронғи, супурги билан оқланган, зах ҳиди анқиб турган бир кулба. Унинг бутун жиҳози шолқўрпа тўшалган оддий темир каравот, устига алланима тўкилиб қотиб қолган қўпол стол, иккита табуретка; деворларига қоқилган «сурат-пурат» каттакон безгак пашша, фўзани нобуд қиласидаган ҳар хил ҳашаротлар, зотли чўчқа тасвири сингари турли плакатлардан иборат эди.

Саида келтирган бисотини чамадонидан олиб, столни, каравотни безаган бўлди, деразага ҳозирча газета тутиб қўйди, ташқарига чиқиб ювениб келди, кийинди. Шу чоқ эшик худди мушук таталагандай тиқирлади-да, секин очилиб, Эшоннинг калласи кўринди. Раис Саидани айттириб юбориби.

Саида борганда раис ҳамон ўшандай, сўрида оёғини осилтириб, навбатма-навбат гапираётган икки кишининг сўзига диққат билан қулоқ солиб ўтирас эди. У. хаёли шуларда бўлса керак, Саидага қаради-ю кўрмади, анчадан кейин пайқаб, Эшонга! «Сизлар бораверинглар, мен ҳозир...» деди. Эшон Саидани бошлади.

Дарвозадан чиқиб, катта йўлдан бир оз юрилгач, чап томондаги толзор кўчага бурилиши. Жим кетавериш ноқулай бўлганлигидан, Саида Эшондан:

— Сиз колхозда нима иш қиласиз? — деб сўради.

Эшон анчадан кейин, худди хумга йўталгандай дўнғиллаб жавоб берди:

— Старший чойхончик!

Савол унга малол келганини кўриб, Саида ичида: «Мунча ҳам тўнг, мунча ҳам сўхтаси совуқ одам экан», деди-ю, бўлак сўз қотмади. Эшон кўчанинг охиридаги баланд дарвозага ўрнатилган эшикка бошлади.

Қаландаровнинг ҳовлиси каттагина экан. Бир томонда унча дид билан солинмаган бўлса ҳам, каттагина иморат, сиркор айвон; унинг рўпарасида ҳовуз, чоғроқ шийпон, сим тортиб кўтарилиган ток, боғча-полиз... Лекин буларнинг ҳаммаси ҳовли эгасининг ҳаваси зўр-у, ҳафсала ва диди йўқлигини кўрсатиб турар эди: токнинг бир неча новдаси симга ўз ҳолича гармашибди-ю, қолгани ерда ётиби; мева дарахтларининг остини, полизни шўра ва ғумай босиб кетибди; ҳовузнинг ўртасида аллақанақа қофоз яшик ярмигача сувга ботиб қийшайиб ётиби ва шапканинг гардиши, фанер парчаси сузиб юрибди; шийпон қаҷондир бир бўялган экан, ҳозир бўёқдан асар қолибди, холос; айвоннинг зинаси олдида синиқ хум ағанаб, каттакон қадоқ тош занг босиб ётиби...

Эшон устма-уст йўталди. Рўпарада тандирга ўт ёқаётган новча, кўк рўмолини томогидан боғлаб олган бир кампир Саидага қараб, «келинг» деди-ю, яна ишини қила берди. Айвонга очиладиган икки эшикнинг биридан хонатлас кўйлак кийган, жуда семиз, бағбақалари осилган, қип-қизил юзи ялтираб турган, афтидан, ёшини белгилаб бўлмайдиган бир хотин чиқди. У меҳмон кутишда айтиладиган бир дунё гапни тез-тез ва бир нафас билан тўкиб ташлади-ю, Саидани ичкарига таклиф қилди. Саида ичкарига қадам қўйди ва оёқ остидаги қип-қизил гилами кўриб, туфлисини ечди. Тузалган хонтахта ёнида, афтидан, меҳмонни қаршилаб турган барваста, сариқ бурма кўйлак устидан бир талай орден тақилган жигар ранг костюм кийган қирғиз башара бир аёл Саида билан сўрашди ва қўлини қўйиб юбормай тўр-

га—атлас кўрпачага йўллади. Саида бу хотинни қа-
ердадир кўргандай бўлди.

— Танишиб қўйинглар, Тожихон, — деди мезбон,
— бу киши райондан... бизга ишга келдилар...

— Бу кишини яхши биламан, — деди Тожихон
қўл бериб.

— Бу киши «Социализм» колхозининг донгдор
бригадирларидан Тожихон Жаъфарова. Неча орден-
ли? Бир, икки, уч...

Тожихон кулди...

— Сиққанича тақиб, қолганини рўмолчага тугиб
олганман, Ҳуринисо опа, — деди Тожихон, дарҳақи-
қат, ёстиқнинг устида турган тугунчани кўрсатди. —
Ўзаро текширишга бўрган эдик, бор бисотингни та-
қиб ол дейишди..

Хўп кулишди.

Ҳуринисо ичкари уйга кириб кетди. Икки меҳмон
бир-бирига қараб жилмайшиб, яна ҳол-аҳвол сў-
рашди. Саида у ёқ-бу ёққа кўз ташлади. Уй ҳам ҳа-
вас, ҳафсала ва дид борасида ҳовлини эслатар эди:
деразаларга ип билан осилган оқ крепдешин парда-
лар салқи; деразанинг чап томонига қўйилган чирой-
ли ёзув столи устида каттакон сариқ самовар, жўм-
рагига ранг-баранг қоғоз гуллар тиқилган бир та-
лай чойнак, қопқофи тоб ташлаган қизил патефон,
столга тираб қўйилган қимматбаҳо триляж, унинг
иссиқ чойнак излари қолган тумбасида керосин лам-
па, чақилган гугурт чўплари, каттакон қизил совун...
Саида ичиди: «Қаландаровнинг ҳаваси зўр-у, лекин
хотинининг ҳафсаласи, табиати мундайроқ экан»,
деб қўйди.

Мезбон ичкари уйдан бир вазада конфет олиб
чиқди, Саида бу чоқ қарши девордаги суратларни —
Қаландаровнинг орден ва медаллар тақиб олдирган
портретини, бўйни ингичка, калласи катта, шалпанг
кулоқ бир боланинг кўзларини катта очиб ва лабла-
рини қимтиб тушган расмини кўздан кечирмоқда
эди. Мезбон гап бўлмаганда гап бўлсин деб, изоҳ
берди.

— Арслонбек акангизнинг пахтакорлар қурулто-
йида олдирган сурати. Униси Козимбек, менинг ўр-
лим, болалигидаги сурати, бу йил медицина институ-
тини битирди, ўзимизнинг колхозда врач... отпуска
қилиб Москвага кетди.

Врач деганда Саиданинг кўз олдига, негадир, капкatta киши келди.

— Врач? Ўглинигиз шунаقا каттами? Ёшсиз-ку!..

— О... — деди мезбон Саида «ҳали ёшсиз-ку» дейишини хоҳлаб, — қариб қолдик! Бабушка бўлиб қолдик! Қани, сомсадан олинглар... .

Бахтга қарши Саида унинг хоҳишини пайқамади.

— Ҳадемай невара кўраман, — деди мезбон гапни айлантириб.

— Вой, Ҳуринисо опа, келин қилдингизми? — деди Тожихон.

— Энди! Қозимбек кўнмаётибди-ку, лекин бари бир, кузда тўй қиласиз. Билмадим, ростми-ёлғонми, Москвага бориб ўқийман дейди. Унинг гапига ким қулоқ солар эди, кузда бўйнидан сиқиб, чимилдиқча киргизиб қўйганимни ўзи ҳам билмай қолади. Шундай қизни қўлдан чиқариб тентак бўлибманми!..

— Келин қаердан? — деди Тожихон.

— Келин ўзимиздан чиқди, — деди Ҳуринисо ташқарига ишора қилиб. — Қифоятхоннинг қизи! Манзурахон! Тошкентда ўқийди. Сухсурдай қиз! Бир-бираiga хўп муносиб!.. Ҳа, айтгандай, эсим қурсин, сўрамабман, эринг дурустми? Кўп куйдирмайдими?

Тожихон Саидага кўз қирини ташлаб бир оз қизарди-ю, хижолатликни кулги билан енгмоқчи бўлди.

— Куйдирмаган эр әрми, опажон! — деди қаҳ-қаҳ уриб, лекин чин кўнгилдан чиқмаган бу қаҳқаҳани маъюслик дарроў босди. — Сут билан кирган... Яқинда бир авж қилди. Иккинчи май куни меҳмон чақирган эдик. Чарчадим. Самовар қайнаб турган эди. «Битта чой дамланг» деган гап оғзимдан чиқиб кетибди. Балога қолдим: «Мен бригаданга аъзо эмасман, катталигингни аъзоларингга қил!...» Қани энди гап уқтириб бўлса! Чойнакни ерга урди, самоварни тепиб юборди, пешанасига муштлади, бошини сўрининг поясига уриб қонатди...

Саида бу ҳодисага тушунолмади.

— Нега, нега унақа қиласилар? — деди.

— Эшитган одам ишонмайди: мен нима десам, нима қилсам, бригадир бўлгани учун шундоқ деяпти, бригадир бўлгани учун шундай қиляпти, менга зарбини ўтказмоқчи, мени оёқ ости қилмоқчи, деб ўйлади. Мен билан бир жойга бормайди, ўзим борсам, фаши келади, бир баҳона топиб ғурбат бошлайди. Илгари урар эди,

энди ё ўзини уради, ё овқат емайди; баъзан идиш-товоқ синдиради, аразлаб Шўр қишлоққа—аммасиникига кетиб қолади. Мен дарров бориб келаман: ишга чиқмаса, сир очилади!

— Узлари нима иш қиласидар?—деди Саида.

— Колхозда ҳисобчи... икки бола кўрдик. Болаларимизнинг каттаси ўн олтига қадам қўйди. Шунча йилдан бери аҳвол шу. Тўғри, авваллари, колхозда зевно бошлиғи бўлган вақтларимда, эрим яхши эди. Бригадир бўлдим-у балога қолдим. Баъзан жуда хафа бўлиб кетаман, «Бор-э!» дегим келади-ю, тағин минг андишага бораман: эл оғзига әлак тутиб бўлмайди, «ордени кўпайиб, эрини ташлади» дейди...

— Мен ўқитган жувонларнинг ҳаммаси ҳам кам бўлгани йўқ!—деди Ҳуринисо керилиб. — Тожихонни кечки мактабда ўқитганман!

— Шунақами?—деди Саида таажжубланиб ва ҳозир унинг бирон иш қилишига, иш қила олишига кўзи етмаса ҳам, ҳар қалай, сўради: — Ҳозир ҳам ўқитасизми?

Ҳуриинисо бу саволни эшитмаган бўлди.

— Ҳаммаси ҳам униб ўси: бири колхоз раиси, бири район маданият бўлимининг бошлиғи, бири депутат... Ҳа, айтгандай, қайси куни Ҳакима келган эди, қаҳрамон бўлишига ўттиз бир тонна етмабди.

Ҳуриинисонинг бу аёллар ҳақидаги гапларидан: «Мен ўқитган аёллар мана шунаقا мартабаларга эришди» деган ифтихордан кўра кўпроқ, «бари-бир, ҳаммасидан яна ўзим ақлли, ўзим доно» деган бир фурур акс этар эди. Бу аёл, афтидан, ўша аёлларга ҳасад қилганини, бир вақтлар жамиятда бевосита тутган ўрнини йўқотиб қўйгани учун қиласидиган афсус-надоматини ўзидан ҳам, ўзгадан ҳам яшириб, шу фурур остига кўмар эди. У мана шу ақлини, донолигини кўрсатиш учун мавзудан мавзуга кўчар, илмдан, санъатдан, сиёсатдан, колхоз хўжалиги ҳаётидан қулоғига кириб қолган гаплар ҳақида ўзича муҳокама юргизиб, пала-партиш, баъзан ҳеч қовушмайдиган фикрлар айтар, эрини ўлардай гўл подшо, ўзини ниҳоятда қув вазир қилиб кўрсатишга ҳаракат қиласиди.

Қаландаров келди. Ҳуриинисо эри ҳақида айтганларини амалда кўрсатмоқчи, яна «шундай одам ҳам

менга бўйин эгади», демоқчи бўлди шекилли, уни ғазабига олди:

— Қелар эдингиз-да... Шу ҳам ишми! Ҳамиша шунақа қиласиз!.. Қачон ташлайсиз шу феълингизни?! — деб шовқин солди.

Қаландаров ҳазијла олди.

— Ташлаш керак бўлган феълим кўп хўжайин! Туядан «исега бўйининг эгри» деб сўралса, «қаерим тўғри» деган экан... Зерикмай ўтирибсизларми, меҳмонлар...

Қаландаров пойгакка чўкка тушиб, бир қўшоқ сомса билан икки пиёла чой ичди-ю, меҳмонлардан узр сўради.

— Айбга буюрмайсизлар, меҳмонлар мёнинг идорада яна бирон соатлик ишим бор. Хўжайин, кун қайтди, шийпонга жой қилдирсангиз...

— Қифоятхонининг қўли тегмайди, Эшонни юборинг!
— деди Ҳуринисо бошқа гап сиғмайдиган бир оҳангда:
Қаландаров кетди.

Ҳуринисонинг эрига қилган муомаласидан уйда не туқдир кўнгилсиз бир губор қолди.

Бир оздан кейин Тожихон кетгани ижозат сўради ва Ҳуринисонинг қисташига қарамай, ўрнидан турди. Тожихон сафардан икки кун кечикиб қайтиби, шунинг учун бригадасидан кўнгли ҳеч тинчимаётган экан, йўқса Саида билан бир гаплашишга муштоқ эканини қайта-қайта айтиб, уни уйига таклиф қилди. Саида боришга ваъда берди. Уни кузатиб чиқишиди.

Тожихон оёғи узангига тегиши билан ўзини эгарга олиб, отга қамчи босди.

Ҳуринисо билан Саида қайтиб ҳовлига киришиди.

Шийпонга жой қилинди. Бу срдан ҳовлининг, боғча ва полизнинг қаровсизлиги яна ҳам яққолроқ, яна ҳам хунукроқ кўринар, бунинг ҳаммасига одамнинг ичи ачири, Раши келар эди.

Ҳуринисо дастурхон устида ғувиллаб, ўзини қанд-қурсга ураётган пашшаларни гажимли шоҳи еллиғич билан қўриб, дам-бадам: «Саидахон, дастурхонга қараб ўтирасангизчи!» деб қистаб, яна ўтмишдаги хизматлари, «Қаландаровни Қаландаров қилгунча она сути оғзига келган»лиги тўғрисида гап очди.

Саида унинг ўтмишда Тожихон сингари бир қанча қиз-жувионларнинг бир оз ўқиб олишига сабаб бўлганидан ташқари, яна нима ишлар қилганига, хусусан, Қаландаровга қандай ёрдамлар қилганига жуда қизинқди. Бироқ Ҳуринисо ўша «ҳужум» йиллари паран-

жида қатнаб, хотин-қизлар учун очилган саводсизликни битириш курсини тутатгани ва ўша курсда бир йилдан ортиқ ўқитувчилик қилганидан бошқа янги гап айтольмади. Қаландаров тўғрисига келганда эса, мавзудан чиқиб кетди. Ўша йили кузакда унга бирдан икки киши совчи қўйибди: бири — қишлоқ активларидан шу Қаландаров, иккинчиси—Асад бойвачча деган мол дунёси кўп бир киши экан. Ҳуринисонинг ота-онаси Асад бойваччага розилик бериб, «офизбойлар» бўладиган кунлари Қаландаров бир нима қилибди-ю, ишни бузибди, бир ҳафтанинг ичида ҳамма расм-руsumни жойига қўйиб, Ҳуринисони никоҳлаб олибди. Ҳанг-манг бўлиб қолган Асад бойвачча эс-хўшини ўнглаб олгандан кейин қон тўкишга онт ичиб, бир кечаси Қаландаровнинг уйига келибди, лекин унга рўлара бўлишдан ҳайиқиб, эшагининг қорнига пичоқ уриб кетибди...

Саида гапни ҳарчанд айлантиrsa ҳам, Ҳуринисони асл мавзуга яқинлаштиrolмади. Лекин, ҳар қалай, жуда кўп гап орасида баногоҳ йилт этиб қолган баъзи сўзлар Ҳуринисо Қаландаровни юқорига тортганини эмас, Қаландаров уни аста-секин пастга босиб келганини кўрсатар эди.

Тўйдан кейин Ҳуринисо яна бир ярим йилга яқин чала-чулпа ўқитувчилик қилибди. Қаландаров колхозда бригадирликка тайин қилинганидан кейин уни ўз бригадасига кирадиган ипакчилик звеносига бошлиқ қилдирбди. Булар Мирзачўлга кўчиб келишганда ҳам Қаландаров «Ўзбекистон» колхозида бригадир, Ҳуринисо ипакчилик звеносининг бошлиғи бўлган экан. Қаландаров колхозга раис бўлганидан кейин Ҳуринисони девор қўшни болалар боғасига мудир қилиб тайнинлабди, Ҳуринисо бу ерда — «Бўстон» колхозида ҳам боғча мудири, лекин боғча ҳовлига узоқроқ бўлгани учун шу Кифоятхонни ўзига ўринбосар қилиб олибди. Ҳуринисо вақт-соати билан бошқа дурустроқ ишга ўтмоқчи бўлгани учун бу вазифага вақтинча деб қарап, боғчага фақат ўша томонга йўли тушгандагина бирров кириб чиқар, ҳамма ишни Кифоятхоннинг ўзи қилиб, ойликни ҳам ўзи олар экан. Шу билан бирга, Кифоятхоннинг кўпроқ вақти раиснинг хизматида ўтадиганга ўхшар эди. Ҳуринисо Кифоятхонни ўринбосар қилиб олганига қанча вақт бўлганини ҳисоблаб ҳайрон қолди:

— Вой ўлай, шунга дарров ўн йил бўлибдими! — деди.

Хуринисо яна тўй, келини Маизурахон, унинг ҳуснжамоли тўғрисида гаирди:

— Оқи оқ, қизили қизил! Қошлари қундуздай! Қўчага чиқса, ҳамманинг кўзи ўшанда. Бир куни бозорга бориб узум ожмоқчи бўлган экан, узумфуруш анграйиб, тарозиси қўлидаш тушиб кетибди. Кула-кула ўлибмиз... Буни Қифоятхоннинг ўзи боллаб айтади. Лекин Маизурахон баҳти бор қиз экан — Қозимбекнинг қўлига тушгам қизни қулогигача баҳтга ботди дея беринг. Шундай ақлли, шундай қобил, шундай беозор... Шу ёшигача бирорвни «сен» деганини билмайман. Шундай йигит яхши кўрган хотинига қандай бўлса экан! Бу нарса хотин киши учун катта гап. Хотинига мушукдай ишқаланиб турса қандоқ! Эрдан калтак еганингда ҳам жонинг оғрийди, ҳам дилинг... Мен буни яхши биламан. Арслонбек акангиз вақтида мени хўп урган. Лекин ҳозир эсига тушса, хижолат бўлади. Колхоз раиси бўлганидан бери битта чертгани йўқ, чертиш у ёқда турсин, қўлимни совуқ сувга урдирмайди, «хўжайин» деб туради. Ўзи умрида курортнинг юзини кўрган эмас, мени ҳар йили одам қўшиб курортга юборади. Бу йил бормайман, докторлар дам олинг дейишаштиби.

Қаландаров қош қорайганда Эшон билан бирга келди. Маълум бўлишича, Эшон Қифоятхоннинг эри — раисга бўлажак қуда экан. Эшон Саида кундузи кўрган одамга сира ўҳшамас эди: раиснинг олдида пилдираб, икки гапнинг бирида уни кулдириб, оёқ учиде елиб-югуриб, бирпасда бутун ҳавлига, шийпонга файз киргизди, хонтахтани турли-туман кўкат, ўзи келтирган ва хотини Қифоятхон пиширган закускалар билан безади, пақирдан учи чиқиб турган шишалардан иккитасини очди, чироққа солиб, ҳафсалла билан артган рюмкаларига вино, конъяк қўйди. Қаландаров шишани унинг қўлидан олиб, қиррали стаканга конъяк тўлдирди-да, узатиб:

— Ма, волиданг келгунча ютиб ол, кейин биз билан майда қиласан! — деди.

— Унақа деманг! — деди Хуринисо эрига хўмрайиб, кейин Саидага изоҳ берди: — Қифоятхон бу кишидан уч-тўрт ёш каттароқ...

Эшон синчалоги билан Қаландаровнинг билагига

секин уриб конъякни олди-да, битта кутарди ва раисни кулдириш учун закуска қилмади: «Конъякка ҳам закусками», деди; кейин қулуннайдан бир ҳовуч олиб оғзига солди. Раис унинг тилини қичитиш учун: «Қулуннайни ҳовучлаб ейдими киши!» деган эди, Эшон: «Тарелкаси билан оғзимга сиғмайди», деб яна кулдириди.

Қаландаров Қифоятхонни дастурхонга чақирди. Қифоятхон кўк рўмолини томоғининг тагидан қайта боғлаб, ёш қиздай уяла-уяла зинадан чиқиб келди ва қилпиллагайномо бир ҳаракат билан пойгакка ўтириди. Унинг ўйнаб турган кўзлари бир лаҳзада хонтахтадаги турли закуска, ширинлик, кўкат қўйилган тарелка ва ликопчаларни, вино тўлдирилган рюмкаларни, Эшоннинг олдида турган шишаларни кезиб чиқди; ер остидан Қаландаровнинг юзига, Саиданинг билагидаги соатга, кўкрагидаги тўғнағичга тушди. Саида раиснинг бўлажак келини Манзурахонни кўз олдига келтириш учун Қифоятхонга зимдан разм солди. Унинг жағи кенг, кўк томирлари бўртиб турган икки чаккаси ичкаригә ботган, пешанаси кавушнинг бетига, йўқ, умуман, юзи мардона кавушга ўхшар эди. «Хунук хотинларнинг хунуклигини аксари бошқа фазилатлари кўмиб кетади; суҳбати ширин бўлади» дёган ўйда Саида уни гапга солмоқчи бўлди, боғча, болалар ҳақида бир қанча саволлар берди. Бироқ Қифоятхон бу саволларнинг биронтасига ҳам жавоб бермади, бошини қўйи солиб, илжайиб, эрка ўсган қиз боладай эркаланиб — қийшанглаб, кўз қири билан Ҳуринисога қаарди, ниҳоят бир нимани баҳона қилиб, пастга тушиб кетди.

Қаландаров рюмкани қўлига олди.

— Қани, Саидахон, ичайлик... Сизнинг пойқадамингиз учун... — деди ва рюмкасини кўтариб бўлгач, Ҳуринисонинг олдидаги тўла турган рюмкани кўриб қолди. — Ие, ичмабсиз-ку!

Ҳуринисо шу қилмиши билан меҳмон олдида ўзининг маданиятсизлигини кўрсатиб қўйгандай, Қаландаров қаттиқ хижолат тортиди ва рюмкани олиб хотинининг қўлига берди, Ҳуринисо рюмкани икки марта лабига тегизиб, икки марта қайтарди. Унинг ичмаётганини кўриб, Саида:

— Кўнглингиз тортмаса, қўя қолинг, — деган эди, Ҳуринисо эрига қаради. Қаландаров Саиданинг гапини эшитмади, ё ўзини эшитмаганга солди. Эридан тез-

да тайинли бир ишора бўлмагандан кейин Ҳуринисо винони ичди, лекин ит азобида ичди. Саида буни пайқади ва бунга эътибор қилди.

—Биринчи рюмкадан кейин, одатдагича ҳамма жим бўлиб қолди. Қаландаров шу жимликни бузиш мақсадида, бошқа гап бўлмади шекилли:

—Бизнинг Эшон кабобпазларнинг пири, ошпазларнинг отахони, дуторни эзади, ашулани қияди...—деди.

—Лағмон-чи, лағмон,—деди Эшон бўшаган рюмкаларга вино ва конъяқ қуяр экан,—лағмонга айниқса ўртоқ Қодиров қойил әдилар. Ўзлари ҳам зап секретарь әдилар-да, а, бек ака!..

Сўз район партия комитетининг собиқ секретари Қодиров ҳақида борар эди. Қаландаров «эсимга солма!» деган маънода бош чайқаб:

—Қани, дуторни ол!—деди.

Эшон шийлоннинг устунида осигулиқ турган садафкорли дуторни уч бармоғи билан кўтариб олди, торини тишининг кири билан хўп артиб созлади ва машқ бошлади. Унинг дутор чалиши унча-мунча дутор машқ қилиб юрадиган Саидага манзур бўлди: Эшон дуторнинг қорнига бармоқларини тегизмай, торига зўр келтирмай товушини жуда тиниқ чиқарар эди.

Эшон иккита машқ қилиб, битта ашула айтди. Унинг овози ҳам ширали эди. Қаландаров машқ ва ашуладан мамнун бўлди, афтидан, уни яна гапиртириб, кулгиси келди.

—Бизнинг Эшон мана шунаقا... Лекин иккита айби бор: бирламчи, худо бўйдан, жуссадан берган эмас; хотини билан подручка қилиб кетаётганида орқасидан кўрган киши Эшонни Кифоятхонга осиб қўйибди дейди.

Эшон «жуда ўткир гап бўлди» деган маънода бош чайқаб қотиб-ботиб кулди. Ҳуринисо «бировнинг олдиди қудамизни калака қилма» демоқчи бўлиб эрига хўмрайди. Лекин Қаландаров бунга эътибор қилмади.

—Иккиламчи, хотинидан кўп калтак ейди,—деди ва ўзи билса ҳам, яна сўради,—менга қара, кўпроқ нима учун уради?

—Рашки ёмон! Кўнгли эгри!—деди Эшон.—Ўн йиллик ўлиқдан-у ҳали туғилмаган чақалоқдан рашк қilmайди, холос!

Хижолат бўлиб ўтирган Ҳуринисо эрини тиёлмагандан кейин Саидага юзланиб:

—Маҳовот, ҳазил... Кифоятхон урмайди, лекин жаҳ-

ли тезлиги рост,—деган эди, Эшон уни шарманда қилди:

Қайси ўили Шоҳирмардондан қайтишда Фарғонада меҳмононага тушдик, шунда тепйб зинадан юмалатиб юборган эди, лес! Ўшанда қаншарим ёрилган эди, ма-на...—деб қаншарини кўрсатди ва Саидага юзланиб шикоят тарзида давом этди:—Мен ҳам урай десам, қонунга тўғри келмайди; устидан арз қилай десам, бу замонда хотин киши одам ўлдирса ҳам... одам ўлдирган хотин эмас, ўлик жавобгар бўлади. Дастидан қочиб кетай десам... бир қочиб кетган эдим, Намангандан топиб, гирибонимдан сиқиб олиб келди!..

—Шунаقا экан, нега олдинг шу хотинни?—деди Қаландаров.—Ҳа, айтгандай, ҳамма иллат отамда деган эдинг. Отанг нима деб васият қилган?

Эшон олдида турган рюмкани битта отди ва оғзини қўлининг орқаси билан артди, закуска қилмасдан дўп-писининг ичини ҳидлади.

Отам... қозиқнинг учи ҳам бўлма, боши ҳам бўлма, ўртаси бўл; учи бўлсанг ерга кирасан, боши бўлсанг тўқмоқ ейсан деганлар.

—Ҳақиқатан тўғри!—деди, Ҳуринисо қудасининг гапига жуда катта маъно берган бўлиб.

Қаландаров қозиқ тўғрисидаги гапни бир неча марта эшитган бўлса ҳам яна завқ қилиб кулди ва Ҳуриносининг имо-ишорасига эътибор қилмай, Саидага Эшоннинг саргузаштини гапириб берди.

Эшон отасининг васиятига амал қилиб, тўрдан жой тегмайдиган, пойгакда чой тегмайдиган бир одам бўлиб етишибди, узоқ вақт ҳаётда йўлини тополмай юрибди, ниҳоят шундай бўлибдики, бутун умидини оладиган хотинига боғлабди: бирон уйли-жойли хотин бўлса, рўзгори, бисоти бўлса... Эшон, нияти холис экан, ўттиз икки ёшида шундай хотинга, яъни мана шу Кифоятхонга учрабди, Кифоятхон ҳам савдогар эридан қолган ҳовличанинг деворини баланд олдириб, рўзгорига гард қўндирамай, мўмингина бир эрнинг кўйинда ўсма қўйиб, сурма тортиб юрган экан, ўзидан беш ёш кичик, қиз олмаган йигит—Эшонни дарров ичкуёв қилиб олибди ва ўша ўили туғиб берибди. Бу вақтларда Эшон артист бўлиб, театрда ойлигига яратша деб фақат доира ғалар, дуторчи ва ашулачиликдан иборат икки ҳунарини эса «отар»дагина кўрсатар экан. Театр дирекцияси буни билиб Эшонни ишдан

бўшатган кунларда, Қаландаров уни бир ошнасининг тўйинда кўриб қолибди-ю, ашула ва қизиқчилиги манзур бўлиб, колхозга таклиф қилибди. Эр-хотин маслаҳат қилиб, номи чиққан раиснинг қаноти остида «бир нима бўлиш»га кўзлари етгани учун унинг таклифини қабул қилишибди ва бир ойга қолмасдан ҳовлини сотиб, «Бўстон»га кўчиб келишибди, раиснинг ёрдами билан дарров уй-жой қилиб олишибди. Шундан бери Қифоятхон Ҳуринисонинг тутинган опаси, Эшон эса, ўзи айтмоқчи старший чойхончиликдан ташқари, раиснинг югурдаги, кабобпаз ва ошпази, ашулачиси, қизиқчиси, улфати, ходимгари, агенти, мирзаси экан.

Ҳуринисо эрининг сўзи давомида унинг баъзи қаттиқ ибораларини юмшатиб, хатоларини тузатган бўлиб турдию, сўз Манзурахон тўғрисида кетганда эрини буткул нодонга чиқарадиган луқмалар ташлай бошлади. Манзурахоннинг ўз оиласига муносабати масаласида эса эр-хотин тортишиб қолди. Қаландаров қизни болалигидан жуда ақлли бўлганини айтиб, шундай оиласдан шундай тарбияли қиз чиққанига ҳайрон қолар эди.

—Шу ерда ўқиб юрганида ҳам кўпроқ умрини макгабда, ёзда лагерларда, пионерлар орасида ўтказар эди. Тошкентда ўқиётганига ҳам анча бўлди, каникулга келган вақтларида ҳам бирон ҳафта турганини билмайман, дарров кетиб қолади.

Ҳуринисо ўз келинининг оиласини бирорвнинг олдида, яна қудаси ўтирган вақтда ер билан яксон қилаётган эрининг нодонлигидан куйиб-пиши, Манзурахон кўпроқ умрини мактабда ўтказганига, каникул вақтларида ҳам ота-онасининг олдида кўп турмаганига сабаб бу оиласдан жиркангани эмас, илмга берилиб кетгани эканини исбот қилишга урина кетди. Жиндаккина бўлса ҳам кайф, қудалари ҳақида эри гапирган ножӯя гапларни пучга чиқариш зарурати, ниҳоят, эридан устун турганлиги ҳақида Сайдага айтган гапларини исбот қилиш хоҳиши Ҳуринисонинг жағини очиб юборди.

Ҳуринисо гапираётган гапларнинг ичida тўғриси ҳам бор, кўпи ўзининг пўклиги, ҳатто пучлиги билан кишининг кулгисини қистатар эди. Қаландаров унинг оғзидан бунақа гапларни, эҳтимол, жуда кўп эшитган ва ҳар сафар сарагини олиб, пучагини қулоги ёнидан ўтказа берган ва шунга ўрганиб қолган бўлса. Бироқ ҳозир бегона одам олдида, яна колхоз партия ташкилотининг секретари бўладиган одамнинг—ёш бир қиз-

ининг олдида бу гапларнинг пучаги уни хижолатга қўймокда эди. Қаландаров сўз мавзуини янгилашга иккичунт марта урниди, бироқ Ҳуринисо буни эрининг енгилгани аломати деб билиб яна авжига чиқди. Ниҳоят Қаландаров гаши келганини билдирамаслик учун кулиб деди:

— Хўжайин, меҳмонга ҳам сўз берамизми, йўқми?— Ҳуринисо наслҳат йўсинаига ўтди:

— Гапни орқа-олдингизга қараб гапиринг! Мен сизни ёмон бўлинг демайман... Бўлдирадиган ҳам хотин, ўлдирадиган ҳам хотин!

Ҳуринисо унинг ўзига маълум бўлмаган камчиликлари, ҳаммага маълум хатолари тўғисида сўзлаб, гапни кўпиртира бошлаган эди, раис чакка томирлари бўртиб, жеркиб ташлади:

— Афлотуннинг қизи бўлсангиз ҳам гапни тонналаб олинг-ў, граммлаб сотинг! Гапингиз гапга ўхшамайди, оғзингиз гапдан бўшамайди!..

Қаландаров жаҳли келганда қандоқ бўлиши аён экан шекилли, шундай кўпириб, шундай тошиб шақиллаётган Ҳуринисо бирдан тушди, товуши нечукдир майин бўлиб қолди.

— Вой, мен нима дедим... омади гапни айтдим...

Қаландаров, жаҳл оти сурин кетганда тизгинлаб ооломаса керак, бошқа ҳеч гапга ўрин қолмаган бўлса ҳам яна узиб-узиб олди:

— Тиши чиқсан болага—чайнаб берган ош бўлмас деганлар! Ҳар нима қилсангиз қилинг, мени итингизнинг ёнига боғланг, лекин раҳбарлик қилманг! Тоқатим йўқ! Хотин киши раҳбарлик қилса, калавамнинг учини йўқотиб қўяман!—деди ва бу гаплардан суҳбатга ғурбат чўқмасин учун Эшонга тегишиди:

— Ашуладан олсанг-чи, нима бўлди, пружинанг узилдими? Айт, қаттиқ-қаттиқ айт, одам ашула эшигандай бўлсин!

Эшон ашула айтди. Ҳуринисо ҳам орада ҳеч гап ўтмагандай, ўзини хандон-хушон тутишга ҳаракат қиласди. Лекин, Саиданинг назарида, суҳбатдан кетган файз қайтмади. Унинг кўнглида ғашлик пайдо бўлди: «Хотин киши раҳбарлик қилса, калавамнинг учини йўқотиб қўяман... Ҳозир хотинига шундай дейиши зарурмиди беки бу қирпи чол пайт келганда мени огоҳлантирағтибдими?..»

Саиданинг назарида Ҳуринисога ҳозир эмас, уму-

ман шундай дейиншнинг ҳожати йўқ, чунки у одамлар олдида ўзини эридан қашчалик баланд тутса, ҳоли қолганда, шунчалик паст тушадиган хотинлар тоифасидан экани, Қаландаров хотинининг эл олдида карилашига ҳеч қачон монелик қилмаса ҳам уйда «гаҳ» деганда қўлига қўндириши очиқ кўриниб турар эди.

Кифоятхон ошни сузаётган пайтда, идорага одам желиб, раисни олиб кетди. Қаландаров шу кетганича кечаси соат бирдан ошганда келди. Ҳуринисо ошдан кейин Сайдани ҳужрасига кетгани қўймади. Саида шу ерда ётиб қолди.

IV

Қаландаров ҳар кунгидай тонг ёришмасдан идорага чиқиб кетган эди, офтоб тиф тортганда нонушта қилгани келди; нонуштадан кейин Сайдани олиб яна идорага чиқди ва боқقا кириб кетаётиб, дарвоза олдида учраган тўлагина бир жувонга:

— Умидахон, бу кишига кабинетларини кўрсатинг,—деб Сайдани топширди-да, ўзи сада остида кутиб турган одамларга томон кетди.

Умида ялт этиб Сайдага қаради ва қувноқ товуш билан:

— Салом, Саидахон!—деб қўл берди,—правление-нинг секретари Умида! Умида! Умида Умарова!

Булар коридордан доира шаклида залга, залдан яна узун ва қоронгироқ коридорга ўтишди. Умида коридорнинг охиридаги эшикни очиб Сайдага йўл берди. Бу бўлма қабулхона эди. Телефон жиринглади. Умида трубкани олар экан, Сайдага курси суриб берди. Саида ўтириб, икки томондаги қора клеёнка қопланган эшиклардаги лавҳани ўқиди. Қизил ойнага оқ ҳал билан ёзилган бу лавҳаларнинг бири «Бўстон» колхози правлениесининг раиси» иккинчиси «Бўстон» колхози партия ташкилотининг секретари» деб ёзилган эди. Саида ичидаги «секретарнинг иззати жойида-ку» деб қўйди. Умида телефонда гаплашиб бўлганидан кейин столининг тортмасидан иккита калит олди, бирини «пўлат сандиқ-нинг калити» деб Сайдага берди, иккинчиси билан кабинетини очди. Кабинетни кўриб, Сайданинг оғзи очилиб қолди. Қимматбаҳо мебеллар кўзни қамаштиради. Столларга ёйилган қизил мовут, курси ва креслодарга қоп-

санган қизил бахмал чўғдай яшнайди. Деворларда доҳийлар ва раҳбарларнинг зарҳал рамкаларга солиб осилган портретлари, областниң харитаси, колхоз территориясининг плани, турли-туман диаграммалар, фотожурналлар...

— Бу кабинет яқинда бўлганми? — деди Саида.

— Йўқ, Саидахон, менинг правлениега секретарь бўлганимга беш йилдан ошди, мен келганда ҳам бор эди.

— Яхши тутишибди...

— Арслонбек акам бу кабинетга жуда бино қўйганилар, ясатгандари ясатган. Уз кабинетлари билан ишлари йўқ. Лекин ўз кабинетлари ҳамиша қулф, ё меҳмон келганда очилади, ё жаҳллари чиққанда...

— Жаҳллари чиққанда?! — деди Саида бу гапни ҳазил гумон қилиб кулиб.

— Ҳа, жаҳллари чиққанда. Бирорга қаттиқ гапирадиган бўлсалар, шу кабинетга олиб кириб гапирадилар. Шу феъллари яхши: ҳеч кимни бирорнинг олдида бехурмат қилмайдилар.

Саида пўлат сандиққа калит солди.

— Менга калитни берганингиз иш топширганингизми? Ишни мен кимдан қабул қилиб олаётиман?

Умид ҳам кулди.

— Бюро аъзосидан... Секретаримиз кетишда менга калитни берди, холос, иш топширгани йўқ.

Саида сандиқни очди. Сандиқда бир-икки мажлиснинг протоколи, коммунистларнинг рўйхати, взнос ведомости, йигирма олти сўм бир неча тийин пул, бир варақ дафтарга ёзилган бир ариза бор экан.

Саида аризани кўздан кечирди. Ариза бундан ўн тўрт ой бурун ёзилган бўлиб, Нормат Бадалов деган комсомол аъзоси бригадир Зулфиқоровни қўш хотинликда айблар ва бунга панжа орасидан қараб келаётган бир неча коммунистни жуда қаттиқ танқид қиласди. «Ҳм, Носиров айтган одам», деди Саида ичидаги Зулфиқоровни коммунистлар рўйхатида излади. Зулфиқоров партия аъзолигига етти йилдан бери канлидат экан. Саида масаланинг тагидан хабардор бўлса ҳам, бунга Умиданинг муносабатини билиш учун:

— Бу ариза текширилганми? — деб сўради.

Ариза икки марта партия мажлиси муҳокамасига кўйиладиган бўлганда Қаландаров кейинга қолдиртирган, ишнинг долзарб вақтида яхши бригадирни чал-

ти маълік деган фикрни айтіб, шу фикрни ўтказган әди. Унида буни айтмай, норози бир алфозда мужмал-роқ жавоб берди:

— Унча яхши билмайман... Бу ишга бир вақт Қодиров ҳам аралашиб юрган әди.

Бу ҳақда Носиров гапирған, бу фактни таҳлил қилиб берганды ҳам, Саида чандон эътибор қилмаган әди, ҳозир унинг назаридаги бундан муҳимроқ иш, партия ташкилотининг фаолиятсизлигини күрсатадиган бундан каттароқ факт бўлиши мумкин эмас әди, шунинг учун буни биринчи партия мажлисидаёқ муҳокамага қўйишни кўнглига туғиб қўйди.

Танишгани бошқа ҳеч нарса бўлмагани учун Саида кабинетни қулфлаб, боққа чиқди. Қаландаров, олдида бир чойнак чой, сўрида оёгини саланглатиб ўтирад әди, Сайдани кўриб «кабинетни қойил қилибманми» деган маънода: «Хўш, қалай?» деб илжайди.

Саида кабинетга эмас, ишга қизиққанлигини писанда қилиш учун унинг саволига жавоб бермади ва келиб сўрига ўтирганидан кейин қошини чимириб:

— Колхозда қўш хотинли одамлар ҳам бор экан?— деди.

Қаландаров сўз ким устида бораётганини фаҳмлаб, ҳазилга олди:

— Бор, ҳаммасидан ҳам бор, ҳеч камчилигимиз йўқ.

— Бу ариза нима учун ҳозиргача муҳокама қилинмади?

Сайданинг бу гапни ҳазилга ҳазил тариқасида айтмагани Қаландаровга малол келди. У ўрта бармоғи билан пешанасини тез-тез ишқаб, худди тиши билан данак чаққандай, бош силқиб:

— Зулфиқоров яхши бригадир!—деди.

Саида заҳарханда қилди:

— Колхозда хотин мукофотга бериладими?.. Яхши бригадир иккита хотин олса, ундан яхшироғи учта олса... Менингча, кечикиб бўлса ҳам бюорода муҳокама қилиш керак!

Қаландаровнинг рўй-рост аччиғи келиб, чакка томирлари бўртди.

— Ўзлари биладилар,—деди истеҳзо билан, — ҳар кимда ҳам битта-иккита мажлисга еткулик гуноҳ топилади. Аввал сизни секретарликка сайлайлик, ундан кейин нима қиласангиз қилаверасиз!

Саида, бир лаҳза нафаси ичига тушиб, ноқулай аҳ-
волда қолди. Қаландаров Саидани умуман қайириб
олишни кўзлаган бўлса ҳам, биринчи тўқнашишдаёқ
бир зарб билан қайириб оламан деб ўйламаган эди. У
голибона бир ғуур билан энли камарини ушлаб, бир
елкасини кўтарди ва тишининг орасидан бир томонга
чирт этиб тупурди... Саида ўзини дарров ўнгариб олди.

— Бир коммунистнинг қилмишици муҳокамага қў-
йишни талаб қилиш учун секретарь бўлишим шартми-
кин,—деди.

Қаландаров Саиданинг зарбага бундай эпчиллик
билан чап беришни хаёлига сира келтирмаган бўлса
керак, ўзи шошиб қолди.

Шу аснода Умидга раисни телефонга чақирди-ю, бу
гап чала қолди, лекин Саида буни давом эттиришга хо-
хиш эмас, бошлаганига пушаймонлик сезди: «Наҳот
мен ишни шундан, яна шу хилда бошлишим керак
бўлса!. Бунақада ҳали иш бошламасдан, орамизни бу-
зуб қўяман-ку!»

Шундан кейин Зулфиқоров ҳақида бошқа гап очил-
мади. Саида фаолиятини шундан бошлишини номаъқул
ҳисоблаган бўлса, Қаландаров масала жиддий тус ол-
са, ўзига гап тегишини билиб, Зулфиқоровни минбаъд
ҳимоя қилишдан воз кечди. Лекин ҳар иккиси ҳам, ху-
сусан, Қаландаров бундан воз кечганини билдиришни
ён бериш деб билар, ён беришни эса нўхтасининг учини
бериб қўйиш, ҳозир ва келажакда ҳар қандай обрўдан,
оммага таъсир кучидан маҳрум бўлиш деб ҳисоблар
эди.

Саида биринчи партия мажлисини ўтказишга тайёр-
лик кўра бошлади: коммунистлар, колхознинг раҳбар
ходимлари, актив комсомоллар билан суҳбатлашди,
партиявий ишлар билан танишди. Саида бундай разм
солиб қараса, колхознинг ташкидий-хўжалик, маданий
ҳаётида ҳам ҳали ҳеч қаерда, ҳеч қаҷон ўртага таш-
ланмаган анчагина камчиликлар, ҳатто хатоликлар
бор экан. Бу ҳақда одамлар баъзан тортиниброқ, баъ-
зан тушунолмаган бўлиб, баъзан истеҳзо ва пичинг билан
гапиришар эди. Саида бунга жуда суюнди, демак,
ҳисобот юзасидан бўладиган музокара қизгин тус ола-
ди, партия турмуши, колхоз ҳаётидаги камчиликларни
очиб ташлайди, янги бюро ва умуман партия ташки-
лоти олдида турган бугунги ва эртаги вазифаларни
белгилаб беради, бу вазифаларни бажаришга комму-

инистларни сафарбар қиласи, булардан ташқари, тажрибасиз ва ёш раҳбар, хўжалик ҳаётига тўнкўз бўлган Саидага коммунистларни тезроқ ўрганишга, хўжалик ҳаётининг ўзак масалалари билан тезроқ танишишга имкон беради.

Бироқ мажлиснинг кун тартиби масаласида келишмовчилик юз бериб қолди. Очиқ тўқнашувга бориб етмаган Зулфиқоров масаласини эътиборга олмаганда, бу икки орада бўлган биринчи тўқнашув эди.

Қаландаров эски бюронинг фаолияти ҳаммага маълум бўлганидан, ҳисобот қуруқ расмият бўлишини айтиб, тўғридан-тўғри сайлов ўtkаза беришни таклиф қилди.

— Бу нарса Уставнинг талаби, —деди Саида мумкин қадар назокат билан.

— Устав партия турмушини расмиятга айлантириш учун ёзилган эмас-да,—деди Қаландаров ёш қизга оталарча насиҳат оҳангидга.

Саида эски бюронинг ҳисобини, қўйиб, Уставнинг талабини бажаришдан ташқари, яна қандай мақсадларни кузатаётганини айтиб берди. Қаландаров ичидаги Саиданинг бу фикрини маъқул кўрса ҳам, ўз фикрини ўтказиш учун гапида туриб олди. Унинг ўжарлигига Саида партия мажлисларида ўз ҳукмини ўтказиб келган одамнинг бундан кейин ҳам ҳукмрон бўлиб қолишига ҳаракат қилиши деб баҳо берди-да, агар бу масалада келишиб бўлмаса, райкомга мурожаат қилишига тўғри келишига ишора қилди, чунки унинг «хотин киши раҳбарлик қилса, қалаванинг учини йўқотиб қўяман» деган гапи ҳам кўнглиниң бир бурчидаги турар эди. Саиданинг ўз фикрида туриб олишига Қаландаров ҳам ўзича маъно берди: «Бу маҳмадана ўз сўзини ўтказмоқчи, шу билан бундан кейин ҳам ўзбошимчалик қилмоқчи», деб қўйди.

Шундай қилиб, ҳисобот масаласи Қаландаров учун мажлисни чўзадиган ортиқча расмиятдан нафсониятга айланди, Саида учун эса иш манфаати ва Устав талаби сифатида яна ҳам каттароқ аҳамият касб этди.

Бироқ Саида минг ҳақ бўлса ҳам, бу келишмовчиликни кўзда тутмасдан иш кўргани истиҳола қилиб қолди. Ў қанақа йўл тутмасин — Қаландаровнинг фикри билан тўғридан-тўғри ҳисоблашмайдими, райком орқали иш кўрадими, коммунистларни ўз томони-

га тортиб, Қаландаровни яккалаб қўядими—буларнинг ҳаммаси орани бузиши аниқ эди.

Мажлисни ўтказиш, тезроқ ўтказиш, эски бюронинг ҳисобини қўйиш керак, бу нарса иш манфаати, Устав талабидан ташқари, Қаландаров билан партия ташкилоти орасидаги муносабатни аниқлаб олиш учун ҳам зарур эди. Шу билан бирга, Қаландаров билан икки орани бузадиган тўқнашиш бўлувига йўл қўймаслик шарт, чунки бундай тўқнашиш бўлган тақдирда Саида енгилса ҳам бир бало, енгса ҳам бир бало: енгилса, ўзидан илгариги баъзи секретарлар сингари ё Қаландаровнинг югурдагига айланади, ёки истеъфо беришга мажбур бўлади; енгса—бутун қиласидиган иши кек сақлаб қолган Қаландаровдан ўзини мудофаа қилиш, ҳар ишда унинг қаршилигини енгиш, натижада, унинг кўнглидаги кекни кундан-кун ёлқинлатиш, эҳтимол душманлик туйғусига айлантиришдан иборат бўлиб қолади. Ундан кейин нима бўлади? Район партия комитети ишонч билан катта масъулият юклаб юборган, не-не ниятлар билан келган Саида уч кунда раис билан орани бузиб, районга жанжал ёки ариза кўтариб борадими?

Саида ўйлаб ўйига етолмай қолди.

V

Қаландаров Саидани ўз ҳолига ташлаб қўйди. Бир неча кун давомида иккови фақат бир марта коридорда кўришди, ўша онда ҳам Қаландаров: «Хўш, қалай, ишлар билан танишаёздингизми?» деди-ю, жавоб ҳам кутмай, ўтди-кетди. Унинг дарҳақиқат, иши ҳамиша бошидан ошиб ётади, лекин истаса, Саида билан гаплашгани, колхоз ҳаёти билан тезроқ танишишда унга ёрдам бергани ҳар қачон вақт топиши мумкин эди. Буни Саида яхши билар эди.

Саида ишни қаердан ва нимадан бошлишини билмай, бир-икки кун бухгалтерияни титкилади—ҳужжат, рўйхат, рақам; хўжалик тармоқларини айланиб, ўша ҳужжат, рўйхат ва рақамларни амалда кўрди — сигирбузоқ, экин-тикин, машина, тахта... Буларнинг ҳеч бири унда қиласидиган ишлари, бу ишларнинг миқёси ва шароити тўғрисида тайинли бир тасаввур туғдирмади. Унинг назарида ҳозирча бирдан-бир тайинли иш ўша биринчи мажлисни яхшироқ ўтказиш, бунинг учун пинқроқ тайёрлик кўриш бўлиб қолди.

Саида мажлисга тайёрлик юзасидан бир неча коммунист билан сұхбатлашды. Булардан бири — хуш-фөзіл ва хуштавозе, Саидани негадир «аяча» деб атаган Исмоилжон деган барвастагина бир йигит ғалати бир гапни айтиб қолди. Бу одам пешқадам бригадирлардан бўлиб, ўзининг айтишича; бригадирликни кўп қийнал-масдан олиб борар экан. Бунга энг биринчи сабаб иш шароитини ташкил қылган ер ва қўл остидаги одамларни жуда яхши билганлиги экан. Исмоилжон иш шароити тўғрисида гапириб, «сизнинг иш шароитингиз бутуилай бошқача, бунинг эҳтимол эллик процентини Арслонбек аканинг битта ўзлари ташкил қылсалар» деди. Бу ҳақ гап, буни Саиданинг ўзи ҳам сезар эди.

Саида бошқа коммунистлар, партиясизлар, колхознинг раҳбар ва оддий ходимлари билан гаплашгани сайин бу шароитнинг оғирлигини кўпроқ сеза бошлади. Қаландаровнинг ҳар ишда ўз сўзини ўтказиб ўрганганинг эмас, унинг зўр ташкилотчи экани ҳам Саидага қийинчилик туғдирап эди: айтгани-айтган, дегани-деган бўлиб келган одамга ҳатто маслаҳат тарикасида ҳам бир нима дейиш нақадар мушкул бўлса, шундай зўр ташкилотчи ёнида юриб салмоқ орттириш ундан осон эмас эди. Ўзи озғин Саида бир ҳафта деганда кўзлари киртайиб, икки лунжи хийла чўқди.

У бир кечаси, одатдагича, ярим кечагача китоб ўқиб ўтириб хаёли қочди-ю, бирдан ўзини ожиз, нотавон сезди. Қаландаров кўзига тоғ бўлиб кўринди. Унинг вужудини умидсизликка яқин бир кайфият ўргимчакнинг тўридай ўраб-чулғаб олди-да, «чакки келган эканман! Ҳали ҳам Тоҳиржон акамга айтсам, ўтисам, йиғласам...» деган гап кўнглидан ўтди. Шунда унинг кўз олдига кулиб турган Тоҳиржон Носиров келди ва қулогига унинг сўзлари эшитилиб кетди: «Аёл бошим билан деганингиз мунгли, муштипарман дёганингизми? Сиз шундай десангиз додимизни кимга айтамиз!..»

Саида умидсизлик ва ожизлик туйғусини туғдирадиган фикри ӯзига йўлатгани, кўнглидан шундай гаплар ўтгани учун жаҳли чиққандай иргиб ўрнидан турди, чарчаганига иқрор бўлиб, чироқни ўчирди, тезроқ ухлаш учун ўйламасликка тиришиб хаёл сурди, ҳадемай ўйқуга кетди.

У жуда кеч ётганига қарамай, тонг ёришар-ёришмас уйғонди, лекин кўзлари тўла уйқу, бутун вужуди уйқунинг бир-икки минутли энг ширин жойи қолди деб

туар, саҳар шабадасида япроқларнинг шилдираши, құшларнинг чуғур-чуғури уни аллалар эди. Саида очи-либ қолган елкасини ёпишга ҳам эриниб, юзини юмшоқ ёстиққа яхшироқ ўрнаштириди. Юмшоқ, ҳарир ва илиқ уйқу пардаси унинг идрокини яна қоплай бошлигандан тағин Қаландаров ёдига тушди-ю, қўзларида уйқудан асар ҳам қолмади: «Қаландаров қаршисида мен ҳеч—пуч эканлигим аниқ. Бунга энди ҳеч қандай шубҳа қолмади. Нима қилиш керак? Партия ташкилоти жонли, мустаҳкам бўлганда ҳам бошқа гап эди!» Саида шундай деди-ю, ўзи кулиб юборди: «Партия ташкилоти жонли, мустаҳкам бўлса, соғ кишига Суқротнинг нима кераги бўлар эди?» Демак энг биринчи вазифа—партия ташкилотини жонлантириш, бунинг учун эса уни Қаландаровнинг таъсири—тазиқидан қутқа-зиш керак.

Саида бу ҳақда бир неча кун ўйлади, ниҳоят, бир фикрга келди: бюронинг янги составига Қаландаровнинг кириши шартми? Бу фикр унинг ўзига хийла маъқул тушди. Дарҳақиқат, Қаландаров бюрога кирмаса ҳар нарсага аралашавермайди, чунки «нима иш қилсанг, мендан сўраб қил» дегани истиҳола қиласди; бундан ташқари, бюро қарори умумий мажлисга олиб чиқилганда, бутун бюрога ўзини қарши қўйгани ботина олмайди. Бунинг натижасида ҳар бир коммунист, бутун партия ташкилоти унинг тазиқидан қутулади.

Саида бу ниятини очиқ айтмасдан, бюронинг янги состави тўғрисида деярли ҳамма коммунистлар билан фикр олишиб кўрди. Бироқ кўп киши бюронинг янги составига энг биринчи кандидат қилиб раиснинг номини айтар эди. Шундан кейин Саида раисни составга киргизмаслик тўғрисида имо-ишора ҳам қилди. Бу имо-ишораларга баъзи одамлар таажжубланди, баъзилар тайинли жавоб бермади, масалан, Умидга хайриҳоҳлик билдирса ҳам, мұшукнинг зулмидан қутулиш учун унинг бўйнига қўнғироқ осиш энг яхши чора, лекин бу қўнғироқни ким осади дегандай қилди. Ҳақиқатан, неча йилдан бери бюро аъзоси бўлиб келган раисни, ҳамма вақт ва ҳар ишда ўз сўзини ўтказиб келган одамни бюрога ўтказмасликни қайси азамат таклиф қила олади? Шундай азамат топилган тақдирда ҳам, Қаландаров бу таклифни нима деб тушунади-ю, у одамга қандай кўз билан қарайди ва буниңг оқибати нима бўлади? Бу ҳақда юқоридан ҳеч ким кўрсаатма берол-

маса, унга қарши сайлов олди кампания олиб бориб бўлмаса...

Саида хўп ўйлаб қатъий бир қарорга келди-да, расининг кайфи чоғ вақтини пойлаб туриб, шу тўғрида сўз очди:

— Бюронинг янги состави тўғрисида маслаҳат берсангиз, Арслонбек ака,—деди.

Қаландаров жуда хурсанд бўлди ва мўйловини бураб:

— Хўп, хўп...—деди, — неча кишидан иборат қилмоқчисиз?

— Ўзингиз биласиз... Хўп десангиз уч кишидан иборат бўлсин.

— Майли! — деди Қаландаров яна мўйлөвини бураб.

— Хўш...

— Хўш... Мен! Ўзингиз! Секретарь қизимиз Умидахон! Уч кишидан иборат бўлса—шу!

— Ҳа, уч кишидан иборат,—деди Саида ўйчан,—афуски, кўпайтириб бўлмайди. Умиданинг ўрнига бошқа киши, хўжаликнинг ҳеч бўлмаса бирон тармоғини яхшироқ биладиган одам киритилса қалай бўлар экан?

Қаландаров бу таклифни дарров рад қилди.

— Йўқ... йўқ, Умидада ёзув-чизувга эпчил, ўзи чаққон қиз! Илми ҳам бор! Бу хотин идорада менинг вазирим: бирон иш буюрмоқчи бўлиб, гапнинг учини чиқарсам, у ёғини ўзи билиб олади; қачон нимани сўрасам ҳозиржавоб; айтмасам ҳам қаерда нима иш қилиб юрганимни билади, керак бўлса, сўраган одамга айтади...

Саида унинг мақтоворларига жуда аҳамият бериб, «Умидага қойил» деган маънода бош чайқаб қулоқ бе-
рар экан:

— Қани энди мана шунаقا уқувли, эпчил, ғайратли одамлар бюорода кўпроқ бўлса! — деди. — Модомики, составни кўпайтириш мумкин эмас экан, шу составнинг ўзидан мумкин қадар кўпроқ фойдаланишга ҳаракат қилишимиз керак бўлади.

— Албатта... — деди Қаландаров.

Саида хийла сукут қилиб қолганидан кейин бирдан бошини кўтарди.

— Менга қаранг, Арслонбек ака, — деди, — ҳозир хаёлимга бир нарса келиб қолди. Колхоз хўжалигини сиздан кўра яхшироқ биладиган одам йўқ, а?

Қаландаров лабини кулгидан аранг йиғиштириб:

— Унча-мунча биламиз... — деди.

— Демак бюро колхоз хўжалигига доир катта-кичик

ҳамма масалани ҳал қилишда, бари бир, сизнинг маслаҳатингиз билан иш кўради, бусиз мумкин эмас. Шундайми?

— Шундоқ бўлиб келаётибди, — деди Қаландаров ва томоғини қириб қўйди.

— Модомики шундоқ экан, — деди Саида давом этиб, — шу маслаҳатларни сиз бюрода туриб бердингиз нима бўлди-ю, бюродан ташқаридан туриб бердингиз нима бўлди?

Қаландаров сўз қаёққа қараб кетаётганини фаҳмламасдан:

— Албатта! — деди.

— Модомики шундоқ экан, — деди Саида дамни совитмай, — ўзингиз берган маслаҳатга ўзингиз овоз беришингиз шартми? Агар бу шарт бўлмаса, сизнинг бюрода бўлишингиз ҳам шарт бўлмаса керак демоқчиман. Ўнг қўлим, сўл қўлим — бари ўз қўлим.

Бу гап Қаландаровнинг қулоғига алланечук, жуда эриш эшитилди.

— Ҳмм... — деди у ва бир нима демоқчи бўлиб фикр тўплаётган эди, Саида «бюрода бўлишим шарт» деб қўйса, гапини қайтариш қийин бўлишини билиб, сўзни оғзидан олди:

— Мен бу билан бояги фикрларингизни қувватламоқчиман, — деди, гарчи Қаландаров бутун суҳбат давомида бунга яқин бирон сўз айтмаган бўлса ҳам, — коммунистлар орасида Умида битта эмасдир? Сизнинг қанотингиз остида бунақа одамлар кўп етишган бўлиши керак!

— Яхши одамларимиз кўп, — деди Қаландаров ва фалсафа мақомига ўтди, — мен сизга айтсам, одамнинг ёмони бўлмайди. Бирор тош, бирор гул, ўз жойида иккени ҳам яхши...

Қаландаров сўзни айлантириб, бюро составида қолишга хоҳиш билдириб қўймасин учун Саида яна унинг сўзини оғзидан олди:

Тўғри! Жуда тўғри! Игна билан битадиган ишга жуволдиз тиқиб ўтирасаг-у, сизнинг ўрнингизга ўша одамларимиздан бирини киргизсак. Ўзингиз тавсия қилсангиз...

«Игна билан битадиган ишга жуволдиз тиқиб ўтирамайлик» деган гап Қаландаровга жуда ёқиб кетди. У ийиб кетганини билдиримасликка тиришиб:

— Майли, мени бюрога киргизмай қўя қолинг. Кўзлаган одамингиз борми? — деди,

— Йўқ, Арслонбек ака, мувофиқ одамни сиз биласиз.

Қаландаров унга «бориб-бориб дуруст бўлиб кетадиганга ўхшайсан-ку» деган маънода бир қаради-да, бундай масалаларни ҳал қилишга шошилмаслигини кўрсатиш учун:

— Хўп, мен бир ўйлаб кўрай, эртага айтаман, — деди.

— Битта лекини бор, Арслонбек ака, — деди Саида, — сизни бюрга киргизмасликка бирорта ҳам коммунист рози бўлмаса керак. Бу тўғрида ўзингиз айтасиз, ўзингизга ўзингиз отвод берасиз...

Қаландаров қаҳ-қаҳ уриб кулди.

— Хўп, хўп, ўзим айтаман!..

Саида хурсанд бўлиб чиқиб кетди.

Саида бюро составига Қаландаровни киргизмаслик тўғрисида ўйлаганда, агар шунга муваффақ бўлса, унинг ўрнига Исмоилжонни мўлжаллаган эди, шу ҳақда бирмунча кишилар билан кенгашиб кўрди. Буларниф ҳаммаси ҳам Исмоилжонни энг мувофиқ номзод ҳисоблар, лекин баъзилар раиснинг кўнишига шубҳа билан қарар эди, чунки бир вақт Исмоилжон бирмунча масалаларда раис билан келишолмай унинг назаридан қолган, яхши бригадир бўлса ҳам, елкасига офтоб тегмас экан.

Саида эртасига раисга учради ва ўйлаб қўйган номзодини сўради, Қаландаров ваъдаси эсидан чиққан экан, ростини айтгани бўйни ёр бермади-ю, шошиб қолди, гараж мудири Усмонжон Умаровнинг номини айтди. Саида рад қилиш қийинроқ бирон номзодни айтар, деб ўйлаган эди, бу номни эшитиб жуда хурсанд бўлди: Усмонжон Умаров, биринчидан, жуда ёш коммунист, иккинчидан, бюро составига кириши аниқ бўлган Умида Умарованинг эри. Шу икки ҳол бу номзодни рад қилиш учун етарли асос бўла олар эди.

Саида ўша куни кечқурун Усмонжон Умаров билан учрашиб, шундоқ мўлжал бор эканини айтди. Бюро аъзолиги жуда катта ва зўр маъсулиятли иш эканини билгани, ўзи ёш коммунист бўлгани учун Усмонжон ранги ўчиб, қўлидан келадиган ва ўзининг касб-корига яқинроқ вазифа топширилишини сўраб ялинди. Бу мўлжални Усмонжон шундай қарши олишига Саиданинг кўзи етган эди. Бундан ташқари, Усмонжон бу вазифага ҳақиқатан лойиқ бирмунча кишиларнинг, жумладан, Исмоилжоннинг номини айтди. Саида бў

одамлардан Исмоилжонга ўзини мойилроқ кўрсатиб, жўрттага унинг қандай фазилатлари борлигини сўраган эди, Усмонжон унинг бир вақтлар партбюорого аъзо бўлганини, партия ишида тажрибаси борлигини, буни ҳамма билишини айтди ва лозим бўлса, мажлисда шу номзодни кўрсатишга тайёр эканини билдири. Саида унга тайинли жавоб бермади, кимни сайлаш, мажлиснинг ихтиёридá деганга ишора қилиб қўйди. Усмонжоннинг юрагини така-пука қилиб қўйди. Усмонжон мажлисда Исмоилжоннинг номзодини кўрсатиши, ҳатто уни қизғин ёқлаб сўзлашига кўзи стгандан кейин Саида хотиржам бўлди ва эртасига мажлис ҳакида эълон ёзиб осди.

Қаландаров идорага кириб кетаётган эди, эшикдаги каттакон эълонни кўриб тўхтади. У мана шунаقا қисқа эълон, вивеска, турли ёрлиқларни кўрса, мазмунни дарров маълум бўлса ҳам, бошдан-оёқ ўқимасдан қўймас эди. Унинг бу феълидан бехабар Саида «ҳозир кун тартиби тўғрисида хархаша қиласди. Аслида буни ҳам бўйнига қўйсам бўлар экан» деб ташвишда қолди. Бироқ Қаландаров Саидага бир қаради-ю, индамади, «Ҳмм» деганича идорага кириб кетди.

Мажлис очиладиган пайтда Саиданинг хаёлига ҳам келмаган бир иш бўлди; Умида йўқлама қилиб бўлиб, мажлисни олиб бориш учун президиумга одам кўрсатилишини сўраганда, Қаландаров уч кишининг номини айтди, номзодлар овозга қўйилиб тасдиқлангандан кейин эса ўриндан туриб: «Қани, гаплашиб турингларчи» деди-ю, ҳеч кимдан сўрамай-нетмай, чиқди-кетди. Саида ҳайрон бўлиб Умидага, унинг юзида ҳеч қандай таажжуб аломати кўрмаганидан кейин бошқаларга қаради. Бошқалар ҳам раиснинг бу қилмишига ҳеч бир аҳамият бермагани кўриниб турар эди. Қаландаровнинг бу қилмишидан ҳам кўра коммунистларнинг бунга мунособати Саидани кўпроқ ҳайратга солди. Унинг ёнида ўтирган Исмоилжон секин туртиб: «Ҳамма вақт аҳволи шу», деб шивирлади.

Раис чиқиб кетиши биланоқ мажлиснинг салобати йўқолди. Кимдир қаттиқ гугурт чақиб папирос тутатди. Кимдир кулди, кимдир баланд тоғуш билан кимгадир бир нима деди. Фовур бошланди. Мажлисга раислик қилувчи фовурни босишга ҳаракат ҳам қилмай, кун тартибини эълон қилди ва биринчи масала — эски бюро номидан ҳисоб бериш учун Умида Умаровага сўз берди. Умида докладини бошламоқчи бўлганида,

Саида сўз сўраб ўрнидан турди ва масала мухим бўлганлигидан Қаландаровнинг бошдан-оёқ иштирохи шарт эканини айтди; уни кутиш, яхшиси айтиб келиш учун одам чиқаришни таклиф қилди. Бундай таклифни ҳеч ким кутмагани, одатдан ташқари бир ҳол бўлгани учун ғовур бирдан босилди, худди хунук бир ҳодиса рўй бергандай, раисни топиб келишгунча ўтган қирқ-қирқ беш минут давомида чурқ этган товуш эшитилмади. Мажлис аҳлининг назарида Саида бирдан алланечук салмоқ пайдо қилгандай, ўтирган жойи — узун столнинг охири тўрга айланиб қолгандай бўлди.

Қаландаров эшикдан пишиллаб, қовогини солиб кирди-ю, президиумга яқин дераза остидаги креслога ўтириди. Умida ҳисобот докладини бошлади. Қаландаров креслонинг суюнчиғига ўнг қўлтифини қўйиб, президиумга орқа ўғириб, кўчага қараб ўтирас экан, докладни икки марта тўхтатиб, бир марта почтальон билан, иккинчи марта ферма мудири билан гаплашди; афтидан, яна «гаплашиб туринглар-чи» деб чиқиб кетгани баҳона излар эди. Шу пайт «қизим сенга айтаман, келиним сен эшит» қабилида уни огоҳлантириш, интизомга чақириш учун жуда қулай баҳона топилиб қолди: носқовоғида ўз аксини кўришга уриниб, уни диваннинг баҳмалига ишқаб ялтираётган Зулфиқоров нос отди-ю, ҳаял ўтмай, лабини чўччайтириб, энгашганича эшикка томон йўналди.

— Сўраб чиқилсин! — деди Саида.

Зулфиқоров ижозат сўраб раисга мурожаат қилишини ҳам эсидан чиқарди шекилли, дарров изига қайтиди, яна ҳам энгashiброқ бориб жойига ўтириди-да, оғзидағи носини ютиб юборди шекилли, бурро қилиб, қалака оҳангига:

— Хўп, опажон! — деди ва ҳимоя кутиб Қаландаровга қараб қўйди. Бу қарашибнинг маъносини Саида фаҳмлади, юраги «шув» этиб кетди: ҳозир хуноб бўлиб ўтирган Қаландаров Зулфиқоровга бирон сўзи билан эмас, ҳатто анчайин ҳаракати билан хайриҳоҳлик билдирса ҳам иш чатоқ, жуда чатоқ бўлар эди. Буни Исмоилжон ҳам пайқаб ўтирган экан, дарров олдини олди.

— Партия мажлисида опажонингиз ҳам йўқ, ақажонингиз ҳам! Бу киши ўртоқ Алиева! — деди.

— Ие! — деди Зулфиқоров фавқулодда қизиқ бир гап эшигандай ва ёнида ўтирган Усмонжон Умаровга асия қилди: — Хотинингни Умидахон дея кўрма тағин, ўртоқ Умарова дегин!

Зулфиқоровнинг бу сўзидан кейин кўтарилиши аниқ бўлгани кулги фақат И smoiljonnigina эмас, Сайдани ҳам бир пул қилиши, икковини ҳам гангитиб қўйиши муқаррар эди. Саида мана шу кулгига фурсат бермади:

— Уртоқ Умаров хотинини қачон нима деб аташини яхши билади, сиз ўзингизга эҳтиёт бўлинг: қайси хотинингизни қачон нима деб аташда янгилишиб юрманг тагин!..

Зулфиқоров ранги бўзрайиб, оғзи ва кўзларини катта очиб, қимиrlамай қолди. Қаландаров қип-қизариб, пешанасини тез-тез ишқай бошлади. Унинг ҳаракатидан Зулфиқоровга фижиниб, ичиди: «Аҳмоқ, нима қилар эдинг тилини қичитиб!» дегани билиниб турар эди. Умида сўзида давом этишни ҳам, этмаслигини ҳам билмай тўриб қолди.

Зулфиқоров қўши хотинли эканини одамлардан яширган бўлиб, бирор таъна қилганда, бирор сўккандаг бўйини қисса ҳам кўнглида бунга катта гуноҳ деб қарамас эди. Бироқ ҳозир бунинг катта гуноҳ эканлиги билинди; жуда ҳам билинди. Бу нарса Зулфиқоровгагина эмас, бу ерда ўтирганларнинг ҳаммасига ҳам шундай таъсир қилди. Арақҳўр, халойиқнинг кулгиси, насиҳати ва дашноми остида арақҳўр номини олганидан кейин кўча-кўйда тентираб юриши, алжиши, ҳатто йўл бўйида учиб қолиши ҳам бирорнинг диққатини жалб қилмагандай, Зулфиқоровнинг бу қилмишига ҳам одамлар кўнишиб қолган эди. Бу нарса катта гуноҳгина эмас, жиноят, айб-утятгина эмас, бутун колхозни маломатга қўядиган шармандалик эканлиги ҳозир, партия мажлисидагина билинди. Кўча-кўйда, уйларда, самоварларда шу чоққача қирс этмаган бу ҳодиса ҳозир гўё бомба бўлиб портлади-ю, унинг даҳшатидан ҳамма гаранг бўлиб қолди.

— Иккинчиси билан тўғри бўлиб кетган... — деди Зулфиқоров, афтидан, иккинчи хотиним билан ажрашганман дегани тили бормай.

Бу портлашдан кейин унинг товуши мажлис аҳлига пашшанинг ғинғиллашига ўхшаб эшитилди.

Қаландаров, чамаси, бу масалага ўзининг муносабатини билдиришни лозим кўрди:

— Биз ҳозир сенинг масалангни кўраётганимиз йўқ. Иккинчиси нима бўлганини масаланг кўрилганда айтасан! — деди.

Қаландаровнинг бу гапидан кейин Зулфиқоров унга муифайиб қаради-ю, диванга қапишиб кетди.

Умида давом этди. Доклад тамом бўлди. Сайданинг умиди, мўлжалига қарши коммунистлар жуда ҳам пасивлик кўрсатишди. Музокарага чиқсанлар, асосий масалалар у ёқда қолиб кетиб, кўпроқ Зулфиқоров иши тўғрисида гапиришди. Исмоилжон сўзловчиларни асосий масалаларга бурish, жумладан, коммунистларнинг ишлаб чиқаришдаги етакчилик роли, колхозда сиёсий-тарбиявий ишларнинг аҳволи, интизом ва бошқалар тўғрисида гапиришга ундан, ўзи ҳамуна кўрсатса ҳам, натижада чиқмади. Мажлис бюронинг фаолиятини қониқарли топиш ҳақида Қаландаров киргизган таклифни қабул қилди.

Иккинчи масала юзасидан Қаландаров сўз олди.

— Ўртоқлар! Бюро уч кишидан иборат бўлсин деган таклиф бор. Қаршилар йўқdir, албатта. Саида Алиева, Умида Умарова ҳамда Усмонжон Умаров! Мени бюро составига киргизмасликларингни сўрайман, нимага десаларинг, бюронинг иши, бари бир менсиз битмайди. Қаршилик йўқdir? Қаршилик бўлмаса, ана шу уч кишига овоз бериб қўя қолайлик. Энди менга жавоб, МТСга борадиган ишим бор.

Мени кутиб туришибди...

Ҳамма ёқдан баравар:

— Жавоб берилсин! — деган товушлар эшитилди.

Интизомни писанда қилиш учун Саида бу таклиф овозга қўйилишини сўради. Таклиф овозга қўйилди. Қаландаров жуда хижолатли бир маросимни ўтказаётгандай қип-қизарив, илжайиб, қўзи кўзига тушган одамга, «майли, қўя бер, аҳамияти йўқ», деган маънода кўз қисиб тикка турар эди.

Номзоди кўрсатилгандан бери қути учиб, жавдираған кўзларини Сайдадан олмай ўтирган Усмонжон Умаров Қаландаров чиқиб кетиши биланоқ сўз сўраб, қўлини ва шу билан бирга, бутун гавдасини аста кўтариб ўрнидан турди; ўз номзоди тўғрисида мажлисга узрини айтиб, Исмоилжон Норматов номзодини кўрсатди. Бошқа таклиф тушмади. Номзодлар муҳоқама қилинган вақтда, Сайданинг Усмонжон Умаров ҳақидаги мулоҳазаларини эътиборга олмаганда, ҳеч ким ҳеч бир номзоднинг сайлов рўйхатида қолдирилишига қарши чиқмади. Шундай қилиб, тўртала номзод ҳам рўйхатда қолди.

Бироқ яширип овознинг натижаси аломат бўлиб чиқди: Саида билан Умидага ҳамма овоз берибди; Исмоил-

жон Норматовга бир киши қарши; Усмонжон Умаровга эса ҳеч ким овоз бермабди. Ҳисоб комиссиясининг протоколи эълон қилингандай Усмонжон Умаров эмас, Қаландаров тушиб қолгандай, аввал ноқулай бир жимлик ҳукм сурди, кейин бирдан қаттиқ кулги кўтарили. Афтидан, ҳамма ҳам бошқалар албатта овоз беради деган ишонч билан ўз кўнглини амрига қулоқ солиб, Усмонжон Умаров номзодини ўчирган экан.

Мажлис тарқалди. Бюро аъзолари қолиб, вазифа тақсим қилишди. Умида билан И smoилжон Сайдани секретарликка сайланиши билан табриклар экан. иккенинг ҳам кўнглидан бир гап ўтди: «Қаландаровнинг айтгани бўлмади, энди балога қолдинг».

VI

Қаландаров бюро составига таклиф қилган номзодларидан Усмонжон Умаров ўтмаганини, унинг ўрнига И smoилжон Норматов ўтганини эшитиб, гарчи шу одамини таклиф қилиш эсига келмаганига ичидан ачинса ҳам, жон-пони чиқиб кетди. Нечук эканки, Саида раиснинг таклифини маъқул кўрмади-ю, мажлис аҳли унинг раъйига юради!

Бу кайфиятда Қаландаровга Сайданинг ҳар бир ҳарарати обру талашиб қилингандиши бўлиб кўринди: мажлиснинг кун тартиби тўғрисида раиснинг гапига қулоқ солмадигина эмас, қулоқ солмаганини писанда қилиш учун эълонда «ҳисобот-сайллов» сўзларини катта қилиб ва яна қизил сиёҳ билан ёзди: мажлисдан чиқиб кетганида чақиритириб, ўтқазиб қўйди; мажлисда Зулфиқоровнинг шохига уриш билан раиснинг туёгини зирқиратмоқчи бўлди ва буни мажлис аҳли аниқ билди; энди, мана бунақа қилиб, Усмонжоннинг ўрнига И smoилжон Норматовни ўтказиб ўтирибди.

Қаландаров ўйлаган сайин бу ишларнинг ҳар бири кўзига тоғдай бўлиб кўринар, буларнинг оқибатида обруйи терак бўйи тушиб кетгандай туюлар эди.

«Бу қиз келганига ҳали бир ой бўлмасдан шунақа қилиб ўтирса, бориб-бориб нима бўлади?».

Мана шунинг учун Қаландаров Сайдани бир туртиб кўзини очишга, лозим бўлса тахтага тортиб, бир оз тобини олиб қўйишга қарор берди-да, эртаси эрталаб уни ўша маълум, ё меҳмон келганда, ё жаҳли чиққанда очиладиган кабинетига чақирирди.

Саида эшикдан кириб, Қаландаровнинг авзойини кўриши биланоқ ичида: «Усмонжон Умаровнинг бюргага ўтмаганига хафа бўлибди-ку», деди-ю, гина-кудурат сўзларини эшитиш ва уни овутиш учун узоқ сухбатга чорланиб креслога ўринашиброқ ўтириди ва бошидаги похол шляпани олиб столининг бир чеккасига қўйди.

— Хўш, сизга қайси йўл билан бир ойлик тайин қилсак экан? — деди Қаландаров худди «сени кимнинг ҳисобига боқсан экан» дегандай бир оҳангда. — Клубга мудир қилсак бўладими?

Партия ташкилоти кичкина бўлгани учун Саидага ойлик белгила бўлмас, шунинг учун унга бирон иш бериш тўғрисида сўз борар эди. Саида бу ҳақда Қаландаровга бир неча бор мурожаат қилган, лекин у анамана деб шу вақтгача тайнли бир ишни таклиф қилмаган, ҳозир тўсатдан гап очиб, бунақа оҳангда гапириши ажиб эди.

— Ихтиёр сизда, — деди Саида ва хиёл жилмайиб илова қилди, — клуб йўқ шекилли...

— Бор! Штати бор! — деди Қаландаров бир оз жеркиб.

— Ўзи-чи, ўзи?

Қаландаров бир оздан кейин дўнғиллаб жавоб берди:

— Жиндай қурт боққанмиз... эрта-индин пиллани териб олсак бўшайди.

— Ушанда ҳам иморат холос-да, бошқа ҳеч нарса йўқ. Мен суриштириб кўрган эдим...

Қаландаров нимадир демоқчи бўлиб, икки-уч оғиз ростлаганидан кейин, афтідан, оғзига келган гапни айтмай сўради:

— Яна нима керак?

— Кўп нарса керак, Арслонбек ака, ўзингиз яхши биласиз... Колхозчи дала иши, рўзгор ташвишидан бўшаганида бошини тикиб нафасини ростлайдиган бир жой қилишимиз керак. Колхозчи клубда ўйнаб-кулса, томоша қилса, билмаганини билса, оламдан хабардор бўлса, ҳатто касб, ҳунар ўрганса... Агар клубни мана шундай жой қилгани ёрдам ваъда қилсангиз, майли клуб мудири қилиб тайнланг.

Қаландаров заҳарханда қилди:

— Ўзингиз ишбилармон қизсиз! Сизга бизнинг ёрдамимиз керак эмас! Муҳтож эмассиз!

Саида ичида: «Ие, таклифи ўтмаганига ҳаддан ташқари қаттиқ хафа бўлибди-ку», деб қўйди ва унинг кўксисда гина-кудурат эмас, ғазаб тутақиб ётганини сез-

ди-ю., бу ғазаб нақадар тутақса ҳам тез сўнадиган ғазаб, деган хаёлда унинг аланга олишига йўл қўймасликка тиришди; Қаландаровнинг сўзига яраша сўз айтмай ўзини гўлликка солди.

— Дастлабки вақтларда ёрдам берсангиз, ишлар жўнашиб кетгандан кейин унча оғирлигим тушмас деб ўйлайман.

Қаландаров гапни яна айлантириди:

— Сиз биздан ёрдам олгани эмас, бизга раҳбарлик қилгани келгансиз! Раҳбарсиз!.. Биз нима иш қилсак, сизнинг раҳбарлигингиз остида қиласмиш!..

Саида ҳайрон бўлди: «Нега бу мени ҳадеб жанжалга тортаётибди? Наҳот шу ғазаб, шу заҳарли гаплар фақат нафсоният оқибати бўлса? Ё Усмонжон масаласига яна бирон нарса қўшилдимикин?» Нима бўлганда ҳам, Саида унинг ғазаби аланга олишига баҳона бўладиган бирон сўз айтишини истамади; лекин шу билан бирга, «аёл бўлганим учун менга шунаقا мӯомала қиляётибсанми» деган маънони англатиб; уни бир оз инсофга келтириш мақсадида бир вақт ўз уйидаги хотинига айтган гапини ҳазил тариқасида эслатди:

— Ундоқ эмас, Арслонбек ака, — деди кулимсираб, — аёл киши раҳбарлик қилса, калавангизнинг учни йўқотиб қўясиз...

Қаландаров ялт этиб Саидага қаради: ўз уйидаги хотинига ҳатто бегона одам, ҳатто бўлажак секретарь олдиди айтиши мумкин бўлган бу гап ҳозир қулоғига алланечук, идорада баланд товуш билан айтиб бўлмайдиган уят ва шу билан бирга, қалтис гапдай эшитилди. Бунинг устига, Саиданинг кулимсираб туриши, унинг секретарлигини кўзда тутганда, бу гапнинг қалтис томонини ва аёл жинсидан эканини кўзда тутганда, уят томонини таъкидлар эди. Қаландаров гангиб қолди. У ҳозир Саидани тахтага тортиш тўғрисида эмас, кулиб турган бу кўзлардаги таъна, ўпка ва сон-саноқсиз саволларга жавоб топиш тўғрисида ўйлашга мажбур бўлиб қолди ва шу лаҳзада ўзи тахтага тортилаётганини пайқади-да, бу ҳолатдан чиқиш учун шовқин солишдан бошқа чора тополмади:

— Кўчадаги ҳазилни идорага кўтариб кирманг!.. — деди.

Бундай шовқин ва дағдағани кутмаган Саида чўчиб тушди ва Қаландаровга қараганича анграйиб қолди.

— Нима қилдим...

Қаландаров унга дағдаға кор қилди деган хаёлда авжига чиқди:

— Үз уйимда ўз хотинімга ҳазил қилолмайманми? Кечирасиз, лойдан ҳуштак ясаб мени ўйнатолмайсиз! Сиздан каттароқлар ҳам мени ҳуштагига ўйнатолган әмас!

Қаландаров бу гапларни бояғи ҳазил-кесатиққа қарши айтаётган бўлса ҳам, ғазабини келтирган нарса бу эмаслиги аниқ эди. Шунинг учун Саида ҳайрон бўлиб қолди: «Бу одам нега очиқ ярадай ел ўтса ҳам жизиллаётиди? Наҳот бу одамни фақат Усмонжон масаласи, фақат нафсоният шу кўйга солган бўлса! Шундай бўлган тақдирда ҳам сайлов ўтди, бўлар иш бўлди, минг бақиргани, куйгани билан қайта сайлов ўтказилмайдику! Ё бу нафсоният бир қалов бўлиб, бошқа каттароқ бир нафсониятни аланг алдириб юбордимикин?» Саида бир нима демоқчи бўлиб оғиз ростлаган эди. Қаландаров навбат бермади.

— Сиз болалик қилиб, бунақа хом хаёлларга бориб юрманг! Мен аравадан бошқа ишга ярамайдиган пачоқ отдай кўринсан ҳам, унча-мунча чавандоз минолмайдиган улоқчи отман! Унча-мунча одамни ерга чалпак қиласман! Чалпак! Буни билиб, тушуниб қўйинг!..

Тушуниб турибман, Арслонбек ака, — деди Саида юзида табассум ва сўз оҳанги билан уни қизишмасдан гапиришга даъват қилиб, — лекин улоқчи отлар қамчими кўрса, кўтариб кетар эди, сиз... кечирасиз, нима бўлди, нима гап ёзи?

Қаландаров кулиб юбора ёэди ва ўзини яна ҳам дарғазаб кўрсатиш учун унинг саволига жавоб бермай давом этди:

— Мен колхозни опичлаб катта қилганман! Колхознинг дарди қаерда, қитифи қаерда эканини мен биламан! Академиядан келадиган мўйсафида олимлар ҳам аввал менга учрайди, мен билан сухбатлашиб, ундан кейин «ўжаликни кўради. Колхоз тўғрисида китоб ёзганман!

Қаландаров столнинг тортмасини жаҳл билан тортиди, ундан бир китобчани олиб Саиданинг олдига ташлади. Саида «Бўстон» колхозининг тараққиёт йўли» деб аталган расмли китобчани варақлар экан, фақат бир нима дейиш учун:

— Катта одам эканингизга шубҳам йўқ... — деди.
— Шунақа экан, ўзингиздан катта бир нима деганда, чега шашшаклик қиласиз?
— Нима қилибман?

— Нима учун Усмонжон бюрга ўтмади?

— Нима учун ўтиши керак эди?

Қаландаров унга бир хўмрайди.

— Мен бир иш қиласиган бўлсан, ўйлаб қиласман! Саида бепарво жавоб берди:

— Бунақа экан, мажлиснинг охиригача ўтириңг, нимани ўйлаб Усмонжонни таклиф қилганингизни коммунистларга айтинг эди.

Қаландаров бунга қарши нима дейишини билмай, сўради:

— Исмоилжон Норматовни биласизми?

— Мен яхши билмайман, — деди Саида, — коммунистлар яхши билишар экан. Ўзингиз ўйлаб кўринг. Арслонбек ака, гараж мудири, пахтани билмайдиган Усмонжон бюро аъзоси бўлгани яхшими, ёки танглайи пахта билан кўтарилиган, тажрибали бригадир, колхоз хўжалигини яхши биладиган Исмоилжон бўлгани яхшими? Сизга қайси бирининг фойдаси, ёрдами қўпроқ тегади?

Қаландаров бақириб берди:

— Менга ўргатманг!! — деди ва очиқ турган столнинг тортмасини қорни билан ёпиб ўрнидан турди, яна ўтириди.

Саиданинг қоши бир оз чимирилди, майин товуши сал ўзгарди.

— Мен сизга ўргатмоқчи эмасман, отам тенги одамсиз... Лекин ақлим етиб турган гапни гапирмасдан ҳам туролмайман. Партия мажлиси масалани тўғри тушунди, тўғри ҳал қилди. Сизни ҳисобга олинмагандা, Исмоилжон Норматов бир оғиздан ўтди.

— Ҳа, сиз турганда бизни ҳисобга олишнинг нима ҳожати бор! Сиздай раҳбар бўлган жойда биздақа одамларни ҳисобдан чиқариб ташласа ҳам бўлади...

— Арслонбек ака, — деди Саида ёлворган оҳангда, — бунақа гапларнинг нима кераги бор?..

Қаландаров унинг гапига қулоқ солмай давом этди:

— Колхозни опичлаб катта қилгансиз!. Колхознинг дарди қаерда, қитифи қаерда эканини яхши биласиз!. «Бўстон»га ўхшаган колхозлардан ўнтасини битта чинчалогингиз билан кўтарасиз!. Синчалак деган қушни биласизми, оёғи ипдай... Шу қуш «осмон тушиб кетса ушлаб қоламан» деб оёғини кўтариб ётар экан!

Ҳозир Қаландаровнинг бу сўзларига яраша сўз айтиш бефойда, балки кони зиён, лекин, шу билан бирга,

сукут — розилик белгиси бўлур эди. Саида бир лаҳза ўйланиб қолганидан кейин мийигида кулиб:

— Дунёда бунаقا жониворлар кўп. Арслонбек ака, — деди, — хўроз ҳам «мен қичқирмасам тонг отмайди» деб ўйлар экан...

Қаландаров бу дағдагаю пичинглардан кейин Саидадан кўз ёши кутган эди, унинг бу гапини эшитиб вужудига титроқ кирди, ўзини тутолмади, жон-жаҳди билан бақириб:

— Йўқол!!! — деди ва унинг бошига ургани бир нима қидиргандай у ёқ-бу ёққа аланглади, қўлига похол шляпа илиниб қолди. У шляпани юлқиб олди, шартшурт йиртди-да, Саиданинг башарасига отгани қўл қўтарди, бироқ унинг киприк қоқмай тик қараб турганини кўриб отолмади, қулочкаш қилиб столнинг устига урдида, ўрнидан туриб кабинетдан чиқиб кетди.

Саида ҳайрон бўлиб ўтириб қолди, хийла вақтдан кейин ўрнидан туриб, шляпа парчаларини ердан йифиштириб олдида, Қаландаровнинг тортмасига солиб, секин қабулхонага чиқди. Қабулхонада ҳеч ким йўқ. Умидаянги келган «Коммунист»ни варақлаб ўтирас эди, уни кўриб дарров ўрнидан турди ва югуриб келиб:

— Нима гап? — деб сўради.

— Ҳеч... — деди Саида ва унинг воқеадан бехабар эканини билиб хурсанд бўлди, шу билан бирга бутун вужудида енгиб бўлмас бир ҳорғинлик сезди.

VII

Саида ташқарига чиқди. Саданинг тагида ҳеч ким йўқ, лекин қизил чойнак билан тўнтариб қўйилган пиёла раиснинг узоққа кетмаганини, шу атрофда эканини кўрсатар эди. Саида касал кишидай битта-битта қадам босиб ҳужрасига томон йўналди, лекин ҳозир раисга дуч келишни сира истамагани учун ишком орасидан юрди; ишкомдан ўтиб хилват олчазорга кирганида, бирдан хўрлиги келиб ўпкаси тўлди-да, орқасига бир қараб, аввал жадаллади, кейин югурди; юрганича келиб ҳужрасининг эшигига калит солмоқчи бўлганида, худди бирор йўлини тўсандай бирдан тўхтади: «Хўш, нима гап ўзи, — деди ўзича, — нимага келаётиман, каравотга ўзимни ташлаб йиғлаганими? Кўз ёши ё кўнгилдаги ғам-ғуссанинг дамини кесиш, ё бераҳмнинг раҳмини келтириш учун тўкилади, менинг кўнглумда қанақа ғусса бор, йиғлаб кимнинг раҳмини келтирмоқчиман?

Раис мени чертган бўлса, мендан шапалоқ егандай бўлди, мени енгмоқчи бўлиб ўзи енгилди. Унинг сўз тополмай қўл кўтаргани — кучи шляпага етгани шуни кўрсатмайдими?!»

Унинг қалбига наштардай қадалиб турган хўрлик ўрнини нафсоният, кўнглининг аллақайси бурчидар учитеётган ғуссанинг ўрнини ғазаб, вужудини қоплаб келаётган ҳорфинлик ўрнини куч, файрат эгаллади. У ҳозир раисга рўпара бўлиб унинг қилмиши жоҳиллик, тарбия-сизлик эканини баشاрасига айтишни, юз-хотир қилмасдан ва ора бузилиб қолишидан чўчимасдан: «Мен сен айтган муштипар аёллар тоифасидан эмасман!» дейишни истар эди.

Саида орқасига қайтди, жўрттага сада остидан юрди. Раис кўринмади, чойнак-пиёла ҳам йўқ эди. Саида идорага кириб, Умидадан янги хабар эшилди: ҳозир район ижроия комитетидан шошилинч телефонограмма келибди. Қаландаров ўзаро текшириш бригадасига бошлиқ бўлиб, мусобақадош қўши областга кетаётган эмиш. Саиданинг ғаши келди, ичиди: «Шундай жоҳил, bemazagarchilik қилиб милицияга тушган одамни мана бунаقا қилишади! Шундай қилингандан кейин бу эркаланмай ким эркалансин!» деди-да, индамай кабинетга кириб кетди ва келганидан бери биринчи марта ба ўз жойига ўтириди. У ҳовуридан бир оз тушганидан кейин, Қаландаров ҳар нечук ўз қилмишига баҳо бергандир, районга жўнаши олдида хайрлашишний баҳона қилиб сулҳ тақлиф қилар деган хаёлга борди ва шундай қилгани тақдирда ўзини қандоқ тутиш, нималар дейиш режасини фикридан ўтқазиб қўйди-ю, юпаниб, иш билан машғул бўлди.

Бироқ икки соатдан кейин маълум бўлди, Қаландаров районга жўнабди, жўнаш олдида одамларга тегишли гапларини айтиби-ю. Сайдани ҳатто йўқламабди ҳам. Саидага Қаландаровнинг бояги қилмишидан ҳам кўра, ўша қилмишини узр сўраш лозим бўлган гуноҳ деб билмагани кўпроқ алам қилди: «Бу одамга гап уқтириб ўтиришнинг фойдаси йўқ! — деди кичкина муштини столга уриб, — райкомга бориш керак, ўртоқ Но-сировга айтиш керак! Райком қаттиқ жазо бермаган тақдирда ҳам, қандай шароитда ишлаётганимни билиб қўяди-ку!»

Саида Қаландаровнинг феъл-автори ва қилмишлари ҳақида район партия комитетининг бюросига бир мактуб ёзмоқчи бўлди, лекин ҳозир таъби хира бўлгани

учун ёзишни кечқурунга қўйиб, мактубнинг режасини тузди. «Милиция. Партия мажлиси ва интизом. Партия демократияси (Усмонжоннинг бюорога ўтмай қолиши). Хотин-қизларга муносабат. Раҳбарлик ва калаванинг учи. Зулфиқоров масаласи. Шляпя».

Саида кечқурун ҳужрасини ичкаридан беркитиб олиб хатни ёзишга киришганида, Умида деразадан бошини тиқиб, ўртоқ Носиров келганлигидан ҳабар берди. Саида суюниб кетди, чунки Қаландаров ҳақида ҳар қанчалик тўлиқ хат ёзилганда ҳам оғзаки айтганга, айрим нозик нуқталарини оғзаки уқтирганга етмас эди. У қофозлари ни наридан-бери йигиштириб ёстиқнинг остига тиқди-да, ҳужрани қулфлаш ҳам эсидан чиқиб, саданинг остига қараб чопди.

Саданинг остида одам кўп: кечқурун идорага иш билан келган бригадирлар, звено бошлиқлари, оддий колхозчилар... Носиров Сайдани узоқдан кўриши билан ўрнидан турди, унга томон бир неча қадам босди, ҳурмат билан сўрашгач, четланиб йўл берди. Унинг ҳаракатини, муомаласини, сўзлашини, тинглашини кўрган ҳар бир киши ҳеч шубҳасиз, «Ие, колхозимизга келган бу қизнинг ўзи кичкина бўлса ҳам иши каттага ўҳшайди-ку» деган гапни кўнглидан ўтказди. Бу ҳол хийлагина эриш ва ноқулай туюлаётган бўлса ҳам Саида буни сездирмасликка тиришиб, ўзини шундай иззат-ҳурматга сазовор бир тарзда тутишга ҳаракат қилас эди.

Носиров «Ватан» колхозига ўтиб кетаётган экан, афтидан, кўп ўтирмайдиганга ўхшаб қолди. Саида шу озгина вақтдан мумкин қадар кўпроқ фойдаланиш мақсадида уни кабинетга таклиф қилди. Носиров унинг хиёл димиқсан қовоғи, қони қочган бурни ва билинар-билинмас пирпираётган лабидан йиғи томоғига тиқилиб ётганини, бу йигининг боиси, ҳеч шубҳасиз, Қаландаров эканини фаҳмлади-ю, кабинетга кирмади, шошиб турганини айтиб, узр сўради. Унинг колхозга тушиб ўтишдан мақсади Сайдани кўриш, ҳол-аҳвол сўраш, ўнг келса райкомнинг секретари сифатида унга ўзининг ҳурматини кишилар олдида писандада қилиш эди. Унинг назарида ҳозир Сайданинг йиғлаб қиладиган шикоятини эшитиш, унга тасалли бериш, ёш раҳбарни нозик-нотавон қилиб етиштирадиган меҳрибончилик бўлар эди.

Носиров жўнаб кетди. Саида ҳужрасига қайтиб, бюро номига ёзаётган мактубини битирди ва эрталаб райкомга олиб борди. У райкомнинг эшигидан кириши билан, негадир, мактуб ўзига бачканароқ ёзилгандай ту-

юлди, шунинг учун уни Носировга бермасликка, ҳамма гапни оғзаки айтишга қарор берди; кабинетнинг эшигини очаётганида эса «колхозга кеча бориб дарров арзодод билан келишим қандоқ бўлар экан» деган андешага борди-ю, Носиров диванга таклиф қилиб «қулоғим сизда» дегандай қараганида, нима дейишни билмай қолди. Саида бир оз гангиганидан кейин ўзини ўнглаб олиб, дарҳақиқат, шу кунларда фикрини банд қилган масалалардан бири — сиёсий ўқишининг шакллари ҳақида ўзининг бирмунча мулоҳазаларини айтди ва бу ҳақда Носировнинг маслаҳатини сўради. Носиров унинг ҳамма мулоҳазалари тўғрисида ўз фикрини айтди, бирмунча сиёсий тўғаракларнинг тажрибасини гапириб берди, лекин Сайдани райкомга фақат шу масала эмас, ҳозир бо силган ва ҳовуридан тушган бўлса ҳам, кечаги кайфияти олиб келганини сезиб турар эди.

Қисқа бир муддат ичидаги Қаландаров бу қизга қана-қа рânж-алам ўтказа қолди экан? Носиров агар ҳозир шундан сўз очилса, Саида масалага кўз ёши орқали эмас, ишга хайр тегадиган нуқтаи назардан қараб, соғлом муҳокама юргизишига кўзи етди-ю, ўзи гап бошлиди:

— Қаландаровни сиёсий ўқишига тортишингиз қийинроқ бўлар. Ўқигин дейишса, ўзим биламан дер эмиш, бетавфиқ!

— Қаёқдан биласиз, ким айтди? — деди Саида шошиб, кейин ерга қараб хўрсинди, — умуман оғир, шароит жуда ҳам оғир...

Носиров унга ер остидан зеҳн солиб, қовоғи бир оз қизарганини пайқади. Демак кечаги алами яна янгила наётибди. Бунинг янгиланишига, кўз ёшига йўл қўймаслик керак эди. Шунинг учун Носиров, «шароит жуда оғир» деганида Саида Қаландаровни кўзда тутганини билиб турса ҳам:

— Шунақами? Колхоз неча хўжалик экан? Неча гектар ерга нималар экар экан? — деб гапни бошқа ёққа бурди.

Саида колхоз хўжалигини билмас, қизиқмаган ҳам эди, хижолат бўлди. Носиров саволига жавоб кутиб туриб олди ва ниҳоят, «шуни билмассанг ишни нимадан бошладинг» дегандай қараб қўйди. Шу хижолатлик ва Носировнинг қараши Қаландаров ҳақида куйиб-пишиб шикоят бошлашга, камида икки соат гапиришга тайёр бўлган Сайданинг шаштини қайтариб қўйди.

— Партов ер кўпми? Қўриқ қанча? — деди Носиров яна.

Саида бу тўғрида ўйлаб ҳам кўрмаган эди. Қаландаровдан шикоят бошлашдан ҳам кўра кўпроқ бу ноқулай аҳволдан чиқиши учун:

— Мен раис тўғрисида, Қаландаров ҳақида гапирмоқчи эдим, — деди.

Носиров Қаландаров ҳақида унинг нима дейишига, кечаги қаифиятининг сабабига жуда қизиқса ҳам Сайданинг сезилиб турган ҳаяжонини босиш, шу билан унинг шикоятини ва бу шикоятдан кузатган мақсадини ишга хайри тегадиган томонга буриш учун лоқайд бир алфозда:

— Шароитни битта раиснинг ўзи ташкил қилмайди-ку! — деб қўйди ва яқинда чиққан бир романни мақтаб, Саидадан ўқиганми эканини сўради.

Саида Қаландаров ҳақида айтадиган гапига Носировнинг ҳеч бир аҳамият бермаётганига хийла ранжиди, унинг саволига жавоб бермай:

— Шароитни битта раиснинг ўзи ташкил қилмаса ҳам, лекин жуда катта салбий таъсир қилиши мумкин! — деди.

— Мана бу гапингиз тўғри! — деди Носиров, — бу гапингизга қўшиламан. Лекин таъсир масаласида тарозининг сиз томони босиб кетади: салбий таъсир кўрсатишида Қаландаров фақат ўзига сўянса, ижобий таъсир кўрсатишида сиз ҳам ўзингизга, ҳам халқقا, ҳам коммунистларга, ҳам райкомга суюнасиз. Менинг билишмича Қаландаров тошқин сув: тегирмонни бузиши ҳам мумкин, юргизиши ҳам мумкин. Қаландаровнинг бутун кучини, файратини, қобилиятини «юргизиш»га буриш учун унинг мана шу икки томонини ўрганишимиз, жуда яхши билишимиз зарур. Биз ҳозир Қаландаров ҳақида нима биламиш? Қаландаров яхши ташкилотчи деймиз, лекин бу чиройли гулдаста қанақа гуллардан боғланганини билмаймиз. Бир нарсани қадрлаш учун уни аввал яхши билиш керак. Қаландаров сояда ўсган деймиз, лекин уни қандай сабаблар сояга тортганини, сояда қолдирганини билмаймиз. Бунга бирдан-бир сабаб райкомнинг сабаб секретари ўртоқ Қодировнинг уни эркалатгани дейиш хато. Уни соядан чиқариш учун мана шу сабабларни билишимиз зарур. Сояда қолганини Қаландаровнинг ўзи ҳам билиши керак. Уни соядан

чиқариш ўшанда осон бўлади. Бунинг учун унинг сояда қолганлиги ўз ҳаётида, колхоз ҳаётида, колхоз хўжалигидага нималарга жон бераб, нималарни сўлитганини кўзига кўрсатишими, агар кўзини ёф босган бўлса, ҳалойиқ олдида баланд товуш билан айтиб, кўзини очишимиз керак. Биз совринчи ҳам эмасмиз, терговчи ҳам эмасмиз...

Бу гаплардан кейин Сайданинг, партия ташкилоти секретарининг раисдан, сояда ўсган Қаландаровнинг маънавий нуқсонларидан қизишиб әмас, жўн шикоят қилиши ҳам жуда ноқулай бўлиб қолди. Бундан ташқари, ундан шикоят қилиш учун йиғилган фактларнинг салмоғи, аҳамияти хийла йўқолди. Саида ўйлаб қараса, ҳақиқатан, Қаландаровнинг бояги икки томони ҳақида фикр юргизиб кўрмаган, уни ўрганишга ҳаракат ҳам қилмаган экан. Шундан кейин Саида Қаландаровнинг баъзи бир қилмишларини шикоят тарзида эмас, маълумот тарзида гоҳ афсусланиб, гоҳ куйиб ва гоҳ кулиб гапириб берди. Синчалак ва шляпа тўғрисидаги гапни эшитиб Носиров хўп кулди.

— Дуруст, дуруст, — деди, — ишимизда силжиш бор. Бу гапларни менга арз қилиб айтмаганингизнинг ўзи ишимиз бароридан келаётганини кўрсатиб турибди.

— Арз қилсан, иш бароридан келмаганини кўрсатармиди, Тоҳиржон ака? Арзда ҳам арз бор...

— Мумкин, — деди Носиров, — лекин ҳамма арз ҳам ожизлик аломати деб ўйлайман. Билмадим, бу нарса болалигимда ёмон таассурот қолганлигиданми... Интернатда ўқиб юрганимда бир куни кўчада бошқа интернатнинг талабаларидан бир бола билан муштлашиб қолдим. Бола жуда эпчил экан, мен битта ургунимча, мушт ёғдириб жуда шошириб юборди, роса урди. Йиғлаб мактабга кирдим. Овқатга қўнфироқ чалинган, болалар столовойга кирган, бир мураббийимиз эшик олдида турган экан. Мен йиғлаганимча мураббийнинг олдига бориб арз қилдим: «Фалон интернатнинг талабаси урдӣ», дедим. Мураббий қўлимдан етаклаб столовойга 僚 либ кирди, табуретканинг устига чиқариб: «Қани қўлингни кўтар-чи, уришга ярамаса, кўтариб туришга ярармикин», деди. Тўқсonta бола овқат еб бўлгунча, мен табуретканинг устида ерга қараб, иккала қўлимни баланд кўтариб турдим. Шу-шу, бошқа арз қилганимни билмайман. Рабфакда ўқидим, университетни битирдим,

ишиладим, олти йил армияда хизмат қилдим, ҳеч қачон ҳеч кимниңг устидан арз қылғаним йўқ.

Саида бу гапларни эшитар экан, ичидা: «Хайрият мактубни бермаганим, хайрият арз қилмаганим», деб қўйди.

Саида кетгани ижозат сўраганида, Носиров ўрнидан туриб, уни эшиккача кузатиб қўйди ва хайрлашар экан:

— Қаландаров нима учун бюргага кирмади? — деб сўради.

Тўсатдан берилган бу савол Саидани гангитиб қўйди.

— Ўзи отвод берди...

— Ўзи? Нега? Бюрони менсимаслики, зардами?

— Иккови ҳам эмас. Мен йўлга солдим. Ҳар қачон ўз ҳукмини ўтказиб ўрганган одам, ишимизга халал берар деб ўйладим.

Носиров кулди.

— Қаландаровни ўзига ўзи отвод бергани кўндира олган бўлсангиз, бюро составида туриб ишга халал бермасликка кўндириш ҳам мумкин бўлар эди-ку? Осонроқ йўл тутибсиз-да...

Саида қаттиқ хижолат бўлди.

— Айтмадимми, мана шунаقا қоқинпаман-да...

Носиров хайрлашгани қўл берди.

— Қоқинсангиз майли, эҳтиёт бўласиз, йиқилмай-сиз.

Саида райкомдан чиқиб канал кўпригига томон юрди, кўпrik панжарасига кўкрагани бериб узоқ туриб қолди-да, чўнтағидан мактубни олиб майда-майдада қилди ва каналга қараб улоқтириди. Шабадада тўзиб кетган қофоз парчалари елиб, учиб сувга ёғилди.

VIII

Носиров билан учрашганидан кейин Саида колхоз ҳаётининг ҳар бир соҳасига айрим диққат ва эътибор билан кўз ташлашга, хўжаликнинг ҳар бир тармоғини, мураккаб ишлаб чиқариш жараёнининг ҳар бир икир-чикирини, колхозда қимирлаган ҳар бир жонни яхшироқ билишга ва шу билан бирга, Қаландаровни катта ташкилотчи қилган фазилатларини, уни сояга, тортган сабаблар, сояда қолганлигининг ёмон оқибатларини ўрганишга ҳаракат қилди.

Қаландарбвни сояга тортган асосий сабаблардан бири, унинг чаласаводлиги ва «ўқимаган бўлсан ҳам

планни ўқиганлардан яхшироқ бажараман» деган қа-ноати; иккинчиси, маълум шарт-шароит натижасида танқид, партия интизоми доирасидан ташқарига чиқиб қолганлиги экан. Бунинг оқибатида Қаландаров шуҳрат-нараст, ҳеч кимни ўзига тенг кўрмайдиган, демак ҳеч кимнинг сўзига қулоқ солмайдиган, иззат-обрў келтирадиган план-процент ва даромаддан бошқа ҳамма нарсаға панжа орасидан қарайдигаң бўлиб қолибди.

Пилла терилиб топширилаётган кунларда «липпа, фалончининг липпаси катта, фалончининг липпаси йўқ» деган гаплар чиқиб қолди. «Липпа» деган сўзни Саида илгари ҳам эшитган, лекин нима эканига эътибор қўлмаган, ҳар нечук, пиллага доир бирон камчилик бўлса керак, деб ўйлаган эди, ҳозир суриштириб қараса, звено олинган қурт уруғидан мўлжалдан ортиқ пилла топшириб ном чиқариш, устама мукофот олиш учун яширинча уруғ очирап экан. Шу орада бошқа звеноларнинг олди планни тўқсон процентга етказар-етказмас район газетаси «Бўстон» колхозининг учйинчи звеноси ҳозирнинг ўзида планни бир юз ўн олти процент бажарганлиги тўғрисида хабар босиб чиқарди. Саида суриштириб кўрса бу звенонинг липпаси хийла катта экан: бу ҳақда звено бошлиғи билан гаплашиб, унинг тутган йўли нотўғри эканини, агар ҳамма звенолар шу таҳлитда иш тутса, нотўғри маълумотлар асосида раҳбар ташкилотлар нотўғри раҳбарлик қилишини, илмий муассасалар нотўғри хуло-салар чиқаришини тушунтироқчи бўлган эди, звено бошлиғи унинг сўзларига чандон эътибор қилмади. Саида унга бошқа йўл билан таъсир қилиш мақсадида бу қилмиши гуноҳ эканини айтиб бир оз пўписа йўлига ўтганӣ эди, звено бошлиғи пинагини бузмади, ҳатто бир қадар қўрслик қилди. Кейин маълум бўлишича, раис липпадан хабардор, лекин ўзини билиб-билимаганга, кўриб-кўрмаганга солар экан. Саида бу ҳақда куйиб-пишиб гапирганда, правление аъзоларидан бири қизиқ бир гапни айтиб қолди: турли мавсумда ўтказиладиган турли тадбирлар ҳақида Қаландаров баъзан районом, районжроком ва бошқа идораларга қанақа маълумот манзур бўлса шуни берар, «район мендан пахта олсин, ишимга аралашмасин» дер экан.

Саида Қаландаровни сояга тортган сабабларнинг натижаларини қидириб яна бирмунча кўнгилсиз ҳодисаларга дуч келди. Қаландаров чаласавод эканини

бидирмаслик учун буюриш мумкин бўлган ёзув-чи-
зувни Умидага ҳавола қилса, ўз қўли билан ёзиши
зарур бўлган нарсаларни уйида Эшонга ёздириб, ос-
тига қўл қўяр экан. Бу ҳол уни маълум даражада
Эшондан тилини қисиқ қилиб қўйибди. Мактабда ин-
тизом бўш, ўқитувчиларнинг обрўйи йўқ, давомат жу-
да паст, ҳар йили мактабга тортиладиган қизларнинг
фақат иккн-уч процентигина ўнинчи синфи битирар,
бу аҳвол кўп даражада Қаландаровга боғлиқ экан.
Болалар боғчаси фирт оми, боғчага даромад манбай
ва Ҳуринисонинг хизмати деб қарайдиган Қифоятхон
қўлида. Клуб бино бўлгандан бери ўз вазифасини ба-
жарган эмас. «Социализм» колхози билан бўлган му-
собақа Қаландаровнинг баъзи ишларига қараб айтил-
ганде рақобатдан фарқ қилмайди... Саида мана шу-
лар ва шуларга ўхшаган бошқа кўп масалалар тўғри-
сида колхознинг раҳбар ходимлари билан лозим бўл-
ганда очиқдан-очиқ, лозим кўрмаганида сўхбат, мас-
хаҳат тарзида ётиқроқ гаплашди, одамларнинг диққа-
тини шуларга жалб қилиш, кўнинканларнинг мудра-
ган фикрини уйғотишга ҳаракат қилди, чунки булар-
нинг ҳар бири одамларнинг зеҳнига, колхоз ҳаётига
эзми-кўпми ўришиб қолган, чунки Қаландаров нима
қилса яхши ният билан қилган, халқ шундай деб бил-
ган. Бу камчиликларни чимдib олиб ташлаш билан
иш битмайди. Буларни томири билан суғуриб ташлаш
зарур. Бунинг учун ҳовлиқмасдан, шовқин солмасдан,
умидсизликка тушмасдан, сабр ва қунт билан иш кў-
риш қерак, ўшанда бу камчиликларнинг катта-кичик,
яширин-ошкора оқибатларини топиб, бу ёмон оқибат-
ларга илғор одамларнинг, шулар воситаси билан бу-
тун халқнинг диққатини тортиш, шу йўл билан бу
камчиликларнинг пайини қирқиши, бунга ҳатто Қалан-
даровнинг ўзини ҳам жалб қилиш мумкин бўлади.
Саида мана шу режа билан иш кўриб юрган кунлар-
нинг бирида кутилмаган бир иш бўлиб қолди.

Пилла топширилиб, клуб биноси бўшагандан кейин
Саида бир гуруҳ комсомол-шёларнинг ёрдами билан
клубни яхши безатди ва тезда очилиш маросими ўт-
казди; очилиш маросимига бағишлиланган кечада клуб-
нинг вазифалари, режалари ҳақида ўзи қисқагина сўз-
лаб берди. Кейин ўйин-кулги бошланиб кетди. Ўйин
бошда унча қизимаган эди. Саида ўзи дутор чалиб,
икки қизни ўйнатди ва бир йигитни ашула айттириди.
Саида ёш бўлса ҳам ишқилиб, раҳбар, гимнастёрка

кийиб, қовоғини солиб, салмоқли қадам ташлаб юрмаса ҳам, ҳар нечук, партия ташкилотининг секретари, унинг дутор чалишини ҳеч ким хаёлига келтирмаган, тасаввур ҳам қилоғмаган эди. Бу ҳол ва шундан кейин авж олиб кетган ўйин-кулги ҳаммани Саидага, бир-бирига яқин, жуда ҳам яқин қилиб қўйди. Ўрта ёшлардаги бир аёл Саидани ўйинга солиб, ўзи дутор чалди. Қий-чув бўлиб кетди. Бунинг оқибатида Саида «ўзимизниг Саидахон» бўлиб, ундан ҳеч ким тортинмайдиган, ҳеч ким истиҳола қилмайдиган, кўнглидаги гапини унинг олдида баҳузур, ҳатто уни орқа қилиб гапирадиган бўлиб қолди.

Клубниг планига мувофиқ, хотин-қизлар учун «Дин хотин-қизлар ҳақида» деган мавзуда лекция ўтказида-диган бўлди. Лекцияга хотин-халаж Саида мўлжалла-гандан ҳам кўпроқ йиғилди. Лектор лекциясини тугатгач Саида залга мурожаат қилиб, «саволлар борми» деган эди, бирданига бир неча қўл кўтарилид. Саида бу аёллар билан илгари ҳам учрашган, лекин уларда бундай активлик кўрмаган, сезмаган эди. Иккинчи қаторниг бир чеккасида ўтирган озғин, қоп қора бир хотин қўлини кўтарганича ўрнидан турди.

— Менинг саволим бор...

Саида ғоят хурсанд бўлиб:

— Марҳамат!.. — деди.

— Менинг битта саволим шуки, — деди хотин, — тенгчилик масаласида... Сўзга чиққан иним «илгариги вақтда хотин-қизларнинг гўри эркакларнинг гўридан яrim газ паст бўлар эди» дедилар. Шундоқ бўлса бордир, тириги тенг бўлмагандан кейин ўлиги тенг бўлмаса нима қипти? Мен тириклар тўғрисида сўрамоқчи-ман... Нима учун бизнинг колхозда ҳали ҳам хотин-халажга бир кўз билан қаралади-ю, эркакларга бошқа кўз билан қаралади?..

Лектор ўрнидан иргиб турди.

— Кечирасиз, бу савол менинг мавзумига кирмайди, бу саволга колхоз раҳбарлари жавоб беришлари керак...

Хотин унинг сўзини бўлди.

— Шошманг, саволим ҳали тамом бўлгани йўқ... Менинг жияним Қундузой жинқарчадай жони билан кетмон чопади, унинг эри, жувоз кундага ўхшаб йилтирамай ўлгур Исматпочтачи велосипедда хат, газета ташииди. Шиёда ташиса ҳам гўрга эди, бир оз озар эди.

Почтаси бўлганидан бери иккита велосипедни синдириди. Немат далага чиқса-ю, поштани Қундузой ташиса бўлмайдими? Раисга шундоқ десам: «Қундузойнгиз велосипед минишни билмайди», деб гадимга қулоқ солмади. Нима, Немат онасининг қорнидан велосипед миниб тушибдими!.. Куни бўйи ташиган газетаси-ю, хати беш кило келмайди. Қундузой бечора кечқурун даладан келиб овқат пиширади, боласига қарайди, кир-чир...

Қаердантир чиққан баланд овоз унинг товушини бо-сиб кетди:

— Сув бошидан лой, эгачи, идорани кўрмайсизми, қи-личдай-қиличдай йигитлар роҳати бадан кўйлак кийиб, чўт қоқиб ўтиришибди!..

Фовур бўлиб кетди.

— Хотин-қизлар звено, бригадани уdda қилолмайдими!..

— Бошқа колхозларда нега уdda қилиш у ёқда турсин, қаҳрамон бўлаётиди!..

— Омборчи — эркак, Ферма мудири — эркак, дўкон мудири — эркак!

— Яслига ҳам биронта бўйни йўғонни қўя қолинг-лар!..

— Эшон бўла қолсин!

Саида ўрнидан турди, қўлини кўтариб ғовурни босди.

— Опалар, сингиллар! Лекторимиз райондан келган одам, бизнинг колхозимизни билмайди, шунинг учун сизларнинг бу хилдаги саволлариңга жавоб беришдан ожиз. Бу саволларга мен ҳам дабдурустан жавоб беролмайман, лекин вақт-соати билан жавоб топамиз, хатомиз бўлса тузатамиз. Аммо мен бир нарсага тушунолмай турибман: шунчалик гапларинг бор экан, саволларинг бор экан, нега шу чоққача индамай келдиларинг! Нима учун бу гаплар ҳозир эсга келди-ю, лекцияни мажлисга айлантириш зарурати туғилиб қолди?

Залнинг ўртасида ўтирган кимдир ўрнидан турмасдан жавоб берди:

— Шу вақтгача ҳеч ким бизни йиғиб, ҳолинг нима деб сўраган эмас!

Залда босинки ғовур кўтарилди. Олдинги қаторда ўтирган тўладан келган бир кампир ўрнидан турди, бир нима демоқчи бўлиб, тиҳсиз, балиқнинг оғзига ўхшаган оғзини бир-икки ростлаганидан кейин баланд товуш билан деди:

— Саидахон, қизим, менда ҳам битта савол бор: раиснинг хатоси топилган эмиш, масаласи қачон кўрилади?

Зал жим бўлди. Саида қўрқиб кетди.

— Қанақа хато? — деб сўради ва олдинги қаторда ўтирган Умидага қаради. Умида ҳам ҳанг-манг бўлиб ўтирар эди. — Қанақа хато? — деди Саида яна.

Кампир «бу хатолардан ҳамманинг хабари бор» деган маънода ён-верига, орқасига қаради, ҳеч кимдан садо чиқмагандан кейин хижолат бўлиб:

— Гапирсаларинг-чи! — деди.

— Менинг ҳеч нарсадан хабарим йўқ, — деди Саида. — Ўртоқ Қаландаров шунча йилдан бери шундай катта хўжаликка, шунча одамга бош бўлиб келаяпти, нима иш қилган бўлса юзада. Унинг халқдан яшириб юрган бирон гуноҳи, хатоси бор экан-у ҳозир очилибди деган гап бўлса... билмайман, бекорчи гап!

Ҳар томондан товушлар эшитила бошлади.

— Бунақа саволлар мажлисда берилсан!

— Раиснинг ўзи борида гапирилсан!

Саида бу ҳақда бундан ортиқ гапиришни лозим кўрмади, чунки кўп гапириш, тарқалган миш-миш ёлғон эканини исбот қилишга уриниш бўй гапларга аҳамият берганини кўрсатиб, унинг асоссиз эканига одамларда иштибо туғдириб қўйиши мумкин эди.

Кейинги уч-тўрт кун ичида бу миш-миш говлаб кетди: «Раис келиши билан масаласи кўрилар эмиш. Правлениеда масала ҳал бўлибди. Қаландаровнинг ўрнига одам қидирилаётган эмиш. Сайданинг келиши бежиз эмас экан...»

Саида ташвишга тушиб қолди: Қаландаров, албатта, ой билан қундай — барчага бирдай бўлган эмас, қолхозда ундан норози, ҳатто алам ўтган одамлар ҳам борлиги шубҳасиз, шунақа одамлар миш-мишдан фойдаланиб атрофига одам тўпласа, халқни чалғитса ва одамларни паришонликка, парокандаликка солса, унда нима бўлади? Саида Исмоилжон ва Умида билан кенгашди. Учови правление аъзоларидан бир неча кишини чақириб маслаҳатлашди. Ҳамма ҳайрон: бу гапларни ким чиқараётиди, нима учун шу чоққача жим юрган экан-у, ҳозир тилга кирибди?

Бу гапларнинг чиқишига сабаб, бир жиҳатдан, Саида партия мажлисида Қаландаровни «чақиририб ўтқа-

зинб қўйган» и ҳақида тарқалган гап бўлса, иккинчидан Умиданинг бир эҳтиётсизлиги бўлганини ҳеч ким, унинг ўзи ҳам хаёлига келтирmas эди.

Умида бир куни ўртоғи билан ҳаммомга тушди. Уртоги иссиқ сувни тежаш мақсадида жуда кичкина жўмрак қўйдирган раисдан койинган эди, Умида бюро аъзоси сифатида ҳеч ким билмайдиган нарсаларни билган бўлиб: «Раиснинг бундан бошқа хатолари ҳам кўп» деди. Шу ерда бир-иккита хотин-халаж ўтирган эди, улар бу гапга ўзларидан жиндай қўшиб, кўчага Раиснинг хатоси топилибди, масаласи қўрилар эмиш», деб олиб чиқишидди. Гап тез ва борган сайин шишиб борар эди. **Бунга сабаб, аввало, раисдан ранжиган баъзи одамларининг «холис хизмати» бўлса, иккинчидан, раисни халқ қанчалик яхши кўрса, уни қанчалик ҳурмат қилса ҳам, ҳар қалай, кўксида бир озгина кудурат борлиги** эди. Раис ўзига боғлиқ бўлмаган турли сабаблар билан ҳамиша танқиддан ташқарида бўлиб келгани учун бугина-кудурат ҳеч қаердан ўртага ташланган эмас, шунинг учун раис эмас, баъзан бригадирлар, идора хизматчилари, ҳатто колхозга алоқаси бўлмаган кишилар етказган ранж-алам учун ҳам одамлар раисдан ўпкалаб келар эди.

Кенгашда бирор, колхозчиларнинг умумий мажлисини чақириб миш-мишлар ёлғон эканини яхшилаб уқтириш керак, деган фикрни айтди, бирор бу гапларни ким тарқатайтгани ҳақида ўзининг гумонини айтиб, ўша одамни жавобгарликка тортишини таклиф қилди, бирор ортиқча ташвишнинг ҳожати йўқ, раис келса бу гаплар ўз-ўзидан босилади деди; Ҳеч қандай қарорга келинмади. Яна ўйлаб кўргани ваъдалашиб ҳамма тарқалди.

Қаландаров келиб бу гапларни эшитса нима деб ўйлади, енгиллик қилса, бунинг оқибати нима бўлади?

Сайданинг юрагига қил сиғмас эди.

IX

Ҳаво паст келгани учун ғўзаларнинг ривожи суст, ғўза парваришида иши яхшироқ натижа берган бригадалар, звеноларнинг тажрибасини бутун колхозга жорий қилиш йўлларини белгилаш мақсадида партбюро масалани очиқ партия мажлисида мұҳокама қилгани тайёрлик кўрмоқда эди. Саида кун ёйилмасдан МТС агро-

номи ва правление аъзоларидан икки кишини олиб дала-
га чиқиб кетганича машинада, отлиқ, пиёда жуда кўп
йўл юриб, шом пайтида ўлардай чарчаб қайтди...

Саида идорага кириб, бугунги почтани кўрмоқчи,
иложи бўлса, бир оз чой ичиб, ундан кейин ҳужрасига
кирмоқчи бўлди. Идорада ҳеч ким йўқ эди. Саида қа-
булхонадаги стол устида турган почтани олиб, кабинет-
га кирди, деразаларини очиб, чироқни ёқди. У чироққа
яқинроқ ўтириб, почтага энди қўл урганида Зулфиқоров
бир чойнак чой, пиёла кўтариб кирди. Саида ҳайрон
бўлди: аввали шуки, ҳали чой сўрагани йўқ, ундан кейин
нима учун бу одам чой ташиб юрибди?

— Кечирасиз, ўртоқ Алиева, — деди Зулфиқоров
унинг ҳайрон бўлганини кўриб. — Эшон ака йўқ экан-
лар...

Зулфиқоров чойнакни столга қўйди, пиёлани чайқа-
ди, чойни бир-икки қайтарди, қуйиб Саидага узатди,
сўнг чироқнинг кёросинини чамалаб кўрди, пилигини
кўтарди; столга ёпилган баҳмалнинг у ёқ-бу ёғини торт-
ган, тузатган бўлди. Саида унинг ивирсишидан бир га-
пи борлигини пайқади-ю, пиёлани бўшатгач, чой қуйиб
узатди. Зулфиқоров югуриб келиб пиёлани унинг қўли-
дан икки қўллаб олди, курсига эҳтиёт билан ўтириб,
чойнакни олдига тортди.

— Ишлар қалай? — деди Саида.

Зулфиқоров бир оз сукут қилганидан кейин маъюс
товуш билан жавоб берди:

— Яхши, опа... Ана у қилган аҳмоқчилигимиз тўғри
бўлиб кетганини, Мехри билан ора очиқ бўлганимизни
сизга айтаман деб' сира мавридини тополмадим. Мав-
ридини топганимда, шу гапни яна оғизга олгани бетим
чидамади...

Саида ўйланиб қолди: «Кечагина икки хотинли бў-
лишни айб ҳисобламаган одам энди бу ҳақда гапиргани
ҳам бети чидамас эмишми? Дарров-а? Раис ҳақидаги
миш-мишлардан ваҳимага тушиб қолган эмасмикин?»

— Яхши, — деди Саида.

Зулфиқоров унга мунғайиб қаради.

— Энди шу гапни кўмиб қўя қолсан...

— Кўмишга қарши эмасман, — деди Саида кулим-
сираб, — лекин кўмишдан олдин уни ёриб кўриш керак.
Биласизми, ўлик тирикнинг жонига оро киради. Док-
торлар ўликни ёриб кўришади... Мен Мехрихон билан

онр гаплашмоқчи эдим, сира тўғри келтиролмаётиман: борсам — қочади; чақиртирсам — келмайди... Хотин устига тегинига уни нима мажбур қилди экан, шуни билмоқчи эдим. Шуни билайлик, ана ундан кейин қўмамиз, гўрин чуқурроқ қазиб қўмамиз.

Зулфиқоров эштилар-эштилмас:

— Кўнгил экан, нима ҳам деб бўлади... — деди.

Саида кулиб юборди.

— Ҳа, ўзидан ўн олти ёш катта, хотини, олти боласи бўлган одамга кўнгил қўймай иложи борми! Сизни деб, ҳар оҳ тортганида шипдан чанг ёғилгандир... Мұҳаббат бечорани жиноятга ошно қилмасангиз-чи!

— Йўқ, мен хотин киши, ёлғизлик демоқчиман, — деди Зулфиқоров хижолат бўлиб.

— Агар хотин киши, ёлғизлик дейиладиган бўлса, унга эр керак бўлса сиздан ўн бир ёш кичик, сиздан ўн ҳисса чиройли бўйдоқ Узоқовга тегар эди. Узоқов ўз вақтида киши қўйган экан-ку!

Саида бу ишга шунчалик қизиққанини, бу ҳақда шунча нарса билганини кўриб Зулфиқоров ҳанг-манг бўлиб қолди.

— Мехрихонни бу йўлга бошлаган муҳтожлик ҳам эмас, — деди Саида давом этиб, — икковларинг то-нишган вақтларда сиз ҳам звено бошлиғи бўлган экан-сиз, у ҳам звено бошлиғи бўлган экан. Даромадларингда фарқ жуда ҳам катта бўлмаган-у, лекин чиқимга келганда, Мехри бир ўзи, сиз ўзингиз билан саккиз жон! Шундай бўлгандан кейин сиз рўзғорингиздан ортириб унга битта рўмолча олиб беролганингизга ақлим етмайди!

Ё нотўғрими?

Зулфиқоров индолмади. У Санданинг олдига келиб, «аҳмоқчилиги тўғри бўлиб кетгани, Мехри билан ора ониқ бўлгани» тўғрисида бўйини қисиб гапирганида кўнглига кундан-кун кўпроқ ғулғула solaётган бу мозародан ўзини секин суғуриб олишни, шу билан ҳар қандай эҳтимолнинг олдини олиб қўйишни кўзлаган эди. Бироқ Саида бунга оддий бир жароҳат деб қарамагани, унинг остидан бошқа бир иллат қидириб, ҳар бир икир-чикирга айрим диққат ва эътибор билан қарагани Зулфиқоровни ваҳимага солиб қўйди. У нафаси қалтираб, «қилт» этиб ютинди-да:

— Энди опа, ихтиёр сизда... ҳақ гап шу... — деди.

Қайси? — деди Саида.

— Аҳмоқчилик бўлган эди. Энди бўлмайди...

— Энди бўлмаслигига менинг ҳам кўзим етади, — деди Саида кетгани қўзгалиб, почтани қўлига олар экан, — менга сабабини айтинг. Хўп, майли, нима учун хотин устига текканини Меҳрихоннинг ўзидан сўрармиз, сиз нима учун хотин устига хотин олдингиз?

Саида яна жойига ўтирги.

— Аҳмоқчилик... — деди Зулфиқоров ва бошини яна ҳам қўйи солди.

— Бу жавоб эмас. Кўп хотин олишни сиз чиқарга-њингиз йўқ, бу нарса бурун ҳам бўлган: бирорни давлат, мансаб қутуртирган, бирорвга беминнат хизматкор керак бўлган... Сиз-чи? Давлатингиз йўқ, звено бошлиғи бўлиш кўп ҳам қутуртирадиган мансаб эмас, ёшингиз бир жойга бориб қолган... Эл кўзида шундай ма-ломатли, қонунга қараладиган бўлса, шундай қалтис йўлга юргани сизни нима мажбур қилди-ю, сизга нима далда берди?

Зулфиқоров ерга қараганича жим қолди, афтидан, бу саволга жавоб бермоқчи эмас эди. Саида жуда чарчаганини, ҳозир бориб дам олмоқчи эканини айтиб, узр сўради. Зулфиқоров чойнакни олиб, эшикка томон йўналди, чақириб қолармикан деган умидда бўлса керак, битта-битта қадам босиб бориб эшикни шошмай очди, чиқиб секин, зичламасдан ёпди, қабулхонада бирпас турди-да, Саида чироқни пуллаб ўчириғандан кейин чиқиб кетди.

Саида ҳужрасининг эшиигига калит солаётиб дераза томондаги каттакон анжир остида оқ шарпа қимиirlаганини пайқади. Шарпа гойиб бўлиб, хотин кишининг «сизни пойлаб ўтириб пинакка кетибман» деган товуши эштилди ва муюлишдан оқ кийинган кимdir чиқиб келди. Саида унинг ким эканини билолмади, эшикни очди, чироқни ёқиб, аёлни ичкарига таклиф қилди. Остонада оқ шойи кўйлак, тагдўзи дўппи кийган, ўзи қора, бўйни калта, пакана ва семизгина бир жувон пайдо бўлди. Саида курси қўйиб берди. Жувон қоп-қора қўлидаги оқ рўмолчасини маҳкам сиқимлаганича бориб курсига ўтирги.

Уйни жуда ўткир совун ҳиди тутиб кетди.

— Мен Меҳрихон бўламан, — деди жувон хиёл қийшанглаб. — Қатнай бериб ўлдим. Сизни ҳеч холи то-полмайман... Зулфиқоров билан менинг масалам кўрилар эмиш, шунга келдим...

— Қанақа масала? — деди Саида талмовсираб.

— Мажлисда қайси хотининг деб танқид қилган экансиз-ку!.. Шунга айтмоқчи бўламанки, мен у кишига теккан эмасман, у киши мени олган эмас!

Саида бу аёлни дарров ёмон кўриб қолди ва буни яширолмади.

— Зулфиқоров эрингиз бўлмаса, кимингиз деб биламиз, ўйнашингизми?

Жувон бир чўчиб тушди.

— Вой, қиз нарса, шунақа гапни оғзингизга олгани уялмайсизми?!

Саида унинг афтига қараб кулимсиради.

— Қилмишингизга ўзингиз яхшироқ, оғизга олса бўладиган бўлак от қўйиб беринг бўлмаса...

Жувон рўмолчаси билан кафтини қаттиқ-қаттиқ ишқаб ерга қараганича жим қолди.

Саида бошда уни Зулфиқоров билан бамаслаҳат келган деб ўйлаган эди, бироқ бири тавба қилиб тургани ҳолда бирининг тониши икковининг бу яқин орада кўришмаганини, эртага маломатга қолиш хавфидан ҳар қайсиси ўзича, ўз билганича қочаётганини кўрсатар эди.

Жувон Сайданинг, боягидай жавобига, сўз қаҳат ҳаволларига қарши ҳеч нарса дейлмаганидан кейин таслим бўлди, ундан мурувват умидвор бўлиб, Зулфиқоров билан бўлган муносабатини ва бу муносабатнинг тарихини гоҳ кўзига ёш олиб, гоҳ кулиб, гоҳ Зулфиқоровни ва гоҳ ўзини қарғаб батафсил гапириб берди.

Меҳри онасидан ёш қолган бўлиб, балоғатга етгунича отасининг қўлида ўсан. Отаси уни қирқ иккинчи йилнинг охирларида ўзининг розилиги билан шу колхознинг темирчиси Усмонжон деган меҳнаткаш, одобли бир йигитга берди. Орадан икки ой ўтиб, отаси ўлди. Усмонжон армияга кетди. Бу вақтларда «Бўстон» га уя қўйган раис бошлиқ бир тўда жиноятчилар жуда ҳаддан ошган, ибо-андишани билмайдиган бўлиб қолган эди. Мана шулардан бири Меҳрига чанг солди. Меҳри звено бошлиғи бўлиб кўтарилди. Ҳар йили планини зўрға учма-уч келтириб юрган звено ўша йили бир юз йигирма процент бажариб, Меҳри катта мукофот олди. Бироқ Меҳрининг ови ўша йили бароридан келди, холос, жиноятчилар тўдаси фош қилингандан кейин икки йил устма-уст план тўлмади, учинчи йил зўрға тўлди.

Бу орада Усмонжон армиядан соғ-саломат қайтиб

келди, хотинининг хулқ-ахлоқини фронтдаёқ эшитгани учун, уйига кирмади; аввал темирчилик дўконининг орқасидаги пачоққина бир ҳужрада истиқомат қилди, кейин колхоз қуриб берган икки хонали уйга кўчди; бир йил ишлаб рўзгор орттириб, ўша вақтда фермада сут соғувчи бўлиб ишлайдиган Умидага киши қўйди. Меҳри Умидани яхши билар эди: эри урушнинг дастлабки кунларидаёқ ўлган, ҳозир онасі билан туради. Меҳри, гарчи Усмонжондан буткул умид узган бўлса ҳам, хўп куйди; бир-икки кундан кейин «Умидга кўнмабди, мен қайнанамни иккинчи онам деб биламан, онам билан **Бирга уни ҳам бағримдан чиқармайман дебди**» деган гапни эшитиб хўп суюнди. Бироқ Усмонжон икки қайнанали бўлишга розилик берган бўлса керак, орадан бир ҳафта ўтмай тўй бўлди. Тўйдан кейин Меҳри: «**Барни бир буларнинг турмуши бўлмайди, бир куёвга битта қайнана ортиқчалик қиласди-ю икки қайнана, хусусан, ўлган эрнинг онаси билан турмуш бўладими**», деб ўзини овутиб юрди. Кунлар ўтди. Ойлар ўтди. Меҳри бу оиласга кўз-қулоқ бўлиб қўни-қўшидан гап олиб юрди. Жимжит. Ешлар хизматда, кампирлар ҳурматда. Йиллар ўтди. Булар ўғил кўришди, Меҳри бир куни болани дарвозанинг олдида кўриб ўртаниб кетди, уни маҳкам ушлаб бағрига босди, ғижимлаб, юзларидан тишлаб, йиғлатиб қўйиб юборди.

Бу орада Усмонжон ўқиб, гараж мудири бўлди. Умидга правлеине секретарлигига кўтарилиди.

Зулфиқоров Меҳри билан мана шу кунларда дон олиша бошлади.

Бир куни райондан артистлар келиб ойдинда катта концерт беришди. Конферансъе сўзга уста ва жуда қизиқчи йигит экан, ҳар икки номер орасида илғор колхозчиларга тегишиб, қолоқлар тўғрисида тутилмаган гапларни айтиб, ҳаммани хўп кулдирди. Бироқ Меҳрига концерт татимади—ипакчилик звеносининг бошлиғи бўлган бир дугонаси ҳақида конферансъенинг шеър билан айтган мақтов сўзлари уни жуда-жуда ўртаб юборди. Шунда иттифоқо унинг ёнида ўтириб қолгап Зулфиқоров Меҳрининг кайфиятини пайқаб, қулагига «кўп куя берманг» деб пичирлади-ю, концертдан қайтишда уни хилватга тортиб: «**Бир-бирамизга қарашиб юборсак, икковимиз ҳам рўёбга чиқамиз**», деган мазмунда шама қилди. «Қарашиш» сўзи Меҳрига бегона эмас, чунки звено бошлиғи бўлган йили планини

ошириб бажарганида, албатта, правление аъзоларидан оири «қараниб» юборгачи эди. Шунинг учун бу ҳақда Зулфиқоров иккови тез битиши ва бу йил Меҳри Зулфиқоровга, янаги йил эса Зулфиқоров Меҳрига «қарашадиган» бўлди.

Меҳри ўна йили бригадирнинг кўзини шамгалат қилиб звено аъзолари терган пахтадан пича-пича уриб, ўзи терган пахтанинг қарийб учдан бирини Зулфиқоров звеноси ҳисобига ўтказди. Натижада Зулфиқоров звеноси планини бир юз ўн икки ярим процент бажарган бўлди. Меҳрининг плани саксон саккиз процентга қолди. Ер-сув, кучи баравар, ҳар жиҳатдан тенг шаротидда бўлган бу қўшни звенонинг бири планини ошириб бажаргани ҳолда, иккинчиси нега бажаролмаганини ҳеч ким суриштиргади. Ҳисобот-сайлор мажлисида Қаландаров Меҳрини таңқид қилди, Зулфиқоровни мақтаб, бригадирликка лойиқ одам деб атади. Дарҳақиқат, орадан кўп ўтмай Зулфиқоров бригадирликка тайинланди. Меҳри звено бошлиги вазифасидан озод қилинди.

Мана шу қалбаки иш Меҳри билан Зулфиқоров орасида алланечук яширин бир муносабат пайдо қилиб қўйди. Шунинг учун Меҳри звено бошлиги вазифасидан озод қилинган куни Зулфиқоров кўнгил сўрагани унинг уйига кечаси хуфтондан кейин боришни лозим кўрди ва шунда ҳам эшиқдан кирмай девор ошиб тушибди, унинг бу қилмишини Меҳри ҳам табиий ҳол ҳисоблади.

Орадан уч-тўрт ой ўтди. Бу орада Зулфиқоров шаҳарга борганида Меҳрига бир кийимлик марғилон атласи, районга борганида костроль-термос, яна бир районга борганида шахмат туфли совға келтирди ва буларни кечалари гоҳ девор ошиб, гоҳ томдан тушиб берди. Ниҳоят, Май байрами арафасида Зулфиқоров чўнтағига бир шиша ўткир вино солиб девор ошди...

У ҳар сафар девор ошганида, энди колхозда «катта қозиқ» бўлиб қолганини айтиб, Меҳрига шон-шуҳрат ваъда қиласар эди.

Иккови бу муносабатни ҳар қанча яширса ҳам, бари бир, кўпга бормай миш-миш тарқалди, Зулфиқоровнинг хотини эшитиб қолди. Шу важдан Зулфиқоровнинг уйида кўп дилсиёҳликлар бўлди. Хотин дод солиб Меҳрининг бошига бормоқчи, уни юлмоқчи, идорага судрамоқчи бўлганида Зулфиқоров, «агар шундай қиласадиган бўлсанг, бошимни олиб кетаман, олти бола

билан қолаверасан» деб қўрқитди. Жуда ҳам ён бер-
маслик ва бошлаган жанжалини бекорга кетказмаслик
учун хотин аразлаб синглисеникига кетиб қолди ва
бир ҳафта қорасини кўрсатмади.

Мана шу кунлардан бир куни колхозгарайком секретари Қодиров келди. Унинг мўлжали ҳамма бригадаларнинг ғўзасини кўриш эди. Ў обед вақтигача иккича бригадани кўриб, тахминан, обед вақтида Зулфиқоров бригадасига ўтиши керак эди. Шунинг учун Қаландаров Зулфиқоровга ош буюрди. Шунда Зулфиқоров таваккалли бир иш қилди: ошни дала шийлонида эмас, шу ерга яқин Мехрининг уйидагашкил қилди. Унинг режасига кўра райком секретари билан колхоз раисининг бу уйга кириши, яна ош ейиши Мехрининг орбўйини кўтариши, унинг ҳақида гапириб юрган, гапириши мумкин бўлган одамларнинг оғзини боғлаши, шу билан миш-мишларнинг дамини кесиши керак эди. Қодиров Мехрининг ким эканлигйни билмас эди. Қаландаров ош нима учун дала шийлонида эмас, бу ерда қилинганига эътибор қилмади. Зулфиқоровнинг режаси, дарҳақиқат, кутган натижасини берди: эл кўзида Мехрининг қомати кўтарилди, миш-мишларнинг дами кесилди, ҳатто «Мехри яна звено бошлиғи бўлар эмиш» деган гап тарқалди. Ҳаммадан ҳам муҳимроғи — Зулфиқоров унинг уйига кечалари эмас, кундуз куни истаган вақтида, девор ошиб эмас, эшикдан кирадиган бўлди. Бу ҳол авваллари халойиқнинг ғазабини, нафратини келтирган бўлса ҳам, бориб-бориб одамларнинг бир қисми кўнилди, бир қисмининг эса дами ичидаги бўлиб қолди. Шу билан булар орасидаги муносабат яром расмий тусга кирди. Зулфиқоров бир товоқ ош қилиб домла-имом топиб келди-ю, хутба ўқитиб олди.

— Мен бу итга қанақа қилиб иккинчи хотин бўлиб қолганимни ўзим ҳам билмайман, — деди Мехри ўпкасини тутолмай.

Саида унинг силлиқ қилиб тараалган ва йилтиллаб турган сочига, ўз аҳволини идрок этиб, мусибатдан бир пасда сўлиган чўтироқ, тўла юзига қаради ва ўзича гапиргандай, ўйчан:

— Ит очиқ қолган қозонни ялади, — деди, кейин сўради: — Хўш, энди нима қилмоқчисиз?

Мехри бирдан бошини кўтариб унга қаради.

— Билмайман...

— Маълумотингиз борми?

— Етти йиллик...

— Яна ўқийсизми?

Меҳри қўрқиб кетди.

— Нима эди, колхоздан ҳайдайсизларми?

Саида кулди.

— Ҳозир ҳеч ким бунақа масала қўяётгани йўқ, агар қўйилса, мен сизни колхоздан ҳайдамасликка қўл кўтараман. Мен бошқа нарса демоқчиман. Эгри қадам қўйиб йиқилган ўзингиз-у, яна «бевафо дунё» дер ҳинисиз, колхоз раҳбарларидан ўпкалар эмишсиз. Колхоздан кўнглингиз совиби, ишга қўлингиз бормас эмниш. Бир оз шабадалаб, колхозга бошқа эшикдан кирипг демоқчиман. Бошқа эшикдан кириб яхши ишласангиз, эгри йўлдан бориб эришолмаган мартабага тўғри йўлдан бориб эришасиз. Колхозга агроном керак, телефонист керак бўлади, радиотехник керак бўлади. Янги касб, янги ҳунар кўп. Мен колхозчилардан бирмунча кишини ўқишига юбориш масаласини қўйганман, бу масала яқин орада ҳал бўлиши керак. Агар ўқишини хоҳласангиз сизни кўзда тутаман. Ким бўлишини хоҳлар эдингиз?

Меҳрининг кўзларида қувонч, миннатдорлик туйғуси порлади.

— Ўқийман! Ўйлаб кўрай. Бирортә ўқишини танлаб сизга айтаман!

Меҳри таъна-дашном, шовқин, дўқ кутиб, қайғу-ҳасратга тўлиб, зор-зор йиғлаб чиқишини бўйнига олиб кирган бу ҳужрадан юрагини зулукдай сўриб ётган алланималардан қутулиб, кўнгли ёришиб чиқди. У Саида билан хайрлашиб, бир неча қадам босганидан кейин қайтиб деразадан бошини тиқди ва қувноқ товуш билан:

— Саида опа, — деди гарчи Саида ундан саккиз-ўн ёш кичик бўлса ҳам, — мени қайси ўқишига муносиб кўрсангиз ўшанга ёзинг! Сиз нима десангиз шу!..

X

Саида ўзида йўқ хурсанд эди.

Клубда ўтказилган бирмунча тадбирлар шу дамгача ўзини қаёққа уришни билмай юрган йигитларга, қайси тешикдан нафас олишини билмай димиқиб юрган қизларга, умуман план, процент, мажлисдан ҳам бошқа гап эшитишга муштоқ бўлиб юрган аҳолига янги бир олам очиб берди. Булар Саиданинг олдига ҳар куни бир таклиф, бир талаб, бир илтимос, бирон арз би-

лан, бирон маслаҳат сўраб келар ва ҳар қайсиси унинг ҳар бир сўзини тиллога тортиб олар эди.

Мана шу фаолият, шу ташаббус руҳи пахта парваришида илғорларнинг тажрибасини умумлаштиришга бағишлиган кенгашда ҳам кўринди. Бу хилдаги кенгашлар илгарилар ҳам кўп бўлган, лекин бу кенгашларнинг кўпида илғор киши қайси йўл билан яхши натижага эришганини айтиб бериш, шу билан бирон нарсани майдонга ташлаш ва ўйланиш, мавжуд бўлган бирон нарсани рад қилиш, тортишиш, яъни ҳақиқатни юзага чиқариш учун эмас, бирор обрўли киши айтган фикрни ёки юқоридан тушган кўрсатманинг тўғри эканини тасдиқлайдиган қўйма гапларни ғўладай териш учун минбарга чиқар эди. Бу кенгашда ҳар ким ўз фикрини, мулоҳазасини, кўнглига туғиб юрган дардини бамайлихотир, ҳеч кимнинг фикри билан ҳисоблашмасдан, хавотир олмасдан, тап тортмасдан айтди, истаган таклифини қилди. Докладчи Исмоилжон Норматов охиригى сўзида буни мамниуният билан қайд қилди.

Кенгаш ўтган куни кечаси Қаландаровдан телеграмма келди. Қаландаров телеграммани Саиданинг номига юбориб, тўртинчи число соат бир яримга станцияга машина чиқаришни сўрабди. Саида суюниб кетди: «Хайрият, ўз қилмишини ўйлаб кўрибди, «яраш» деб қўл узатаётиди. Шунинг ўзи ҳам катта гап...».

Саида унинг «яраш» деб узатган қўлини икки қўллаб олиш учун правление аъзоларидан бир-икки кишини ёнинг олиб кутгани чиқмоқчи бўлди. Шунда Умида унинг хаёлига ҳам келмаган ва жуда маъқул бир гапни айтиб қолди — раис ҳақида ҳамон ўрмалаб юрган миш-мишларга узил-кесил зарба бериш учун уни кутиб олиш маросимини кенгроқ ўюштиришни таклиф қилди. Бу таклифни Исмоилжон ҳам жуда маъқул кўрди.

Партбюро аъзолари, идора ҳизматчиларидан бир неча киши, бригадирлар, звено бошлиқларидан иборат яқин йигирма киши бўлиб станцияга раисни кутиб олганни чиқилди. Қаландаров поезддан тушар экан, буларни кўриб аввал ҳайрон, кейин ўзида йўқ хурсанд бўлди; ҳаяжон ичида келиб аввал Саидага қўл берди, кейин бошқалар билан сўрашди. Шундоқ бўлса ҳам раис «Победа»нинг олдига ўзи ўтириб, Умида, Исмоилжон ва Саидани орқасига таклиф қилди.

Бир оз юрилгач, Қаландаров кўк саквояждан пазочқ бўлиб кетган бир шляпани олди, тиззасига кийги-

зид у ёқ-бу ёгини ростлаган бўлди-да, авайлаб икки бармоги билан бир чеккасидан кўтариб Саидага узатди.

— Қани, синчалакхон, қизим, мана буни кийиб олинг-чи!.. — деди ва шу билан, чамаси, мен сени ўшандаги ҳам ҳақорат қилиб эмас, суйиб синчалак деган эдим демоқчи бўлди.

Булар орасида бўлиб ўтган можародан на Умиданинг хабари бор эди, на Исмоилжоннинг. Шунинг учун иккови ҳам тушунолмади; раис нима учун шляпа олиб келибди, нима учун уни синчалак деб атаяпти?

— Аячамга ғалати от қўйибсизми, Арслонбек aka? — деди Исмоилжон.

Қаландаров Исмоилжоннинг саволига эътибор қилмай, колхоздаги ҳол-аҳволни сўради.

Раисни кутиб олгани чиққан кишиларнинг деярли ҳаммаси унинг уйига кирди, лекин кўп ўтирумай, ҳамма ўз юмушига кетди. Саида ўзи ёлғиз қолиб, раис йўғида қилинган ишлар, бўлган гапларни батафсил сўзлаб берди. Қаландаров пахта парвариши тўғрисида ўтказилган кенгашда айтилган гапларни жуда қизиқиб, хурсанд бўлиб эшиди, ҳатто Исмоилжондан мамнун бўлди, клубда аёлларга ўқилган лекциядан кейин тушган саволлар, тарқалган миш-мишларни эшитиб хўп кулди; колхозчилардан бирмунча кишини ўқишига юбориши фикрини маъқуллади ва рўйхатни ўзи кўрмоқчи бўлди; Зулфиқоров билан Мехри тўғрисидаги гапларни ўзи эшитиб жон-пони чиқиб кетди ва эртагаёт мажлис қилиб, икковини ҳам колхоздан ҳайдайдиган бўлди. Бирорқ Саида улар орасидаги ғайри расмий муносабатнинг расмий тусга кириб кетишига қисман Қаландаровнинг ўзи ҳам сабаб бўлганини айтганида, раис ҳовуридан тушди, ҳатто бир оз хижолат бўлди.

— Менинг ҳисоботим шундан иборат, қаноатланарли деб топарсиз деган умиддаман, — деди Саида тегишиб.

— Беш! Беш! — деди Қаландаров, — баракалла!

— Энди сиз қачон ҳисоб берасиз? Мусобақадош обласатда қанақа янгиликлар бор экан, нимасини танқид қилдиларинг, нималар ўргандиларинг... Эртадан кейин мактабларда ўқиш йилининг якуни тўғрисида очиқ партия мажлиси ўтказмоқчи эдик, биринчи масала қилиб сизнинг ҳисобингизни қўйсак яхши бўлар эди.

— Майли, — деди Қаландаров мамнун бўлиб. —

Сен, сизлар шунча иш қилганды, мен беш-ён минут жавраб берсам нима қипти!

— Яна бир нарса... — деди Саида кетгани қўзғалиб, мактаблардаги коммунистларни ўз ҳисобимизга кўчиртирдим. Ҳаммаси ҳар ёқда экан...

Колхозга қарам бўлмаган ва раисга итоат қилмайдиган, шунинг учун партия мажлисларида ўзларини мустақил тутадиган мактаб коммунистларини Қаландаров бир вақтлар районом орқали бошқа партия ташкилотларига ўтказиб, «ортиқча ғалва»дан қутулган эди. Саида партия ташкилотини кучайтириш мақсадида буларни қайтарди ва масаланинг тагидан хабардор бўлгани учун, Қаландаров нафсониятга бормасин деган мулоҳаза билан ҳозир буни айтиб қўйишини лозим кўрди. Қаландаров қошини чимириди.

— Ҳмм... Ӯша ёқларда юравергани маъқул эди. Ҳеч қайсиси пахтани билмайди, бошқа масала бўлса маҳмаданалик қилиб, қулоқни қоматга келтиради.

Саида ёлғондан ҳайрон бўлиб қолди.

— Ие, бу ёғидан хабарим йўқ экан... Энди бўлар иш бўлди, Арслонбек aka, қайтармайлик...

Қаландаров ноилож розилик берди.

Саида кетди.

XI

Раис ҳақидаги миш-мишларни эшишиб «раисликдан бекор бўлмаса тўрга эди» деган ваҳимада гиззалари қалтираб, Саида билан Исмоилжонга эҳтиётан қўш салом қилиб юрган Эшон кутиш маросимини кўриб жони кирди-ю, меҳмонлар кетгандан кейин ярим кечагача ўтириб, бу кунларда ўрмалаган гапларни, бўлиб ўтган воқеаларни Қаландаровга тўлиқ ва ҳар бирининг мағзини ўзича чақиб айтиб берди. Бундай кезларда кўп ҳам ҳовлиқмайдиган бўлишига, бунинг устига Эшон гапга келганда бурганинг йўталидан бўрон кўтаришга қодир эканини билишига қарамай, Қаландаров хийла вақтгача ухлолмай ўйлаб ётди: «Бу қиз кўнглида кек сақлайдиган, ундан ҳам ёмонроғи — шунақа ишлар қўлидан келадиган экан-да! Лекин, шунча ишни қилиб қўйиб, станцияда тухумдан янги чиқсан оппоққина, беозор жўжадай чурқиллаганига қойил қолиш керак! Ё алҳазар, жиндаккина жуссасига шунча айёрлик, шунча макр-ҳийла сифса-я! Бошқа ҳеч ишда бўлмаса-да, айёрликда чиндан ҳам осмонни кўтаргулик чоги бор-ку!..»

Қаландаров эртасига, кундагидай, саҳарда идорага чиқди, одамлар билан дод-муомаласини битирди, лекин юрагининг бир чеккасини қўрғошиндай босиб, зулкдай сўриб турган ғашлик кайфиятини заррача ҳам юзага чиқармади; Саида билан кечагидан ҳам очилиброқ гаплашишга ҳаракат қилди; уйнга кириб нонушта қилди-ю, хўжаликни айланди; чорвачилик фермасини кўриб таъби очилди, бинокорлик бригадасининг ишидан норози бўлди, боққа кириб бирмунча амр-фармонлар берди, идорага кириб бухгалтер билан узоқ суҳбатлашди, паррандачилик фермаси мудирини бирвақт хафа қилган эди, ҳозир кириб бир яхши ишини баҳона қилиб, ўша қаттиқ гапларни кўнглидан чиқарди... Қаландаров хўжаликни айланниб юриб бир нарсани пайқади: ҳамманинг оғзинда Саида ва ҳамма унинг номини ёшига номуносиб бир ҳурмат билан тилга олади! Саида «Бўстон»га келгандан бери аёл кишининг меҳри, партия ходимининг адолати, ёшлиқ ғайрати ва иштиёқи билан катта-кичиқининг қалбига йўл топаётганидан, колхоз ҳаётига кириб-киришиб бораётганидан бехабар бўлган Қаландаровни бу ҳол сескантирди, унинг юрагида Эшон тутатган оловни аланга олдириб юборди. У ўзини овутиш, совитиш, ғазаб туғдирадиган фикр-хаёлларнинг хуружига йўл бермаслик учун мўлжалида бўлмаган жойларга ҳам борди.

Қаландаров эртаси кечқурун мажлисга бир қоши паст, бир қоши баланд, қовоқлари қизарган ҳолда келди; деразанинг тагида қаторлашиб ўтирган икки ўқитувчи ва мактаб директорини кўриб баттар жини қўзғади; докладнинг ундан-бундан олиниб чатилган бош қисмини таталаб, баъзан сўзларга тили келишмай, ёзувнинг баъзи жойларини чиқаролмай ўқиди; оғзаки кўп гапирмади; тушган бир-икки саволга юраги торлик килиб қисқа ва тумтоқ жавоблар берди. Докладнинг бемазалигини, раиснинг кайфиятини қўрган одамлар бошқа саволлар беришмади. Саида докладнинг бош қисмини Умида айтганидай, Эшон тузганини, оғзаки қисмининг ҳам шу аҳволда бўлишига Қаландаровнинг кайфияти сабаб эканини билди-ю, докладни тайёрлашга ўзи бош қўшмаганига ачинди; унинг кайфиятидан ташвишга тушиб қолди: «Нима бўлди экан, кеча ҳамма нарсани очиқ-ойдин айтган эдим, ҳаммасига тушунган, курсанд бўлган эди-ку...»

Биринчи масала тугаб, иккинчи масалага ўтилганда, Қаландаров ўрнидан турди. «Гаплашиб туринглар-чи», деди-ю, чиқиб кетди. Мажлисни олиб бораётган Умида ер остидан Саидага қаради, Саида кўзи билан «давом эта бер» деб ишора қилди, чунки бошқа чора йўқ, ҳозир, очиқ партия мажлисида уни тартибга чақириш ноқулай эди.

Саида эртасига эрталаб Қаландаровниг кечаги кайфиятига нима сабаб бўлганини билиш, бирон кор-ҳол рўй берган бўлса, шунга қараб иш тутиш учун унга учрашишни зарур топди ва ўқишга юбориладиган колхозчиларнинг рўйхатини кўрсатиш ва маслаҳатлашиш баҳонаси билан учради. Қаландаров ҳар кунгидай саданинг остида одамлар билан муомаласини битириб, чой ичгани энди уйига кетмоқчи бўлиб турган эди, Саидани кўриб, ўзини хурсанд кўрсатишга тиришди.

— Яшанг, яшанг, синчалакхон, — деди кўзлари атрофида ажин пайдо бўлиб, — болалар бебош бўлиб кетаётган эди, клуб атрофида айлантириб қўйибсиз.

Саида келиб, унинг ёнига ўтирди.

— Армияга бориб келган йигитларимизнинг ҳаракати билан ҳозир клубда радио, мотор, миллий музика тўгаракларининг кўланкаси кўриниб қолди. Лекин ускуна йўқ. Шу тўгаракларни ускуналаб берсангиз... Сметамиэда фойдаланилмай қолган пул кўп.

— Майли, ҳар қанча пул керак бўлса берамиз.

Саиданинг назарида Қаландаровнинг кайфи чоғ кўринди.

— Яна бир масала, Арслонбек ака, — деди Саида чўнтагидан блокнотини олиб, — колхозда анчагина ўрта маълумотли қизлар бор экан, шулардан ҳар хил мутахассислар тайёрлаб бўлмасмикин? Мен бир қанчаси билан гаплашдим. Шулардан бир қисмини курсларга, ихтинос мактабларига юборсак. Қишлоқда янги касб кўп...

Қаландаров рўйхатни унинг қўлидан олди.

— Тракторист қилмоқчимисиз?

— Йўқ, хотин кишининг трактор минишига қаршиман. Уруш ўилларининг йўриғи бошқа эди.

Қаландаров унга бир кўз ташлаб рўйхатни ўқиди.

— Шафоат Қаримова! Ҳмм... бу хотин эрдан чиққан, уч яшар ўғилчаси бор. Ўғлини кимга ташлаб кетади?

— Онаси бор экан.

— Онаси дардчилроқ... Ҳмм... Нусрат Бадалбоева?..

Үн йилликни яхши битирган эмас, отаси домлани урмоқчи бўлиб баҳо қўйдирган. Азиза Тиллаева... онаси жуда қариб қолган, қишида тўқсон ёшлигини тақдирлаб, кичкина тўй қилиб бердик... Онаси юбормас. Хўш, Лутфи Иноятова... яхши! Ҳожар Турсунова... бир қамчи йўргаси бор. Буни қўя туриңг, бизнинг колхозчилар жуда ҳамнитли бирон кор-ҳол бўлмасин тағин. Нури Шодиева... жиндай буқоги бор, лекин ўзи зеҳни ўткир қиз. Меҳри... буни колхоздан ҳайдаш керак, бошқаларга ибрат бўлсин! Раъно Жалилова... байт ёзади... Яхши!

Саида унинг колхозчиларни бунчалик яхши билишини кўриб ҳайрон қолди. У ҳамманинг касб-корини, қандоқ ишлашини, оиласини, феъл-авторинигина эмас, дард-ҳасратини, орзу-армонини, қобилиятини, заиф томонларини ҳам жуда яхши, худди ўзи кўтариб катта қилгандай билар эди. Саида унинг колхозчилар орасида шунчалик ҳурмат ва муҳаббатга сазовор қилган фазилатларидан бири, шубҳасиз, шу деб кўнглидан кечирди.

Қаландаров рўйхатни кўриб бўлиб, Саидага узатди.

— Яхши, қаршилигимиз йўқ... лекин бизни беш олита кетмончидан маҳрум қиласиз да!

— Йўқ, Арслонбек ака, маҳрум бўлмайсиз. Буларнинг ўрнига қирови тўкилмаган кетмончилар топиб қўйганман. Маъқул кўрсангиз, шуларни кетмонга соласиз. Ҳаммомда иккита ҳирсадай-ҳирсадай йигит куни бўйи шахмат ўйнаб ўтиради. Самоварга, менимча, кассирнинг ҳожати йўқ, кассир йигит катакдан кўра далага кўпроқ ярашади. Тахта складидан бир кишини олиш мумкин, склад иши оқсаб қолмайди. Почтачи, баъзи бригадалардаги ошпазлар, гараж қоровули...

Қаландаровнинг қовоқ-тумшуғи осилиб кетди.

— Ҳмм... хотинлар хатоимизни топгани тўғри экан да!

— Йўқ, Арслонбек ака, сиз буни атайин қилган эмасиз. Бу ҳол фақат бизда эмас, бошқа колхозларда ҳам учрайди. Ишлаб чиқаришда, жамоат ишида эркаклардан қолишмагани ҳолда яна бола туғиб ўстирадиган аёлларга жамият ва давлат алоҳида ғамхўрлик қилиши керак деган гапни ҳали кўп одамлар яхши тушуниб етган эмас.

Қаландаров унга кўз қирини ташлади.

— Ҳўп, мана, сиз тушуниб етган бўлсангиз, хотинларнинг танқидини амалга оширинг!

Саида қалтисроқ гап айтиб қўйганини пайқаб, ҳазилга ўтди.

— Шундай чиройли танқидга қулоқ осмай бўладими! Гапни қаранг-а: «қиличдай-қиличдай йигитлар роҳати бадан кўйлак кийиб, чўт қоқиб ўтирибди!..».

Қаландаров кулмади ва анчадан кейин бирдан:

— Хўп, майли! — деди ва бир оз жим қолганидан кейин давом этди: — Ҳисобли дўст айрилмас деган гап бор, орамиздаги баъзи бир гапларни ҳисоб-китоб қилиб чўтдан чиқариб ташласак дейман...

Саиданинг юраги шув этиб кетди.

— Марҳамат... нима гаплар экан?

— Бутун бир рўзғорни кўтарган туяга битта элак оғирлик қўлган экан. Бизнинг жиянимиз тўғрисидаги арзимайдиган масалани пардозлаб кеча мажлисга солганингиз менга унча ботмай турибди. Ўн бир яшар қиз болани эгов қилиб, бизнинг обрўйимизни эговламасангиз ҳам бўлар эди. Бу тўғрида мактаб директори, ўқитувчилар гапирса ўзимга олмас эдим, нега десангиз, маҳмаданалик — касби...

— Арслонбек ака, биз масалани тайёрлашга, ўтказишга шунча вақт, шунча меҳнат сарф қўлганимизда, паники бировнинг обрўйини тўкиш ёки бировга обрў туғдиришни кўзлаган бўлсак. Мен сизнинг жиянингизни интизомсиз болалардан дедим. Ундан ҳам интизомсиз болалар кўп, лекин мен жўрттага сизнинг жиянингизни мисолга олдим. Сиз буни тушунарсиз деб ўйлаган эдим. Тушумаслигингизга ишонмайман...

Қаландаров дўғайди.

— Нима қипти интизомсиз бўлиб?

Ўқитувчининг баҳо қўядиган дафтарини ўғирлаб зонурга ташласа, ёнида ўтирган боланинг чўнтағига сиёҳ қўйса, синфда ҳамиша сақич чайнаб ўтиrsa-ю, ҳеч ким уни тиёлмаса...

Қаландаров дўнгиллади:

— Сақич чайнаса чайнагандир, қиз бола, лекин бошқасидан хабарим йўқ!

— Ҳамма иллат мана шунда! Кўп ота-оналар мактабда болалари нима қилиб юрганидан, қанақа ўқиётганидан бехабар, ўқитувчи хабар бергани, гаплашгани келса ота «онасиға айт» дейди, она отасига ҳавола қиласиди — иккови ҳам қулоқ солмайди,

Қаландаровнинг аччиғи келди.

— Ўқитувчи бўлиб нон егандан кейин болаларни ўзига ром қилсени, босиб олсин-да!

Саида кулгига олди.

— Қанақа қилиб? Масалан, сизнинг жияннингизни ўқитувчи ўзига қанақа қилиб ром қилиши, босиб олиши мумкин? Сиз жияннингиз олдида ўқитувчини сенсирасангиз, унинг шаънига ҳар хил гаплар айтсангиз, кала-ка қилсангиз, иш буюрсангиз...

Қаландаровнинг жағи қимирлаб, томирлари бўртди, қулоқларигача қизариб кетди. У энгашиб этигининг қўнжини тортар экан:

— Бизнинг устимииздан арз қилмаган одам қолмаб-ди-да... жиноятимиз кўп, майли, пешанамииздан кўрдик!

— деди.

Саида юраги сиқилиб, бирпас нима дейишини билмай қолгандан кейин, ёлворган тарзда деди:

— Арслонбек ака, ҳозир икковимиз жуда муҳим иш тўғрисида яхши гаплашиб ўтирибмиз, нима қиласиз, шундай суҳбатни айнитиб!

Қаландаров унинг гапини ҳам, ўзини ҳам писанд қилмаганини таъкидлаш учун ёнбошлади.

— Мендан жиноят топиб, масаламни қўйишга иш-қибоз одамлар илгари ҳам бўлган, лекин ҳеч қайсиси уdda қилолган эмас!

Саида унинг кеча тўқими тескари бўлиб юргани ва ҳозир қилдан қийиқ топаётганининг сабабини дарров фаҳмлади: «Раиснинг хатоси, топилган эмиш, масаласи қачон кўрилади» деган миш-мишга кимдир лиbos кийгизиб унинг юрагига ғулғула солган.

— Арслонбек ака, иғвогарларнинг гапига ишонманг...

Қаландаров унинг сўзига қулоқ солмай давом этди:

— Қаландаровнинг масаласи кўрилар эмиш деганда, Қаландаровга орден чиққан эди! Масаласи кўриладиган Қаландаров орденини ўртоқ Қалинининг ўз қўлидан олган эди! Ўртоқ Қалинин унинг қўлини маҳкам сиқиб: «Табриклайман, ўртоқ Қаландаров» деган эди. «Қаландаров масаласи кўрилар эмиш» деганда, «Қаландаров ер билан яксон бўлиб ётган «Бўстон» колхозини кўтариб берсин» деган таклиф тушган эди!

— Арслонбек ака, — деди Саида яна ёлвориб, — иғвогарларнинг миш-мишига қулоқ солманг. Мен бу ерга хато топиб масала қўйгани эмас, сизга, колхозга

қўлимдан келганича ёрдам бергани қелганман. Бу мишишларнинг маъносини, сабабини айтган эдим-ку...

Қаландаров қўзларини ўйнатиб унга яқин келди ва қаттиқ шивирлади.

— Миш-миш? Раиснинг ҳали бурни қонамасдан туриб, унга қазилган гўр устида дутор чертиб, чилдирма базм қилганингиз ҳам мишишми? Лекция баҳонаси билан хотин-халажничувиллатганингиз, раисга қарши қўйганингиз ҳам мишишми? Атрофингизга одам тўплаб, мактабдаги коммунистларни олиб келганингиз ҳам мишишми?

Саида малол келган бир алфозда:

— Шу гапларни ётиғи билан гаплашайлик, — деди.

Қаландаров ўшқирди:

— Эндими? Ётиғи билан гаплашиш энди эсингизга келдими?

Саида унинг юзига тик қаради.

— Шовқин солманг, атрофда одам бор! Менга ола-бўжи бўлманг, ёш бола эмасман... қўрқмайман!

Қаландаров сурма ичгандай шивирлаб шовқин солди:

— Биламан, сиз қўрқмайсиз! Суянган тогингиз ба-ланд! Ўртоқ Носировга ҳеч кимнинг бўйи етмайди!

Саида яна совуққонлик билан деди:

— Мен ҳеч кимга суянимайман, йиқилиб кетаётганим йўқ. Суянчиқ зарур бўлиб қолса, Совет ҳокимиятига суяноман...

— Ҳа-ҳа, шунақами, қаматиб қўясанми!.. Мен ҳам ҳеч кимдан қўрқмайман!!!

Шу пайт Умидга идорадан чиқиб садага томон кела бошлади. Қаландаров унинг бу ерга келиб, кайфиятдан можарони билиб қолишини истамай дарров ўрнидан турди, сўридан тушиб, унга томон юрди. Уни кимдир телефонга чақираётган экан. Қаландаров телефонда, гаплашди, кейин нонушта қилгани уйига қараб кетди; йўл бўйи ва бутун нонушта давомида борган сайин дик-қат бўлиб, тажанглиги ошиб, ниҳоят, Носировнинг олдига боришга, Саиданинг дастидан дод деб, унинг бутун қилмишларини бирма-бир айтиб беришга, колхоздан ё мени ол (раисликдан олинмаслигига амин эди), ё Саидани ол деб ультиматум қўйишига қарор берди.

Унинг авзойини кўрган шоффер, маршрут оғзидан чиқиши биланоқ, бир босиша машинани вағиллатиб кат-

та йўлга олиб чиқди-ю, ҳаял ўтмай, соатига саксон километр қўйиб, район йўлидан уча кетди. Қаландаров Сайданинг бутун қилмишларини ипга тизиб, ҳар қайсисига ўзидан пича-пича қўшиб, ўқланган миљтиқдай бўлиб борар эди. Йўл ярим бўлганда унинг кўнглига: «Эркак бошим билан аёл кишининг устидан арз қила-манни», деган гап келди-да, ўз-ўзидан хижолат бўлиб, беихтиёр рулга тармашиб, шофёрга: «Қайтар!» деб бақирди. Шофёр бирон ҳодиса бўлди шекилли, деб шундай тез бурилдики, машина йўлга кўндаланг бўлганида агаиаб кета ёзди.

Машина яна ўша суръат билан қишлоққа томон уча кетди. «Сайданинг устидан арз қилишга арзимайди» деган қаноат Қаландаровнинг таъбини очиб юборган эди: бироқ машина қишлоққа яқинлашган сайн яна кўнглига ғашлик чўка бошлиди: «Бу синчалакни уролмасам, сўколмасам, маҳмадана экан, гапига қарши гап тополмасам... Бунақада обрў қолмайди-ку!»

Қаландаров бир нарсага жазм қилди-ю, тўғри идорага кирди, кабинетга кириб Сайдани йўқлади. Саида кутубхонада экан, Умидга бориб айтиб келди: Қаландаров ишни шовқин солмасдан, қизицмасдан, яхшиликча битирмоқчи бўлди, шунинг учун Саида кирганда:

— Келинг, ўтиринг, — деб жой кўрсатди.

Саида ҳайрон эди. Қаландаров иложи борича осоийишта гапиришга ҳаракат қилди.

— Гап бундай, Сайдахон... икковимиз бир қозонда қайнай олмаётимиз. Мен қизиқонроқ, бунинг устига, қўполроқ одамман. Сиз ёшсиз, бунинг устига, аёл кишилиз, ўқиган қизсиз... Ҳар қайсимиз ўз иззатимизда қолсак... Мен жон деб кетар эдим, лекин колхозга кўп меҳнатим сингган, бундан ташқари кетгани қўйишмаса керак деб ўйлайман...

Саида лабини кулгидан аранг йиғишириб:

— Кетгин демоқчимисиз? — деди.

— Тушунадиган одамнинг садағаси кетсанг... Ариза беринг! Мен ўртоқ Носиров билан гаплашаман.

Саида бош чайқади.

— Мен бу ерга ариза бериб келган эмасман, ариза бериб кетмайман. Умуман кетмайман!

Қаландаров ғижинди ва нима дейишини билмай:

— Колхоз ёқиб қолган бўлса, эр-пер топиб бера қолай, деди.

Саида унинг афтига қаради.

— Мен сизни фақат яхши паҳтакор деб билар эдим, бошқа қасбингиз ҳам бор экан!..

Қаландаровнинг дами ичига тушиб кетди, бир лаҳ-задан кейин яна тутақди.

— Жиноятим бўлса айтинг, мен ариза берай бўлмаса!..

Саида бир оз жим қолганидан кейин ҳамон бир зайлда осойиштагина деди:

— Мени бу ерга жиноят қидиргани юборишгани йўқ, жиноят қидириш керак бўлса мени эмас, ўткир бир терговчини юборишар эди.

— Жиноятимизни топиб, масаламизни қўймоқчи бўлиб турибсиз-ку.

Қаландаров бўлар-бўлмас гапларни тахлаб, ўз наздида Саидани жуда пийпалаб ташлади. Саида бошини қўйи солиб лом демасдан хўп эшитди-ю, Қаландаров ҳордигини чиқариб бўлгач, бошини кўтарди.

— Арслонбек ака, узоқ вақт танқид кўрмай жуда ноzik бўлиб қолибсиз. Анчайин танқид сўзи сизга ўқдай тегадиган бўлиб қолибди.

Қаландаровнинг жони чиқиб кетди.

— Ёлғон! Туҳмат! Танқиднинг маъносини ўзингиз тушунмас экансиз. Танқид еган одам хурсанд бўлиши керак, чунки мевали дараҳтга тош отилади!

— Мана бу гапингиз тўғри, — деди Саида. — Шу гапни чин кўнгилдан чиқариб айтаётган бўлсангиз, ижозат беринг, мен сизга бир-икки тош отай... Кечаги докладингизни олайлик. Шу ҳам докладми? Не-не умидлар билан йиғилган халойиққа нима бердингиз?

Қаландаров қаттиқ хижолат бўлди, лекин сипоҳарчиликни кўлдан бермай дўнғиллади:

— Қўлимдан келгани шу... гапга уста эмасман...

— Бекор гап, Арслонбек ака! Бўлар-бўлмас гапларга қулоқ солиб тажанг бўлмасдан тузукроқ ўйласангиз, Эшонга ёздирмай, билганингизча ўзингиз гапирсанги бунақа бўлмас эди.

Қаландаровнинг кўзлари олайиб кетди.

— Ким айтди сизга Эшон ёзган деб?

— Ўқиган ёзуvingизга кўзим тушган эди, Эшоннинг хатини яхши танийман, бухгалтерия ҳужжатларида кўп учрайди.

Қаландаровнинг қути учди: дарҳақиқат, резолюция

қўйиладиган қоғозларга резолюцияни Эшонга ёздириб ўзи қўйиб юрар эди.

— Хатимиз бадхатроқ... — деди Қаландаров ва шу билан докладни ҳам ўзим айтиб ёздирганман демоқчи бўлди.

Саида унинг, ҳар нечук, иқрор бўлганига суюнди-ю, қаттиқ тегмасин деб, чала савод эканини юзига солмади, бошқа гапга ўтди.

— Кечирасиз, Арслонбек ака, ўрни келиб қолди... Эшоннинг хотини масаласи. Ўз боласи юз ўгирган тарбиясиз, жоҳил бир хотинга болалар боғчасини топшириб қўйганингиз тўғрими? Отига Ҳуринисо опам мудир бўлсалар ҳам, боғча Қифоятхоннинг қўлида. Боғча лоақал ўрта маълумотли педагог қўлида бўлиши керак. Ҳуринисо опам ўқиган, бир вақтлар туппа-тузук ўқитувчилик ҳам қилган эканлар, ҳозир нега ишламайдилар? У кишини уй-рўзфор иши билан банд деб бўлмайди, майда болалари йўқ... эртадан кечгача нима қиладилар? Зерикмайдиларми? Агар шуни озодлик деб билсаларинг, бунақа озодликни ҳеч ким ҳавас қилмайди! Наинки одам эгилиб, ариқдан бир пиёла сув ололмаса...

Қаландаров сукут қилиб қолди. Шу пайт Ҳуринисо уйдан телефон қилиб, Козимбек қелганидан хабар берди. Қаландаров шошиб чиқиб кетди. Суҳбат чала қолди, лекин Саида бунга ўқинмади — унинг бошқа камчилик ва хатолари тўғрисида ҳозир гапириш нияти йўқ эди, чунки, дарҳақиқат, бутун рўзгорни кўтарган туяга битта элак оғирлик қиласа-ю, нўхтасини узса, уни яна шу хилда сукут қилдириш осон эмас, эди.

Саида яна кутубхонага кетди.

XII

Қаландаров ўғли Козимбекни қаттиқ соғинган экан, бутун кунини уйида ўтказди.

Кечаси ётишда у аллақачон уйқуга кетиб пишиллаб қарийб бутун ўринни эгаллаб ётган хотинини зўрға нари сурар экан, унинг бунчалик семириб кетганини энди пайқади ва Сайданинг гапи эсига тушди: «Наинки одам эгилиб, ариқдан бир пиёла сув ололмаса!..»

Рост, нима бўлиб Қаландаров шу чоққача шунга эътибор қилмаган экан!

Унинг бошида бирдан Сайданинг доклад тўғрисида-

ги гапи айланиб қолди: «Шу ҳам докладми? Не-не умидлар билан йиғилган халойиққа нима бердингиз?..»

Қаландаров ўйланиб қолди, лекин уни бу гаплар ҳақ эканлиги әмас, Саидадан чиққанлиги кўпроқ банд қилди: «Битта-иккита гапи тӯғри чиқиб қолса, бу синчалак ҳовлиқиб кетмасмикин!»

Бу ҳақда ўйлаган сайнинг кўнглига ғашлик туша берди, ниҳоят, устига тоғ қулаб келётгандай бўлди. Эрталаб турганда унинг кўксидага Саидага нисбатан аллақандай бир адоварат пайдо бўлган эди.

Соат еттиларда Умид Саиданинг эшигини қоқиб, раис йўқлаётганини айтди. Саида дарров кийиниб чиқди. Қаландаров сада остида одамлар билан гаплашиб ўтирган эди, уни кўриб тўсатдан:

От минганимисиз? — деб сўради.

Саида илгари от минган әмас, колхозга келганидан бери бир оз минган эди.

— Унча-мунча... — деди.

— Үрганиш керак! — деди Қаландаров. — Колхозчилик!.. Ғўзаларни бир кўриб келайлик...

Саида колхозга келганидан бері далани кўп айланган бўлса ҳам, раис билан юрмаган, уни одамлар орасида, одамлар билан муомаласини кўрмаган эди, шунинг учун жуда хурсанд бўлди. Унинг «колхозчилик» деганидаги кесатиқни пайқамай:

— Яхши бўлади! — деди ва юрганича ҳужрасига кириб, қайта кийиниб чиқди.

Дарвоза олдида Эшон саман от билан кўк тойни жиловлаб турар эди. Қаландаров кўк тойни Саидага берди, саманни ўзи минди.

Той шўх экан, бирон километр юрмасданоқ Саидани толиқтириб қўйди: бошини қўйиб берса, суриб кетади, тортса, ўйноқлади... Йўқ, хайрият, раис тез-тез тўхтаб, одамлар билан узоқ-узоқ гаплашди-ю, Саидага дам олишгина әмас, унинг одамлар билан муомаласини кузатиш, ҳатто баъзи бир нарсаларни дафтарчасига ёзил олиш имкониятини берди. Шундай узоқ тўхталган жойлардан бири теплица бўлди. Буларни соч-соқоли бодроқдай оппоқ бир чол қарши олди. Раис отдан тушиб у билан сўрашди, узатган бир пиёла чойини олиб, ҳол-аҳвол сўраганидан кейин:

— Кечакима шовқин бўлди, отахон? — деб сўради.

Кулиб турган чолнинг чеҳраси бирдан ўзгарди, ёнидаги мильтининг беихтиёр қўлига олди.

— Шофёр бола... кейин билсам Ўроқбойнинг ўғли экан. Шу бола бухгалтердан бир кило помидорга қофоз олиб келди. Болаларга самовар қўяётган эдим, ана терилигани помидор, ўзинг тортиб ола қол, дебман. Тортиб олди. Жўнаб кетаётганида кўнглим тинчмади-ю бориб қарай дедим. Бориб машинасини қарасам, навзам билло, бир кило қаёқда, беш килоча помидор турибди! Тўхта, бола, отиласан дедим!..

Саида бу сұхбатни жуда диққат билан кузатди...

Чол бу гапларни нақадар ҳаяжон билан гапирса Қаландаров шунчалик жиддий қулоқ солар ва оғзини, қўзларини катта очиб, дам-бадам бош чайқаб қўяр эди.

— Яхши қилибсиз, отахон, — деди ниҳоят, — яшанг! Лекин гап шу ерда қолсин. Помидордан тегишини олиб кетдими?

— Йўқ, ҳаммасини ташлаб, қочиб кетди. Зинанинг тагида турибди.

— Ундоқ бўлса шофёрлардан биронтаси келиб қолса, бериб юборинг, обориб онасиининг қўлига берсин. Раис бериб юборди десин.

Чол хўп деди-ю, ҳайрон бўлганича қола берди. Саида дафтарчасига қайд қилиб қўйди: «помидорни раис номидан унинг онасиига элтиб беришади. Воқеадан ҳабари йўқ онаси хурсанд бўлади ва ўғли келганда, ундан раиснинг йўқлашига лойиқ нима иш қилганини сўрайди. Шунда бола қай аҳволга тушар экан? Бу нарса умр бўйи эсидан чиқармикин?

Отланишиди, Саида ҳордиги буткул чиққан ва тойга ўргангандай бўлди, бироқ яrim километр юрмасдан яна чарчади ва раис қамчининг сопи билан бир эшикни қоққанда яна бир оз дам олишга улгуарман деб отдан дарров тушди. Жуда пишиб қолган бир кампир чиқди, икки билаги билан кўйлагининг устидан иштонини кўтариб, Қаландаровга хира қўзларини тикди.

— Арслонбекмисан?

— Ҳа, мен она. — деди Қаландаров: — Жиянингизни олиб кетгани келдим. Иш топдим.

— О, болам, — деди кампир, — ишга ярамайди! Ақли бўлмаса, кучи бўлмаса...

— Мен топган ишга ақл ҳам керакмас, куч ҳам, лекин яrim меҳнат куни олади. Одамнинг чиқити бўлмайди, айтиб чиқинг!

Қампир иккала билаги билан яна иштонини кўтарди-ю, кириб кетди ва ҳаял ўтмай қизил яктак, лозим кийган, ўттиз ёшлардаги жуда озғин, тиф тегмагам соқол мўйлови патак бўлиб кетган бир йигитни бошлаб чиқди. Қаландаров йигитни йўлакай ҳаммомда қолдирди ва йўлда унинг ҳақида Саидага гапириб берди. Йигит бояги кампирнинг жияни бўлиб, туғма эси паст, холасининг уйига яқинда келган экан. Қаландаров уни ҳаммомнинг гўлахига мўлжаллабди. Гўлахга қипиқ ёқилар экан, ҳаммомчи уни оз-оз ташлаб ёндиргани эриниб, замбиллаб ташлар экан. Замбиллаб ташлаганда қипиқ ёнмай, тутаб тамом бўлар экан. Энди бу йигитнинг вазифаси қипиқни тез-тез кураклаб ташлаб туриш, шу йўл билан уни тўла ёндириб, исроф қилмаслик экан. Саида катта бир нарса кашф қилгандай хурсанд бўлиб, дафтарчасига ёзиб қўйди: «Одамнинг чиқити бўлмайди».

Ҳаммомдан сал нарида сельсоветнинг секретари учраб раис учун Қаландаровдан қирқта пишиқ фишт сўради.

— Чақасини бухгалтерияга тўланг, болалар ўзлари элтиб беришади. — деди Қаландаров.

Секретарь кулди.

— Уч сўмлик важ, шунга ҳам бухгалтериями!

— Тўкилгандан томчилаган ёмон, ука, томчилаган ёмон! Тўкилганни киши дарров пайқайди, томчилагани узоқ пайқамаслик мумкин, — деди Қаландаров ва отга қамчи босди.

Секретарь орқадан баланд овоз билан:

— Колхознинг пўлат сандигига Арслонбек ака қулф эмас, ўзини осиб қўйган! — деб қичқирди.

Раис яна ким биландир гаплашиб қолганда, Саида атайин отдан тушиб, дафтарчасига ёзиб қўйди: «Тўкилгандан томчилаган ёмон. Пўлат сандиқقا қулф эмас, ўзини осиб қўйган».

Қишлоқдан чиқилгунча яна бир неча жойда тўхталди. Саида тойнинг шўхлигидан ҳам кўра, тушиб чиқаверишдан кўпроқ чарчади.

Дала йўлига чиқилганда Саида бир тажрибасизлик қилди, той ҳадеб сурошга интила берганидан «бир чоптирай, зораики чарчаб, бир оз босилса» деган хаёlda бошини қўйиб берди. Шунга маҳтал бўлган той бирдан кўтариб кетди: Саида ҳарчанд бошини тортмоқчи бўлса ҳам, худди тушида уринаётгандай, тортолмас эди.

У эгарнинг қошини икки қўллаб маҳкам ушлаганича энтикиб, дод дегани нафасини ростломай борар эди; назарида минг километр кўринган бир неча юз метр масофани босганидан кейин нима бўлиб ҳушини ўнглади-ю, жиловини силтаб тортди. Той бирдан йўлга кўндаланг бўлиб ўйноқлади, пишқириб олдинги оёқларини кўтарди, чопгандан кейин чарчаб босилиш ўрига, баттар бўлди. Сайданинг бёлига оғриқ қирди, тақими шиллингандай бўлиб ачишди. У қўрқувдан, оғриқдан не аҳволда, ранг-рўйи қандоқ эканини ўзи тасаввур қиласар эди, шунинг учун Қаландаров етиб келиб аҳволини кўрса дарров ювон саманини бериб ўзи тойни минишига умид боғлади. Қаландаров Сайдага бирон шикаст етадиган бўлса олдини олиш мақсадида тойдан ниҳояти бир неча метр орқада келмоқда эди, Саида тойни енгиг олганини кўриб хотиржам бўлди-да, индамай ўтиб кетди, сал нарироққа бориб орқасига қаради:

— От миниш аёл кишининг ҳунари эмас, лекин сиз отга анча ярашдингиз! — деди.

Шундан кейин Саида унинг ниятини фаҳмлаб қолди-ю, бўй бермасликка тиришиб, жони оғриб турса ҳам ҳазил қилди:

— Мен отга эмас, от менга ярашгандир!

Яна уч-тўрт километр йўл юрилгач, саккизинчи бригада дала шийпонида нонушта қилинди. Агар бирон жуда муҳим иш чиқиб қолмаса, раиснинг «бригадаларни шундоқ бир айланиш» одати йўқ эди, бугун яна партия ташкилотининг секретари билан келганига бригадир ҳайрон ва ташвишда қолди. Шу атрофда ишлаётган колхозчилар эса ниманидир кутиб, шийпон томонга тез-тез қараб қўйишар эди. Қаландаров наридан-бери биринки пиёла чой ичганидан кейин ғўза оралагани ўрнидан турди. Саида белига кирган оғриқ биқинига тарқалгани, сонлари тарашадай қотиб, тақими ачишиб турганига қарамай, ундан бир қадам-ҳам орқада қолмасликка тиришди. Раис катта йўлдан ичкарида бўлган икки звенонинг ғўзасини оралади, ҳеч бир қусур тополмай чеҳраси очилиб шийпонга томон юрди: йўлда учраган бир боладан касал ётган отасининг аҳволини сўради ва бугун кечқурун бориб кўрмоқчи эканини айтди; яқинда эрга теккан бир жувондан турмушини сўради; ўғли тасодифий равишда бирорни ов милтифи билан отиб, оғир ярадор қилган бир чол билан узоқ гаплашди, областга боришда унинг номидан ариза ёзиб, район про-

курорига кирганини, қайтишда яна хабар олганини, прокурорнинг қатъий ваъдасини айтиб, мўйсафидни тинчтиди... Саида оғриқ жонини олаётган бўлса ҳам, дафтари сасига қайд қилиб қўйди: «Қаландаров ким билан ниша тўғрисида гаплашмасин, бугун шундан бошқа иши ва бўлак ташвиши йўқдай шошмасдан, жуда берилиб гаплашади ва у одамларда раис мен билан гаплашгани ёки менга шу гапни айтгани атайнин келибди деган таасусрот қолдиради. Уни колхозчиларнинг ҳурмат ва муҳаббатига сазовор қилган хислатларидан бири шу бўлса керак».

Қаландаров бригадир билан хайрлашишда унга «барракалла» деди. Раис ҳеч қачон бундан ортиқ гап айтмаса ва шуни ҳам ҳар қачон айта бермаса керак, бригадир гул-гул очилиб кетди. Саида бунга ҳам эътибор қилди.

Саида тойини мингани эмас, дийдорини кўргани юраги безилласа ҳам, нойилож бориб ечди. Қаландаров буни ҳезиз бир қадар ўнғайсизланди шекилли, бригадирнинг қўлидан саманнинг жиловини олиб, Саидага берди, тойни ўзи минди. Унинг аллақачонлар шундай қилишига маҳтал бўлган Саида саманин дарров минди.

Жўнашди.

Бироқ Саида бўлганича бўлган экан, битта-битта қадам ташаб бораётган саман устида ҳам бутун вужуди ғажиб ташлангандай қақшар эди. Катта йўлга чиққандан кейин той, устида тажрибали одам борлигини сезса керак, ўйноқламасдан, суришга интилмасдан бир қиёмда йўргалади. Унга етиб юриш учун Саида саманин йўрттириши керак бўлиб қолди-ю, бирон километр юрар-юрмас ичак-чавоғи остин-устин бўлиб, кўнгли озиб кўзи тиниб кетди ва Қаландаровдан тойни қайтариб беришни сўради. Қаландаров унга ер остидан ажабланниб қарап экан, бу талабнинг сабабидан бехабар, ичиди: «Балосан-ку», деб қўйди.

Отларни алмаштириб, йўлда давом этишди.

Той ҳозир Саиданинг остида ҳам йўргалаб борар, лекин бундан энди фойда йўқ, чунки тортаётган азоби заррача ҳам камаймас эди. Ҳозир унинг фикри-ёди вужудидаги хилма-хил оғриқларга ўзини чоғлаш, шу йўл билан ҳар қандай азобни енгишда эди. Саида шу тўғрида йўйлаб борар экан, уруш йиллари ўқиган бир ҳикоясини эслади. Бунда ярадор бир солдат оғриққа қанчалик чидай

олишни синаш, ўзини оғриққа ўргатиш мақсадида энг уқубатли бир операцияни наркозсиз қилдиргани ҳикоя қилинган эди. Буни эслаганда оғриқни енгис Саида учун азоб чекаётган кишининг ширин хаёли эмас, заруратга айланди. У эгарга тоғ бир сонини, тоғ иккинчисини қўйиб, тоғ оғирлигини эгарга солмай оёқларини узангига тираб борар эди.

Қаландаров учинчи бригадага тушиб, узоқ фўза орлади. Саида оғриққа сўз бермай бу ерда ҳам ундан бир қадам орқада қолмасликка тиришди ва унга нималар маъқул бўлганини, нималар маъқул бўлмаганини диққат билан кузатди; бу ерда шуни пайқадики, Қаландаров гўза парвариши тўғрисида одамларнинг фикрига, таклифига қулоқ солар, ҳатто буткул нотўғри фикр айтган одамни ҳам чўрт кесиб ташламас, унга «аввал мана бундай қилиб кўрайлик, бўлмаса сен айтганни ҳам қиласиз» деган тарзда муомала қилар экан.

Қаландаров еттинчи бригаданинг фўзасини йўлакай қўриб борди-ю, дала шийпонида отдан тушмади ҳам, бригадирни чақириб бир-икки савол берганидан кейин:

— Бу ишда қоматингни кўтаролмасанг, қўя қол ука, бошқа иш қил, товуқ боқ, товуқ! — деди ва отининг бошини бурди.

Бригадир ранги бўзарганича қола берди.

— Арслонбек aka, — деди Саида, — бу бригаданинг фўзаси шунаقا ёмонми? Мен ёмонлигини пайқамадим, қайси куни келганимда ҳам пайқамаган эканман. Менга кўрсатсангиз, тушунтириб берсангиз...

Қаландаров унга ялт этиб қаради ва илтимосини жо келтиришга мажбур бўлди. Саида раис қаёққа бошлиса юрар, унинг сўзларига диққат билан қулоқ солар, саволлар берар, ёзиб олар эди. Буни қўриб Қаландаровнинг кўнглига «мени бу колмайсан деб жўрттага қилаётиди» деган гап ҳам келди.

Улар тўртинчи бригаданинг дала шийпонига келганди, колхозчилар тушликка чиқиб, ёш қора толлар соя солиб турган ҳовуз бўйида овқат еб ўтиришар эди. Ҳамма тўзиди. Кимдир буларнинг қўлига сув қўйди. Бригадир дастурхонга таклиф қилди. Жонсарак тойни ариқнинг нари ёғига қантариб қайтган бир чол Саиданинг сарғайиб кетган юзига разм солиб:

— Саидахон, қизим, сизни отуринтириб қўйибди-ку,
— деди.

Чолнинг бу сўзи Саидага алам ўтиб, лабини буриб йиғлашта тайёр турган ёш болага онасининг, «вой, болгинамни ким уришди», деганидай таъсир қилди. Саид аъзойи бадани қизишиб, лўқиллаб оғриётганини, лоҳас бўлиб кетаётганини энди сезди.

Қаландаров олдига келтириб қўйилган бир чинни тўла угра ошга қалампир сепар экан, чолнинг сўзига жавоб қилди:

— Уринса ҳеч нима қилмайди, пишади! — деди ва ошни қошиқсиз, кўтариб ичар экан, ҳар ҳўплаганида ошпазнинг шаънига талай мақтов сўзлари айтди.

Ҳозир Саиданинг томогидан овқат эмас, тупуги ҳам ўтмас эди, шундоқ бўлса ҳам ошдан бир-икки қошиқ ичди. Одамларнинг гап-сўзи, муомаласидан Саид бу ерга бир неча марта келганини, булар орасига киришиб кетганини пайқаб Қаландаровнинг ғаши келди. У қосани бўшатиб, яна ярим чўмич сўради: иккинчи косани ҳам таъм олиб, мақтаб-мақтаб ичар экан, Саидани бу одамларга бегона тоифадан қикиб кўрсатмоқчи бўлди:

— Ошдан ичмадингиз-а... Бўларнинг овқати оғзингизга ёқмади... ёқмайди!

Саид унинг фаразини англаб оғринди. Бир тўғрам гўшти беихтиёр олиб оғзига солди, бироқ чайнолмай бутун ютишга мажбур бўлди — тойнинг қалтис ҳаракатларидан, оғриқдан тишини тишига боса бериб, жағлари қотиб кетган эди.

Қаландаров бояги сўзи билан Саидани бошқа тоифадан деган бўлса, энди уни дехқон ва унинг меҳнатидан буткул бехабарга чиқармоқчи бўлди.

— Дехқон! Дехқонга гўжа бўтқа ҳам паловдай татиди!

— Ҳамма меҳнат ҳам иштаҳа очади, — деди Саид.

— Тўғри, лекин дехқоннинг меҳнати бошқача... дехқон йил — ўн икки ой, қишин-ёзин меҳнат қилади! — деди Қаландаров Саидани буткул нодонга чиқарган бир оҳангда.

— Қайси фабрика, қайси завод ёки шахта қиши ёки ёзда тўхтаб қолади? — деди Саид.

Қаландаровнинг даъвосига қарши бундай жавоб ҳеч кимнинг эсига келмаган бўлса керак, ҳамма кулиб юборди ва Саиданинг гапини маъқуллади.

Қаландаров ичida ўзини сўқди: «Шу маҳмадана билан сўз уриштириб нима обрў топар эдим, нима кера-

ти бор эди?» деди-да, мунозара Саиданинг сўзи билан тамом бўлишини истамай:

— Деҳқон билан ишчининг меҳнатини баравар қилманг, ишчи машинанинг қулогини бурайди, — холос, — деди.

— Колхоз деҳқоннинг ҳам қўлига машинанинг қулогини бериб қўйибди-ку, ҳозирнинг ўзида кетмонга қанча иш қолди? Шу яқин йилларда далада кетмон қолармики? — деди Саида.

Қаландаров унинг гапини эшиитмаган бўлиб ўрнидан турди, бориб қўлини ювди. Одамлар дам олгани тарқалишди.

Қаландаров, кўнгли ғаш, ғўза оралагани йўл тутди. Саида яна унинг кетидан юриб, бригадирга айтадиган ҳар бир сўзини яхшилаб англашга, эсда тутишга ҳаракат қилди.

Саида жуда ҳолдан тойди, шунинг учун олдинроқ қайтиб, Қаландаров келгунча ҳовуз бўйидаги сўричада бир оз дам олмоқчи ва ёзадиган гапларини дафтарчасига ёзмоқчи бўлди. Боя Саидага «от уринтириб қўйибди-ку» деган мўйсафид қишлоққа бир омонат бериб юбормоқчи эканини айтиб, олиб кетишини Саидадан илтимос қилди. Саида кўнган эди, мўйсафид супачада турган парқув ёстиқлардан бирини олиб, тойнинг олдига қараб кетди ва ёстиқни эгарнинг устига бoggлади. У қанақа омонат эканини Саида жўнагани отланганида билди: яхшилаб боғланган парқув ёстиқ шу чоққача тошкўмирнинг чўғидай туюлган эгарни момиққа айлантирган эди. Саида қаттиқ хижолат бўлди: «Бу мўйсафид аҳволимни қаёқдан билди экан, наҳот юришимдан пайқаган бўлса! Ундоқ бўлса ҳамма пайқабди-да,вой шўрим...»

Саида бир томондан оғриқ, бир томондан хижолатликдан ўлар ҳолатга етган бўлса ҳам, яна бир бригаданинг ғўзаларини кўришда, одамлар билан суҳбатда ўзини тетик тутди.

Идорага қайтилганда Саида тамоман касал аҳволда эди, шунинг учун Қаландаров овқатга таклиф қилганда, лоҳаслигини яширолмай узр сўради ва отини Эшонга бериб, ҳужрасига томон кетди. У ҳарчанд ўзини тетик тутишга, одатдагича қадам ташлашга уринса ҳам, орқасидан қараб турган Қаландаров аҳволини билди ва мийигида қулиб кўйди. Лекин бу нарса Қаландаровнинг тафтини босолмади, аксинча, юрагига ўт ёқди: Саида

сал кунда одамларга эл бўлиб қолибли, у бормаган бригада, у танимаган колхозчи йўқ!

Саида ҳужрасига кириб, ўзини каравотга ташлаганича бирон икки соатдан кейин, Эшоннинг хотини Қифоятхон эшикни қоққандада уйғонди. Қифоятхон дастурхонга ўроғлиқ бир коса ош, иккита равоч келтирган эди. Саида равочдан озгина еб, кўнгли очилди, бир-икки ошам ош олди-ю, яна ётди. Қифоятхон унинг касаллигини кўриб кўп меҳрибончилклар қилди, елкасини, оёқларини силади. Саида яна уйқуга кетди.

XIII

Саида эрталаб ўрнидан туролмади — оғримаган аъзоси йўқ, назарида жиндаккина иситмаси ҳам борга ўхшади,

Қифоятхон нонушта олиб келди. Саида нонушта қиласлаётганида, Қаландаров дераза пардаси остидан бошини тиқиб ҳол-аҳвол сўради, ўрганмаган одам далада кўп юрса, ҳаво элтади, лоҳас қиласи деган гапни кўп писандада қилди ва ҳозир Қозимбек келиб, пенициллин укол қилса «отдай» бўлиб кетишига ишонч билдириди. Саида пенициллин нимага кераклигига тушунмаса ҳам, қуллуқ қилди.

Қифоятхон нонуштадан кейин ҳам кетмай, ўтириб олди, афтидан, боши ёстиққа текканда меҳрибончиллик қилиб Саидага ҳам яқин бўлиб олмоқчи эди. Саида ундан-бундан гапириб ўтиришга мажбур бўлиб, боғчадан сўз очди. Саида унинг боғчада ишлашига рози эмаслигини сезиб юрган бўлса керак, Қифоятхон хавотирга тушиб, чулдураб қолди.

— Богча иши сизга маъқулми, жуда маъқулми? — деди Саида.

— Қандоқ қилай, қўлимдан бошқа иш келмаса... Колхозда осон иш шу-да.

Саида мийифида кулди.

— Богча иши осон деганингиз билан Ҳуринисо опамнинг бутун рўзғори сизнинг бўйнингизда-ку! Агар шу меҳнатни колхозга қилсангиз, ҳар қанақа ишни эплайсиз. Ёш бир жойга бориб қолганда бироннинг эшигида юриб, қош-қовоғига қарашдан оғирроқ иш борми?

— Рост, — деди Қифоятхон сукут қилиб. — Ҳурини-

со байзан жуда ўтказиб юборади. Қуда бўлганимиз учун қутараман...

— Қуда бўлганингиз учун ҳам иззатингизда турганингиз яхин. Узоқдаги кишнашар, яқиндаги тишлишар.

Бу гап Қифоятхонга жуда маъқул бўлди, Саидани ўзинга жуда яқин кўрди.

— Нима иш қиссан экай?

Саида ўйлаб туриб:

— Маълумотингиз неча класс? — деб сўради.

Қифоятхон буткул саводсиз эди, Саиданинг саволига жавоб бериб, ўқий олмай қолганининг сабабларини, бутун ўтмишини гапириб берди.

Қифоятхоннинг бобоси Маткарим бўқоқ дардчил бир одам, поякилик қилиб рўзгор тебратар экан, кунлардан бир куни бозорда чилим кўтариб юриб тўсатдан ўлиб қолибди. Бозор тўс-тўполон бўлиб кетибди. Шунда Эрмат баззоз деган бир бой ўликни аравага солдириб, ўйига жўнатибди, кетидан бориб, фарёд чекаётган тул хотинни бир чеккага чақириб кўнгил сўрабди ва қулоғига: «Маткарим ҳожига обрў қилиш керак. Қаъбатуллога бориш ҳар кимга насиб бўлавермайди», дебди Маткарим бўқоқ, ҳақиқатан, болалигига отаси билан ҳажга борган, лекин отаси камбағал бўлгани учун икковини ҳам ҳеч ким ҳожи демас экан. Эс-ҳушидан ажраган тул хотин бу гапнинг тагида нима борлигидан бехабар «бир мўминнинг муруввати» деб ўйлабди-ю: «Худъ хайр берсин, ўзингиз биласиз», дейишдан бошқа гап тополмабди. Эрмат баззоз бир кечада пишиқ ғиштдан сағана солдирибди, юз йигирма кишига йиртиш бердирибди, худойи қилдирибди, қисқаси, Маткарим ҳожини катта обрў билан кўмдирибди, қирқини ҳам ўтказдирибди; орадан бир ҳафта ўтгандан кейин кампирнинг олдига чўт кўтариб борибида-да, унинг бўйнига ўн икки тилла қарз қўйиб: «Қиёмат қарзи, ҳожим гўрларида тинч ётиб, қиёматда енгил турсинлар», дебди. Ҳафтасига бир-икки калава ип йигиришдан бошқа ишга ярамайдиган, кўп деганда бундан танга мири даромад қиласидиган аёл шунча қарзни қачон, қанақа қилиб узади? Ҳожи бўлмай ўлтур Маткарим бўқоқ тириклигида танг бўлиб ҳовлини савдога қўйишганда, олти тилладан ортиққа харидор чиқмаган экан. Орадан етти-саккиз ой ўтибди. Баззоз пулини қистамабди. Бир куни маҳалла дастуҳончиси келиб тулга: «Бой отам сизни қанотлари тагига олмоқ-

чилар, нима дейсан?» дебди Тул «Бой менга оғиз со-
ляпти», деб ич-ичидан суюшибди на «садақалари кетай»
дэйиш билан розилик билдирибди. Нүх, кейиндан маль-
лум бўлибдики, базов унини ўнга эмас, ўнгеттига ки-
риб бораётган соҳибжимол қинни, яшни Кифоятхоннинг
онасига оғиз соглан экан. Дистурхончи хотин ҳовлиқиб
энтикиб, бой йигирма тиали қалини, катта тўй ватъда қил-
ганини, кичик ҳовлисини **хатлаб бўрмоқчи** эканини айт-
ибди. Бир томондан **камбарилчилик**, Қирза виҳимаси,
ожиз-нотавонлик **туйруси**, иккинчи томондан орзу-ҳавас,
умид, ширин **хаёллар** тул хотинни енгибди. Уч-тўрт кун-
дан кейин бой уч хотиндан иборат совчи юборибди..
Шундай қилиб, Кифоятхоннинг онаси Эрмат бazzозга
учинчи хотин бўлган экан.

Бой биринчи хотинидан буткул фарзанд кўрмаган,
иккинчи хотини эса- нуқул қиз туғар экан. Биринчи
йили Кифоятхоннинг онаси ҳам қиз кўрибди ва қиз
туққаним бас деган тилақ билан қизининг отини Кифоятхон
кўйибди. Ҳар иккала кичик хотин эридан юл-
ганини назру ниёз қилиб худодан катта меросхўр,
яъни ўғил сўрар экан. Иккови баҳор фаслида саёҳат
ва зиёрат баҳонаси билан азизлардан ўғил тилагани
Уш пирамига борибди. Тахти Сулаймонга чиқибди. У
вақтда тоғнинг чўққиси — Тахти Сулаймонда бир гор
бўліб, горнинг ичидаги чашма бўлар экан. Ким қандай
фарзанд умидида шайхларга назр-ниёз қилиб, шу чаш-
мага ихлос билан бир марта қўл солар экан, шунда
унинг қўлига соққа, ошиқ сингари буюмлар чиқса,
ўғил туфиши, узук, мунҷоқ, сирға сингари нарсалар
чиқса, қиз кўриши керак экан. Чашмага Қифоятхон-
нинг онаси қўл солганда тайинли бир хулоса чиқариб
бўлмайдиган нарса — синиқ сопол, кундоши қўл сол-
ганда эса нақд ўғилдан дарак берадиган пичноқча чи-
қибди. Бу ҳол кундошлардан бирининг тўйига, бирин-
нинг азасига айланибди. Горга чоҳ ёқасидаги «қил-
кўприк» деб аталган тор йўлдан ўтилар экан. Шу
«қилкўприк»дан ўтишда Қифоятхоннинг онаси нима
хаёлга борибди-ю, кундошининг оёғини чалибди. Кун-
доши қалқиб, чоҳга йиқилибди, тошдан тошга урилиб,
юмалаб тоғнинг этагига етгунча бир кўйлак қонли
гўштга айланибди. Қаёқдандир халойиқ йигилибди,
қий-чув, шовқин-сурон кўтарилибди. Миршаб, авахта..
Бу вақтда Қифоятхон икки яшар экан. Шунда Нусрат
даюс деган бир киши адвокат солиб, қотилани катта

пул бараварига турмадан чиқариб олибди ва аввал Симга, ундан кейин Қўқонга олиб келибди. Қотила турма азобидан ҳам кўра икки яшар қизчасидаң айрилганига чидолмай, Нусрат даюснинг ҳамма шартига кўнибди. Шундай қилиб, Кифоятхон Қўқонда Ходабозордаги исловатда эсини танибди. Революция йили ўн тўрт яшар бўлган Кифоятхонни Асқар бойвачча деган бир киши саккизинчи хотин қилиб олибди. Кифоятхон у билан олти йил умр қилибди.

— У ўлгандан кейин ўзимни қўйиб бердим... — деди Кифоятхон. — Яширишнинг ҳожати йўқ... Ўша вақтларда, ундан кейинроқ очилган кўпгина хотин-қизларнинг қонига, эҳтимол, мен, менга ўхшаган аёллар зомин бўлган бўлса...

Кейинчалик ўша эримдан қолган ҳовли, бисот билан Эшонга тегдим. Мана, кўрдингизми, ўқигани фурсатим ҳам бўлган эмас, хоҳишм ҳам... Қозон-товоқ қилишни ҳам Эшондан ўрганганман. Эшон акангиз жуда пазанда...

Кифоятхон Сайданинг гап ва муомаласидан кўксида туғилган бир туйғу таъсири билан бу гапларни айтишга айтди-ю, кейин ўзига келиб, қўрқиб кетди: «Бу қиз энди мендан жирканмасмикин?» Бироқ Сайданинг юзида ҳеч қандай ўзгариш йўқ эди. Саида, ҳақиқатан, бу гапларга чандон аҳамият бермагандай, иш тўғрисидаги гапни давом эттириди:

— Майли, боғчадан кетинг, Арслонбек акамга айтинг, бўшанг. Бошқа иш тўғрисида сиз ҳам ўйланг, мен ҳам ўйлай, кейин гаплашамиз. Агар бирон иш маъқул келиб қолса, Арслонбек акага айтгани шошилманг, чунки у киши кўнмасалар, менинг орага тушишим нокулай бўлиб қолади.

Кифоятхон Сайданинг бу сўзларида ҳам катта саиммият сезди ва унга қандай ва қайси тил билан миннатдорчилик билдиришни билмас эди.

Кифоятхон кетгани ўрнидан турди, Сайданинг кўнгли нималар тилашини сўраб, ўзи бирмунча ширин, нордон овқатларнинг номини айтиб, энди чиқмоқчи бўлганида эшик тақиллади. Саида товуш бергандан кейин эшик очилиб, бўсафада новча, бўйни ингичка, қулоқлари елпифичдай бир йигит пайдо бўлди. Саида дарров билди: доктор Козимбек.

Кифоятхон докторга курси қўйиб бериб, оёқ учida чиқиб кетди.

Козимбек ҳамма ёш врাঁчлардай ёшига номуносиб бир улугворлик билан курсига ўтирди, гүё касал кўра бериб одат бўлиб қолган бир ҳаракат ва нигоҳ билан Сайдага қаради, кейин билинар-билинмас қизарди.

— Танишиб қўяйлик... Козимбек... Ёш врачлардан... Тобингиз қочибди... бизнинг бобой шунаقا деб қолдилар...

Саида унинг юзига бир кўз ташлади-ю, кейин ҳаво раиг галстуғига, оқ шойи кўйлагини ғижимлаб, қорнига ботиб турган энсиз камарнинг зарҳал тўқасига, тиззасида турган озғин бармоқларига қаради ва илжайиб:

— Арслонбек акам пенициллин буюргандир? — деди. Козимбек чап томондаги «ўфри тиши»ни кўрсат-маслишка тиришиб кулди. Сайданинг бу гапи, Козимбекнинг кулгиси бемор билан врач орасида бўладиган раҳсиятни кўтариб ташлади. Сайданинг ҳазилига қарши Козимбек ҳам ҳазил қилди:

— Билар экансиз... бизнинг бобой овқатлардан фақат паловни, раҳбарлардан фақат ўртоқ Қодировни, дорилардан фақат пенициллинни тан оладилар!

Саида ялт этиб унинг юзига қаради. Қаландаровнинг феълини билиш мумкин, лекин уни ҳеч ким бундай таъриф қила олмас эди. Бу гап Қаландаровни таърифлаш билан бирга, Козимбекнинг ўзини ҳам тўла-тўқис таъриф-тавсиф этгандай, бутун вужудини сиртдан, ичдан ёритгандай бўлди. Сайданинг қаршисида истараси иссиқ, ҳатто шалпант қулоғи ҳам ўзига ярашган, очиқ, хушчақчақ бир йигит ўтирап эди.

Козимбек беморнинг нозик ва жуда силлиқ билагини ушлаб томирини кўрди ва қаери оғришини сўради, Саида кечаги юришни айтмоқчи эмас, шунинг учун унинг саволига нима деб жавоб беришни билмас эди. Козимбек уч марта сўраб ҳам жавоб ололмаганидан кейин бемор тортиняпти деб ўйлади-да, институтда домласидан олган таълимини ишлатди:

— Тортинманг! Биз, врачлар, аёл кишини кўрганимизда онамиз ҳам, опа-сингилларимиз ҳам аёл эканлигини эсдан чиқариб қўймаймиз! — деди.

Козимбек шу гапни айтишга айтди-ю, домласидан олган таълимини биринчи марта ишлатганиданми, ёки тили шундоқ деса ҳам ёш кўнглиниң аллақайси бурчи

уни ёлғончӣ қилаётганиданми, ҳар нечук, қулоқлариға-
ча қизариб, кийик кўзлари йилтираб кетди. У ҳолати-
ни Саидадан яшириш ва шу билан бирга, кўнглиниң
шўх бебошлигини босиш учун чўнтағидан стетоскопни
слиб беморга томон дадил энгашди, трубкани рўйжа
устидан икки кўкраги орасига, кейин чап кўкдагини
стетоскоп билан юқорироқ сурисида остига қўйди,
диққат билан қулоқ солди. Шунда унинг димогига фун-
чаниң бағрини эслатадиган бир ҳид урилди, назарида,
бу ҳиддан ўпкаси яйраб, умрида биринчи мартаба
қониб нафас олгандай бўлди. Козимбек кўзитингандай
бўлиб домласидан олган таълимими худди дуо ўқи-
гандай, ичидан бир неча марта такрорлади, бу ҳам бўл-
магандан кейин Саидага сўз қотди:

— Бизнинг бобойни жуда яхши билиб олибсиз. У
кишини партия мажлисида интизомга бўйсундирибсиз.
Сизни орқа қилиб, хотинлар у кишини танқид қили-
шибди... Аъзамжон билан Тошкентда кўришган эдим,
ӯша гапириб берди.

— Аъзамжон бу гапларни қаёқдан эштибди, кел-
гани йўқ-ку, — деди Саида ажабланиб.

— Мухбирларнинг бурни узун бўлади, уч километр-
дан ҳид олади. Зулфиқоров масаласида фельетон ёз-
моқчи шекилли, яқинда келса керак... Шунаقا қилиб,
қаерингиз оғришини айтмайсизми? Мен педиатор би-
лаи ветеринарларга қийин десам, баъзан терапевт ҳам
қийин аҳволда қолар экан.

Козимбекнинг бу ҳазил-ўпкасидан кейин Саида қо-
шини чимириб жилмайди-ю, кечаги юришини батағсил
ва унинг сабабини қисман гапириб берди.

— Кейин билиб қолдим, Арслонбек акам, афтидан,
менга жазо бердилар. Шу йўл билан мени ишдан без-
дирмоқчи бўлдилар шекилли, — деди Саида қулиб.

Козимбек гоҳ кулиб, гоҳ ачиниб, гоҳ отасининг
феълидан, қилмишидан хижолат бўлиб қулоқ солар
екан, ниҳоят хўрсиниб:

— Бизнинг бобой шунақалар, — деди худди узр сў-
рагандай, — қайси йили мен каникулга келган эдим.
Үйда меҳмон бор экан. Бобой ошни еб, қўлни этикнинг
қўнжига артдилар. Меҳмонлардан жуда хижолат бў-
либ, шу ишларини чакки десам... шунча одамнинг ичи-
да мени бир пул қилсалар бўладими! Лекин ўшандан
бери шу қилиқни ташлаганлар, ошни ҳатто қошиқ би-

лан ейдилар. Мана шунаقا, бу кишининг эгилишлари қийин, эгилганда ҳам қирсиллаб, чирсиллаб эгиладилар... Бугун, эртага ҳам яхшилаб дам олинг, эртага кечқурун мен сизга ғалати бир дори бераман, умрбод бунақа касалнинг юзини кўрмайсиз.

Козимбек кетди. Саиданинг таъби очилди, шу қадар очилдики, аъзойи бадани келида туйилгандай қақшашётган бўлса ҳам, ўриндан туриб ўтириди. Демак, Козимбек отасининг феъл-авторини, хулқини билар экан, камчидикларидан хижолат тортар экан:

Бунинг Саида учун аҳамияти жуда катта эди.

XV

Умида Саидадан тез-тез хабар олиб турди. Идора хизматчиларидан бир неча киши кирди. Усмонжон келди. Мехри келган эди, одам борлигини кўриб эшикдан қайтди. Эшон бир чойнак чоёй кўтариб кириб ҳол-аҳвол сўради. Зулфиқоровнинг хотини битта қийиқчада учтўртта аниор, бир килодан мўлроқ сариқ кишмиш олиб келди. Мактаб директори, икки ўқитувчи келиб кетди. Тушдан кейин Ҳуринисо дастурхон кўтариб келди, узоқ ўтириди, кетишида Саидани уйига олиб кетмоқчи бўлди. Саида қуллуқ қилиб: «Касални эркалатсангиз, касаллик ҳалдидан ошиб кетади», деб тегишиди.

Ҳуринисо кетиб, Саидага қарашиб тургани Кифоятхонни юборди. Кифоятхон келгани ҳам яхши бўлган экан, кечга томон келди-кетди кўпайди. Шундай бўлдики, шу маҳалларда саданинг остида ўтириб, одамлар билан дод-муомала қиласидиган Қаландаров ўнғай сизланиб идорасини кабинетига кўчирди. Кечаси хужрада Умида яна бир колхозчи қиз билан ётиб қолди.

Эрталаб Кифоятхон понуштани жуда барвақт олиб келди. Қаландаров кечаси Кифоятхонга: «Сен боғча ишига ярамайсан, эртадан бошлаб бўшатаман», дебди. Унинг айтишига кўра, Қаландаров боғчага Ҳуринисони қайтармоқчи экан, шу важдан Ҳуринисо «касалман» деб йиғлабди.

Хаял ўтмай Умида ҳам янги гап топиб келди: Қаландаров Зулфиқоровни қабинетига олиб кириб жуда беҳурмат қилибди, «ҳозирдан бошлаб бригадирликдан бекор бўлдинг, бугун масалангни қўйиб, колхоздан ҳайдайман» дебди ва кечқурун соат тўққизга правление чақиришни Умидага буюрибди.

Қаландаровнинг Кифоятхонни ишдан бўшатмоқчи ва Ҳуринисони шилатмоқчи бўлгани, Зулфиқоровга эндиги муносабати, Козимбек айтмоқчи, унинг чирсилаб-қарениллаб бўлса ҳам эгилиб келаётганини кўрсатар, лекин Зулфиқоров ҳақида масалани бу тахлитда қўйини ҳеч жиҳатдан тўғри келмас, бу ҳақда бюро кўзлагай баъзи бир фикр-мулоҳазалар, тадбирлар нуқтани назаридан қаралганда кони зиён эди. Қаландаровга дарров учраш, қандай йўл билан бўлса ҳам уни жаҳулидан тушириш — қарорини бекор қилдиришга эришилмаган тақдирда ҳам, вақтинча тўхтатиш зарур эди. Саида дарров кийинди, Кифоятхон меҳрибончиллик қилиб ҳайҳайлашига қарамай, идорага чиқди. Қаландаров уни кўриб ҳайрон бўлди:

— Ие, дарров тузалиб чиқдингизми? — деди Унинг сўз оҳангидан Сайданинг дарров тузалиб чиққанидан рози эканини ҳам билиб бўлмас эди, норози эканини ҳам. — Ёта турсангиз бўлар эди... Иш бўлса бўлар, саломатлик керак. Шунаقا қилинг, боринг, ёта туринг. Бугун правление мажлисига ҳам чиқманг!

— Бугун правление мажлисими? — деди Саида талмовсираб. — Нима масала экан, мумкинми...

— Масала битта! — деди Қаландаров. — Зулфиқоровни бригадирликдан олиб, колхоздан думини тувиш!

Саида диванга ўтирди. Ҳозир Қаландаров учун Зулфиқоровни колхоздан ҳайдашдан кўра каттароқ, муҳимроқ иш йўқ эди.

— Тўғри, ёмон одам жазосини тортиши керак, — деди Саида, — лекин, Арслонбек ака, уни колхоздан ҳайдамасдан олдин партиявий масаласини ҳал қилиш керакмикин...

— Кейин ҳал қила берамиз!

— Нотўғри бўлармикин... — деди Саида ва жўрттага унинг ўзига солди. — Яна ўзингиз биласиз, мендан апча кекса коммунистсиз...

Сайданинг бу гапи Қаландаровга жуда маъқул бўлди. У пича ўйланиб қолди-ю, қўнғироқ чалиб Умидани чақирди.

— Умидахон, правлениега одам хабар қилишни қўя туриш. Бошқа масала чиқиб қолди, — деди ва «санча кекса» коммунист сифатида ёш коммунистларга маслаҳат берди. — Зулфиқоровни аввал бююда партиядан ўчиринглар, кейин умумий мажлисга соласизлар.

Ана ундан кейин правлениега, колхозчиларнинг умумий мажлисига қўямиз. Шунаقا қилинса тўғри бўладими?

— Жуда тўғри бўлади! — деди Саида.

— Хўщ, қачон бюро қиласизлар? Бугун кечқурун қилсаларинг бўладими? Агар ҳозир қилсаларинг, кечқурунга правление чақира берар эдик...

— Майли, — деди Саида, — лекин шошилмасак дейман, Арслонбек ака. Бу масала тўғрисида биз, бюро аъзолари, бир фикрлашиб олган эдик. Баъзи бир фикр-мулоҳазалар туғилди. Бу фикр-мулоҳазалар сизга ҳам маъқул тушади деб бир-бирамизни ишонтиридик.

Қаландаров бутун гавдаси билан Саида ўгирилди.

— Хўш?..

— Биз масалага кенгроқ қарасак деймиз. Зулфиқоровнинг хотин устига хотин олиши, албатта, аёлларга бой-феодалларча муносабат, жиноятдан бошқа нарса эмас. Лекин унинг бу қилмиши ана шу жиноятнинг бир хили, холос. Колхозимизда бу жиноятнинг бошқа хиллари йўқмикин? Зулфиқоров бирордан пахта олиб план тўлдирганлиги, албатта, кўзбўямачилик, буни ҳам жиноят деб аташ мумкин. Лекин унинг бу қилмиши ҳам шу жиноятнинг фақат бир хили. Колхозимизда бу жиноятнинг ҳам бошқа хиллари бўлса эҳтимол...

Қаландаров узоқ ўйлаб қолганидан кейин бўштобгина:

— Гапни кўпайтириб, одамларни ишдан қўйишнинг ҳожати бормикин? — деди.

Саида унинг бу гапни бўштоб айтганидан фойдаланди.

— Бир вақт: «Иллатни чимчилаб олиб ташлаш керак эмас, таги билан қўпориш керак» деган эдингиз шекилли...

— Яхши, яхши! — деди Қаландаров. — Хўп, қандоқ қилиш керак?

Саида ихтиёрияна унинг ўзига ташлаган бўлди.

— Нима десангиз шу-да... ишни яхши текшириш, тўлиқ кўтариб чиқиш учун комиссия тузинглар десангиз, биз раисликка ўзингизни таклиф қиласиз. Нима дедингиз, Умидахон?

— Тўғри, жуда тўғри! — деди Умид Саиданинг иятини фаҳмлаб. — Комиссия раиси обрўли одам бўлиши керак! Арслонбек акам бўлишлари керак!

— Тўғри! — деди Саида: — Бундан ташқари, Арс-

лонбек акамга бу ишни текшириб тагига етиш осон, кўп вақт талаб қилмайди, чунки ҳамма нарса ўзларига беш қўлдай маълум... Бу кишига ўн кун муҳлат берсак кифоя!

Ўн кун муҳлат Саиданинг ўзига керак, бу ўн кунда «Зулфиқоров масаласи» қўйиладиган колхозчиларнинг умумий мажлисини жуда яхши тайёрлашни кўзламоқда эди.

Қаландаров унинг таклифларига кўнди.

XVI

Саида Қаландаровнинг кабинетидан вақти чоғ бўлиб чиқди, ҳужрасига келиб, кечгача ўша мажлисини тайёрлаш, ўтказиш режасини тузди.

Кун ботар олдида ваъдасига мувофиқ Козимбек келди. Қаландаров уни ҳамшира тургани ҳолда биркасални районга элтиб қўйишга мажбур қилибди, шуни айтиб, кечикканӣ учун Саидадан узр сўради.

— Қани дорингиз? — деди Саида.

— Дори тайёр. Мен дарвозанинг олдида кутаман, қалинроқ кийиниб чиқинг, — деди Козимбек ва чиқиб кетди.

Саида «амбулаторияга олиб борса керак» деб ўйлади-ю; желеткасини елкасига ташлаб чиқиб борди. Бофнинг дарвозаси олдида Козимбек оқ от миниб, Саидани тавбасига таянтирган ўша кўк тойини жилювлашиб тураг эди. Саида уни кўриб: «Вой ўлсин!..» деб юборди ва шундоқ бўлса ҳам тойини дадил минди.

Маълум бўлишича, Козимбек ҳеч қандай дори бермоқчи эмас, Саидани отга ўргатмоқчи, пишитмоқчи ёкан. Қишлоқдан чиқилгандан кейин йўл бу ёқда қолиб, паст-баланд жойлардан юришди, зовурлар, ариқлардан ўтишди. Саида энди кўк тойини баҳузур енгиб бораётган бўлса ҳам, йўл оғирлигидан бир оз терлади, вужудидаги оғриқ шу тер билан чиқиб кетаётгандай бўлди. Козимбек бундан хабардор бўлиб, текис йўлга бошлади.

Қош қорайди. Осмоннинг бир чеккасида ранги ўчиб, уволгиниа бўлиб турган ой нурга тўлди, чўлни босиб келаётган қордниликини зовурларга, пастқамликларга, дараҳтларнинг остига суриб ташлади.

Саида Қаландаровнинг нуқсонларидан, феъл-атво-

ридан хабардор ва бўлажак мажлисдан кузатилган мақсадни жуда тез тушунириш мумкин бўлган Козимбекни шу ишга тортишни кўзлаб сўз очмоқчи эди, Козимбек сира навбат бермади: индамасликда ном чиқарган бу йигит нима бўлиб жаги очилиб кетди-ю, аввал ҳар куни бир-бир ярим соат отлиқ юришнинг фойдаси, ундан кейин ҳар хил, жумладан, меъда-ичакка салликлари, буларнинг тури, аломатлари тўгрисида гапирди, ниҳоят анатомиядан сўз очди:

— Уқиб юрганимиизда, ориқ ўликларни яхши кўрар эдим, маза: формалинга солиб қўйсангиз, майиздай бўлади, шундоқ терисини кўтарсангиз бутун механизм қўрина қолади, — деди ва бунинг бутун тафсилотини сўзлаб кетди.

«Куриб кетсин! — деди Саида ичидা. — Менга нима кераги бор!..»

Шу билан саёҳат ва суҳбат тамом бўлди.

Саида эртасига жуда енгил турди. Мушаклари ҳануз оғриса ҳам, бу оғриқ лоҳас қилиб тўшакка тортадиган оғриқ эмас, аксинча, ҳаракат қилишга хоҳиш туғдирадиган, кишини ғайратга соладиган алланечук ёқимли оғриқ эди. Буни эшитиб Козимбек муолажаси фойда берганига хурсанд бўлди: «Сеанс тугагани йўқ, кечқурун давом эттирамиз», деди.

Саида куни бўйи мажлисга тайёрлик юзасидан мўлжалидаги одамлар билан гаплашиш, ҳозир диққат марказида бўлган катта масалалардан тортиб, кундалик икир-чикиргача уларнинг муҳокамасига ташлаш, шу йўл билан уларда фикр-муҳокама ўйғотишга ҳаракат қилиш, булардан дурустроқларини мажлисга тайёрлик ишига тортиб, тайинли вазифалар топшириш билан машгул бўлди; кечқурун эса ёзги кинотеатр қуриш масаласини кўтариб чиққан ва шу ташаббусни ўз зими масига олган бир гўруҳ комсомоллар билан кенгаш ўtkазди. Кенгаш тугаб, одамлар тарқалаётган пайтда Саида дёразадан Козимбекни кўриб қолди. Козимбек, куидузи чиндан айтган экан, отланиб яна ўша кўк тойни етаклаб дарвозага томон ўтиб кетди. Саиданинг кўнглидан лип этиб бир гап ўтди: «Кечча кечқурун икковимиз дала айландик, тўғри йўл қолиб, аллақаерлардан юрдик. Буни, албатта, одамлар кўргандир. Бугун ҳам шунаقا қилсак, ҳеч кимнинг кўнглига гап келмасмикин?»

Саиданинг касали-ю Қозимбекнинг муолажасидан бехабар одамнинг кўнглига, албатта, шундай гап келиши мумкин эди, лекин Саида шундай хаёлга боргани учун ўзини хўп уришди, худди ўзига зағда қилгандай, эшикларни шарт-шарт қулфлаб, дарвоза олдига чиқди. Дарвоза олдида бояги кенгащдан чикқан қиз-жуонларнинг деярли ҳаммаси Қозимбекни қуршаб, баъзилари сўзлашиб, баъзилар кўк тойни ҳавас билан томоша қилиб турар эди. Буларни кўриб Саиданинг юраги шув этди ва назарида, ҳозир иккови отлиқ жўнайдиган бўлса бу ерда турган ёшлиарнинг бири мийифида кулиб, бири ерга қараб, бири бошқасини туртиб: «Кечакаллари чала қолган эканми», дейдиганга ўхшади. Саида аччиғи келиб, худди шундоқ эмаслигини, шундоқ бўлган тақдирда ҳам, бунақа гапларни назар-писанд қилмаслигини кимгадир исбот қилмоқчи бўлгандай, тикка бориб тизгинни Қозимбекнинг қўлидан олди, узангига оёқ қўйиши билан ўйноқлаб кетган тойга ирғиб миндида, юганни икки-уч силтаб, гижинглатди.

Жўнашди. Қозимбек бу сафар ёлғиз оёқ йўлдан канал бўйига бошлади. Ҳадемай канал бўйига чиқиб, кенг қирғоқдан юқорига қараб кетишди. Баланд қирғоқдан шом қоронғиси аста-секин қуюқлашаётган қишлоқ, ботиб бораётган қуёш катта гулхан ёққан уфқ кўриниб турар эди. Саида, худди Қозимбек яна меъданичак касалликлари ва ўликлар тўғрисида гап бошлаб қўйиб, сўз навбати бермаслигидан хавотир олгандай, от ва йўл гапиришга имконият берниши биланоқ мақсаддан бир оз чекиниброқ бўлса ҳам сўз бошлади.

— Эшон ака дуторга хийла чапдаст эканлар, товушлари паст бўлса ҳам шираликкина... Шу кишини миллий музика тўғарагига раҳбар қилгани дадангиз унармикинлар?

Қозимбек отини бир оз қистаб тойга ёндашди. Ёнига от келгандан кейин той ҳам бир маромда қадам ташлай бошлади. Қозимбек Саиданинг саволига анчадан кейин жавоб берди.

— Эшонни тўғаракка раҳбар қилгандан кўра, колхоздан ҳайдаган маъқулроқ.

Саида унга ялт этиб қаради.

— Нега? Қайнатангиз... Бўлажак қайнатангиз ҳақида ҳозирдан шунақа десангиз...

— Бу нарса аям билан Қифоятхон опа бичиб-тиккан гаплар. Эшоннинг хом хаёли, Манзурхон менга

тегмоқчи эмас, мен уни олмоқчи эмасман. Тўғри, бир-бirimizni жуда дўст тутамиз, чунки бирга ўсганмиз, бир мактабда ўқиганмиз, бир кўчада ўйнаганмиз. Орамизда ҳеч қачон муҳаббатга доир бир нарса бўлган эмас. Хайрият, муҳаббат бўлмагани, бўлганда, бу муҳаббатнинг охиривой бўлар эди. Мен врачман, шу йўлдан кетаман. Манзурахон балерина бўлгани ўқияпти, умрни шу санъатга бағишилайди ва тўғри қилади, чунки бир ўқитувчисининг айтишига қараганда, буна-қа талантлар кам учрар экан. Ҳозирнинг ўзида унинг донғи Москвагача кетган. Мен қишлоқда ишлагим келади. Болалигимдан шуни орзу қиласман. Мана, кўрдингизми, икковимиз икки йўлдан икки орзуни кўзлаб борайтибмиз. Агар орамизда муҳаббат бўлса, бир-бири-мизнинг оёғимизга олтин кишан бўлар эдик. Кишан олтин бўлса ҳам, ҳар қалай, кишан!

Саида Козимбек билан бу мавзуда гаплашишни лозим кўрмагани ва шу билан бирга, мавзуни муддаога яқинлатиш учун:

— Мен Эшонни биринчи кўрганимда, хушламаган эдим... — деди.

— Жуда тўғри пайқабсиз, — деди Козимбек. — Эшон тўғрисида мен сизга бир ҳодисани айтиб берай. Унинг қандоқ маҳлуқ эканини шундан қиёс қила беринг. Үрушнинг таги кўриниб қолган кунлар эди, бир куни қарасам, Эшоннинг ияги бурнига тегиб қолибди; суриштириб билсам, кимдир: «Уруш яна чўзилар эмиш, етти яшардан етмиш яшаргача ҳамма эркак зоти аскарликка олниар эмиш», деб Эшоннинг кўнглига ғулғула солибди. Эшон аскарликдан қолиш учун бир ҳафтанинг ичидаги бисотидаги йигирма олти тишининг ҳаммасини сугуртириб ташлабди.

Саида ҳайрон бўлди.

— От эканми тишига қараб олади! — деди. — Мен илгари дадангиз билан Эшон орасидаги муносабатга бир чеккаси қудалик деб қарап эдим, модомики ундоқ экан, модомики Эшон шундай одам экан...

Козимбек унинг сўзини оғзидан олди:

— Даданг нима учун Эшонни ўзига бунчалик яқин тутади демоқчисиз-да?

— Баракалла!. Эҳтимол, Эшоннинг ашуласи, дутори, қизиқчилиги...

— Йў-ўқ! — деди Козимбек. — Бунинг сири бош-

қада. Дадам чала савод! Дадам шу айбини Эшон билан ёлади! Бундан ташқари, чала савод киши ўзидан паст, нима деса «ҳикмат» деб туратидан одамлар билан улфатчилик қилишга мойилроқ бўлади-ку! Шунда чала савод эканининг дардини тортмайди-да! Мана шунинг учун Эшон дадамнинг гўшти билан териси орасига кириб олган. Дадам қанчалик пишиқ, қанчалик тадбирли одам бўлса ҳам, баъзан унинг таъсирига берилади.

Саида суюниб кетди.

— Билар экансиз, жуда якши билар экансиз, Козимбек! Мана шуни Арслонбек акамга уқтирасак, уқтира олсак, марра бизники. Тўғрисини айтсам, дадангизга уқтиришимиз жуда зарур бўлган гаплар яна бор, яна топилади.

Саида умумий аҳволни, Зулфиқоров иши баҳонаси билан очилиши зарур бўлган иллатларни муфассал сўзлаб берди ва ўша мажлисни тайёрлашда, ўтказишида Козимбекнинг ёрдамига муҳтоҷ эканини писандагилди. Козимбек партия ташкилотига қўлидан келган ёрдамни беришга тайёр эканини билдириди.

— Бизнинг вазифа, —деди Саида — колхоз ҳаётида одамлар қўнишиб қолган ёки ноиложликдан кўз юмган ҳамма иллатларга халқнинг диққатини тортиш, бу иллатларнинг сабабини, натижасини эл кўзига кўрсатиш, одамларда фикр уйғотиш, уларни бу иллатларга қарши курашга йўллаш. Мажлис мана шу курашнинг боши бўлиши керак!

Булар канални ёқалаб бориб кўприкка етганда, ойдинда суюқ олтиндай оқаётган канал, ундан нари шаффоф қоронғилик қоплаб ётган паҳтазор, узоқдаги паст-баланд дараҳтлар манзарасига маҳлиё бўлиб туриб қолишиди. Орадан бирмучча вақт ўтга, каналнинг у ёғидаги илонг-билоңг йўлда узоқда автомобиль чироғи кўринди. Чироқ ўнгга қайрилиб ғойиб бўлди-ю, ҳаял ўтмай яқинроқдан кўзни қамаштирадиган ёғду сочиб чиқди ва босинқи мотор товуши эшишилди. Саида боя «Козимбек билан отланиб кётсам, ҳеч кимнинг кўнглига гап келмасмикин» деган хаёлга боргани учун ўзини нақадар уришган бўлса ҳам, ҳозир бесаранжом бўлиб қолди.

— Юринг, Козимбек, кета-қолайлик! — деди ва тойнинг бошини орқага қайриб, юганини бир-икки силкиди. Той йўрғалаб кетди.

Козимбек Сайданинг тўсатдан жўнаб, қолганига тушишунолмай, отини йўрттириди.

Иккови қишлоққа бирин-кетин кириб келди. Саида каттакон толнинг соясида отдан тушди, тор кўча билан ҳужрасига бормоқчи эканини айтиб, Козимбек билан хайрлашди.

Козимбек тойни етаклаб, алланечук бир куйни хиргойи қилиб, отхонага қараб кетди.

XVII

Партбюро коммунистлар, актив комсомоллар ва партиясиз активлар кўмагида мажлисга тайёрлик ишини нақадар эҳтиёткорлик билан олиб бораётган бўлса ҳам, ҳалқ орасида вужудга келаётган уйғониш натижаси бўлиб, Қаландаровни гоҳ ҳайратга соладиган, гоҳ дарғазаб қиласидиган ҳодисалар юз бера бошлади.

Бир куни партбюро аъзоси сифатида Ҳмида ҳар хил сабаб билан ҳеч қаерда ишламайдиган хотин-халажни йиғиб, уларнинг ҳол-аҳволини, талаб ва эҳтиёжларини, ишлаш имкониятларини билмоқчи бўлди. Хотинларнинг бир қисми ўзи кўзлаб юрган ёки кучи етадиган соҳада ишлашга хоҳиш билдириди. Ҳеч қачон ва ҳеч қандай мажлисга қатнамайдиган Кифоятхон иттифоқо шу мажлисга келган экан, ишлашга хоҳиш билдирган хотинлардан бири сўзга чиқиб: «Ўл бу кунингдан! Токайгача раисга малайлик қилиб, боғчада болаларнинг ризқини ейсан!» дебди. Зулфиқоровни хотини уйидан ҳайдаб юборибди ва Қаландаровнинг номини айтмаган бўлса ҳам, «суянган тоғи» шаънига қанча байтуғазаллар айтиби. Бухгалтерия ходимларидан бирининг колхозчилар ҳақига хиёнат қилаётганилиги тўғрисида гап ўрмалаб қолди, бу ходим ўтган йил кимгадир меҳнат кунини ортиқ ёзиб, даромадни «арра» қилган эмиш. Қаландаров бир куни самоварда кариллаб, ўзини доно ва бир агитаторни нодонга чиқариш учун: «Биласанми, нахтадан нималар бўлади?» деган экан, агитатор уни юз-хотир қиласдан: «Мен-ку, буни биламан, лекин сизнинг темирдан, нефтдан, кўмирдан нималар бўлишинни билишингизга гумоним бор», деб раисни кўпчилик ичидаги ўсал қилибди.

Одамлар нечукдир шу тахлитда бетга чопар, андипасиз бўлиб кетаётганини Қаландаров мана шундай

ўз кўзи билан кўриб, орқаворотдан эшитиб, лекин бирорвга бир нима демай, ҳаммасини ичига солиб юрган эди, бир куни ёрилди.

Уша куни кечқурун Саида ўз кабинетида сиёсий тў-
гарак машғулотини ўтказди. Одамлар тарқалгандан
кейин бошқа группада ўқийдиган бир қиз кириб кел-
ди-ю, бидирлаб, Меҳрининг ўқишга юборилганлигига
«колхоздаги ҳамма қизлар» номидан қаттиқ норозилик
билдириди. Бунинг устига нима бўлиб Қаландаров ки-
риб қолди. Қиз унинг ҳурматига ўрнидан турди, лекин
гапни давом эттирди:

— Жиноят қилган жазо тортади-да, наҳот мукофот
олса! — деди қизлардан бири.

— Кўзингиз кўргани Меҳри бўлибди-да, колхозда
бошқа одам қуриб кетган экан-да!

Саида қизга ётиғи билан гап уқтира бошлаган эди,
Қаландаров тутақиб кетди.

— Ҳой, менга қара, қаерда катта бўлгансан? Адаб-
одобни биласанми?

— Нима қилдим, беодобчилик қилиб?

Қаландаров унга бир ўқрайди.

— Яна нима қилмоқчи эдинг? Секретарь билан шу-
нақа гаплашадими, киши! Бу ерда мен ўтирибман...

Қиз сўз қайтармоқчи бўлган эди, Қаландаров бақи-
риб берди, шундай бақирдики, Саида ўнгайсизланиб
кетди. Қиз зарда қилиб чиқиб кетди. Унинг бу алфозда
чиқиб кетиши Қаландаровни яна ҳам ғазабга келтир-
ди. У секретарни беодоб хуружидан ҳимоя қилган бў-
либ, кўнглига туғиб юрган гапини гапириб олди.

— Айб ўзингизда! — деди Саидага қўлини бигиз қи-
либ, — одамлар билан аймоқи бўлиб катталарни бетга
чопар, беандиша, ёшларни шашшак қилиб қўйдингиз!
Бунақа фуқаропарварликдан ишга фойда йўқ! Ҳар ким
ўз иззатида туриши керак!

Қаландаров фуқаропарварлик ҳақидаги гапни пи-
санда қилиб айтди. Саида бунинг замирида нима ёт-
ганини, ҳозир бу ҳақда мунозара қилса, Қаландаров ўз
нуқтай назарини исбот қилишга тиришиб, жанжал чи-
қаришини, натижада, бу ботқоққа яна ҳам чуқурроқ
ботишини билиб тургани учун сўзни қизнинг «беодобчи-
лиги» доирасидан чиқармасликка тиришди.

— Бирор музомалани билади, — деди Саида ниҳоят-
да совуққонлик билан, — бирор билмайди; бирор гапни
ёғлаб гапиради, бирор тиканак боғлаб гапиради... шу

нинг учун иш билан келган одам гапни қай тарзда га-
пирганига эмас, нима деганига қаралса, дуруст бўлар...

Қаландаровга қизнинг шашаклигидан ҳам кўра,
Саиданинг бу гали ошиб тушди.

— Мана шунаقا қилиб халқни бузасиз-да! Ҳамма
тепангизга чиқиб кетяпти, индамайсиз! Иш билан кел-
гани эмиш! Нима иш билан келибди?

Саида жилмайди.

— Назаримда бизни танқид қилгани келибди.

— Нима, Мехрини ўқишга юбориб хато қилибмизми?

— Йўқ, бу тўғрида қиз хато қиляпти. Биз буни ту-
шунтиришимиз керак эди. Менга маъқул бўлган томо-
ни бошқа... Муштдай қиз бизнинг ишимизга аралашяп-
ти. Кўзига хато кўринган нарса тўғрисида тортинмай
галирятти...

Қаландаровнинг аччиғи келди.

— Танқид шунаقا бўлар эмишми? «Кўзингиз кўрга-
ни Мехри бўлибди-да», «колхозда Мехридан бошқа
одам қуриб кетибдими!..» Менга шунаقا десин, кўкраги-
га тizzamни тираб тилини сугуриб олай!

Танқид деганда раиснинг оғзидан чиққан бу гапдан
Саида ташвишга тушган бўлса ҳам, қаҳ-қаҳ уриб кулди.

— Кўшниларнинг олдида тоза шарманда қилас
экансиз!..

Қаландаров Саиданинг олдига нима учун кирганини
унутиб, чиқиб кетмоқчи бўлган ерида тўхтади.

— Нега? Қанақа кўшини?

— «Социализм» колхозидан келадиган ўзаро тек-
шириш бригадаси аъзолари камчилигимизни топиб тан-
қид қилишса, ҳар бирининг кўкрагига тizzamizни ти-
раб «тилингни чиқар» деймизми?

Бу гап Қаландаровнинг жон-жонидан ўтиб кетди.

— Мунча ҳам заҳар бўлмасангиз! — деди чакка
томири чиқиб.

Саида кулиб юбормаслик учун билагини қаттиқ чим-
чилаб, лабини тишлади. Қаландаров бир оздан кейин
сўради:

— Бригада келар эмишми? Биз бригада юборгани-
миз йўқ-ку? — деди ва Саидадан жавоб кутмай жаҳл
билан мўйловини бурар экан: — Келса келаверсин. Мен
Назаровга ҳеч қачон ютқизган эмасман! — деди.

«Бўстон» қаторасига бир неча йилдан бери «Социа-
лизм» билан мусобақалашади, ҳақиқатда ҳам «Социа-
лизм»ни ютса ютганки, унга ютқизган эмас. Лекин ўза-
ро текшириш ўtkazilganda ҳам, мусобақа якунланган-

да ҳам ҳамма эътибор хўжалик масалаларига берилиб, шартноманинг бошқа моддалари фақат хўжа, кўрсин учунтина тилга олинар эди. Саида буни яхши билар эди.

— Хўжалик ишларидан кўнглим тўқ, — деди Саида.

— Ҳатто шундай аҳволда бўлган ғўзани ҳам кўтариб олдик. Лекин маданий-майиший соҳадаги ишларимиз оқсайди.

— Масалан? — деди Қаландаров, гарчи Саида нималарни кўзда тутаётганини ўзи билса ҳам:

— Масалан... уй-жой қурилишини олайлик. Бу йил йигирмата уй қуришимиз керак. Йилнинг ярми ўтиб кетди, энди бешта уй битди. Ҳа, айтгандай, «Социализм» правлениеси ғалати бир масалани муҳокама қилибди: «Одам боласи қаерда, қандай шароитда туғилаётиди, қаерда ва кимларнинг қўлида қандай тарбия кўраётиди!» Жуда ҳайрон қолдим! Бу ҳазил гап эмас! Правлениёда шундай масала муҳокама қилиниши ҳазил гап эмас!

— Бу Назаровдан чиққан ақл эмас, — деди Қаландаров, — ким айтди сизга?

— Қайси куни «Социализм»га борган эдим, партия ташкилотининг секретари билан гаплашиб қолдим. Ўша айтди.

Қаландаров хавотирга тушгандай шошиб:

— Нима иш билан борган эдингиз?

— Шундай... кечки пайт отланиб... Ўзимни отга ўргатаётиман. Кўк той ҳозир менга жуда ўрганиб, ипакдай бўлиб қолди.

Қаландаров Саидадан бир тарсаки егандай дами ичига тушиб кетди. Унинг «Социализм»га борганлиги, секретарь билан гаплашганлиги, шу ҳафта ичи ўзаро текшириш бригадаси қелиши кўнглида кўп шубҳалар, гумонлар, тахминлар туғдирган бўлса ҳам, ҳеч нарса демади, ҳолатини билдирамаслик учун Саидага бир-икки савол берган бўлди-ю, нимага кирганини буткул унтиб, чиқиб кетди. Саида буларнинг ҳаммасини сезди, лекин сезганини Қаландаровга билдирамади.

«Социализм»дан ўзаро текшириш бригадаси роса тўққиз кун деганда келди.

Қаландаров бригада қачон келишини Назаровдан аниқ билиб, бир ҳафта давомида ўзи югуриб, одамларни югуртириб, иложи бор тайёргарликни кўрди. Козимбекни куни-туни югуртириб, туғруқхонанинг кам-кетигини тўғрилади. Қифоятхон ҳаммомга кассир ва ҳам-

мом қошидаги сартарошхонага уста ёрдамчиси этиб тайинланди. Ҳуринисо ўз вазифасининг ижросига киришиб, бир неча кун давомида боғча ҳовлисида лапанглаб, у уйдан бу уйга кириб, семизлигидан нолиб, боғчани шу аҳволга солган Қифоятхонни қарғаб, тўқ пашшалар қорайтириб юборган деворларни оқлатди; шифтларни, мебелларни арттириди, ҳовлини тозалатди, бебош бўлиб кетган болаларни адаб-одобга ўргатди... Клубни безатиш, ҳали расмий суратда ташкил топмаган миллий музика, мотор, радио, агротехника, фототўгаракларини ускуналаш учун пул берилди. Зарур бўлиб қолган вақтда тегирмон юргизиб, мана шунаقا лозимомад чоқларида чироқ ёқадиган «электростанция» механизгининг «кўтаролмайди» деб дод дейишига қарамай, Қаландаров идорага, сада атрофига, чойхона ва кўчага яна бирмунча лампочкалар қўйдирди; бригада келган кундан бошлаб, то кетгунча станцияни юргизиб туриш, чироқларни липиллатмаслик, лампочкаларнинг симёгочда помидордай қизариб туришига йўл қўймасликни буюрди. Эртасига, бригада келадиган куни кечқурун идора хизматчиларидан кимда батареяли радиоприёмник бўлса, ҳаммаси сафарбар қилиниб, идора йўлагига, кўча томондаги болохона айвонига, ҳаммом ва унинг устидаги меҳмонхонага, чойхонага, гараж ҳовлиси ва бошқа жойларга ўрнатилди. Бригада келган куни бу приёмниклар эрта саҳардан ярим кечагача қулоқларни қоматга келтириб турди.

Бригада колхознинг хўжалик ва маданий юмушини уч кун текширди. Учинчи куни кечқурун умумий мажлис чақирилди.

Бригада «Ёўстон»нинг экин-тикинидан унчалик нуқсоч топмади, аксинча, кўп бригадалардаги паҳта парваришига юксак баҳо берилди. Гап шу ҳақда бораётганда шолдай мўйловини тез-тез бураб, керилиб, ўтирган Қаландаров фермалардаги камчиликлар айтилганда бошини қуий солиб, қўлига тушиб қолган қалам билан қофоз чиза кетди; маданият, маданий қурилиш соҳасидаги камчиликлар тўғрисида қизиқ-қизиқ фактлар очилиб, халойиқ гур-гур кулганда эса қизариб, терлаб ўтирган ерида ярим газ чўккандай бўлди.

Шу хилда кулгиға сабаб бўлган фактлардан бирин радио эди. Бригада аъзоларидан бири ҳар қаерда ўрнатилган батареяли приёмникларга эътибор қилган экан. Шу одам «колхозни бу хилда радиолаштириш қимматга тушмайдими?» деган гапни ўртага ташлади

Шунда орқа қаторда ўтирган ёш, шўх бир товуш: «Танини тортманд, ҳаммаси орият, сизлар кетгандан кеини эгалари олиб кетади», деди. Қийқириқ, чапак бўлиб кетди. Қаландаров бу «ҳоин» ким эканини ҳафчанд билгиси келса ҳам, ўша томонга қарагани бошини кўтаролмас эди.

Мажлиснинг охирида Қаландаров сўз олди. У минбарга чиққасидан кейин яна ҳам қизариб, кўзлари мильтиллаб, аввал залга, кейин президиумга қаради. Саида столга тирсакланиб, иккала қўли билан бошини ушлаб ўтирган эди. Қаландаровнинг кўзи кўзига тушиши билан икки марта тилини кўрсатди. Қаландаров шу қадар ҳаяжонда, шу қадар паришон бўлишига қарамай, Саиданинг бу ишорасини дарров тушунди, Саида «танқидчиларнинг тилини суғуриб олишга урина кўрма» демоқчи эди.

Қаландаров, ҳақиқатан, танқидчиларнинг бошини қашлаб туриб, қорнига муштламоқчи, ҳатто, «яқинда биз ҳам «Социализм»га бригада юборамиз, ўшанда гаплашамиз» демоқчи эди, Саиданинг ишорасидан кейин бу ниятидан қайтди, шу билан бирга, гапини йўқотиб қўйди; минбарда хийла туриб қолганидан кейин сўзини мусобақадошларга раҳмат билан бошлаб, раҳмат билан тугатди. Саида ниҳоятда хурсанд бўлиб бошлаб берган чапак узоқ давом этди.

Шундан кейин Саида Қаландаровни танқидга хийла эти ўлган ҳисоблаб, кўзлаган мажлисини яқин кунларда ўтказиш мумкин деган қарорга келди. Ростдан ҳам, танқидга Қаландаровнинг эти хийла ўлган, бундан бирмунча вақт бурун уни бирор шунчалик танқид қиласа, ҳақиқатан, «тиззасини кўкрагига қўйиб, тилини суғуриб олишга» уринар эди.

XVIII

Партбюро Зулфиқоров иши юзасидан тузилган комиссиянинг раиси Қаландаровнинг информациясини, комиссия чиқарган хулосани эшишиб, муҳокама қилиб, Зулфиқоровни партия сафидан чиқарди, шу билан бирга, хотин-қизларга муносабатда ўтмиш сарқитлари ҳануз юз бериб, кўзбўямачилик Зулфиқоров ишидагидек жиной тусда бўлмаса ҳам, ҳар нечук, содир бўлиб туришини таъкидлади ва коммунистларни бу иллатларга қарши омонсиз курашга чақириди.

Икки кундан кейин бўлган ёпиқ партия мажлиси бю-

ронинг қарорини бир оғиздан тасдиқлади. Шу билан бирга коммунистлар Зулфиқоров номи билан юзага қалқиб чиққан бу иллатларга чуқурроқ қўй солишиди. Коммунистлардан бири бундан бирмунча вақт бурун клубда хотин-қизлар учун уюштирилган лекциядан кейин бўлган гаплар ҳақида сўзлаб, Саидани танқид қилди:

— Ўшанда «нима учун бизнинг колхозда ҳали ҳам хотин-халажга бир кўз билан қаралади-ю, эркакларга бешқа кўз билан қаралади» деган савол тушганда сиз, ўртоқ Алиева: «Мен бу саволга дабдурустдан жавоб беролмайман, вақт-соати билан жавоб топамиз» деган экансиз. Қани жавоб топганингиз? Бу кўпдан бери жавобга маҳтал бўлиб ётган савол эди-ку. Агар шу саволга илгарироқ жавоб топилса, партия ташкилотимиз, правлениемиз шунга қараб иш тутса, эҳтимол, Зулфиқоров ҳам қадамини билиб босар эди, Мехри ҳам унинг изидан юрмас эди. Яна бир мисол: сиз, ўртоқ Алиева, ўзини салқинга урган бир қанча эркакларнинг ўрнига хотин-қизлардан қўйиш масаласини кўтарган эдингиз, нима учун шу масалани охирига етказмадингиз? Бунга ким, кимлар монелик қилди?

Партбюро билан правление бу масала билан мутта- сил машғул бўлса ҳам, бунақа ишларни дарров қилиб бўлмас эди. Шунинг учун бу ҳақда ҳозир таъна қилиш эртароқ бўлса-да, потиқ масалани тўғри ва кескин қўйгани учун Саида хурсанд бўлди-ю, танқидга тан берганини кўрсатиш мақсадида бошини қуйи солиб ўтириди; ўзини шундай тутиши, назарида, бир жиҳатдан, коммунистларнинг сўзлашга рағбатини келтирса, иккичидан, дам-бадам луқма ташлаб, бўлар-бўлмасга бетоқат бўлиб ўтирган Қаландаровга ибрат бўлиши керак эди. Бироқ унинг иккинчи мўлжали тўғри чиқмади. Сўзга чиққан коммунистлар хотин-қизлар масаласида партбюрони, айрим коммунистларни, Саидани танқид қилганда, ҳар нечук, гапга қулоқ solaётган Қаландаров, танқиднинг тифи ўзига қаратила бошлагандаги жizzакилик қила бошлади. У, авзойидан сўзга чиқиб ҳамма ёқни чапа-растага қилиб ташлайдиган, мажлиснинг салмоғига, салобатига путур етказадиганга ўхшаб қолди. Шунинг учун Саида музокаранинг охирини кутиб ўтирмасдан сўз олди:

— Биз ҳозир муҳокама қилаётган иллатларни Зулфиқоров ундириб, Зулфиқоров ўстиргани йўқ! — деди Саида. — Бу иллатларнинг чуқур илдизлари ўзимизда бўлган, қай сабаб билан бўлсин, колхозимизда вужудга

қолиб қолган «об-ҳаво шароити» уни кўкартирган, ўстирган, айрим ҳолларда ғовлатиб юборгани. Биз ҳозир бу иллатларнинг ғовлаб кетган жойини кўриб турибмиз. Бу «об-ҳаво шароити» бир томондан иллатни кўкартирган, ўстирган бўлса, иккинчи томондан одамларни шу иллатларга кўниктирган, буларни пайқамайдиган қилиб қўйган. Ҳаммадан мана шу ёмон!

«Колхозда об-ҳаво шароити» деган гап Қаландаровга тегиб кетди. Ўшовқин солиб юборди:

— Масаласини қўйиб ўтирибмиз-ку, қани кўникканимиз! Қани пайқамаганимиз!..

Саида унинг шундай дейишига маҳтал бўлиб тургандай дарров илиб олди:

— Аёлларга феодал муносабат фақат хотин устига хотин олиш, кўзбўямачилик, фақат пахта ўғирлаб план тўлдиришдан иборатми?

Мактаб директори Саиданинг фикрини қувватлади:

— Бундан ўн йил бурун мактабларга тортилган саксон уч қиздан бу йил ўнинчи классни фақат олти киши битирди, қолгани қани? Бу аҳволни ким пайқади? Пайқаш у ёқда турсин, ўқитувчиларнинг додига қулоқ өсадиган киши бўлмади! Бу феодал муносабатга кирмайдими?

Коммунистлардан яна бирни луқма ташлади:

— «Социализм»дан бригада келиши олдида орият — приёмниклар билан колхозни радиолаштирганимиз кўзбўямачиликка кирмайдими?

Қаландаров бир нима деб дўнфиллаб ерга қаради, бурнининг учи тердан йилтиради.

Одамлар Саидага мана шунаقا луқмалар ташлаб, саволлар бериб, сўзга чиқиб, мажлисда шундай руҳ ҳукм сурдики, Қаландаров, савлат-салобати, обрўйн аста-секин нураётгандай бўлиб, гапириш ва бирон фикрни ўтказишдан кўра, мажлисни тезроқ тугатишини хоҳлаб қолди.

Унинг кутганига қарши, ўзи раислик қилганига қарамай, правление мажлиси ҳам худди шу руҳда ўтди. Йилгарилар ҳар восита билан мажлисни босиб, одамларни оғзига қаратиб келган Қаландаров энди, худди тепасида улуғ бир одам тургандай салобатини йўқотиб қўйди. У ўзини ўнглаб олиш учун нима деса, нима қиласа, ҳаммаси акс натижа берар эди:

Правление мажлиси ниҳоясига етай деб қолганда, Қаландаров нима бўлса ҳам бирон фикрни ўтказишга қасд қилиб қолди: сўзга чиққанларнинг ҳаммаси бир

издан Зулфиқоровни бригадирликдан олиб, колхозди көтмөнчи қилиб қолдирилсин, деб турганда Қаландаровни колхоздан бетүхтов ҳайдашни таклиф қилди иш шу таклифида түриб олди. Бу ҳол ҳаммани ташвишга сочыб қўйди: Қаландаров ўз фикрида қолганлигини протоколда қайд этилишини талаб қиласа-ю, масала шу кўйича умумий мажлисга олиб чиқилса, бунинг оқибати нима бўлади? Бунинг оқибати нима бўлишини ҳамма билаб турар эди: биринчидан, раис билан бутун правление аъзолари фрасидаги келишмовчилик халқни ҳайратга ва паришонликка солади, Қаландаровни хушламайдиган одамлар бундан фойдаланиб, шу мажлиснинг ўзида ҳар хил гаплар тарқатади; иккинчидан, мажлисда, турган гап, Қаландаровнинг фикрини ёқладиган, очиқ ёқламаган тақдирда ҳам, унга хушомадгўйлик қилиб чапак чаладиган одамлар топилади, унда тортишув бошланади-ю, халқнинг диққати асосий масаладан четга тортилади; учинчидан, Қаландаровнинг таклифи, шубҳасиз, ўтмайди, унда раиснинг обрўйи тушиди.

Умиди иккинчи марта сўз олди:

— Арслонбек ака, — деди толиққан товуш билан, — сиз бу масалада кўпчиликнинг раъйигагина эмас, ҳатто ўз фикрингизга қарши чиқаётисиз. Ҳаммомнинг гўлахига бир жиннини қўйганингизда нима деган эдингиз? Шу гапингизни Сайдахон айтиб берганда кўзларимга ёш келган эди... Ушанда «одамнинг чиқити бўлмайди» деган экансиз!.. Энди нега бунақа деб ўтирибсиз?..

Қаландаров узоқ сукут қилди, сўнгра мулойим, кўпчиликнинг фикрига қўшилишини кўрсатадиган бир тарзда сўз бошлади-ю, лекин охирига бориб қизишиб кетди айниди:

— Мен ҳалол одамни колхоздан ҳайдаш тўғрисида таклиф киргизаётганим йўқ, жиноятчи ҳайдалсин деяётисман! Ўзларинг иллат, иллат дейсизлар, ўша иллатларни йўқотиш учун шунаقا бир абллаҳни ҳайдамасак бешқаларга ибрат қиласақ, қуруқ гапдан нима чиқади. Мен шу фикрда қоламан, протоколнинг бир чеккасига ёзib қўйилсан!

Тамом! Бошқа гапга ўрин қолмади.

Шундан кейин правление аъзоларидан бири масалани янаги мажлисда кўриб ҳал қилиш учун очиқ қолдиришини таклиф қилди. Ҳамма шунга кўнди. Қаландаров тарҳашлик қиласади.

Одамлар тарқала бошлади. Қаландаров Сайдага

«сен қол» деб имо қилди ва кабинетдан ҳамма ғиқиб кетгандан кейин гоят ўпкаланган бир алфозда:

— Бу қандоқ бўлди, Саидахон! — деди. — Сен бюро составига кирмасанг ҳам ҳамма ишни мудом сен билан бамаслаҳат қиласиз деган эдингиз... Бу ёни қандоқ бўлди?

Саида жуда ҳайрон бўлиб сўради:

— Бюро қайси масалада сизнинг раъйингизга қарши иш қилди?

— Тўғри-ку, лекин... мана бу Зулфиқоров масаласини айтаман!

Саида талмовсиради:

— Зулфиқоровнинг партиядан чиқарилишига рози эмасмидингиз? Умумий мажлисда ҳеч нарса демадингиз, қўйл кўтартмадингиз-ку!

Қаландаровнинг юраги торлик қилди.

— Ие... Колхозда қолдириш масаласини айтаман!..

Саида чуқур таассуф билан жавоб берди:

— Колхозда қолдириш, қолдирмаслик масаласини правление ҳал қиласида-да. Партияро ҳал қилганда, албатта, сиз билан маслаҳатлашар эдик. Правлениенинг раиси ўзингиз...

Қаландаровнинг дами ичига тушиб кетди.

Кечқурун Саиданинг ҳужрасига Қозимбек келди. Қозимбек ҳеч қачон қоронги тушгандан кейин келмагани учун Саида Қаландаров ҳақида бирон гап топиб келдими, деган хаёлда хавотирга тушди-ю, дарров чўқи-лаб кўрди. Йўқ, хотиржамлик экан: Қаландаров мажлисдан касал одамдай инқиллаб, «бўри қариса итга кулги бўлади» деб жавраб келибди-ю, бир пиёла мусаллас ичиб ётибди. Қозимбек дадасининг бу кайфияти ва қилмишига чандон эътибор бермабди шекилли, шу гапни айтди-ю, Абу Али ибн Синонинг меъда касаллликлари тўғрисида айтганларидан сўз очди. Саида унинг содда ва беғуборлигидан ичиди кулиб, сўзига қулоқ солди.

XIX

Қаландаров бир пиёла мусаллас ичиб ётганича кечаси соат ўн иккidan ўтганда телефон қўнғироғидан уйғонди. Райижроқўм раиси учининг эртага соат ўн бирда бир келиб кетишини сўрар эди.

Ижроқўм раиси ҳеч қачон бунаقا бемаҳалда телефон қилмагани, бунинг устига, нима масалада чақира-

ётганини айтмагани учун Қаландаров кўнгли хижил бўлди-ю, эртасига эртароқ етиб борди. Қабулхонада яна бир қанча раислар гурунглашиб ўтиришар эди.

Қаландаровнинг эски ошналаридан бири унинг олдинга келиб, дабдурустдан:

— Секретаринг сени миниб олипти деб эшидим, ростми? — деб тегишиди.

Бу гап ҳазил тариқасида айтилган бўлса ҳам, Қаландаровнинг жон-пони чиқиб кетди:

— Бу гапни сенга қайси эшак айтди! Мени минадиган одам боласи ҳали туғилган эмас. Секретарим аёл бўлса ҳам шу гапни сенга айтган одамнинг йигирматасига алишмайман. Айтиб қўй!

Роса соат ўн бирда раислар кабинетга таклиф қилинди. Райижроқўм раиси сўзни жуда қисқа қилди Районга ўн бир кишидан иборат ҳинд хотин-қизлари делегацияси келар экан. Делегация ҳозир Самарқандда бўлиб, индинга соат тўртда районга келиш эҳтимоли бор экан. Делегациянинг район бўйича маршрути ҳозир маълум бўлмаганидан, райижроқўм раиси меҳмонлар райондан чиқиб кетгунча колхоз раисларининг бирон ёқса кетиб қолмасликларини, колхозга меҳмонлар ташриф буюрган тақдирда ўзлари бош бўлиб кутиб олишларини илтимос қилди.

Қаландаров ҳеч қачон бунақа меҳмон кутмагани учун райижроқўм раиси бирон йўл-йўриқ кўрсатар деб ўйлаган эди, бироқ раис бундай қилмади. Ҳеч ким буни сўрамади ҳам.

Қаландаров бошқа юмушлар билан районда биринки соат айланиб қолди-ю, колхозга кун оққанда қайди. У саданинг тагига ўтириб, бир чойнак чой чақириди, Саидани сўрамоқчи эди, ўзи келинб қолди. Саида дарвоза олдида кўк тойдан тушиб, уни кимгадир берди-да, қўлидаги папкадан йўлакай бир қоғозни олиб, Қаландаровга томон келди. Қаландаров бу сафар нима бўлиб унга ўрнидан туриб кўл берди ва меҳмон тўғрисида оғиз очиши билан, Саида:

— Хабарим бор, — деди-да, бояги қоғозни узатди.

— Программа. Меҳмонлар колхозимизда неча кун туришини билмаймиз, шунинг учун программани эҳтиётдан уч кунлик туздик. Кечқурун правление аъзоларидан уч-тўрт кишини чақириб, ҳар кимга тайинли бир вазифа топширилса...

Қаландаров программага кўз югуртириди. Меҳмонлар уч кун давомида қачон, қайси соатда қаерда бўлиши,

ниманы билан шуғулланиши соатма-соат, минутма-минут кўрсатилган эди.

Қаландаров елкасидан бир тоғ тушгандай бўлиб, қувончи ичига сиғмаса ҳам, ўзини тутиб:

— Дуруст, дуруст! — деди. — Аёл тоифасидан бўлсангиз ҳам, дуруст чиқдингиз!..

Саида кулди.

— Ҳеч андиша қилмайсиз, одамга қаттиқ тегади ҳам демайсиз-а, Арслонбек ака!.. Аёл тоифасидан бўлсанг ҳам... Бу мақтаганингизми?

— Бўлганим шу! Нима эканимни чўқилаб, титкилаб билганингиздан кўра, ўзим айтиб турганим яхши эмасми? Нима қиласиз мени чистон қилиб!..

Қаландаров программани яна кўздан кечирар экан, уч жойда ўзининг номини кўриб кайфи учиб кетди: меҳмонларни кутиб олиш ва кузатишда қисқача нутқ сўзлаши, ўз уйидаги қабул маросимида эса қадаҳ кўтариши керак эди.

Қаландаров бошни қашлаб қолди.

— Ҳмм... мен гапиришим керак бўлармикин... Мен пахта тўғрисида гапирсан-у, бошқа майдага масалаларга бошқа одамларни тўғриласак...

Саида унинг аслида нима демоқчи эканини билиб, Ҳиндистон билан Совет Иттифоқи орасидаги дўстлик муносабати, бу йўлда қўйилган қадамлар ва буларнинг натижаларини қисқа сўзлаб берди. Қаландаров «бу гапларнинг ҳаммасини ўзим биламан» деган қиёфада ўтириб қулоқ солган бўлса ҳам, бўгиқ чеҳраси очилиб кетди; бундан ташқари, мусобақадош областга бориб келганидан кейин ҳисбот нутқини Эшонга ёздирганида, Саида тутиб олиб ўсал қилганини эслади-ю, шу хижолатликни ювиш, яъни нутқ ёзиш ўзининг ҳам қўлидан келишини исбот қилиш ниятида қаршилик кўрсатмади, лекин писанда қилиб қўйди:

— Мен, албатта, колхоз номидан гапираман. Шундоқ бўлгандан кейин мени айтадиган гапни кўплашиб пишиқтиришимиз керак.

— Ёзib ўқиб берасизми? — деди Саида норози қиёфада.

— Бир оз ёзамиз, чаласини оғзаки гапирамиз.

Саида ёзма гапни маъқул кўрмаганини ва шу билан бирга, бу ҳақда мунозара қилиб ўтиришни истамаганини кўрсатиш учун тўсатдан бошқа мавзуга кўчди.

— «Социализм»... олхозида Ҳиндистонга бориб кел-

ған бир хотин бор экан. Раъно Жўраева. Врач. Ўзи Бекободда ишлар экану, отпуска қилиб ота-онасининг олдига келган экан. Шу хотинни чақирсак, меҳмонларга хуш келади деган ўйда одам юборган эдим. Жўраева колхоз ҳаваскор созандалари, ўйинчи қизларини олиб кечқурун борарман дебди.

Қаландаров Назаров колхозидан созандалар, ўйинчи қизлар келишини хушламай дўнгиллади:

— Буларнинг ўрнига Тожихонни чақирсангиз ҳам бўлар эди. У ҳам ўйин билади.

— Уни ҳам айттирган эдим, касал экан, — деди Саида ва «Социализм»дан ўйинчи қизлар келишига Қаландаров гашлик қилаётганини кўриб, бу ҳақда бошқа ҳеч нарса демади, чунки гап айланса, «йўқ» деб туриб олиши, нозик пайтда ишкал чиқариши мумкин эди.

Кечқурун правление аъзоларидан бир қисми йигилди. Программа ўқилиб, муҳокама қилинди. Ҳар бир ишга мутасадди белгиланди. Қаландаров нутқ ёзиши керак бўлгани учун бошқа ишлардан ўзини озод қилида, одамлар тарқалгандан кейин бухгалтериядан бир қучоқ ҳар ҳил ҳужжатларни олиб уйига кетди, ҳатто хушхат Ҳуринисони ҳам ёрдамга чақирмай, ярим кечагача чувалчангнамо ҳарфларни ўз қўли билан териб, биринчи нутқини зўрга ёзиб бўлди; эрталаб Саидани чақиртирида, уни имтиҳон қилмоқчи бўлган бир қиёфада нутқни қўлига берди. Саида ўн тўрт саҳифадан иборат қўл ёзма нутқни кўриб, кайфи учиб кетди; йўқ, қараса ҳар саҳифага бир неча оғиз сўз зўрга сиғибди. Саида ичиди кўп кулди. Нутқ шундай бошланар эди:

«Хиндиistonlik хотин-қизлар делегацияга «Бўстон» колхозчилари ва раҳбарларидан колхозчилик саломи. Бизким «Бўстон» колхозчилари, идора хизматчилари паҳтакорлар қурултойининг тарихий қарорларидан илхомланиб, паҳтачиликда ўтган йил орден-медалларга эга бўлдик, бу йил ҳам об-ҳаво шароитига қарамай, қўшимча мажбурият олиб, ҳар гектаридан ўттиз икки центнердан бажариш учун курашиб, ҳозир ғўзаларни бригадалар бўйича юз процент кўтариб олдик...»

Ундан кейин колхоз хўжалигининг уруш йиллари даги аҳволи, ҳозирги ҳолати, хўжалик тармоқларининг тараққиёти, ўтган йил кимнинг бригадаси гектаридан қанчадан паҳта, фалла, беда, сабзвот, полиз маҳсулоти олганлиги, бу йил қанчадан олиш мўлжали борлиги, чорванинг ўсиши, чорва маҳсулоти ва маҳсулдорлигининг кўпайиши, ипакчилик, ишлаб чиқариш бинолари,

үй-жой қурилиши, маданий-маниший ишлар тўғрисида сўз борар эди.

— Камчиликларимизни кўрсатишнинг ҳожағи йўқ, — деди Қаландаров худди Саида шуни таъна қиласди гандай. — Меҳмонлар, барибир, бизга ёрдам қилишомайди. Пахтакорлар қурултойида қулоғимга киргандай бўлган эди, Ҳиндистонда пахта ҳосили гектаридан... жуда паст ҳосил олинар экан.

— Яхши, — деди Саида юзига жиддий тус бераб, — жуда боплабсиз!

Қаландаров жуда хурсанд бўлиб, мўйловини бураб қўйди.

— Унча-мунча хатоси бордир... яна кўриб чиқамиз! Қолганини бугун кечаси ёзиб ташлайман.

— Қолганини ёзиб ўтираманг, Арслонбек ака, ҳар қанча нутқ керак бўлса, шунинг ўзидан чиқади. Энди яна бир маслаҳат чиқиб қолди, — деди Саида худди буткул эсидан чиқиб қолган бир нарсани тўsatдан эслагандай. — Меҳмонларни кутиб олиша: «Хуш келиб-сизлар, йўқлаб келганларинг учун қуллук» деган маънода оғзаки бир нима дейиш лозимдир, дейман? Яна ўзингиз биласиз...

Қаландаров шу ўн тўрт саҳифали нутқини мана шу маросимга чамалаган бўлса ҳам:

— Албатта! — деди, лекин бу нутқни қачон ва қарда ўқишини сўрагани бўйни ёр бермади.

— Яна бир масала, — деди Саида, — меҳмонлар Мирзачўлни сугориш тарихига қизиқиб қолишлиари мумкин, бу ҳақда билганларингизни эслаб қўйсангиз, тушган саволларга жавоб бериш осон бўлар эди.

Қаландаровнинг кайфи учиб кетди.

— Ҳмм... Тарихни, албатта, айтиш керак. Доҳиймиз Ленин декретга қўл қўйган...

— Тўғри, лекин бир оз юқоридан бошлаш ҳам мумкин, — деди Саида ва Мирзачўлни сугориш тарихини қисқача сўзлаб берди.

Қаландаров бу гапларни билиб олганига бир томондан хурсанд бўлса, иккичи томондан ғаши келди. «Бу синчалак менга билдириш роса тайёрлик кўрган экан-да, оббо муғамбир-эй!.. Четдан келган меҳмонлар олдида мени босиб кетишга бунчалик жон куйдирмаса ҳам бўлар эди-ку, раисдан ҳам зўр экан деб, Ҳиндистонга женотдел қилиб олиб кетармиди! Минг ақлли, минг доно бўлса ҳам, барибир, хотинлигига борар эканда... Лекин бу гапларни қаёқдан била қолди экан? Но-

сиров ўргатган десам, раёнга борганида меҳмонлардан дарак йўқ эди. Китобдан ўқиганмикин? Ҳа, китобдан ўқиган бўлса ажаб эмас, қўли бўшади дегунча кутубхонага шўнгигани-шўнғиган-ку. Доим китоб ўқиб, ҳар нарсадан тўлиқ ҳабардор бўлиб юрар экан-да. Ҳмм.. мен ҳам унча-мунча китоб кўриб турсам бўлар экан...»

Қаландаров Саида айтган гапларни лозим бўлганда айтиб бера олишига кўзи етмай катта ташвишга қолди. Бироқ унинг баҳтига меҳмонлар Самарқанддан тўғри Фарғонага ўтиб кетишиди.

Меҳмонларни кутгани йигилган колхозчилар, «Социализм» колхозидан келган созанда ва ўйинчи қизлар саданинг остида ўйин-кулги бошлаб юборниши. «Социализм» дан келганларнинг кўплашиб, якка-якка ижро этган ўйинлари Қаландаровга жуда маъқул бўлди. Улар ўйнаётган вақтда даврага битта-иккита «Бўстон»лик қизлар ҳам киришиди. Буларни кўриб, Қаландаров хавотирга тушиб қолди. «Бу, бўйининг узилмагурлар, ҳозир мени «Социализм»чилар олдида шарманда қиласди! Ана, лайлакка ўхшамай ўл, қуллуқ қилиб даврадан чиқа қолсангчи!..»

«Социализм»чилар чарчаб даврадан чиқа бошлагандан кейин, ҳақиқатан, ўйиндан файз кетди. «Бўстон»ликлар уста кўрмаган шогирд бўлгани учун ҳар қайси ҳар мақомда йўрғалар эди. Шу пайт Саида ўртага чиқиб қулоч ёзди. Қийқириқ бўлиб кетди. Чилдирма яна авжига чиқди. Үнга соз қўшилди. Ҳаял ўтмай ялла янгради. Даврага янгидан-янги «Бўстон»лик қизлар кира бошлади. Буни кўриб, Қаландаров анграйиб қолди. Буларнинг ҳеч бири «Социализм» колхозининг уста кўрган қизларидан қолишмас эди.

Давранинг ҳар томонида янгидан-янги қиз-жуvonлар, йигитлар чиқиб ўйинга қўшила берди. Саида қараса одамлар орасида Эшон шохсоққадай иргишилаб пилдираб юрибди; яна бир қараса лапанглаб юрган Исмоилжоннинг йўғон гавдаси орқасидан ликиллаб Козимбек чиқиб қолди. Угоҳ ўнгга, гоҳ сўлга жуда чиройли шох ташлаб, ияк силтаб Саидага томон келар эди. Саида уни кўриб, «меъда-ичак касалликларидан ҳам бошка ҳунаринг бор экан-ку» деган гап кўнглига келди-ю, кулиб юбора ёзди ва унга таъзим қилиб, басма-басига ўйнаб кетди. Қаландаров ўғли Козимбекнинг ўйинини кўриб ҳанг-манг бўлиб қолди.

Қаландаров ойдинда қоп-қора мумдай бўлиб кўринган саданинг соясида ўтириб яллага қулоқ соларди.

Пигитларининг қудратли овози ичидан аёл кишининг ингичка ва жуда ёқимли овози гоҳ қувониб, гоҳ юзага чиққани талпиниб, гоҳ унинг устида қувониб қанот қоқар эди. «Бу аёл ким бўлса экан? — деди Қаландаров ўзича. — Бизниг колхозданмикин? Ажаб, колхозимизда шунча ўйинчи қизлар бор экан, ашулачилар ҳам кам эмасдир. Ўилмас эканман-а...»

Бу ҳол Қаландаровга жуда эриш туюлди, лекин дурустроқ ўйлаб қараса, колхозда қимирлаган ҳар бир жонни яхши билганига қарамай, буларга фақат план, фақат процент, фақат «бажариш» кўзи билангина қараб келган экан.

Ой тиккага келиб қолди. Хўроз қичқирди. Соат неча бўлди экан? Одамлар энди ёта қолса ҳам бўлар, эрта туриш керак...

Қаландаров одамларни тарқатиш мақсадида қорасини кўрсатиш учун давранинг ичидан дарвозага томон ўтмоқчи бўлган эди, Сайданинг созандаларга ўйин мақомини буюрганини эшишиб, давранинг ташқарисидан юрди. Уни биринчи марта Сайданинг салобати босди.

Қаландаров киши билмас дарвозадан чиқиб, уйига қараб кетди.

XX

Қаландаров Зулфиқоровни колхоздан ҳайдамаслик, лекин қилмишларини умумий мажлисда муҳокама қилиш тўғрисида кўпчилик правление аъзоларининг фикрига охири қўшилди, аммо бу ҳақда тездан маҳсус умумий мажлис чақирилишини талаб қилди. Правление аъзоларининг фикрича бу ҳақда тездан ва маҳсус умумий мажлис чақириш — халқнинг диққатини фақат Зулфиқоровнинг қилмишларигагина қаратиб қўяр, муҳокамадан кузатилган мақсад, яъни иллатларни чимдиг эмас, таг-томири билан қўпориб ташлашга халал берар эди. Правление аъзоларининг бу фикрини Қаландаров ортиқча тарҳашлик қилмасдан маъқуллади.

Шундай қилиб, Қаландаров «Бўйстон»га раис бўлганидан бери правление мажлиси тарихида биринчи марта бу унинг таклифи ўтмади. Зулфиқоров колхозда қоладиган, унинг қилмишлари маҳсус эмас, навбатдаги умумий мажлисда муҳокама қилинадиган бўлди.

Навбатдаги умумий мажлис бир неча кундан кейин чақирилди.

Мажлиснинг кун тартиби шулардан иборат эди:

Ғўза парваришининг бориши.

Битган уйларни колхозчиларга бериш ҳақидаги правление қарорини тасдиқлаш.

Клубда ташкил этилган тўғаракларга ажратилган маблағлар сметасини тасдиқлаш.

Зулфиқоров масаласи.

Биринчи масала юзасидан Қаландаровнинг ўзи сўз олиб, ғўза парваришининг боришини тўлиқ ва ёрқин тасвирилаб, бундан кейин қилинадиган ишларни бирмабир санаб берди; кейин, одатдагича, «тушунарли бўлса керак» деди-ю, раис у ёқда қолиб, мажлисни ўзи бошқара кетди.

— Энди иккинчи масалага ўтайлик. Ўзларингга маълум, биз битган бешта уйни колхозда яхши ишлайдиган ва шу билан бирга, нобоп жойларда турган одамларга бердик. Бироқ Дўстматов устидан правлениега маълумот тушди: бу одам янги уйга ҳали ҳам кўчиб кирмабди. Сабабини текширган вақтимизда... Қани, Дўсматов, тур ўрнигдан! Қани, халқа қараб жавоб бер, нима учун шу чоққача кўчиб кирмадинг?

Қирқлардан ошган, кенг ягринли бир киши қайта қайта берилган саволга жавоб бермай ерга қараб турга берди. Ниҳоят, Қаландаровнинг ўзи жавоб берди:

— Кўрпа йиққани тахмони йўқ эмиш!.. Тушуммаган, нодон! Ҳали чойнак тергани токкаси, юган илгани қозиги ҳам йўқ дерсан! Томига гўзапоя босиб бўлмайди ҳам дерсан! Ўртоқлар, таклиф бор: Дўсматовни тарбиялаб, уч кун ичida янги уйга кўчириш мажбурияти Саидахонга юқлансин! Қаршилик йўқми? Бетараф ҳам бўлмаса керак!

Қаландаров учинчи масалага ўтмоқчи бўлган эди, Саида тўхтатди.

— Правлениенинг қарори овозга қўйилмади-ку... — деди ва мажлиснинг раисига мурожаат қилди; — Вазифангизни адо қилинг!

Мажлис раиси «менга гап бермаса нима қилай» деб бир Саидага, бир Қаландаровга қараб ўрнидан турди ва правлениенинг қарорини овозга қўйди. Учинчи масала юзасидан сўз Саидага берилиши керак эди, бироқ раис оғиз очгунча Қаландаров ўрнидан турди.

— Клубда бўлаётган ишларни ўзларинг кўриб турбисизлар. Ҳаваскорлар, хунар... Биз бу сметани тасдиқлашдан олдин Саидахонга раҳматлар айтишимиз керак. Радио тўғараги ҳозирнинг ўзида мактабга, идо-

рага бир қанча электр қўнгироқ ўрнатди. Ҳозир радиоузел масаласини қўтаряпти. Узларингга маълум, бизда аппарат, сим ва бошқа ускуналар бор...

Қаландаров сметани ўқимасдан овозга қўймоқчи бўлган эди, Саида унга мажлис раиси борлигини эслатди.

Раис сметани тасдиқлатиб олганидан кейин тўртингчи масалага ўтиб, Зулфиқоров иши юзасидан текшириш комиссиясининг раиси Қаландаровга сўз берди. Мажлис аҳли унинг сўзини гоҳ тин олмай, гоҳ нафрат ифода қилувчи нидолар чиқариб эшилди. Қаландаров сўзининг охирида правлениенинг қарорини ўқиганда зал яна жим қолди. Мажлис раиси бу қарорга мажлиснинг қарашини сўраганда, қайта-қайта сўраганда ҳам жимлик ҳукм сурди. Шу жимликда Зулфиқоровнинг аввал босинқи, кейин ҳўнграб юборган товуши эшитилди. У бошини икки тиззаси орасига тиқиб, дераза олдида ерда ўтирап эди. Қаландаров қаттиқ жеркиб, уни йифидан тўхтатди. Яна жимлик ҳукм сурди. Айтидан, правлениенинг қарорини ҳеч ким маъқул кўрмас эди. Қаландаров ер остидан Саидага «айтмадимми» дегандай ғазар ташлади. Мажлис раиси учинчи марта залга мурожаат қилганда, коммунистлардан бири сўз олди. Ундан кейин яна уч коммунист сўзга чиқди. Буларнинг ҳаммаси ҳам Зулфиқоров ишига кенгроқ қараб, унинг туб маъносини очиб кўрсатишга ҳаракат қилди. Шундан кейин мажлис аҳлида Зулфиқоров масаласи ҳал бўлди эмас, энди бошланди, бунинг тагида бунаقا гаплар бор экан, деган кайфият туғилди-да, раис ҳар сафар мурожаат қилганда бир неча киши баравар сўз сўраб, қўл қўтараверди.

Шу маҳалгача ҳеч важ билан кўзга кўринмаган оддий бир кетмончи сўз олди. У мош-туруч чўққи соқолининг учини тортқилаб ерга қараганича хийла туриб қолганидан кейин қулимсираб сўз бошлади.

— Кўзбўямачилик... Колхозимизда шунаقا ишларни кўп кўраман-у, лекин от қўёлмай юрган эдим. Бу тўғрида ўтган-кетгандан гапириб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Мана шу мажлисимиизни олайлик. Шу мажлисда қайси бир масала ўртага ташланиб бамаслаҳат ҳал қилинди? Раисимиз гўза парваришининг бориши, бундан кейин қилинадиган ишлар тўғрисида гапирдилар. Қарор, вазифа, топшириқ... лекин шу қарор, шу вазифа, шу топшириқларни бажарадиган одамлардан «бу тўғрида сен нима дейсан, сенинг қандоқ ўй-мулоҳазаларинг бор»

деб бир оғиз сўралмади-да! Отига мажлис, отига маслаҳат...

Бу гап Қаландаровга яшиндай тегди. Бирор рўйрост, бирор ер остидан унга қаради. Қаландаровнинг оппоқ оқаргаң юзи, қисиқ кўзлари атрофидаги табасумни ифодалаши керак бўлган ажин унинг «эчкининг орқаси қичиса, чўпоннинг нонини ейди» деб турганини кўрсатар эди.

Бояги одам ўтиридан. У ўтиргандан кейин Қаландаров ўрнидан турди ва ич-ичидан хуруж қилиб келаётган титроқни босишига, бақириб юбормасликка ва илжайишга ҳаракат қилиб:

— Қани, гапир бўлмаса! Нега ўтиридинг? Маслаҳатингни эшитайлик! Бугун кесакдан ўт чиқиб қолди... — деди.

У одам секин ўрнидан турди, кулимсираб одамларга, кейин Қаландаровга қаради.

— Кесак десангиз ҳам майлига, — деди, лекин сенсираманг, Арслонбек. Мен сиздан икки ёш каттаман. Шу ерда бўйга етган қизим, бола-чақалик ўғлим ўтирибди... Козимбекнинг орзусини кўринг, сенсираманг...

Бу гап Қаландаровни ўзига келтирди, залнинг жим қолгани, бу жимликда кимнингдир чуқур хўрсингани уни эзиб, пачақлаб ташлади. Гавжум ерда йиқилиб тушган киши жони оғриганига қарамай, дарров ўрнидан туриб, ҳеч нарса билмагандай, йўлида давом этгани сингари, Қаландаров пинагини бузмаган бўлиб жойиға ўтириди, олдидаги бир варақ қофозга бир нималар ёзган бўлди; қўлидаги қалам қофозга бөлгисиз чизиқлар чизар экан, ўзи ўйлаб қолди: «Бу фалокатдан бунақа гаплар чиқмас эди-ку. Сенсираманг?! Шу вақтгача индамай келган одам энди нега оғринадиган бўлиб қолди? Юзимга қараб туриб сенсираманг деди-я! Бир гап бор. Колхозга бирон ғаламис оралади, одамларга шу гап ўргатяпти! Бу ишлар нима мақсадда қи琳ияпти? Тагига етиш керак...»

Қаландаров шу ўй-хаёллар билан бўлиб, навбатдағи сўз кимга берилганидан бехабар қолди, бирдан кулги кўтарилганда қараса, электростанциянинг механизми гапирияпти.

— ...Жуда тўғри, мажлис бўлгандан кейин ҳар қанақа масала кўпчиликнинг раъийга қараб, кўпчилик билан бамаслаҳат ҳал қилиниши керак. Бу ерда смета масаласи кўрилди, кўрилди эмас, тилга олинди. Умумий мажлиснинг тасдиқига ҳавола қилинган

смета ҳатто ўқилемади ҳам. Дўсматовга уй бериш масаласининг ҳал қилинишига қаранг: «Қаршилик йўқми? Бетараф ҳам бўлмаса керак» эмиш! Шу ҳам овозга қўйиш бўлдими? Бундан ташқари, мажлиснинг раиси турган ҳолда мажлисни Арслонбек акам олиб бордилар. Бу қанақаси! Агар сайлаган одамимиз мажлисни олиб боролмаса, бошқасини сайлайлик! Эҳтимол Арслонбек акамнинг ўзларини сайлармиз, эҳтимол бошқа одамни сайлармиз... Илгари ҳам кўп мажлисларимиз мана шунаقا ўтган, кўп масалалар мана шунаقا ҳал қилинган. Бир мисол: ўзларинг билансизлар, тапиллаб қулоқ-мияни ейдиган электростанциямиз эллик-олтмишта лампочкани аранг қизартиради. Клубда концерт, кино қўйиладиган бўлса бошқа жойларни ўчириб қўямиз. Шу электростанцияни деб ҳамма ёққа доимий сим тортиш, бунга икки юз етмиш минг сўм сарф қилиш керакмиди? Агар шу масала ўз вақтида дурустроқ муҳокама қилинса, правление аъзоларидан бири бўлмаса бири: «Ҳозирча муваққат сим тортиб турайлик, доимий симни Фарҳоддан электр олганимизда тортамиз», дёр эди. Унда бу ишга юз баравар камроқ пул кетар эди. Келаси йил Фарҳоддан электр оладиган бўлсак, ҳамма симни бошқатдан тортишимиз керак, чунки ҳаммаси эскирган. Радиоузель масаласини олайлик...

Маълум бўлишича, радиоузелнинг аппаратураси бундан икки йил бурун олинган экан. Уша йили «Социализм» колхозининг раиси Уммат Назаров радиоузелни ишга солиб, очилиш маросимига Қаландаровни таклиф қилган экан. Эртасига Қаландаров, ҳеч ким билан кенгашмай-нетмай, шаҳарга бориб аппаратура сотиб олибди; лекин қизиқ босилгандан кейин совиб, ўрнатиш ишини пайсалга солибди-ю, шу билан қолиб кетибди. Алларатура олинганидан баъзи бир правление аъзолари бир йилдан кейин хабардор бўлишибди.

Мажлис жуда қизиди. Зулфиқоров бир чеккада қолиб кетди. Қаландаров энди ранги оқариб, асабийлашиб эмас, хижолатдан қип-қизариб, ерга қараб ўтиради. Бирин-кетин сўзга чиқиб, куйиниб гапирган одамлар «липпа», баъзан районга бериладиган нотўғри ахборотлар, теримда колхозчиларга кўпроқ меҳнат куни ишлаб олдириш учун пахта терадиган машиналарнинг ишлашига ҳар йўл билан тўсқинчилик қилиш ва бошқалар тўғрисида ҳеч қандай истиҳолага бормай рўй-рост гапиришди. Бу гаплар давомида қип-қизариб, ерга қараб ўтирган Қаландаров сўз Исмоилжон Норматовга

берилганда, юраги шув этиб, беихтиёр бошини кўтарди; бир вақтлар икки орада даромад манбалари тўғрисида бўлиб ўтган келишмовчиликлар, паст-баланд гапларни эслади-ю, ранги яна бўзарib кетди: «Тамом, — деди ичидা, — оғиз солгани пайт нойлаб юрганларга ҳам сўз тегди...»

Бироқ Исмоилжон сўзининг асосий қисмини Қаландаровнинг энг яхши хислат ва фазилатлари, бригадир сифатида унда кўрган зўр ташкилотчилик қобилияти, колхозчи сифатида ундан кўрган меҳр-оқибатлари, мурувватларига бағишлади. Бу гаплар самимий эканини мажлис аҳлигина эмас, ҳар бир сўзининг остидан гараз қидириб ўтирган Қаландаровнинг ўзи ҳам сезиб турар эди. Унинг сўзи давомида зал бир неча мартаба чапак чалди, кимлардир унинг сўзини маъқуллаб, луқмалар ташлади. Қувноқ ғовур, кулги кўтарилиди.. Бу гаплар вақадар ширин, нақадар ёқимли бўлмасин, Қаландаров буларга ҳар нечук, кўтарилиган болта деб қаради-ю, унинг тезроқ тушишини, қаерга тушиб қанчалик қон чиқаришини тезроқ кўриб, хотиржам бўлишни хоҳлар эди. Ниҳоят, болта тушди: Исмоилжон қўшимча деб аталадиган тасодифий, колхоз ишлаб чиқаришига даҳли бўлмаган даромад манбалари, бир вақтлар бу ҳақда раис билан икки орада бўлган келишмовчилик тўғрисида гапириб берди.

Исмоилжон илгари партбюро аъзоси бўлганида колхознинг бир неча йиллик ҳисботини кўриб қолибди. Даромад бу йиллар давомида ўн бир сўм билан йигirma уч сўм орасида тебраниб турган экан. Исмоилжон хўжаликнинг асосий тармоқлари пахта, пилла, чорва, мева ва сабзавот-ку, нега даромад бунаقا тебранади деб қараса, даромад камайганда бу тармоқлардан бўладиган кирим умумий даромаднинг саксон беш-тўқсон процентини, кўпайганда эса унинг фақат олтмиш-етмиш процентини ташкил қиласар экан. Демак, даромад хўжаликнинг асосий тармоқлари ҳисобига эмас, қўшимча деб аталадиган тасодифий, колхоз ишлаб чиқаришига даҳли бўлмаган омонат манбалар ҳисобига кўпаяр экан. Бу манбалардан келадиган даромаднинг асосий қисмини эса район марказида чакана, харидор топилса улгуржи вино сотадиган иккита сабзавот дўкони, колхознинг маҳсус одами Сибирга олиб борадиган олма, узум ва у ердан юбориладиган ёғоч берар экан. Исмоилжон правлениенинг диққатини асосий тармоқларни ривожлантиришдан четга тортадиган, уни хумга, Си-

Биръ йўлига термилтириб қўядиган бу тадбирга қарши чиқниди, лекин масалани кўтариб уdda қилолмабди: биринчидан, раис обрўйи ва халқнинг ўзига бўлган чексиз ишончи билан босса, иккинчидан, фойдаси нақд бўлмаган ҳақ сўздан кўра, фойдаси нақд ноҳақ сўз қулоққа тезроқ киради деган хаёлга бориб, фикрида қаттиқ туриб олгани ботинолмабди, бу орада раисга ёмон кўрингани қолибди.

— Мен ўша вақтда ҳам айтган эдим, — деди И smoилжон сўзининг охирида, — ҳозир ҳам айтаман: бу нарса даромадни кўпайтиришдаги кўзбўямачилик. Бугун меҳнат кунимиз йигирма етти сўмдан тушаётган бўлса, эртага йигирма сўмга тushiб қолиши ҳеч гап эмас. Шунинг учун биз даромадни оширишда хўжалигимизнинг асосий тармоқларига суюнишимиз керак.

Қаландаров ундан бошқа хунук гаплар кутгани учун ғалати бўлиб, анграйиб қолди.

Иsmoилжон ўтирганидан кейин залда ғовур кўтарилиди. Бу ғовурни раис ҳарчанд уриниб ҳам босолмади. Ҳалқ, афтидан, омонат манбалар ҳақидаги фикрни қизғин муҳокама қилар эди. Қаландаров бу муҳокаманинг руҳини англаш учун залга зимдан разм солиб ўтириди. Минбардан янграган аёл кишининг овози ғовурни босди. Қаландаров ялт этиб минбарга қаради. Минбарда Ойниса турар эди. Қаландаров юраги гумуриб кетди. «Бир вақт клубда лекцияни мажлисга айлантиromoқчи, гап сотмоқчи бўлган аёллардан бири шу-ку! Ӯшанда гапни шу бошлаб, аёллар қий-чув кўтаришган экан, ҳозир ҳам шундоқ бўлармикин?» Қаландаров ўзига таскин берди: «Унда ўзим йўқ эдим, ўзи йўқнинг кўзи йўқ...»

— Кўзбўямачиликка мен ҳам битта мисол кўрсатиб, ундан кейин хотин-қизлар масаласига ўтаман, — деди Ойниса. — Эсларингда борми, бир йили мен бир кунда саккиз юз қирқ олти килограмм пахта терган эдим!

Залда қаҳқаҳа кўтарилиди. Қаландаровнинг ранги яна бўз бўлиб кетди. Товушлар эшитилди:

— Ўша фирромликини айтиб беринг!

— Ўша иш қанақа бўлган эди?..

Ойниса воқеани гапириб берди.

Бир куни Арслонбек унинг уйига келиб: «Сен эртага азоңда фалон участкага чиққин, райондан одам келган, ўшани олиб чиқаман, шу одамнинг кўз олдида ўн беш минут жонингни жабборга бериб пахта терасан, шу ўн беш минутда терган ҳар бир кило пахтангни ўн беш

килога оламан» дебди. Азонда раис билан меҳмон иккови ўша участкага келибди. Бояги киши соатига қараб турибди. Ойниса жон-жаҳди билан уриниб, чорак соатда салкам ўн олти килограмм пахта терибди. Қетишибди. Икки кундан кейин район газетасида Ойнисанинг оти чиқибди.

— Бирор ҳайрон, бирор кулади... — деди Ойниса, — лекин кўпроқ сўкишди. Сўниш эшигтан, колхозда ўғридай писиб юрган мен бўлдим, район слётида керилиб, мўйловини бураб ўтирган раисимиз бўлдилар!..

Зал гуриллаб кулиб юборди. Қаландаров яна қизарип, терга ботиб, ерга қараганича қимирламай ўтирас эди, нима бўлиб кўзи Саидага тушиб қолди. Саида ундан ҳам кўпроқ эзилиб ўтирас, айтилаётган гаплар унга оловли қамчидай тегаётгани ўтиришидан ва авзойидан билиниб турар эди. Буни кўриб Қаландаров ҳайрон бўлди: «Қалтак менинг елкамга тушаётибди-ку, нега сенинг орқанг қаваради?»

Ойниса энди «феодализм масаласи»га ўтмоқчи эканлигини айтганда, бир томонда ўтирган аёлларчувилашиб қолишиди.

— Биз бу масалани клубда кўтарган эдик, — деди Ойниса давом этиб, — лекин Саидахон «кўрамиз, текширамиз» деганлари учун дилимиздагини тўкиб солмадик, кутдик. Ўрни келганда, Саидахондан ҳам ўпкалаб қўяйлик: кўрмадилар ҳам, текширмадилар ҳам. Шунақа, йўрға минган йўлдошига қарамас экан... Арслонбек акам Зулфиқоровнинг хотин устига хотин олгани, хотин-қизларга эскича қараши тўғрисида жуда куйиб-пишшиб гапирдилар, қани энди аёлларга ҳамма вақт шунақа куйсалар!.. Мен раисимизга, бутун правление аъзоларига битта савол бермоқчиман: правление шу яқин йилларда Зулфиқоров ишидан бошқа хотин-қизларга тегишли нечта масала кўрди-ю, қанақа қарорлар чиқарди? Наҳотки шундан бошқа ҳеч қанақа масала бўлмаса! Мана мен, беш боланинг онасиман, эрим олтинчи бола, чунки бунга ҳам қарашим керак. Эрим билан баравар кетмон чопаман, кечқурун рўзгор, бола... Утган йил мен саккиз тоннадан ортиқроқ пахта тердим. Бир ҳисоблаб кўринг-чи, шунча пахта терғанимда неча мартаба ўтириб турдим экан, бундан ташқари, шу саккиз тонна юкни кўтариб неча километр йўл босдим экан! Кечқурунлари яна рўзгор иши, бола ташвиши, мажлис... Мен пардоз ҳам қилишим керак, пардоз қиласам, эрим бурнини жийиради.

Залда қийқириқ-кулги бўлиб кетди. Лекин Ойнисаннинг ўзи кулмас эди.

— «Қизил тонг» колхози шу яқин йилларда кетмонни йўқотиш пайига тушган дейишади, бизда ҳали бу гапнинг учи ҳам чиққан эмас. «Социализм» ўтган йили пахтасининг йигирма етти процентини машина билан терган эмиш, биз неча процент терганимизни билмаймиз. Шуни биламанки, машинага ажратилган каттакон бир қартага Арслонбек акам мўйлов қилиб одам қўйдирив юбордилар — «колхозчилар меҳнат куни ишлаб олсан» эмиш! Сиртдан қараганда, бу колхозчиларга ғамхўрлик, қатини очиб қарасангиз, колхозчилар, айниқса хотин-қиз колхозчиларнинг бошини оғир меҳнатдан чиқармасин деган гап! Машина ёмон эмиш! Нимаси ёмон, қаери ёмон? Айтайлик, тузатсан!.. Даламизга биринчи чиққан трактор эсимда бор: плуги ўрта қўлдай томирга илиниб қолса, торта олмас эди. Ҳозирги тракторлар билакдай томирни писанд қилмайди... Сўзимнинг охирида яна бир нарсани правлениемизнинг юзига солмоқчиман: мен мана шундай меҳнат қилганимга яраша кошки кўнглим тинч бўлса! Қўлим ишда-ю, кўнглим яслида, боғчада. Яслиларимиз ўзини ўзи эплай олмайдиган кампирлар қўлида, боғчамиз бўлса... хайрият, Хуринисо опамиз инсофга келиб, ишни ўз қўлларига олибдилар... Туғруқхонамиз не аҳволда. Мана энди Козимбек келибди, тузалиб кетар-ку, лекин шу чоққача на раисимиз, на правление аъзоларидан бирон киши бирон марта туғруқхонага бош тиққани маълум эмас. Мен икки боламни шу туғруқхонада туққанман. Одамнинг хўрлиги келар экан: сут топшириц планини ҳамиша ортиғи билан бажарамиз, ортиқча сутни сотгани районда иккита дўконимиз бор, лекин кўз ёриб ётган она бир стакан сут ёки кичкинагина битта пиёлада қаймоқ юзини кўрмайди!..

Ойниса сўзини тугатиб минбардан тушганда, яна гулдурос қарсак, қий-чув кўтарилиди. Энди фақат Қаландаров эмас, бутун правление аъзолари ҳам ерга қараб қолишиди ва одоб юзасидан қарсакка қўшилишиди. Бошқа гаплар билан бўлиб, Зулфиқоров ҳақида правлениенинг қарорига қандай қарашини айтиш Ойнисаннинг мутлақо эсидан чиққан эди. Буни на президиум пайқади, на халқ. Унинг ўзи эслаб ўрнидан турди, раисдан ижозат олиб халққа юзланди,

— Кечирасизлар, асосий гап эсдан чиқибди: Зулфиқоров ҳақида правление чиқарган қарорга қўшиламан.

Ундан кейин яна бир қанча эркак-аёл сўзга чиқди. Булар асосан ўзларидан олдин сўзга чиқсан нотиқларнинг фикрларини янгидан-янги фактлар билан тасдиқлашди. Музокара тўхтатилгандан кейин мажлис раиси якун қилиб, правлениенинг қарорини овозга қўйди. Қарор бир оғиздан маъқулланди.

Мажлис ёпилди. Саида Қаландаров билан бирга чиқмоқчи эди, нимагадир алаҳсиди-ю, қараса, Қаландаров чиқиб кетибди. Саида ҳозир унинг кетидан чопишни лозим кўрмади-да, кейинроқ уйига борди. Ҳуринисо унинг бетоб эканини, ухлаб ётганини айтди.

Кечаси Саиданинг ҳужрасига Козимбек билан мухбир Аъзамжон келди. Саида Козимбекдан отасининг соғлигини сўраган эди, Козимбек мийигида кулиб:

— Гапларнинг кайфини суритибди, — деди.

Мажлисдан олдин Қаландаров Аъзамжонни кабинетига олиб кириб, Зулфиқоров ҳақидаги материаллар билан таништирибди ва тездан фельетон ёзиб, район газетасида бостиришни сўрабди. Аъзамжон шу ҳақда Саида билан гаплашгани келган эди. Саидага бу фикр маъқул бўлмаса ҳам, очиқ бир нима демади-ю, фельетондан кўра мажлис ҳақида тўлароқ ҳисбот берилса, райондаги бошқа колхозларга ҳам фойдаси тегар деганга ишора қилди.

Бу ишора Аъзамжонга жуда маъқул тушди.

XXI

Козимбекнинг гапидан Қаландаров ўзини касалликка солиб ётиб олгани маълум бўлгандан кейин Саида жуда хафа бўлди. Унинг ҳеч кимни қабул қилмагани аҳволни яна ҳам чалкаштираси эди: ким билади, уйида ётиб қандай ўй-хаёлларга боради-ю, «касал» ликдан қанақа бўлиб бош кўтаради.

Саида эртасига ҳам Қаландаровни кўролмай куни бўйи диққат бўлиб юрди-ю, кечқурун бирпас ёзилиб келгани кўктойни миниб, «Социализм»га қараб кетди. У тойини ўзига ром қилиб ва ўзини отга ўргатиб юрган вақтларида «Социализм»га бир неча марта борган, Тожихонни бир-икки кўриб чақчақлашган, лекин унинг уйига киргани фурсат бўлмай ҳар сафар «бир келаман, бафуржа ўтириб бир чақчақлашамиз» деган ваъда би-

лан хайрлашган эди. Диққатчиликни ёзишдан ташқари ваъдага вафо қилиш учун ҳам бориш зарур бўлиб қолди.

Тожихон касалдан тузалган, лекин ҳали ишга чиқмаган экан. Сайданинг келганидан жуда хурсанд бўлди, миннатдорлик билдиргани сўз, ўтқазгани жой тополмай қолди.

Унинг ҳовлисини, уйини, рўзгорини кўриб Сайданинг оғзи очилиб қолди: ҳовли эмас, гулистон — бўстон, уй эмас, кичкина қаср, рўзгор эмас, хазина — музей! Столовойга кирилганда жилваланиб турган мебеллар, ҳеч қаерда кўрилмаган каттакон ярқироқ радиоприёмник, Суфетнинг ойнасидан камалакнинг ҳамма рангида товланаётган хрусталь ва қимматбаҳо чинни анжомлар, деворларга осилган аломат суратларнинг зарҳал рамкалари кўзни жимиirlатиб юборар эди. Саида бу нарсаларнинг жилоси ва нафис-нозиклиги олдида ўзини жуда ўйпол сезиб, бирон нарсага тегиб кетиб синдириб қўйишидан қўрқандай қимиirlамай ўтири; Тожихон буфетга терилган лиёлалардан бирида чой узатганида ташвишга қолиб «менга жўнроқ пиёлада бера қолинг» дейишига сал қолди.

Эри ҳисобчи, ўзи бригадир, икковининг топганидан шундай ҳовли-жой, шундай рўзгор орттириб бўлармикин?

Саида кўнглига шу гап келди-ю, Тожихон ва унинг оиласи ҳақидаги бу ножӯя гумонни кўнглидан тезроқ қувиб чиқариш учун ўрнидан туриб, девордаги суратларни томоша қилди. Булар ичida унинг диққатини иккита портрет жалб қилди. Буларнинг бири Тожихоннинг қизлик ёки келинчаклик маҳалидаги, иккинчиси нуроний бир кампирнинг портрети эди.

— Ҳамидулланинг орзуси, — деди Тожихон ўзининг портретига ишора қилиб.

Унинг бошида фаранг дурра, устида хонатлас кўйлак, зардўзи желатка, қулоқларида ойбалдоқ, тагдўзи дўппи тикиб ўтирибди; тиззасида дўппининг тепаси, ёнида кизаги ва ранг-баранг ипак, ўзи остки лабини тишлаб, қошларини чимириб, не машаққат билан игнага пушти иш ўтказаётиди, лекин бу машаққат ифодаси унинг чексиз баҳтиёр чеҳрасига ҳусн бўлиб тушган эди. Саида Тожихоннинг «Ҳамидулланинг «орзуси» деганини англай олмай қайрилиб қараган эди, Тожихон тушунтириб берди. Эри унинг мана шу хилда дўппи тикиб, Фурқат айтмоқчи;

Усмадин қошлар қаро, қўллар хинодин лола-ранг,
Дурранинг оғушидан пешананинг аҳволи таиг...

бўлиб, уйда ўтиришини орзу қилас экан.

— Менинг бунаقا суратим ҳам йўқ, бунаقا ўтириб олдирган ҳам эмасман, — деди Тожихон. — Ҳамидулла Тошкентдан бир рассомни олиб келиб бир ойдан ортиқ ишлатди. Рассом минг хил қилиб суратимни чизди, кейин уч ой йўқ бўлиб кетди-ю, шу портретни олиб келди.

Ҳамидулла рассомга саккиз минг сўм берибди. Саида бу оиланинг даромади ҳақида кўнглидан ўзига ҳам ботмаган шубҳага ўрин берганида албатта, биринчи навбатда Ҳамидуллани кўзда тутган эди, саккиз минг сўм бериб, хотинининг портретини ишлатганини эшитганидан кейин кўз олдига юздан тўқсонни урадиган учар бир одам келди-ю, шу билан умр қилиб, яна унинг хотинга эскича қаравишидан шикоят қилиб юрган Тожихондан ҳам ихлоси қайти. Йўқ, кейиндан маълум бўлдики, Ҳамидулла бузоқнинг ҳақи бор деб сифирнинг сутини ичмайдиган тақводор одамлар тоифасидан экан. Бу ҳақда Тожихоннинг гапига ишонмаслик учун ҳеч бир асос йўқ эди. Тожихоннинг бригадирлиқдан топгани рўзғора баҳузур етар, баъзан орзу-ҳавас учун ҳам қолар экан. Ҳамидулланинг эса ҳисобчиликдан ташқари, битта рўзғорни тебратгулик даромад берадиган бўлак касби ҳам бор экан: автомобилнинг электр ускунаси, мотоцикл, айниқса, радиоприёмник тузатишга районда ҳам тенги кам топиладиган ўста бўлиб, бу ишларни кечалари баъзан уйида, баъзан мижозларининг ҳовлисига қатнаб қилас экан.

— Пул топиш, албатта, қийин, — деди Тожихон.
— Лекин бу пулни тутиш, билиб сарф қилиш ундан ҳам қийинроқ. Бу хусусда Ҳамидулла дуруст: ичмайди, чекмайди, бейўриқ улфатчилик қилмайди, бекор кетадиган бир тийинни кўзи билан бўлса ҳам қисиб қолади. Лекин эргинам томчилаб топганини мана бунаقا нарсаларга пақирлаб сочади.

— Ёмонми? — деди Саида анжомларни кўрсатиб.

— Яхши, жуда яхши! — деди Тожихон. — Лекин гараз билан қилинган яхшилик ёмонликдан фарқ қилмайди. Ҳовли-жой, рўзғор, машина, портрет... нима қилса-ю мени қанотимдан уйга михлаб қўйса! Колхозда ишламасам, ҳеч қаерга бормасам, ҳеч ким билан гаплашмасам;

ўзимга оро бериб уйда ўтирсам, суйса — ийиб, урса — йиғласам... Ҳозирги замонда бунга қўйвораман деб қўрқитиб, мушт кўтариб, пичоқ ўқталиб эришиб бўлмайди. Мен буларнинг ҳаммасига янгича сандиқ, янгича пўписа, янгича мушт, янгича пичоқ, деб қарайман. Мана, портретни олинг. Ҳамидулла келинчаклик давримдан бир хотира деб, ёшлиқ ва ҳусндор вақтларимни эслаб бунга саккиз минг сўм сарф қилибдими? Ҳеч-да! Ҳамидулла шу билан «келинчак бўлиб уйда ўтирган вақтларингда мана шундай беғам-беташвиш эдинг, ўша баҳтиёр кунларингга ҳавасинг келмайдими?» демоқчи, шунча йилдан бери қулогимга қўйиб келган ўлик гапига рассомнинг ҳунари билан жон бермоқчи! Мана шу ғараз ҳар қадам, ҳар дамда билиниб турди-ю, ҳеч нарса татимайди... Бу билан умр қилиш учун кошки шу дардининг ўзинигина тортсам, яна буни ҳаммадан, энг яқин одамларимдан ҳам яширишим керак: бирор «шу билан умр қилиб тилла киshan киймай ўл» деса, бирор «битта эрни йўлга сололмасанг бутун бошлиқ бригадани қандай уда қилаётиссан» дейиши мумкин.

Тожихоннинг бундай тўлиб тургани ва бир оз қизишиб галирганидан шу кунлари эр-хотин орасида гап қочганга ўхшар эди. Бундай кезларда эр ҳам, хотин ҳам салгина яқинроқ одамга кўнглини бўшатишга мойил бўлгани учун қизиқ устида оиласининг сирини фош қилиб, кейин пушаймон бўлмасин деган мақсадда Саида гапни чалғитди:

— Бу киши қайнанангизми? — деди кампирнинг портретини кўрсатиб.

Тожихон Саидага қараб маъюс қулимсиради.

— Нима учун қайнанангми деб сўрадингиз, онам бўлиши эҳтимоли йўқми?

Саида хижолат бўлди-ю, ростини ёйтди:

— Кечирасиз... оилада аксари эрнинг онаси тўрга чиқади.

— Бизнинг оиласизда хотиннинг онаси тўрга чиқкан. Бу киши қазо қилганларида Ҳамидулла «қанотим синди» деб йиғлаган эди.

Тожихон яна шикоятга ўтди. Ҳамидулла рўзғорни жуда яхши билгани ва шу билан бирга, орзу-ҳавасли эркак бўлгани, хотиннинг уйда ўтиришини, ўтирганда гул, юрганда товус бўлишини истагани ва шунга интилгани учун кампирга жуда маъқул экан. Эр-хотин орасида қанақа келишмовчилик бўлмасин, қанақа гап қочма-

син кампир орага тушиб ҳамма вақт күёвининг тарафи-ни олар, «бир эр шуда» ёки «хотин деган эрдан тўрт энлик пастда юриши керак» деб қизини уришар, ҳатто берган сутини ўртага солар экан.

— Онаминг юзидан ўтолмай Ҳамидулланинг гапига кириб ўқиёлмай қолдим, — деди Тожихон товушни титраб. — Дунёда бирдан-бир орзум агроном бўлиши эди. Агрономлик кундузлари хаёлим, кечалари тушимга кирад эди.

Тожихоннинг дард-ҳасрати чексиз эди. Саида унга ачинди. Ҳамидулланинг хулқини қоралади, лекин бу ҳақда бирон ёрдам ваъда қилолмас, чунки Ҳамидулла-га таъсир кўрсатиш у ёқда турсин, сури-салобати босадиган кап-катта одам билан бу ҳақда ғаплашишни чамалаб ҳам кўрлмас эди. Бироқ Ҳамидулла кўринишда, рафткорда, гапда сури-салобати босадиган одам бўлиб чиқмади. У ишдан келиб, ҳовлида узоқ ивиғисиб юрди, сув сепди; Тожихон чақиргандан кейин таъзим-тавозе билан уйга кириб келди-ю, Саида билан қўл бермай сўрашди, пойгакдаги курсига омонатгина ўтириди. Унинг кичкинагина жуссаси, пайваста қоши, икки томонга бир оз буралиб чиққан шинамгина мўйловчаси ва унинг остида ялтираб турган қип-қизил ва ёғлиқ лаблари, бунинг устияга, ҳозиргина чимилдиқдан чиққан гўл куёв боладай хижолатдан ўлай деб ўтириши Сайданинг бу одам ҳақидаги тасаввурига сира ҳам қовушмас эди. Наҳот шу одам бир вақтлар бўлса ҳам хотинига қўл кўтарган бўлса! Наҳот шу одам Тожихоннинг гапини иккита қылса! Тожихоннинг эри ҳақида айтган гаплари, қилган шикояти Сайдага ношуд-нотавон аёлнинг инжиқлиги, минфиллагани бўлиб кўринди.

Тожихон Сайдани «Бўйстон» партия ташкилотининг секретари» деганида Ҳамидулла, «ие, шуни айтмайсизми» дегандай кўзларини катта очиб бир нима демоқчи бўлди-ю, айтмасдан, иргиб турди ва қўлинни кўксига қўйиб, мулојим товуш билан:

— Ҳовли уйдан жизми иссиқроқ бўлса ҳам, шабада-си бор, таъблари хоҳласа... жой қилиб қўйғанман, — деди.

Ҳовлига чиқишиди. Ҳовлига сув сепилган, кўпчиб-тошиб ўсган қирқоғайнининг бағрига ўрнатилган яшил сўрига кўкқарға шоҳи якандозлар тўшалган, парқув ёстиқларни бурчаги билан тикка қилиб қўйилган эди. Хо-тини сўрида ўтирган ҳолда ўзи ҳовлида пилдираб хиз-

мат қилиб юрганини, хотинига қилган муюмаласини кўрган ҳар қандай аёлнинг Тожихонга ҳаваси келар эди.

Буларнинг ҳаммаси панд берди-ю, Саида Ҳамидулла гана киноя ва рамзлар билан насиҳат қилмоқчи, лозим келса уни шонга тортмоқчи бўлди, шунинг учун кетишига шошилмади, Тожихон ошга уннаганида ҳам чандон қаршилик қилмади.

Саида гапни «заб хотининг бор-да» деб бошлади, унинг қирқ йигитга бош бўлгудек ақл-фаросати, обрўйи борлиги тўғриларида гапириб, Ҳамидулла гана миннатдорчиллик билдири.

— Яшанг, Ҳамидулла ака, Тожихон опамнинг шунчалик бўлишида сизнинг хизматингиз оз бўлмаса керак, — деди, кейин мақсаддага яқинлаша берди: — Албатта, тагида бўлмаган одамга минг қилсангиз ҳам нам ўтказолмайсиз. Жамиятда тутиши мумкин бўлган ўрнини олтин соат, яхши туфли, машинага алмаштирадиган хотинлар озми!

Ҳамидулла унинг ҳамма гапига «тўғри, ҳақиқатда тўғри» дан бошқа ҳеч нарса демади; Тожихон тўғрисида очиқроқ гапириш учун илмоқ бўладиган бирон сўз айтмади. Саида гапни айлантириб, Тожихон ақлли, қобилиятли аёл бўлгани учун ўйда занг босиб ётганидан кўра жамоат ишида ярқирагани яхши, бу нарса ўзи учун ҳам, эри учун ҳам катта шараф деган мазмунга олиб келди. Ҳамидулла бу тўғрида ҳам «тўғри, ҳақиқатда тўғри» деди, Саида кўнглидагини айтиш учун ҳеч бўлмаса баҳона бўладиган бирон оғиз сўз ҳам айтмади. Шундан кейин Саида баҳона қидириб ўтирасдан «қизим сенга айтаман, келиним сен эшит» йўсинида рўй-рост гапираверди.

— Хотинининг ўйда ўтиришини хоҳлайдиган эркаклар ҳам топилади. Булар бир нарсани тушунмайди: иш фақат сабаби тирикчилик эмас. Ўзингиздан қиёс: соқов приёмникни не машаққат билан тузатсангиз, приёмник бирдан гапириб юборган пайтда эгаси хизматингиз учун қанча пул бериш-бермаслиги эсингизга келадими? Тожихон опамнинг бригадир бўлиб қиласиган ишини приёмникни гапиртириш билан тенглаштириб бўладими?

Ҳамидулла бунга ҳам «тўғри, ҳақиқатда тўғри» деб жавоб берди-ю, Саида кетаётгандан унинг ошгача, ош маҳалида, ошдан кейин гапирган ҳамма гапларини бир оғиз сўз билан бир пул қилди-қўйди. Тожихон меҳмон-

га берғани гул кесиб юрганида, Ҳамидулла Саидага яқин келиб секин сўради:

— Кечирадилар... Сўраганнинг айби йўқ... ўзлари куёв қилганмилар?

— Йўқ, — деди Саида.

— Ҳм... куёв килиш ниятлари борми?

Саида хижолат бўлиб, нима дейишини билмай қолди ва кулиб:

— Қайдам... — деди.

Ҳамидулла ҳам назокат билан кулди.

— Қонун... табнат... Одам одам билан тирик. Мавсумни ўтиказмасдан куёв қисалар, ўзларига ҳам яхши, бизга ҳам яхши бўлар эди: Тожихон ўзларидан ибрат олса, камина куёвларидан ибрат олсан, турмушимиз бундан ҳам яхши бўлиб жетса ажаб эмас...

Саида ҳанг-манг бўлиб, турган жойида қотиб қолди.

Тожихон бир қучоқ гул кўтариб келди. Эр-хотин уни кузатиб чиқишиди. Ҳамидулла ариқ бўйидаги тेракка боғлиқ турган тойни ечиб Саидага кўндаланг қилди.

Саида хайрлашиб, орқасига қарамай жўнаб кетди.

XXII

Бу кунларда ҳар ким ўз дард-алами, ўз ғам-ҳасра ти билан эди.

Қаландаров бошда одамларнинг гапини писанд қилмаган, писанд қила бошлаганида колхозга бирон ғаламис оралаб ҳамма ёқни бузяпти деган хаёlda ғазабга минган бўлса, мажлисда шунча одам гапириб, хаёлида йўқ гуноҳларини юзига солгандан кейин ғазаби ўпкага айланди: «Ҳа, шу экан-да!.. Раис бўлганимдан бери пахта ҳосилини ўн олтидан ўттиз олти центнерга, меҳнат кунини саккиз сўмдан йигирма етти сўмга олиб чиқдим; каттани ака, кичикни ука деб иш тутдим; одамларнинг тўйига бош, ўлигига ҳассакаш бўлдим... Юз хотир деган нарса йўқ экан-да! Шу гаплар бор экан, ҳар қайсиси пайтини топиб, ўзимга айта қолса ҳам бўлар эди-ку! Мен нима гуноҳ қилган бўлсан, кўпчиликка яхши бўлармикин деган холис ниятда қилган эдим-ку...»

Ойнисанинг уйида уч кундан бери қиёмат — эридан балога қолган — нечук эканки, хотин боши билан раиснинг бетига шунча гапни айтди! Нечук эканки, шунча

эркакнинг ичида «Эримга пардоз қилиб кўрингим келади!..» деди!..

Саида уч кундан бери раисни кўролмайдиқат: нима бўлди, мажлисда бўлган гапларни қайдай тушуни? Нима учун ўзини касалликка солиб ётиб олди?.. Нима учун ҳатто хотини, ўғлига ҳам ҳеч нарса демайди?

Хуринисо икки ёқлама қайғуга қолди: бир томондан эрига ичи ачиса, иккинчи томондан, ўғлининг ноқобиллигидан куйиб, жизғанак бўла ёзди.

Ўша мажлис куни кечаси Тошкентдан Манзурахон келди. У аллақандай бир делегация составида уч ой муддат билан Хитой Халқ Республикасига кетаётган экан, ота-онаси билан хайр-хўш қилгани келибди. Қифоятхон Хуринисо билан бамаслаҳат «ундоқ бўлса куёв билан келин бирпастгина холи ўтириб, роз айтишин» деган муддаода Козимбекни ўйига чақирадиган бўлди. Манзурахон эртасига кечқурун жўнайдиган бўлгани учун холи ўтириш кундузи соат бирга тайинланди.

Козимбек тайинланган вақтда негадир. Саида билан келди. У қаерга бошлаб кетаётганини айтмаган бўлса керак, Саида ҳайрон бўлиб эшиқдан қайтмоқчи бўлди. Манзурахон қўймади, маҳкам ёпишиб олди. Ичкарига кирилгандан кейин Саида Манзурахоннинг ҳусн-жамолига маҳлиё бўлиб, ҳамма нарсани унудти, ўтириб қолди. Манзурахоннинг пайваста қоши, онасининг кўзидай ўйноқи, лекин қора, учқун сочиб ялт-ялт этган каттакатта кўзлари, нозик-енгиллигидан ҳавода қалқиб тургандай туюлган вужуди, тиниқ овози, қувноқ кулгиси... эркак қишининг эмас, хотин қишининг ҳам суқи кирадиган қиз эди...

Хуринисо ўғлининг, Қифоятхон қизининг бефаҳмлигидан, ҳар иккаласи Саиданинг қилмишидан хуноб бўлиб, меҳмонларнинг олдига кириб ўтиришга мажбур бўлиб қолди. Қудаларга бу ҳам етмагандай, Козимбек бутун суҳбат давомида Манзурахонни «синглим» деб атади. Манзурахон ундан ҳам ошириб юборди; нимадандир гап чиқиб, Козимбекка: «Тўйингизда ўйнаб бераман» деди.

Қудаларнинг кайфи қочди. Бу кўнгилсизлик суҳбатга дарров таъсир қилди. Меҳмондорчилик тез тугади.

Қудалар ҳар қайсиси ўз боласи билан очиқчасига гаплашди. Икковининг ҳам сўйган ёри бор экан. Манзурахон онасига хушмўйлов бир йигитнинг суратини

*кўрсатди. Йигит машҳур бир артистнинг ўғли бўлиб, ҳозир Москвада ўқиётган экан. Эшон қизига бақирди, дўқ қилди, урмоқчи ҳам бўлди-ю, таҳт туриб берган Манзурахонга қўл кўтаролмади. Козимбек суйған ёри борлигига иқрор бўлди-ю, ким ва қаерда эканини айтмади. Ҳуринисо ўғлига қаттиқ гапириб фавро кўтаролмади: бир томондан, бусиз ҳам абгор бўлиб ётган эри ни нотинч қилгани кўнгли бўлмаса, иккинчи томондан, биттао битта ўғил...

Эшон қизининг бебошлигидан дунё кўзига тор бўлиб турган пайтда Козимбекнинг кўнгли бошқа қизда эканини, Ҳуринисо аҳд-паймондан айниб, ўғлига ҳеч нарса демаганини эшишиб чидолмади — заҳар ичди. Кифоятхон дод солиб, унинг устига ўзини ташлади ва ияқ қоқиб ҳушдан кетди. Бунақа фожиани китобда ҳам ўқимаган Манзурахон қўрққанидан ички кўйлакда ва оёқ яланг юрганича бориб, Козимбекни олиб келди. Козимбек касалларни яхшилаб кўрди, мийиғида кулиб, икковини бир стакандан аччиқ сурги дори билан ўзига келтирди-да, Манзурахонни буткул хотиржам қилиб, кўп ўтмай, поездга кузатиб чиқди. Козимбекнинг Манзурахонни кузатиб чиқиши, чиқмаган жондан умид дегандек, Эшоннинг кўнглига жизми ёруғлик солди: «Олмайдиган бўлса, нега кузатиб чиқади? Нима учун ўзи якка кузатиб чиқади?..» Ешлар орасида бу хилдаги муомала-муносабат ҳозирги замон адаб-одобининг энг оддий тақозоси эканлиги Эшоннинг хаёлига ҳам келмас эди.

Эшон буларнинг ўзаро муомаласини кўзи билан кўрмоқчи бўлди-ю, Кифоятхонни олиб, станцияга чиқиб борди. Станцияда одам сийрак, Козимбек билан Манзурахон перронда кезишар, иккови ҳам нимадандир бениҳоя хурсанд — бир айтиб ўн кулишар эди. Эшон билан Кифоятхон қулай бир жойни топиб, буларни кузатишди. Поезд келди. Паровоз ҳаненраганича ўтиб тўхтади. Йўловчилар нари-бери югуриб қолишли. Козимбек билан Манзурахон бир лаҳза кўздан йўқолиб, ўртадаги вагонлардан бирининг зинаси олдида пайдо бўлиши. Паровоз узун гудок берди, бир орқасига силжиб, жўнади. Бироқ Эшон кутган нарса содир бўлмади. Манзурахон бир неча қадам пиёда юрганидан кейин Козимбекка қўл бериб хайрлашди-ю, иргиб зинага чиқди. Козимбек рўмолчасини силкиб, охирги

вағонининг кетидаги қизил чироқ кўздан ғойиб бўлгунча турди, кейин қайрилиб катта йўлда кутиб турган машинага томон кетди. Эр-хотин бир-бирига қаради ва иккovi баравар: «Шўримизга шўрва тўкилгани ростга ўхшайди-ку...» деди.

Қайтишди. Эр-хотин ҳар қайсиси ўз ўйи билан бўлгани учун уйга келгунча чурқ этмади. Ҳали вақтли бўлса ҳам Қифоятхон жой солди ва бошини рўйжага буркаб ётди, Эшон ҳовлисига сиғмай кўчага чиқди, кўчаларни узоқ айланиб юрди. У нима тўғрида ўйламасин қаршисидан бир савол чиқар эди: «Козимбек нима учун Саидани бошлаб келди? Саида ҳаммамизнинг ниятимизни билар эди-ку, нима учун келгани рози бўлди?» Эшон бу ҳақда ўйлаган сайин кўнглидаги гумон ҳақиқат тусини олар эди: «Саида раисни мендан совитди, хотинимни унинг уйидан улоқтириб ташлади... Шошма, Козимбек билан Саиданинг кечқурунлари отлиқ дала айлангани бежизмикин? Икковининг отлиқ юрганини неча марта ўз кўзим билан кўрдим. Албатта бир гап бор! Мехмонлар келмоқчи бўлган куни иккови қандоқ ўйнади! Тўртта одамнинг олдидан қоқинмасдан ўтолмайдиган Козимбек шунча одамнинг ичида ўйнади. Саида билан басма-басига ўйнади. Саиданинг ўрнида бошқа қиз бўлса ўйнармиди? Бундан ташқари, Козимбек Саиданинг ҳужрасига кўп киради дейишади... Албатта бир гап бор!»

Эшон беихтиёр боқقا томон юрди, дарвозадан кириб, Саиданинг ҳужрасига томон қаради. Ҳужрада чироқ бор эди. Эшон деразага яқин борди. Ичкаридан гурунг эшитилар эди. Эшон секин деразанинг рўпарасидағи анжирнинг каллагига чиқиб қаради. Саида каравотда, Козимбек курсида, иккови гаплашиб, кулишиб ўтирас эди. Шу пайт Эшон бир қарорга келди-ю, юрганича бориб хотинини ўйғотиб келди ва мақсадини унгә тушунтириб, ўзи яна анжирнинг каллагига чиқди. Қифоятхон Эшонни гўё қидириб юрган бўлиб, эшикни тақиллатди. Эшон бутун кучини кўзига йигиб, деразадан қараб турди. Эшик тақиллаган вақтда Козимбек билан Саида худди «кирса майлим» дегандай бир-бирига қаради. Саида каравотдан туриб, курсига ўтирди ва Козимбекка яна бир марта савол назари билан қарагач, товуш берди.

Қифоятхон кирди, Эшонни тополмай қарғаган бўлиб қайтиб чиқди,

— Тамом! — деди Эшон қоронғида хотинининг эта-
сдан ушлаб борар экан. — Козимбекни қайириб өлгай!
Срада бир гап бўлмаса, эшик тақиллаганда иккови
бунақа шошиб қолмас эди.

Эшон Сайданинг пайини қирқишга, унинг Қаландаров билан орасини бузишга бел боғлади. Бу ишни илончи борича тезроқ, Козимбекнинг кўнгли Сайдада эканини ота-онаси билмасдан бурунроқ қилиш керак эди.

XXIII

Эшон эртасига эрталаб Ҳуринисдан суюнчи олгани келди: Козимбек кечаси ўзи ёлғиз Манзурахонни станцияга кузатиб чиққанини, поезд жўнаши олдида иккови қоронғига ўтиб чиппа-чипла ўпишганини айтиб, хурсандлик изҳор қилган ва шу билан бирга, ранжиран бўлди; «Ҳозирги ўшлар қарияларни куйдиргани-куйдирган», деб бир оҳ чекди-ю, бу воқеаларни Арслонбекка билдирамай қўя қолишини маслаҳат кўрди.

Арслонбек воқеани эшитса, ҳеч шубҳасиз, ўғли билан очиқ гаплашади ва бўлажак келини ким эканини айтишга мажбур қиласди. Бундай бўлган тақдирда Эшоннинг Саида тўғрисида айтадиган ҳар қандай ганини Қаландаров хусумат деб билиши турган гап. Эшоннинг бу келишидан мақсади аввало шунинг олдини олиш, қолаверса, Қаландаровга учраб, Саида ҳақида унинг кўнглига шубҳа ва ташвиш урганини сепиши эди.

Ҳуринисо бу хушхабардан қанчалик суюнган бўлса ҳам Эшонни ҳовли юзидан кузатиш мақсадида унинг саволига одатдагича: «Арслонбек акангиз ухлаб ётибди» деб жавоб берган эди, уйдан Қаландаровнинг ўзи Эшонни чақириб қолди. Эшон ўнг чаккасига тушиб турган тим қора сочини чинчалоги билан қулогининг срқасига сурис, оёқ учida айвонга чиқди, ўша хилда юриб бориб, уйнинг эшигини секин очди, калласини тиққандан, то Қаландаров кўрсатган жойга бориб ўтиргунича гоҳ кўзига ўш олиб, гоҳ хурсандликдан ўзини йўқотиб ҳол-аҳвол сўради, Қаландаровнинг иккисинида, хонтахта устида уйилиб ётган китобларни кўриб ҳайрон бўлди: «Бу одам ҳеч қачон қўлига китоб ушланац эди-ку!..»

Қаландаров буни пайқади.

— Ҳеч бир дуруст китоб йўқ! — деди худди шу китобларнинг ҳаммасини ўқиб маза-матра тоимагандай.

— Бирига тушуниб бўлмайди, бири эртак... Қитоб деган нарса одамга илм берса, бу китоблар бор илмингни қоқишириб олади!

— Жуда тўғри! — деди Эшон.

Эшон колхозда нималар бўлаётгани, одамлар нималар деяётгани ҳақида берадиган сон-саноқсиз саволини Қаландаров шу гапдан бошламоқчи деб ўйлади. Бироқ Қаландаровнинг Эшонни чақиришдан муроди ташқарида нималар бўлаётганини сўраш эмас эди.

Қаландаров бошда одамларнинг гапидан ғазабланган, бир оз мулоҳаза қилгач, бу ғазаб ўпкага айланган бўлса, уч кун танасига хўп ўйлаганидан кейин кўнглида ўша ўпкадан асар ҳам қолмади: «Одамлар нима деган бўлса ҳаммаси рост, бу гаплар қай хилда айтилган бўлмасин — хусуматдан эмас, чунки ҳамма суюниб эмас, куйиниб гапирди. Шундай бўлгандан кейин мажлисдан ортиб ташқарига чиқадиган нима гап қолди?».

Эшонни чақиришдан унинг мақсади бошқа эди.

Қаландаров бўлиб ўтган камчилик ва хатоликлар тўғрисида энди ўша одамлардай холис туриб, куйиб пишиб ўйлар экан, бу камчиликларнинг сабабларини қидириб, ҳамма иллатни ўзининг илмсизлиги устига қўйди: «Бу каллада илм йўқ! — деди пешанасига шақшақ уриб. — Мени илмсизлик мўрт қилиб қўйган!»

Қаландаров энди илм қидирмоқда эди.

У уйга келиб қолган ҳамма китобларни бир-бир варақлаб, пича-пича ўқиб кўрди, хотинига ҳайтиб кутубхонадан янги китоблар олдирди, лекин бу китобларнинг ҳеч бири унга илм берадиганга ўхшамас эди.

Қадим замонда бир подшо ўладиган бўлибди-ю, дунёдаги ҳамма илмларни билиб ўлгиси келибди. Олимлар дунёдаги ҳамма илмларнинг қаймогини олишган экан, бир тuya китоб бўлибди. Подшо бу китобларнинг ҳам қаймогини талаб қилибди, олимлар қаймоқнинг қаймогини олишган экан, бир эшак китоб бўлибди. Подшо бир эшак китобдан битта китоб қилдирибди, лекин шуни ҳам ўқиёлмай ўлиб кетган экан. Қаландаровга мана шунаقا қаймоқ китоб бўлса!

Колхозда илмли одамлар кўп, шулардан йигирматасига топширилса, бутун дунёдаги илмларни бўлмаганида ҳам, колхоз кутубхонасини ёсиқиб жавҳарини олиб бериши мумкин, лекин бунаقا гапни Қаландаров бирдан-бир сирдош одами Эшонга, ўшангага ҳам рўй-

рост эмас, ишора билан айта олар эди, холос. Эшон унинг ишорасини кўнглидагидан зиёдроқ тушуниди.

Эшон ҳам имо-ишора билан бу ҳақда катта ваъда бериб кетди-ю, ҳаял ўтмай ҳовлиққанича район газетасининг бугунги сонидан бир нусхасини кўтариб келди.

Район газетаси «Бўстон» колхозчиларининг тунов кунги умумий мажлисига қарниб бир саҳифа бағишилаб, редакциядан ёзилган муқаддимада бу мажлисни «Бўстон» ҳаётида катта воқеа деб атаган. Газета, афтидан, мажлисда айтилган гаплар, очилган иллатлар, ўртага ташланган фикрларга катта аҳамият бериб, буларга бутун район жамоатчиликининг диққатини тортмоқчи, шу ўт билан бошқа колхозлардаги маразларни кўйдирмоқчи, соғлом интилишларга йўл очиб бермоқчи эди.

Эшон ҳовлиқиб кирав әкан, дарров чўкка тушди, газетани бир зумда Қаландаровга ўқиб берди, лекин шундай ўқидики, «Бўстон»да кўтарилган масалаларни район доирасига олиб чиққан газетанинг яхши тилагидан ҳеч нарса қолмади. Эшон Қаландаровга яна оғзаки уқтириди.

— Гуноҳни Зулфиқоров қилган-у, ҳамма калтак сизнинг азиз бошингизда синибди. Мана, бирон жойда Зулфиқоровнинг номи йўқ. «Қаландаров масалага юзаки қаради» эмиш! «Қаландаров тушунмади...» Сиз тушунмаган эмишсиз!.. Шундоқ бўлишини билар эдим, лекин орамизга Саида тушиб, сизни мендан совитгани учун кўнглингизга бошқа гап келмасин деб дардим ичимда юрар эди. Носиров ўртоқ Қодиров тарбиялаган кадрларни емоқчи, Сайдани узун косов қилиб, сизнинг обрўйингизни тўкмоқчи, бир пул қилмоқчи!

— Ҳовлиқма, ваҳима қилма! — деди Қаландаров, — Саида келгандан бери яхши ишлар ҳам қилди-ку!

— Ҳадеб ёмон иш қила берса нияти билиниб қолади-да, ора-сира яхши иш, сизга яхшилик қилмасдан иложи борми!

Қаландаров газетага қўл узатган эди. Эшон қизил қалам билан чизган жойларини кўрсатди ва бошқа жойларини ўқишига имконият бермади:

— Келинингиз Манзурахон келган эди, жуда хафа бўлиб кетди: Козимбекка тега кўрма, дадаси бари-бир ишдан олинади дейишибди...

— Ким, ким айтибди?! — деди Қаландаров шовқин солиб ва газетани улоқтириди.

Эшон бу гапни Қаландаровнинг диққатини газетадан четга тортиш, ўнг келса Саидага тўнкаш мақсадида айтган эди, бироқ унинг важоҳатини кўриб қўрқиб кетди.

— Билмадим... Қамоли хафа бўлганимдан, аччиғим келганидан ким айтганини сўраш хаёлимга келмабди.

Қаландаров бу китоблардан фойда йўқ, деган бир ҳаракат билан ҳаммасини хонтахтанинг тагига тиқди, пиёлада совиб қолган чойдан бир-икки ҳўплади, дўпписини бошидан олиб қоқди, пешанасини уқалади.

— Нима қилиш керак?..

Эшон шу саволни кутиб тургандай дарров жавоб берди:

— Бориш керак! Лекин районга боришдан мурод ҳосил бўлмайди. Обкомга бориш керак! Область ижроия қўмитасига бориш керак! Бепарво бўлманг! Қоф тоғини битта дев ялаб, азонгача пиёзнинг пўстидай қилиб қўяр экан, аzonда сўфи «оллоҳу акбар» демаса-ю, тоғ аслига қайтмаса, қиёмат қойим бўлар экан... Мен сизга айтсан, Саида келганидан бери сизни эговлаб, анча, анчагина юпқа қилиб қўйди, битта-яримта каттароқ одам «оллоҳу акбар» демаса... Сизга-ку, ҳеч нарса эмас, бу ер бўлмаса бошқа колхозга, раис бўлиб ишлай берасиз, лекин бизга, колхозчиларта қийин. Зийрак одамсиз, ўзингиз билсангиз керак деб ўйлайман.

Қаландаров Саиданинг эговлагани-ю, ўзининг юпқа бўлиб қолгани нимадан иборат эканини билмаса ҳам, Эшон билган нарсани билмайман дегани оғзи бормади.

— Биламан, ҳаммасини биламан! — деди.

— Билсангиз нима қилиб ўтирибсиз?

Уч кундан кейин Саида устидан бутун бошлиқ бир айнома ёзилди. Бунинг мазмунини Қаландаровнинг ўзи айтиб берган бўлса ҳам, «у ёгини Эшоннинг ўзи тўғрилаб, ўзи келишитириб» ёзиб чиқди. Қаландаров йигирма уч саҳифали бу аризани ўқиб кайфи учди: «Бу синчалак йўрғалаб юриб, сал кунда шунча иш қилибдими! Эшон узун косов деганича бор экан-ку. Шунча иш битта ўзининг қўлидан келмайди, ақли ҳам етмайди. Бунинг устаси уста!..»

Лекин, шундай бўлса ҳам, Қаландаров ишга алаҳсиб областга тезда боролмади, бу орада дардини иситмаси ошкора қилиб, Саидага малол келадиган қиликлар қилди. Бунга ўзича маъно бериб, Саида ҳам қаттиқ хафа бўлди, илгаригидай паст тушмай тегишли жавобини берди. Бу ҳол аризада айтилган гапларнинг

ҳаммаси соғ ҳақиқат эканига Қаландаровини күннинда бўлган ўнча-мунча шубҳани қувиб чиқарди. Қаландаров энди, Сайдани кўрганида қилмишларини ўйнабгина эмас, бундан кейин қилиши мумкин бўлгани монликларини ҳам кўз олдида женин қўзғарди.

Бу орада Эшон Сайданинг устидан яна бир материял топди.

Уша оқшом Ҳамидулла Сайдани мот қилиб кузатганидан кейин «ўзимиздаги адвокатлар кам эди, эни «Бўстон»дан ҳам адвокатлар чақирдингми «деб хотинига хархаша қилди, Сайданинг шаънита бўлмагур гаплар айтди. Тожихон унинг шовқинидан қочиб ўйга кириб кетди. Ҳамидулла унинг орқасидан кириб, Сайданинг шаънига боягидан ҳам баттар гаплар айтди. Тожихон ҳаммасига чидаса ҳам бунга чидолмади. Қаттиқ жанжал чиқди. Ҳамидулла столининг устида турган графикни олиб ерга урган эди, унинг мунитдай келадиган шиша тиқини отилиб кетиб, қимматбаҳо буфетиниг нақшкорлик тош ойнасини чил-чил қилди. Унинг бир алами ўн бўлди-да, ўзини йўқотиб қўйди, қўлига кириб қолган оғир стулни олиб жон-жаҳди билан столга урди. Тожихон чинқириб юборди. Ҳамидулла унинг чинқириғидан ўзига келиб қараса, хотинининг чаккаси, кўйлаги қон. Ҳамидулла қўрққанидан унга ўзини отди. Тожихон столнинг остидан ўтиб ташқарига чиқиб кетди. Ҳамидулла Тожихоннинг аҳволидан ҳам кўра унинг шу тахлитда одамларнинг кўзига кўрінишидан кўпроқ ваҳимага тушди-ю, ўзини ўлдирадиган бўлди, қўлига тушиб қолган ярим шиша сапсар сиёҳдан кўнгли тортганича ичди ва ўзини ерга ташлаб, тўлғана берди. Қўни-қўшни йигилди. Тез ёрдам машинаси етиб келди ва бирининг чаккасидан қон, бирининг оғзидан сапсар сиёҳ оқаётган эр-хотинни касалхонага олиб кетди. Ҳамидулла касалхонада кўзини очиб: «Агар мен ўлсам, қонимга Саида Алиева зомин бўлади», деди. Бу воқеа ва Ҳамидулланинг гапи дарров тарқалди, «Бўстон»га ҳам етиб келди. Эшон буни ҳам дарров учлаб аризага қоқиб берди.

Қаландаров аризани кўтариб Тошкентга жўнади, кечки пайт етиб келиб, меҳмонхонага тушди-ю, циркка билет олгани югурди — Тошкентга келса циркка кирмай кетмас эди.

Ўйин бошланди. Қаландаров, «Хўп» деганда иргиб

қасқондан ўтаётган лайчанинг ҳар бир ҳаракатидан завқланиб ўтирган эди, бирдан рўпарадаги иккинчи қаторда ёш боладай талпиниб, кулиб, чапак чалаётган Қодировни кўриб қолди. Ўша Қодиров! Қаландаров ўйин кўргандай ҳам бўлмади, танаффусга бир оз қолганда чиқиб, ўша томондаги эшик олдига бориб турди ва Қодиров чиқиши билан қучоқлаб, йиғлаб кўришди. Бу учрашувдан Қодиров жуда хурсанд бўлди, Қаландаров билан ўтган-кетгандан гаплашгиси келиб, уни уйига таклиф қилди. Қаландаров унинг таклифига дарров кўнди.

Қодиров аллақайси мактабнинг директори бўлиб, уйи ҳам ўша бинода, марказдан анча олис экан. Икки ошна гапга берилиб кетиб, пиёда кетишиди.

Қаландаров шу келганича унинг уйида уч кун қолиб кетди. Бу уч кун давомида аризани қайта-қайта ўқиб, ёнбошлишиб қилинган суҳбатларнинг оқибати шу бўлдики, Қаландаров обкомга учрамай, районга қайтиди, худди одам сўйиб келиб, пичоғини тошираётган бир важоҳатда аризани Носировнинг столига қўйди.

Носиров аризани ўқиб: «Боринг, дам олинг», деди.

XXIV

Козимбек кўпдан бери қилган орзу ушалиб, отаси ўзининг эски «Москвич»ини касалхона ихтиёрига берган эди. Козимбек уни Тошкентга судратиб бориб, қайтишда миниб келди. Яхши ремонт қилинган, бўялган машина янгидан фарқ қилмас эди. Козимбек ремонт счётларини тайинли жойга қўйиш учун этажеркадаги китоблардан бирини олган эди, ичидан бир қўл ёзма чиқиб қолди. Козимбек ҳайрон бўлди-ю, қўл ёзмани ўқиди. Бу нарса Саида устидан ёзилган аризанинг Ҳамидулла можароси кирмаган биринчи нусхаси эди. Козимбек бошдан оёқ уйдирма, Саиданинг тўғри ҳаракатларига ҳам эгри маъно бериб ёзилган аризани ўқиб ўтириб қолди. Бирор келиб тўсатдан «отанг ўлди» деса ҳам, эҳтимол, Козимбек бу аҳволга тушмас эди. Унинг ғувиллаб кетган бошига келган биринчи фикрлар шу бўлди: «Бу гаплардан хабардор бўлса, Саида бечоранинг ҳоли не кечди экан?»

Козимбек аризани жойига қўйиб, Саиданинг ҳужрасига қараб чопди, йўлакай очиқ турган деразадан унинг кабинетига қаради. Саида кабинетда бөшини

куйи солиб, қаршисида күйиб-пишиб гапираётган бир колхозчининг сўзига қулоқ солар эди. Бу колхозчи Ойнисанинг эри эди. Козимбекка Саида ялт этиб қаради. Козимбекнинг ранги бир аҳволда бўлса керак, қути ўчиб дераза олдига келди.

— Тинчликми?

— Тинчлик, — деди Козимбек ўзини босиб, — Тошкентдан келдим...

Саида таажжублангандай бўлди.

— Биламан, кеча кетган эдингиз...

— Машинани олиб келдим...

— Шунақами.. Қуллуқ бўлсан! Қани?

Машина ҳовлида қолгани Козимбекнинг эсига энди келди.

— Ҳовлида, қўлингиз бўшаса, бир айлантириб келсам деган эдим.

— Раҳмат... Бирон соатда бўшарман.

Козимбек унинг чеҳрасидан кайфиятини билиб бир оз хотиржам бўлди-ю, бирон соатдан кейин машинани миниб келди. Саида дарвоза олдида турган экан, машина кўндаланг бўлганда, Козимбекнинг ёнига ўтираётуб писанда қилди:

— Лекин ичак-чавоқдан гапирмайсиз! Яна шундан гапирсангиз...

Козимбек қаттиқ хижолат бўлди: ўйлаб қараса Саида билан сұхбат қилган чоғларида; дарҳақиқат, ўзининг фикр-ёдини банд қилган меъда-ичак касалликларидан кўп гапирар экан. Саиданинг бу ҳазили шу билан бирга унинг аризадан, раиснинг нима учун бемаврид Тошкентта кетганидан бехабар эканини кўрсатар эди. Область ёки район тўсатдан чақирса, Саида саросимага тушмасин учун Козимбек уни воқеадан хабардор қилиб қўйишини лозим кўрди-да, қишлоқ орқада қолиб, дала йўлига чиқилганда жуда эҳтиёт билан гапнинг учини чиқарди, лекин аризанинг бунчалик шалтоқ эканини айтмади.

Саида Қаландаровнинг обкомга ариза кўтариб боришини сира кутмаган эди, шундай бўлса ҳам, бундан на хавотирга тушди, на ранжиди, аксинча, отасининг қилмишидан номусларга ўлаётган, жуда катта ташвишга қолган Козимбекка тасалли берди:

— Арслонбек акам устимдан арз қилгани обкомга боришин зарур деб билган бўлсалар, демак, мени катта куч ҳисоблар эканлар. Бу ҳазил гап эмас! Демак,

энди бамайлихотир ишлай берсам бўлар экан, — деди ва бир оз жим қолгандан кейин сўради: — Дадангиз аризани ўз қўллари билан ёзганмилар?

— Йўқ, дадамнинг қўлларига ўхшамайди.

— Ундоқ бўлса, қайнатангиз ёзиб бергандирда, Эшон!.. — деди Саида.

Козимбек секин кетаётган машинани бирдан тўхтатди, Саидага қаради, Саида олдинга қараб ўтира берди. Козимбек ўнг билагидан бир тортиб уни ўзига қаратди.

— Гапирманг! Шунаقا гапни гапирманг!..

Саида унинг ўпка, алам, ёлвориш тўла кўзларига қаради.

— Нима дедим... Қанаقا гап...

— Майли, мен бундан кейин касаллик, умуман медицина тўғрисида гапирмайман, сиз ҳам Эшон тўғрисида гапирманг! Ҳеч ҳам гапирманг!

Козимбек бу гапни жуда куйиниб гапирди.

Шу пайт Санданинг кўзи узоқда келаётган Қаландаровнинг таниқли «Виллис»ига тушди. Унинг юзидағи ташвиш аломатини кўриб, Козимбек ҳам қаради. Район йўлида юрганини иккови ҳам энди пайқади.

Козимбек шапкасин бостириб, машинани тезлатди ва Саидага:

— Ётинг! — деди.

Саида итоат билан чапга ёнбошлаб, Козимбекнинг сонига бошини қўйди. Козимбек гўё «қўмирлама» деган бўлиб унинг елкасиға ўнг қўлини ташлади. Соатига саксон километр тезликда келаётган Қаландаровнинг машинаси пишқириб ўтиб кетди. Саида буни сезиб, бошини кўтармоқчи бўлған эди. Козимбек қўлини олмади. Машина секинлади, чайқалди, ўнг томонга бир оз қийшайди-ю, нимагадир тўқ этиб урилди, тўхтади. Саида энгашиб келаётган Козимбекнинг иссиқ нафасини сезиб, ваҳима билан пичирлади:

— Вой!.. Бирор кўриб қолади!.. Хафа бўламан...

Козимбек ростдан ҳам «хафа бўлса керак» деб дарорв бошини кўтарди, сал бўлмаса узр сўра ёзди. Саида ўрнидан туриб сочини тузатди. Қўлининг орқаси билан Козимбекнинг юзига секин урди.

— Ёмон бола!.. Юринг!..

Козимбек машинани йўлга чиқариб, қишлоқча томон юрди. Йўл бўйи иккови ҳам сўз қотмади. Козимбек қил-

мишидан ҳижолат, Саида эса ундан балоғатга етганидан бери қалбининг ҳарорати билан қизиб, ўзга қалбга чиппа ёпишадиган бирон оғиз сўз кутар эди. Йўқ, Козимбекдан бундай сўз чиқмади. Бироқ унинг соддалиги, маъсум қиёфаси, одамнинг жони деб аталадиган ёшларга хос хислатлари қалбига аллақачонлар чиппа ёпишганидан Саиданинг ўзи бехабар эди.

Козимбек уни боғнинг орқа томонидаги кўчада мазинадан туширди-ю, дадасининг кайфиятини билиб ҳалироқ келмоқчи бўлди. Саида деворнинг раҳнасидан ўтиб, ишкомлар орасидан ҳужрасига қараб кетди.

Бу орада қош қорайди.

Козимбек ҳовлига келди. «Виллис» ҳануз шу ерда эди. Унинг шофёри Козимбекни кўриб чуқур хўрсинди ва бош чайқаб: «Бек акам жуда қаттиқ бетоб», деди. Қаландаров Тошкентдан келгунча, унга бир оғиз гапирмабди. Козимбек ичкарига кирди. Ҳовли қоронғи, Ҳуринисо шийпонда гугурт чақиб, осма чироқни ёқди. Козимбек югуриб шийпонга чиқди. Ўзининг тиниқ шишасинигина ёритиб турган чироқнинг хира шуъласида оқ ёстиқ қа ёнбошлаб ётган Арслонбекнинг қораси кўринди. Ҳуринисо индамай пастга тушиб кетди.

— Дада, эсон-омон келдингизми... тобингиз йўқми..

Қаландаровнинг йўғон, ғўлдираган ва шу билан бирга, ҳорғин товуши эшитилди:

— Балли... Умримда ҳеч қаҷон ҳозиргидай соғ бўлган эмасман!.. Саида қаерда? Айт, топиб келсин.

Козимбек шоферга айтгани кўчага чиқиб кетаётганди, онаси тўхтатди.

— Дадангнинг бошига бир кулфат тушганга ўхшайди. Сўрасам гапирмайди.

Козимбек шошиб:

— Саидахон келса маълум бўлади, — деди-ю, чиқиб кетди ва шоферга айтгани ҳам сабри чидамай. Саидани олиб келгани ўзи борди ва йўлда дадасининг аҳволини гапирди.

Шийпонга чиқиб келаётганди Саида билан Козимбекнинг оёқ шарпасини эшитиб Арслонбек қоматини кўтарди, Саидага қўл берди. Козимбек чироқнинг пилигини кўтариб дадасининг юзига зеҳн солди. Унинг юзи узоқ вақт фам-койиш тортгандай сўнгани, кўз оғстлари нимадандир йилтирас эди. Қаландаров Саиданинг соғлиқ-омонлик сўраб айтган гапларга жавоб бермай, қўли билан «ўтири» деб ишора қилди. Саида якандоғза,

Козимбек панжарарага ўтирди. Оёқ учида шийпонга чиқиб келган Ҳуринисо зинанинг бошида туриб қолди. Арслонбек яна ёнбошлади, анчадан кейин яна турди, бир нафас билан кўп гапира олишига кўзи етмаса керак, ҳамон ўша йўғон ва ҳорғин товуш билан узиб-узиб сўз бошлади:

— Ташкентга борган эдим... Ўртоқ Қодировдан салом, икковингга салом, сенга ҳам салом, — деди Ҳуринисога қараб, — кўпдан-кўп салом... Энди бизни бирпас холи қўйинглар, Саидахонга менинг гапим бор...

Ҳуринисо дарров тушиб кетди. Козимбек қути учиб, ўрнидан турди, зинанинг бошига борди-ю, тушмади, тушолмади, шу ерда туриб қолди. Арслонбек тиззасига олган ёстиқни қучоқлаганича узоқ сукут қилганидан кейин бошини кўтармай бардам товуш билан бурро қилиб:

— Мен сенинг устингдан ариза кўтариб, обкомга борган эдим, — деди.

— Шунақами... — деди Саида маъюс товуш билан ва бу гапни нима учун айтиётганидан зўр ташвишга тушиб тупугини «қилт» этиб ютди.

— Лекин аризани бермадим. Қайтишда ўртоқ Носировга ташлаб келдим. Копиясини сенга бермоқчи-ман, — деди Арслонбек ва ўғлини чақирди: — Козимбек, уйда этажерканинг орқа томонидаги катта китобининг ичида қофоз бор, шуни олиб чиқ!

Козимбек зинанинг панжарасидан ошиб, ўзини ерга ташлади, пастан «ҳозир» деб товуш берди-ю, ўзи кўрган аризани бирпасда олиб чиқди.

— Мана, — деди Қаландаров аризанинг эски нусхасини Козимбекнинг қўлидан олиб Саидага узатар экан. — Бу нусхада сен Тожихоннинг уйини бузганлигинг тўғрисидаги яна бир туҳмат йўқ! Йўқ! Хоҳлаган одамингга ўқиб бер! Хоҳласанг халқни йигиб ўқиб бер. — деди ва товуши яна ўзгарди, хиёл титради, — лекин сендан битта илтимосим бор. Аризамни Эшон ёзиб берган эди, қўлинни яхши танийсан, Эшондан хафа бўлма, хафа бўлишга арзийдиган одам эмас.. Ўзим мўрт бўлмасам, снимас эдим, менга ҳеч ким ариза ҳам ёзиб бермас эди... — «Қутқи ҳам солмас эди» демоқчи эди, айтмади. — Бор, ҳужрангга бориб ўқи!

Қаландаров пешанасини қучоғидаги ёстиқقا қўйиб жим қолди, афтидан, энди бошини кўтармоқчи эмас эди.

ХОТИМА

Орадан бир неча йил ўтди.

Ўзбекистон хотин-қизларининг қурултойи очилган куни театрнинг пештоқи олдида аллакимга нима тўғридадир ёлвориб турган ўша мухбир Аъзамжонни кўриб қолдим. Маълум бўлишича, у ҳам менга ўхшаб қурутойга киролмай, умид билан театр атрофида юрганлардан экан. Бир-биримизнинг тантимизни кўтардигу, ўтган-кетгандан гаплашиб қолдик.

Аъзамжон бугун саҳарда Арслонбекни курортга кузатиб қўйибди. Кеча кун бўйи иккovi бирга экан. Арслонбек «Қизил Ўзбекистон» газетасининг кечаги сонида чиққан «Синчалак»дан парчани ўқиб, ёзувчидан хафа бўлибди: «Мен Саидхонни ўшанда синчалак деган бўлсам, кейинроқ бу хатони ўртоқ Носировнинг олдида тузатган, колхозчиларнинг умумий мажлисида ҳам тўғрилаганман, ўзига қўл бериб, кичкина, нимжон бўлсанг ҳам, осмонни кўтаргули қувватинг, ғайратинг бор экан, деганман, шуни ёзсин-да, нима қиласи үтган гапларни эсга солиб», дебди.

Ваъдасига мувофиқ Носиров Саидани бир йилдан кейин эмас, икки йилдан сал ошганда чақириб олибди. Лекин Саида ёлғиз кетмабди, Козимбекни олиб кетибди. Буларнинг тўйида Эшон мастилик қилиб, жиндай кўнгилсизлик туғдирибди: Али бобо ҳамон ўша эски ашуласи мақомига тебраниб, бир чеккада ўтирган экан. Эшон қадаҳ кўтариб: «Шундай қизни тарбиялаб ўстирган отасига раҳмат!» дебди. Бир лаҳза ҳамма жим қолибди.

Саида билан Козимбек ҳозир совхозда ишлар экан. Иккита фарзанд кўришибди.

«Бўстон» партия ташкилотининг секретарлигига И smoилжон Норматов сайданибди. Қаландаров И smoилжон билан жуда иноқ экан.

— Тожихонлар оиласи қалай? — дедим.

Аъзамжон бош чайқади.

— Бўлмади. Иккови ажрашди. Тожихон ҳамма ёқни Ҳамидуллага ташлаб уйдан чиқиб кетди, колхоз уй берган, болалари билан туради. Ҳамидулла бир йилдан ортиқроқ қидириб, кўнглидаги хотинни Самарқанднинг аллақайси чекка мозоридан топибди. Шайхдан тул қолган, ҳатто хўроздан ҳам юзини беркитадиган бир хотин экан, никоҳ кечаси Ҳамидулла: «Қани, энди юз кўришайлик, битта ўпич беринг», деса, «Бисмиллоҳу раҳмо-ну раҳим», деб юзини тутган эмиш. Ҳамидулланинг ўзи айтибди.

Хўл кулишдик. Редакцияга томон юрдик.

— Ҳамидулла бу хотин билан ҳам умр қилолмайди, — деди Аъзамжон. — Утган йил кузда қарасам, шу хотин далада ўйнаб-кулиб пахта териб юрибди.

Аъзамжон редакцияга кирмоқчи экан, мен билан хайрлашди. Қурултойга киролмаганимиз тўғрисида бир-биrimизга тасалли бердик, майли, киролмасак ҳам биламиз, — бу ерга йиғилганлар миллион-миллион оддий ўзбек аёлларининг оддий вакиллари, булар йиғилиб нималарни муҳокама қилганларини, қандай қарорлар чиқарганликларини келажак кўрсатади. Тақдирини ўз қўлига олган одамларнинг келажаги, албатта, ёрқин бўлади, ҳали бу неъматга эришмаганларнинг кураш йўлини ёритади.

Зотан, буни Саидадан сўрасак ҳам бўлади-ку, ҳадемай танаффусга чиқиб қолади...

ЎТМИШДАН ЭРТАКЛАР

Эшилиб, тўлғаниб ингранади куй,—
Асрлар ғамини сўйлар «Муножот».
Куйи шундай бўлса, ғамнинг ўзига
Қандай чидай олган экан одамзод!

Абдулла Орипов

БИР-ИҚКИ СУЗ

Менинг болалик йилларим Фарғона водийсининг Яйпан, Нурсуқ, Қудаш, Бувайди, Толлиқ, Олқор, Юлғунзор, Оққўрғон деган қишлоқларида ўтган. Ўттизинчи йилларнинг ўрталарида болалигимни ўйлаганимда чала-кам-чатти туш кўргандай бўлган эдим: думли юлдуз чиққан эди; Бабар (Бобир бўлса керак) деган йигитни отқоровул милтиқ билан отганда ўлмаган эди, шунда отқоровул одамларга юзланиб: «Ёпирай, бунақа баттол ўғрини умримда кўрган эмасман, устидан ошириб ўқ узибману киприк қоқмади-я!» деган эди.

Зеҳнимда шунга ўхшаган қалқиб юрган хотиралардан ташқари қалқимасдан тошдек чўкиб ётган хотиралар ҳам ҳисобсиз эканидан узоқ замон бехабар эканман. Бундан мени Антон Павлович Чехов домла хабардор қилдилар.

Бундан ўттиз йил бурун мен у кишининг йигирма икки томлик тўпламини қўлимдан қўймасдан ўқиб чиқдим. Шунда аломат бир ҳодиса юз берди: шу билан муҳтарам устод менга гўё муборак кўзойнакларини бердилару: «Мана буни тақиб, ўз халқингнинг ўтмишига назар сол!» дедилар.

Устоднинг муборак кўзойнакларини тақиб халқимизнинг ўтмишига қарадим. Бир томонда Антон Павловичнинг темир йўл гайкаларини бураб олган «ёвуз ниятли киши»си, иккинчи томонда отқоровул, юр деса юрган, ғур деса турган, устидан ошириб ўқ узганида киприк қоқмаган «баттол ўғри»— Бабар! Булар замона дарахтида етишган бир олманинг икки палласи эди.

Шундай қилиб, болалигимда зеҳнимга чўкиб қолган

хотиралар уйғонди, юзага чиқди, ўша вақтдаги халқ ҳаёти кўз олдимга келди. Мана шунинг натижаси бўлиб, ўттизинчى ийларнинг ўрталарида ғам-ғуссага тўла «Ўфри», «Томошабоғ», «Бемор», «Анор», «Миллатчилар» вужудга келди. Бу ҳикояларни кенг китобхонлар оммаси хуш қабул қилган, ҳанузгача қайта-қайта босилиб келаётган бўлса ҳам, ўша вақтлардаёқ ёш китобхоннинг эътиrozига сабаб бўлди. Ешлар ҳикояларда тасвир этилган воқеаларни ортиқ даражада муболага деб билишарди.

Ийлар ўтиб янгидан-янги китобхон авлод етишган сайин бу эътиrozлар кескин тус ола борди: наинки, ҳўқизидан айрилган мусибатдийда бир мўйсафидга ҳеч ким раҳм қўлмаса, ахир амалдорлар ҳам одам-ку; наинки, киши ўз юртида бегона бўлиб, ўз шаҳрининг томоша боғига киролмаса; наинки, бемор хотинга гўдакнинг саҳарлари қиласидан дуосидан бошқа даво топилмаса; наинки, соғ-саломат йигит бошқоронғи хотинига иккитагина анор олиб беролмаса; наинки, зиёли деб аталған киши бойнинг итидан ҳам тубан турса!

Ёш китобхонларнинг таънаси хусусан сўнгги йилларда дашномга айланга бошлади.

1960 йилда ўзбек аёлининг ўтмишига оид «Даҳшат» деган бир ҳикоя ёзган эдим. Бу ҳикояда саккизта аёлни Олимбек додхонинг харамига қамаб қўйганим бир аёлга ҳақорат бўлиб тушибди. Имзосиз, адрессиз юборилган хатда шундай сатрлар бор:

«...ўтмишда шундоқ бўлса, эҳтимол, бўлгандир, лекин ўзбек хотин-қизлари тарихининг шундай маломатли саҳифаларини ҳозир, бугунги кунда тирилтириш шартмиди? Сиз ўтмишни қаламга олганингизда баъзан уйдирмачиликка берилиб кетасиз...»

Мана шунаقا таъна-дашномлардан кейин «уйдирмачиликка» берилимасдан, ўз кўзим билан кўрганларимни, кечирганларимни, ўтмиш ҳаёт лавҳаларидан эсимда қолганларини қаламга олгим келиб қолди. Китобнинг газета ва журнallарда босилиб чиқкан айrim парчаларини ўқиган бир танқидчимиз ҳалитдан ғашлик қилиб: «Жуда зулмат-ку, китоб ўқувчидаги жуда оғир таассурот қолдирмасмикан?» деб қолди. Бу танқидчи 1930 йилда туғилган, ундан кейин туғилган ёшлар, шубҳасиз, бу мулоҳазани кескинроқ айтишини ҳам биламан. Мен китобни «Ўтмишдан лавҳалар» деб атамоқчи эдим, майли, шуларнинг ҳам кўнгли тўлсин, китобни «Ўтмишдан эртаклар» деб атай қолай.

ФАЛОКАТНИНГ ШАРОФАТИ

Биз Яйпандада Олим бува деган бир нонвойнинг ташқарисида турар эдик.

Новвойхонанинг орқаси ташқининг қариб ярмини эгаллаган, ҳовли жуда ҳам тор, аям унинг ўртасини теша билан чопиб қўёнгул, сариқгул, райҳон, жамбил эккан, ҳовлининг гувалак деворлари қалдирғочнинг уясига ўхшар эди. Эшиги бир табақалик, кичкина ва пастаккина уйнинг дарчаси ичкари ҳовлининг айвонига очилгани, бунинг устига номаҳрам назаридан пана қилиб, панжарасига ёғланган қофоз ёпиштирилгани учун уй қоронғи, одам одамни тусмол билан танир эди.

Олим буванинг ички ҳовлиси ҳам тор, устини бошдан-оёқ ток қоплагани учун жуда ҳам дим. Унинг хотини эртадан кечгача ғув-ғув чарх йигирарди, тез-тез бизникига кириб аям билан гаплашиб ўтирарди; бизнинг мусофирилгимизга раҳми келса керак, баъзан ўпкаси тўлиб, аямга таскин берган бўларди:

Мусофири бўлмаган ким бор,
Мужовир¹ бўлмаган ким бор;
Бироннинг юртига бориб,
Муҳожир бўлмаган ким бор?..

Олим буванинг ўғли кимнингдир эшигига қарол, қизи эрга тегиб кетган. Унинг ўзи саҳарда туриб нон ёпади, нонни дўконнинг олдидағи тахтага дасталаб қўйганидан кейин чорвоғига кириб кетади-ю, шом қоронғисида чиқади; дўконга келиб нонни, тушган пулни санайди, пул баъзан кам келса керак, жаврайди, пул ёки нон кам келганига эмас, пул ташламасдан нон олиб, кетган киши бироннинг ҳақини еб, дўзахий бўлганига куяди.

Езинг иссиқ кунлари. Ҳовлимиз, айниқса, қоронғи бўлса ҳам салқинроқ, уйимиз ғиж-биж паща. Бир куни дадам уйнинг эшик ва дарчасини зич ёпиб, аччиқ тугма қалампир тутатди. Тутун шундай аччиқ эдики, уйдан дадамнинг ўзи зўрга чиқди, узоқ йўталди. Унинг ниятидан хабардор бўлиб, Олим бува астойдил хафа бўлди ва девор оша:

— Уста, худонинг маҳлуқига озор берманг, паща ни ҳам худо яратган, жон берган!— деди.

Дадам гутунни дарров ўчирди.

¹ Мужовир — турғунлик маъносида.

Бир куни уйимизга дадамнинг овчи жияни келди. У Пастқўриқда ов қилиб юрган экан, ўқи тугаб, бизникига ўқ ясагани келибди. Мен онамнинг «ўққа яқин борма» деб ҳайҳайлаб туришига қарамай, овчининг ўқ ясашини томоша қилиб турдим. Меҳмон милтиқ доридан пичасини ёқиб, усти қизил ва ичи оқ чиройли пистондан биттасини чақиб кўрсатди. Пистон қарсилаганда мен бир чўчиб тушдим, кейин завқ қилиб ирғишиладим. Шунда пистондан иккитасини ўғирлаб, кигизнинг тагига яшириб қўйдим. Меҳмон кетганидан кейин нима хаёлга бордиму, битта пашшани тутиб иккала пистоннинг орасига қўйдим, сандончамнинг устига қўйдим-да, болғачам билан қаттиқ урдим. Пистон қарс этиб кетди. Олим буванинг хотини билан гаплашиб, раҳён чопиб ўтирган аям бирданвойвойлаб, қўймичи ни ушлаганича ўзини раҳённинг ичига ташлаб юборди. Қампир дод солиб унинг устига ўзини ташлади ва менга қараб: «Нима қилиб қўйдинг, бор, дадангни айтиб кел!» деб бақирди. Аям раҳённинг ичидаги ҳамонвойвойлар экан, «Чорифингни кий!» деди. Қўрқиб кетдим, дарров чорифимни кийдим, кўчага қараб чопдим. Дўконимиз гузарда — чорраҳада бўлиб, болға товуши эшитилио турар эди. Дадам ўзи дам босиб ишлаётган экан, мени кўриб қўрқиб кетди, шошиб аямни сўради. Мен бошқа гап қўшмасдан «аям йиғляяпти», дедим. Дадам қоп пешгирини ечиб дўкондан чиқди ва «шайтон арава»сини миниб уйимизга томон кетди. Мен қўрқанимдан тек ўтиридим. Чорраҳанинг нариги томони кенг майдон, унда катта-кичик токларга осилган ранг-баранг тўрқовоқлардаги беданаларнинг битбилдиғи, кўча бўйи ва майдоннинг теварак-атрофидаги дўконларда тарафматараф сайраётган какликларнинг қаққувоги ҳеч тинмас эди. Дўкондан чиқдим, чорраҳанинг у томонига ўтиб, каклик сайраётган бир дўкон олдига бормоқчи бўлганимда дадам чақириб қолди. Дадам «шайтон арава»дан тушиб белига пешгирини боғлар экан: «Аянгни отибсанку! Укача туғиб берадиган аяни отадими киши!» деди ва қўлимгага дамнинг арқонини берди. Дадамнинг авзойидан аям тузалиб қолганини фаҳмлаб, дам босавердим.

Дадам вариллаб турган ўчоқдан чўғдай қизиган бир парча темирни олиб тешаётган эди, ундан чиқсан лўядай темир сандондан кундага, ундан юмалаб чорифимнинг қўнжига тушиб кетди. Чорифимни қулантәқ кийган эдим, темир болдиримга жаз этиб ёпишли. Чинқириб юбордим. Дадам чорифимни дарров ечиб ташлади

ва мени кўтариб, дўкон олдиаги тахтасупага ётқизди. Бир вақт қарасам, тепамда беш-олти киши турибди. Буларнинг бири мени елпияпти, бири болдиримни пухлаяпти. Қимнингдир: «Бу азамат бола, йиғламайди, йиғлаётгани йўқ, тойчоқ бўлиб кишнаяпти», деганини эшитдим. Болдирим ҳарчанд жазиллаётган бўлса ҳам йигидан тўхтадим, лекин вужудим қалтираб-силкиниб кўзимдан ёш оқар эди. Бир чол жароҳатимга кигиз кўдириб босди ва болдиримни латта билан боғлаб қўйди. Бирор ярим қарич келадиган сариқ обакидандон, бирор қизил тойчоқ нон келтириб берди. Бир оз тинчиганимдан кейин дадам кулиб: «Темирчи деган куйиб-куйиб темирчи бўлади-да!» деди.

Кечга яқин дадам дўконни ёпди, мени опичиб олди. Уйга кетдик.

Аям оёғим куйганини эшитиб ҳушидан кетаёзди; кейин нима бўлиб мени якка дўконга юборганини ақлига сиғдиролмай ўзини қарғади. Мендан олдин ва мендан кейин туқдан саккиз боласини қора ер бағрига берган аям энди мени ер-кўкка ишонмас, кўз ўнгидан бир қадам нари жилгани қўймас эди. Аямнинг ярадор бўлгани, оёғимнинг куйгани бир чеккада қолиб кетди. Ота-онам, бири қўйиб, бири олиб, муштдай бошим билан дўконга ёлғиз борганим, бу қадар уддабурролигим тўғрисида ҳайрон қолиб сўзлар эди. Гўё бутун дунёдаги ҳамма бало-қазо ҳовлимиз билан дўконимиз орасига йиғилиб, менинг кўчага чиқишимни кутиб турган экану мен бирини уриб, бирини йиқитиб, бирига чап бериб, дўконга етиб борибман.

Шундан кейин ота-онамнинг назарида, «худога минг қатла шукур» катта бўлиб қолдим, узоққа кетмаслик шарти билан кўчага якка чиқадиган бўлиб қолдим, лекин ҳеч вақт кўчадан хуш-хурсандлик билан қайтмас эдим. Кўчага биринчи чиққан куним эшигимиз олдидан ўтадиган зовурга йиқилиб тушдим: тор кўприкнинг устида бўриқ¹ ётган экан, шуни тепиб зовурга туширмоқчи бўлганимда иккала оёғим кўтарилиб кетди шекилли, йиқилдим ва зовурга тушиб кетдим. Зовурдан мени бирор тортиб олди. Ҳовлига йиғлаб кирдим. Онам юраги ёрилгудай бўлиб юзимга сув сепди, ҳўл кўйлагимни ечиб ташлаш ҳам эснга келмай, латта ёқиб бошимдан айлантириб ташлади — алasladi. Шундан кейин бир ҳафта кўчага чиққани ижозат бўлмади. Яна

¹ Жўхориологиянинг бир бўғини.

бир куни, эшигимиз олдида лойпарсиллоқ ўйнаб ўтирган әдим, гузар томондан бир тұда отлиқ қозоқ-ўрис келиб қолди. Мен қозоқ-ўрисни ҳеч қаочон күрмаган әдим. Буларнинг кизаги қизил күк шапкасига, чакка-сида ҳурпайиб турған сочига, кийим-боши ва шоп-шолопига қараб анграйганимча әргашиб кетаверибман. Бир вақт қарасам далага чиқиб қолибман. Дарров орқага қайтдим, бироқ уйимизни әмас, ҳатто күчамизни ҳам тополмадим. Айрилишда йиғлаб ўтирган этим, толеимга арава келиб қолди. Аравакаш аравасини тұхтатиб, отидан тушди, мендан гап сүради; дадамни таниркан, отига мингаштириб ҳовлимизга келтириб қўйди. Мен бу воқеани аямга айтмадим, айтсам кўчага чиқармай қўярди. Лекин бояги аравакаш бу гапни дадамга айтибди. Аям дадамдан бу гапни әшитиб ваҳима қилди:

— Вой шўрим, худо бир сақлапти! Қозоқ-ўрис оёғингдан олиб ерга урса, ё отига бостириб кетса нима қиласардик! Қулогингда бўлсин: қозоқ-ўрисни кўрсанг қоч, қочолмасанг ўзингни зовурга ур!

Дадам мени мақтади:

— Дуруст, дуруст, ботир йигит бўладиганга ўхшайсан,— деди ва аямга юзланди:— Қозоқ-ўрисни кўрса катта одам шошиб қолади-ю!..

Дўконга якка ўзим борганим, қозоқ-ўрисдан қўрқмаганим гўдакнинг биринчи айтган сўзлари сингари отонамни қувонтириб юборди. Шундан кейин кўчага бемалол чиқадиган, ҳатто нариги кўча ва торкўчаларга бориб, болалар ётсираса ва ўйинга қўшмаса ҳам, уларнинг ўйинини томоша қиладиган, шикаст емасдан, адашмасдан уйга қайтадиган бўлдим.

Рамазон кирди. Аллақаерда чалинаётган ноғоранинг тaka-туми, эчкининг товушига ўхшаш сурнай садоси ҳаммани саҳарликка уйғотарди. Ота-онамнинг сўзидан, ҳаракатидан, рўза қизиқ нарса бўлса керак, деб биринки саҳар мен ҳам турдим. Бироқ рўзанинг саҳарлиги әмас, бозоршаби қизиқ бўларкан. Дадам мени бозоршабга олиб борди.

Чорраҳа ва катта майдоннинг атрофидаги сон-саноқсиз дўконларда чироф, камида иккитадан, учтадан шам. Одам кўп. Фовур, ҳайқириқ, кулги, ашула... Сотувчилар қичқиргани қичқирган: «Иссик нон бу!» «Саҳарликка қўшалоқ сомса деган борми!» «Шимингу чайнаманг!»... Болалар учқун сочаётган сихмушакни визиллатиб уёқдан-буёққа чопишади. Ора-сира толлар орасидан қизил учқун сочиб вашиллаганича осмонга кўтарилган қамиш-

мушак юлдузлар орасида чилпарчин бўлади-ю, пақиллаб, ҳамма учқун сўнади, фақат битта каттакон учқун ерга қараб шўнгийди.

Яна бир кечада бозоршабга чиққанимизда дадам мени майдонинг тўридаги самоварга олиб борди. Бу ерда ҳам одам кўп, ғовур кулги. Ўртага осилган каттакон, жуда ҳам аломат бир чироқ кўзни қамаштириб айвон ва саҳнадаги одам тўла сўриларни купидуздай ёритиб турарди. Сўриларни оралаб айвонга томон кетаётганимизда бирор мени кўтариб сўрининг четига ўтказди. Дадамга ҳам жой беришди. Сўрининг остидами, тепасида ми кимdir ингичка, лекин жуда ўткир товуш чиқариб ашула айтмоқда эди. Мен аланглаб қолган эдим, дадам имо билан каттакон, қучоққа сифмайдиган бир дона карнайгулни кўрсатди. Қарасам, ашула сариқ қутичага санчиб қўйилган шу карнайгулнинг ичидан чиқаётган экан. Мен «мошина-қўшиқ» деб эшитганман, лекин ўзини кўрмаган эдим, мошина-қўшиққа тикилганимча қолдим. Ашула тугагандан кейин яна шу карнайгулнинг ичидан: «Отангга раҳмат, Ҳамроқул қори!» деган товуш чиқди. Назаримда карнайгул остидаги сариқ қутичага соқол-мўйловли кичкина-кичкина одамчалар қамаб қўйилганга ўхшарди.

Ашула тугагандан кейин бир нима қарс-қарс этиб кетди. Қўрқиб дадамнинг қучогига отилдим. Дадам: «Қўрқма, қўрқма, бақамушак», деди. Қарасам, даврада ҳақиқатан бақага ўхшаган бир нима қарсиллаб, ҳар қарсилаганида одам бўйи сапчиб юрибди. Даврада мендан бошқа ҳам кўрқиб кетган одамлар бор экан, роса кулги бўлди. Кейин, мушакдан гап чиқиб, қайтармаёқа оқ камзул кийган серсоқол бир одам Хўжандда бўлиб ўтган бир воқеани гапириб берди. Хўжандда донғи кетган бир мушакчи бор экан. Шу одам алланима деган бир бойнинг тўйида белига тўртта катта-катта мушак боғлаб осмонга учибди. Мушакчи терак бўйидан баландроқ чиққанда, мушакнинг дориси тамом бўлмай туриб, одамлар уни оёғига боғланган арқондан тортиб ерга туширишибди. Буни эшитиб ҳамма ёқасини ушлади.

Яна мошина-қўшиқ хониш бошлади. Нариги сўрининг устида «гардиш мушак» деган учқун ва тутун пулфлаб айлана кетди.

Шундан кейин «Бувақовоқ» деган ўйин бошланди.

Қирғизбашара жиккаккина бир одам айвоннинг бир чеккасига тутиб қўйилган бордсон орқасидан учта саночни биттама-битта зўрға кўтариб чиқди-ю, келтириб сўри-

лар даврасига қўйди ва каттакон шокосани чERTтиб, қимизини мақтай кетди. Ўша бордон орқасидан оқ эшак минганд, новча, салласи қозондай, қорни эшакнинг ёлига, узун айри соқоли қорнининг икки томонига тушиган бир одам чиқди. «Бувақовоқ» деган шу экан. Бувақовоқ қирғизнинг олдидан ўтаётib қимизнинг нархини сўради. Қирғиз қимизни мақтаб: «Бир шокосаси икки пул», деди. Бувақовоқ ўн шокосасини бир пул сўради. Қирғиз унамади, бағиллаб берди. Одамлар хўп кулишди. Бувақовоқ эшагидан тушди, саночлардан бирининг оғзини очиб қимизни татиб кўрди; иккинчисини очди, буидан ҳам татиб кўрди. Қирғиз очилган иккала саночнинг оғзини бураб, маҳкам ушлаб турганда Бувақовоқ учинчи саночни нарироқ тортди-да, қимизни татиб-нетиб ўтирмасдан шокосага қуйиб ичаверди ва ҳар сафар шокосани бўшатганида қирғизга қараб: «Гап битта — ўн шокосаси бир пул!» деб қўярди. Қирғиз шовқин солар, талпинар, сўкар, лекин иккалá саночнинг оғзини қўйиб юборолмас эди. Одамлар юмалаб-юмалаб кулишди.

Шундай қилиб, пистон касофатининг шарофати билан «ҳудога шукур, бозоршабларга борадиган кан-кatta йигит» бўлиб қолганимдан кейин вақт бемаҳал кўчага чиқсам, болалар билан яшин топалоқ, тутминди, даста, тўппи тепиш ўйнаб узоқ юрсам ҳам аям тергамас, аксинча, беҳад қувонар эди. Мендан бегонасирайдиган болалардан энди бир-икки ўртоқ орттирганимда бу маҳалладан кўчадиган бўлдик.

Бир куни дадам шайтон аравасини мениб Қўқонга кетган эди, кечқурун қайтишда Олим буванинг опаси — саксонлардан ошиб қолган кампирга йўлиқибди. Дадам қўнғироқ чалмай унинг ёнидан шув этиб кетибди. Унинг шабадасидан сесканиб кетган кампир бошини кўтариб қараса, олдинда одамга ўҳшаган бир маҳлуқ оёғи ерга тегиб-тегмасдан учиб кетаётганимиш. Кампир шайтонлаб ўзини ташлаб юборибди. Одам йиғилибди. Кампирни ўйнига замбilda олиб кетишибди. Дадам қўрққанидан кўчага чиқмай, дўконга ҳам бормай қўйди. Уч кун деганда кампир ўлиб қолди. Дадам тергов ва Олим буванинг газабидан қўрқиб чўп-устихон бўлиб қолди. Аям йиғидан бошини кўтармас эди. Кампирнинг еттиси ўтгандан кейин Олим бува дадамга киши қўйиб: «Майли, уста хафа бўлмасин, опамнинг куни битган, қазоси етган экан, худонинг иродаси, лекин бундан кейин шайтонарава минмасин, шу шайтон арава олиб келгандан бери Яйпандан файз кетди», дебди.

Дадам эртасига ёқ шайтон аравани Қўқонга элтиб сотиб келди, Олим бувага учраб узр-маъзур айтди; унга иккита ўн икки қадоқлик кетмон, битта болта ясаб берди. Чол дадамни ҳол-жонига қўймасдан бу нарсаларнинг пулини берибди.

Шу билан тинчиган эдик, орадан бир ҳафта ўтар-ўтмас яна бир воқеа юз берди.

Дадам эрталаб дўёнинг кетаётганида йўлакда паранжилик бир хотинни кўрибди. Паранжининг орқа этагига бир шох янтоқ илашиб бораётган экан, дадам хотинга етиб олиб янтоқни босибди. Янтоқ ерда қолиб, хотин дадамга қайрилиб қарабди-ю, кетаверибди. Бу хотин Олим буванинг эрга тегиб кетган қизи экан, паранжисига илашгандан бехабар, «уста менга тегишмоқчи бўлиб паранжимни тортди», деган хаёлга борибди-да, бу гапни отасига айтиби.

Олим бува эртасига эрталаб йўлакда шовқин солди:

— Ҳо шайтон арава! Ҳо келгинди! Буёққа чиқ! Чиқ дейман буёққа!

Чолнинг бунақа шовқин соганини эмас, баландроқ товуш чиқарганини ҳам ҳеч биримиз эшишмаган эдик. Дадам чўчиб аямга қаради. Унинг ҳам ранги ўчиб кетди. Дадам йўлакка томон югурди. Мен ҳам чопдим. Йўлакда ўнг қўйини енгидан чиқариб олган Олим бувани кўриб танимадим: мени ҳамиша болам-бўтам деб суюдиган, шириңсўз, юзидан табассум аримайдиган чол қани? Унинг ўрнида кўзлари қинидан чиқай деб турган, ранги соқолидан ҳам оқроқ, вужуди титраб, узун соқоли силкинаётган даҳшатли бир одам туарди. Дадам рўпара бўлиши билан унинг оғзидан ҳақорат устига ҳақорат ёғилди, икки гапни бирида «келгинди ит» деб, қизидан эшишган гапларини дадамнинг юзига солди, яна ҳақорат қилди. Дадам бошини қўйи соганича нуқул:

— Отахон, аввал гапга қулоқ солинг,— дер, шундан бўлак гап айтса чол келиб мушт соладиганга ўхшарди.

Чол дўғайиб келди.

— Ҳозир кўрпангни кўтар, ит келгинди!— деди ва пўшт-пўштлаб ҳовлимизга, тахта бўлиб қотиб қолган ва кишидан қочишли ҳам унутган онамнинг ёнидан ўтиб, уйга отилди.

Дадам ҳамон «отахон, отахон» дея унинг кетидан эргашди. Олим бува уйдан бир қучоқ кўрпа кўтариб чиқиб кўчанинг ўртасига улоқтириди. Одам йигилди. Ҳеч ким Олим бувага таскин-тасалли бермасди, аксинча кимдир бақириб:

— Шайтон арава минадиган одамдан яхшилик чиқмайди, ур бўйнига!— деди.

Олим бува бошини қўйи солиб эшик олдида турган дадамнинг ёнидан ўтаркан, қўлини пахса қилиб бақирди:

— Менинг қизимни кўчада санқиб юрган қанжиқ деб ўйлаганимидинг? Ҳў ит! Қайтиб юзингга қарасам хотиним уч талоқ!— деди-ю, ҳовлисига кириб кетди.

Ҳовлидан унинг шовқини эшитилиб турарди.

Дадам кўрпаларни отийўлакдан олиб ҳовлига кирди. Аям бошини деворларга уриб, соchlарини юлиб йифлар эди. Дадам бояги янтоқ воқеасини айтиб, аямни юпатмоқчи бўлди:

— Чолнинг қулогига ҳозир гап кирмайди, оғзига сўз олиб қўйди, майли, кейин билади, уялиб қолади,— деди.

Аям бирдан йиғидан тўхтади.

— Сиз уялинг, бир мўминнинг хотинига кўз олайтиргани сиз уялинг!— деди.

Дадам унга бир хўмрайиб қаради-да, индамади, индамай кўчага чиқиб кетди.

Дадам кечки пайт қайтиб келди, Қўшариқ деган маҳалладан уй топиб, эшакарава олиб келибди. Қўчкўронимизни эшакаравага ортиб Қўшариқقا кўчдик.

«ИНДАМАС»

Қўшариқ маҳалласи гузардан анча нари, кўча иккита катта-катта ариқ ўтадиган дарахтзорга бориб тақалган, биз ижарага олган ҳовли шу дарахтзордан берироқда экан. Ҳовлини кўриб аям суюниб кетди: бир туп каттакон тут, пачақроқ бўлса ҳам айвон, тўққиз ёғочлик вассса-бўйра ёруғ уй...

Намозгарга яқин кўчада болалар чуғурлашиб қолишди. Чиқдим. Болалар менинг учун янги «Оқ теракми, кўк терак» ўйнашаётган экан. Бу ўйинда болалар орада йигирма-ўттиз қадам масофа қолдириб икки сафга тизилишар, қўл ушлашиб туришар, сафнинг бошлиғи қарши сафга қараб: «Оқ теракми, кўк терак, биздан сизга ким керак?» деркан; қарши томоннинг бошлиғи «фалончи керак» деганда номи айтилган бола сафдан чиқар экану югуриб бориб ўзини жон-жаҳди билан қарши сафга урар экан; шунда сафни узолса ғолиб бола мағлуб сафдан бир болани етаклаб келар, сафни узолмаса ўзи шу сафда қолиб кетар экан. Мен Олим бува маҳалласида болалар қаторига кириб қолганим учун

далл бориб сағға қўшалдим. Қанчадан-қанча болалар қарши сағни бузли бола олиб келди, қанчадан-қанчаси сағни бузолмай қолиб кетди. Орзиқиб кутдим: мени ҳам «керак» деса, мен ҳам югуриб бориб сағни бузсам, бола етаклаб келсам... Бироқ мени ҳеч ким «керак» демади. Бу болалар менинг иомимни билмаслиги эсимга келмабди.

Болалар чарчаб ўйин бузилганда нариги томоннинг бошлиғи — ҳаммадан кўпсоқ шовқин солиб елиб югурган бола мени пайқаб олдимга келди, менга бошдан-оёқ разм солди-ю, бирдан:

— Келгинди! — деб ургани қўл кўтарди.

— Узинг келгиндисан! — дедим эҳтиётдан орқага чекниб.

Бела бир иргиб менинг калламга қўйиб юборди. Мен жавоб қилолмадим, қарасам, бошқа болалар ҳам урмоқчи бўлиб, илонни кўрган чумчуқдай атрофимда чуғурлашиб туришибди. Шу пайт бизни кузатиб турган кичкина салла, узун малла тўнли новча бир чол:

— Қўйинглар, болалар, тегманглар, келгинди бўлса ўзи бўлибдими, худо қилган,— деди.

Болалар дарров тарқалишиди. «Келгинди, келгинди ит», деган гапни Олим бувадан эшитганимда бунинг ҳақоратдан ташқари яна одам ҳазар қиласиган маъноси ҳам борлигиги билмаган эканман, чолининг бу гапи бонимдан кириб, товонимдан чиқиб кетди.

Ховлига кирдим. Бу гапни аямга айтгадим, ичимга солдим. Шундан кейин кўчадан, болалардан ҳам, одамлардан ҳам кўнглим қолди. Аям туққандан кейин дардга чарниб, «уй қизи» бўлиб қолганим ҳам чандон малол келмади.

Аям Ўлмасойни туққанидан кейин тез ўнғарилмади, узоқ ётиб қолди. Қўшни хстинлар нон ёпиб беришар, кир-чирга қарашар эди. Рўзгорнинг бошқа кшлари менинг бўйнимга тушди: уй ва ҳовлини ҳар куни икки маҳал супураман, далага чиқиб кўтарганимча ўтин орқалаб келаман, дадамга овқат пиширгани қарашаман, идиштовоқ юваман, сув ташийман, Ўлмасойнинг латта-путасини юваман...

Аямни ҳар куни ёки куни оша пешинга яқин дард тулади: аввал хўп чанқайди, кейин қўлларининг томири тортишади. Аям панжасини ёзиш эмас, ҳатто оғзини очолмас жағи қотиб қолар эди. Дадам табиб олиб келмоқчи бўлганда аям кўнмади: «Ховлимиизда зиён бор, ҳаммаси шундан», деди. У бир куни кечқурун дарчадан

ташқарига қараб ётган экан, тутнинг остидаги дэворининг раҳнасидан ҳовлимизга битта қора эчки синиб тушибди, тушибди-ю, тушган жойида гойиб бўлиди. Аямнинг изарида қора эчки жин бўлиши керак, касаллигининг бошини шундан кўрарди. Дадам қуръон, аврод сотиб олиб унинг ёстиғи остига қўйди. Буларнинг ҳеч бири фойда қилмади — дард тутишини қўймади. Бирор дадамга: «Учармаҳсумга ўқитинг, незаси ўткир», дебди. Бу одам жуда зўр, дуонинг кучи билан қулф очадиган азайимхон бўлиб, айтилган жойга бир зумда етиб боргани учун «Учармаҳсум» деб ном чиқарган экан. Дадам бориб шу азайимхонни олиб келди. Учармаҳсум ҳақиқатан елдай келиб уйга кирди, юзига дока тутган аядан берироқقا чўккалав, бешиктерват сингари тебраниб майин товуш билан ўқий кетди. Махсум кичкинагина, озғин, сийрак соқоли-ю, қоп-қора чўтир юзидан ёшини чамалаб бўлмайдиган, лекин оғзида бирсента ҳам тиши йўқ, кўзлари юмaloқ ва равшан бир одам эди. Махсум беш-олти марта келди. У келмаган вақтларда мен уйига бориб дуо ёзилган қофозлар олиб келардим. Аям бу қоғозларни сувда эзиб ичарди. Махсум бир келишда тўққизта қори бола билан келди. Булар аямнинг икки томонига ўтириб узоқ ўқишди, дам солишли, кейин билишмча, булар аямни «чилёсин» қилишган, «чилёсин» узоқ ётган касални ё ўёқли, ё буёқли қилас экан, хайрият, аямни буёқли қилди. Аям бир-икки ҳафтадан кейин бир оз ўнғарилиб ўрнидан турди.

Аям ўрнидан турганидан кейин маҳалладан бир қанча хотин-халаж таомилга кўра, ҳар бири топган-турганини кўтариб «сичқон сурди»га кирнишли, ўзлари синовқат қилишди. Буларнинг кўпчилиги хушчақчақ хотинлар экан, семиз бир хотин аямнинг қўлинни ушлаб лўли-часига ром очди:

Хо азизлар, авлиёлар,
Авлиёлар, аибиёлар!
Мағрибдан десаммикан,
Машриқдан десаммикан..

Унинг қилиқларига ҳамма, хусусан аям кулавериб қотиб қолди. Аямнинг бунақа кулганини ҳеч қачон кўрмаган эдим.

Ёш бир жувон маҳалладаги ҳамма эркакларга лақаб қўйиб ҳамманинг ичагини узди: «Мадамин-талмов, бу одам ҳамиша талмовсирап экан; Фани-саланг, бу одам жуда новча бўлиб, саланглаб юрап экан; Нурмат-

тажанг, бу одамнинг ҳеч тўғри гапи йўқ, нима деса хуноб бўлиб айтар экан. Жувон буларнинг қилигини ҳам қилиб кўрсатди. Жувон дадамга «Чиноқ» деб лақаб қўйди, ҳаммадан ҳам шу кулги бўлди: аям шунча йил туриб дадамнинг қулоғи кемтиқ эканини кўрмаган экан.

Ҳамма кулишдан чарчаб жим бўлганда ҳалиги семиз хотин мени пайқаб қолди-ю, ёнига чақирди, бошимни силаб:

— Аянг тузалиб қолди-ку, хотинларнинг ичида нима қилиб ўтирибсан, кўчага чиқсанг бўлмайдими?— деди.

Мен индамадим, болалар мени уради, келгиндимиз, дея олмадим.

— Бозорбошига от ўйин келган эмиш, от ўйинини кўрганмисан?— деди хотин яна.

Мен яна индамадим. Бояги ёш жувон тиқилинч қилди:

— Гапирсанг-чи! Тилинг борми?

Мен нима дейишимни билмасдим. Семиз хотин икки қулогимдан ушлаб пешонасини пешонамга ниқтади.

— Гапирасанми, йўқми?

Аям Олим буванинг ташқисида турган вақтларимизда мени кўчага чиқармаганини, бу ерда рўзгор иши бўйнимга тушиб «уй қизи» бўлиб қолганимни, уерда ҳам, буерда ҳам ҳеч ким мен билан гаплашмаганини унубтиб:

— Ўзи шунаقا, индамас, «ичимдагини топ» бола чиқди,— деди.

Семиз хотин билагимдан маҳкам ушлади.

— Гапирасанми, йўқми?— деди ва ўрнидан қўзғалди.— Ҳозир иштонимга қамаб қўяман!..

Мен унинг қўлидан чиқиб қочдим. Хотинлар хўп кулишди. Булар чиқиб кетгунча кўча эшиги бўсағасида ўтирдим.

Бир неча кундан кейин Нурсуқдан дадам орттирган ошналарининг хотинлари ҳам «сичқон сурди»га келишиди. Булар ҳам менинг индамаслигимни пайқашди, бири: «Устанинг зап ўғли бор экану, соқов экан», дебди. Булар кетгандан кейин аям бу гапни дадамга куйиб-пишиб гапирди.

Куз кирди. Дадамнинг иши кўпайиб кетди шекилли, бир куни эрталаб: «Шогирд топгунимча бир-икки кун қарашмасанг бўлмайди», деб мени дўконга олиб кетди ва дамга солди. Мен ҳар куни дадамга ўхшаб саҳарда бориб хуфтонда қайтмасам ҳам, кун ёришганда бориб қоронги тушмасдан қайтар эдим. Куни бўйи дамнинг арқонини тортаман, қўйвораман, тортаман, қўйвораман...

Мен билан ҳеч кимнинг иши йўқ, гапириш керакмас, дамдан ҳар қанча зериксам ҳам шунга хурсанд эдим.

Бир куни попукли гилам дўппи кийган, барваста ва серсоқол Додархўжа деган бир қоратегинлик ўшанақа попукли гилам дўппи, яланғоч баданига олача тўн кийган яланг оёқ ўспирин болани бошлаб келди. Бу киши ўн икки йилдан бери Ортиқ оқсоқол деганинг жувозини ҳайдар, бола унинг укаси, оти Кулала экан. Кулала Қоратегиндан беш яшарлигидага келган, жувозхонада катта бўлган, авваллари акаси билан кўчама-кўча юриб ёф, кунжут ҳолва сотган, кейин бир темирчидагамаш бўлган экан. Акаси: «Кулалага ҳунар ўргатинг менга бошқа нарса керакмас», деди. Шундай бўлса ҳам дадам унга ойлик тайин қилди. Кулала суюниб дамни қўлимдан олди. Лекин бундан хурсанд бўлганим йўқ: яна уйда бўламан, аям яна уришиб, баъзан йигламсираб мени гапга солмоқчи бўлади. Мен энди «инدامас» деган таънадан қутулиш учун одамдан, ҳатто аямдан ҳам мумкин қадар қочадиган бўлиб қолдим. Бу ҳол отаонамни катта ташвишга солиб қўйди. Аям кўп йиглаб безор қилганидан кейин дадам мени ўша Учармаҳсумга элтиб ўқитди. Махсум менга хўп дам соганидан кейин тупугидан ялатди. Шундан кейин яна ҳам индамас бўлиб қолдим, бир сўз айтмоқчи бўлсан, бундан кейин нима дейишими ни ўйлаб, бор сўзни ҳам унтар эдим.

«ЗИНГЕР»ЛИ БОИ

Бир куни Кулала дўкондан ҳаллослаганича келиб: «Опа, етти ярим танга пул берармишсиз, уста акам «Зингер» оладилар» деди. Аям «Зингер» нима эканини суриштирмай уйга кириб, латтага ўралган бир ҳовуч танга-чақа олиб чиқди, ўзи пул санашни билмагани учун Кулалага тутди. Кулаланинг ҳовлиқишидан «Зингер» қизик нарса бўлса керак, деган хаёлда унинг кетидан чопдим.

Чорраҳанинг дўконимизга қарши бурчагида айвонлик кўк дўкон бўлиб, буни «лапка» дейишарди. Бу лапканинг олдига тумонат одам йифилган, айвонга қўйилган сандал устида қоп-қора, қўнғизга ўхшаган, лекин уёқ-буёғи ялтироқ бир нарса турар эди. Ҳамма унга ҳайрат ва шубҳа, хавотирлик ва мароқ билан қарап, журъат қилган кишилар унга кўрсаткич бармоғини секин тегизиб, аста-аста чертиб кўрар эди. Лапкадан шаҳарлик, қайтарма ёқа камзул кийган бир киши дадамни эргаштириб чиқди. Кулала бир иргиб айвонга чиқди-да, қўли-

даги пулни дадамга узатди. Дадам пулни олиб бояги кишига берди. У киши сандалнинг бир чеккасига ўтириб, тиззасида бир нималар ёзди.

Говур, ҳар хил гап.

— Шапка тикадиган машина!

— Вой пангвош-эй, пошшолик гўсҳурмас, шапка тикадиган машинани қўлингга бериб қўймайди!

— Итёқа кўйлак, бўғма камзул тикадиган машина!

— Тўғри, қулоғини бурсанг бас, газламаси ҳам ичидা!

Шаҳарлик киши тиззасига қўйиб ёзган қофозини дадамга берди-да, сандалнинг устида турган ранг-баранг қийқимлардан бир нечтасини олиб машинада бир-бирига улади, тиккани қанчалик пишиқ эканини кўрсатиш учун қийқимларни бир-биридан узмоқчи бўлди. Қуроқ йиртиллию чокидан сўқилмади. Одамлар. «Ўҳа!» деб юбориши. Кимдир яқинроқ бориб:

— Қойилман! Айил тикса ҳам бўладими?— деб сўради.

— Бўлади, тўқим ямаса ҳам бўлади!— деди шаҳарлик киши, кейин ҳалойиқقا юзланиб, машина қандай савдо бўлганини айтиб берди.

Машинанинг баҳоси қирқ саккиз танга, учидан етти ярим танга нақд тўланса, олти ой мухлат билан насияга берилар экан.

Дадам машинани кўтарниб, пастда турган Кулалага узатди. Шу дамгача тек турган ҳалойиқ бирдан гуриллади. Одамлар бир-бирини туртиб, итариб олға, энди машинани эмас, дадамни кўргани интилар, унга бирор ҳайрат, бирор ҳасад, бирор ҳавас билан қарап эди. Кулала машинани елкасига қўйди, икковимиз физиллаганимиизча уйга кетдик. Орқамиздан болалар дув эргашди.

Темирчи устанинг «Зингер» олганлиги дарров довруқ бўлиб кетди. Уша замониёқ шу атрофдаги хотин-халаж ўйнимизга ёнирилиб киришди. Буларнинг ичида индамаслигим учун менга таъзир бермоқчи бўлган семиз хотин ҳам бор эди. «Зингер»ни билар экан, эски дастурхондан менга бирпасда кўйлак тикиб берди. Мен ҳаммани ҳайратга солган кўйлакни кийиб дарров кўчага чиқдим. Атрофимда болалар чугурлашар, келгинди эканимни ҳам унубиб, ҳаммаси: «Зингерингни битта кўрсат», деб ялинар эди. Мен болаларнинг ялинганидан ўзимда йўқ суюниб чопқиллаганимча уйга кирдим ва қалдирғочдай чуғурлаб, аямга қайта-қайта:

— Болалар, зингерингни кўрсат, дейишаётитпи,— дедим.

Аямга «Зингер»ни ўргатаётган семиз хотин ялт этиб менга қаради.

— Вой, тилинг чиқиб қолипти-ку! — деди.

Аям ҳам ҳайрон бўлди, кейин суюндї.

— Махсум поччамнинг нафасларидан ўргилай, ўша кишига ўқитган эдик, — деди.

Уялиб кетдим. Кўйлагимни ечиб қўйдим. Аичадан кейин кўчага чиқдим. Болалар тарқаб кетишибди.

Бир-икки кундан кейин «Қайқувотлик Нодирхон тўра ҳам «Зингер» олипти», деган хабарни эшигдик.

Үёқда Нодирхон тўра, буёқда уста Абдуқаҳор!..

Сал кунда дадам оғизга тушиб кетди. Дадам маҳаллада «Зингерли бой» деб ном чиқарди, мен буни болалардан ҳам эшитдим.

Бироқ бу хурсандчилик узоққа бормади. Кулала бир куни «Зингерли бой шайтон арава миниб одам ўлдирган», деган гапни топиб келди. Шундан кейин гап чиқаверди. Аям ҳам ҳар куни кечқурун дадамнинг келишига бир дилсиёхлик топиб қўяр эди: «Намоз ўқимайди», «маҳаллага келганидан бери бирон марта ис чиқаргани йўқ», «маҳаллага қўшилмайди», «Зингер» олгунича ҳирсадай бўлиб қолган ўғлиниң қўлини ҳалолласа бўлмайдими?..»

Ота-онам катта ташвишга тушиб қолди. Аям йиғлар, дадам ичидан қиринди ўтса ҳам унга таскин-тасалли берар эди. Дадамнинг айтишига қараганда, Олим бува энди опасининг хунини даъво қилмайди, чунки ўзи «худонинг продаси» деган. Лекин бошқа гайларда жон бор эди. Ота-онам буларнинг ҳаммасини мени суннатга ётқизиш билан босмоқчи бўлди. Янаги ҳафта бир пул гурӯч дамлаб мени суннатга ётқизиши. Ота-онам бунчалигини қутмаган бўлса керак, имом бошлиқ бутуни маҳалла тўйга кирганда «хайрият» дейиши. Ош устида «Зингер»дан гап очилганда маҳалламизнинг имоми «Зингер» тиккан кийим намозликка ярамайди», дебди.

Дадам «Зингер»ни эски қопга ўраб тандирнинг тагига тиқиб қўйди, бомдод, шом ва хуфтон намозини маҷитга чиқиб ўқиидиган бўлди.

Шу билан тинчиб қолган эдик, яна ташвиш чиқиб қолди.

Бир кечаси саҳарга яқин Улмасой йиғлаганда аям уйғониб қараса, йўлакни тўсиб осилган шолчанинг олдида шопдай бўлиб бир киши турганмиш, аямнинг уйғонганини кўриб девордан ошиб кетиби. Яна бир куни эрталаб қарасак, тутнинг остига девордан иккита гувалак кўчиб тушибди. Уйимизда ўғрининг қўлига илингу-

дек ҳеч нарса бўлмаса ҳам жуда ваҳима бўлиб кетди. Бир-икки кеча дадам болта кўтариб ҳовлини айланиб юрди.

— Катта бойларни поштолик қўриқлайди,— деди дадам,— Мироқил пахтафурушининг уйини ўгри босганда элликбошидан тортиб мингбошигача хода ютган, бу ёги шаҳардан терговчилар келган эди. Чакана «Зингерли бой»ни чакана ўғри босса ким узатган оёғини йиғади?

Дадам қаёқдандир каттакон, мен зўрга кўтарадиган қора тўппонча топиб келди; тўпионча бузуқ бўлса керак, кечаси эшик ва дарчани зич ёпиб, чироқда тузатди, зифир ёги билан мойлади, кечалари бошига қўйиб ётадиган бўлди. Аям ўғридан ҳам кўра тўппончамиз борлигини бирор билиб қолишидан қўрқар, унинг номини айтиш керак бўлиб қолса, «тўппонча» эмас, «мошина-қўшиқ» дер эди. Дадам бир куни аямни уришиб берди:

— Унақа демагин, тағин «мошина-қўшиқ» ҳам олипти, деган гап чиқмасин!

Ҳар нечук «Зингер» туфайли болалар орасида обрўйим ошиб кетди, болаларниң ўйинига қўшиладиган, ўшалар қатори чуғурлаб, шовқин солиб югурадиган бўлдим.

Бироқ, Яйпандан Қўқонга кўчадиган бўлиб қолдик.

Анжир хазон бўлай деганда Қўқондан амаким келди. Амакимни илгари кўрганим эсимда йўқ, у киши дадамдай чўққисоқол бўлса ҳам унга қараганда новчароқ, барваста бўлиб, кўрсатгич бармоғини дам-бадам бурнининг ёнидан юқорига суриб димоғини тортиб қўядиган одати бор экан.

Амаким уста Абдураҳмон қизи Савринисони ўз қўлида ўсан шогирди Азимга бермоқчи, бу ерга келишдан мақсади Яйпан бозоридан арzonроқ гуруч ва зифир ёғи олиш ва шу билан бирга Гирмон билан уруш бошланганини айтиб, бизни шаҳарга кўчгани даъват қилиш экан.

Уруш бошланганига бир ярим ойча бўлибди. Буни амакимнинг ўзи ҳам ўтган жума куни эшитиби: элликбоши жума намозидан чиққан одамларни тўхтатиб: «Бекорчи темир-терсакларинг бўлса мачитга келтириб ташланглар, поштоликка керак», дебди. Амаким секин: «Поштолик буни нима қиласи, мунча назари паст бўлмаса?» деб сўраса, элликбоши «Гирмон билан уруш бошланниб қолди, темир-терсакдан ўқ ясалади», деб жавоб берибди.

Биз уруш нима эканини билмасак ҳам амакимнинг: «Ҳаммамиз бир жойда бўлайлик», деганидан кўнглимизга фулгула тушди.

Дадам эртасига бозор куни амакимга керакли нарсаларни олиб берди. Амаким шу куни кечки пайт Қўқонга жўнар олдида аямга тайинлади:

— Тўйда ўзинг хизмат қилмасанг бўлмайди, овсинг тамом бўлган... Шошилишмнинг боиси ҳам шу, бечора қизининг тўйини кўриб ўлсин,— деди.

Аям ҳаммадан ҳам «Зингер» даҳмазасидан қутулишига хурсанд эди.

Янаги ҳафтанинг ўрталарида бутун рўзгор ва дўконимизнинг асбоб-ускунасини битта аравага ортиб Қўқонга жўнадик.

ҲУР ҚИЗ

Қўқонга туш маҳалида кириб келдик. Қўчаларда одам кўп, худди Яйпаннинг бозор кунинга, йўқ, ҳайитга ўхшайди. Жангур-жунгур извошлиар, арава, гумбур соявион аравалар кўп, онда-сонда эшак ёки одам қўшилган эшак аравалар ҳам кўриниб қолади. Қўчанинг икки бети тўла лавка, дўкон; темирчилар, мисгарлар тарақлатгани-тарақлатган. Ясаниб нағма чалиб кетаётган бир болани кўриб қолдим. Бир жойга келганимизда худди азага келган бир ҳовли хотин бараварига узвос тортиб йиғлагандай ваҳимали бир товуш эшитилди. Мен ҳайрон бўлиб қолган эдим, дадам; «Қўрқма, зовут, Мирраббий-бўйнинг зовути, одам чақирияпти», деди.

Амакимнинг ҳовлиси Қипчоқариқ деган маҳаллада, толларнинг остига кўмилган анҳор бўйидаги пастқам ҳовлилардан бири экан. Ярмини каттакон тол қоплаб ётган ҳовлида бизни бошдан-ёёқ оппоқ кийинган бир кампир билан озғин, ранги заҳил, лекин қоши-кўзи қонқора, сариқ кўйлак ва қизил желетка кийган бир қиз қарши олишди. Кампир дадамнинг онаси, қиз амакимнинг қизи Савринисо экан. Кампир дадамни қучоқлади. Қиз аямнинг кўксига бошини қўйиб йиғлади, кейин юз-кўзини артиб мени қучоқлади, ўпди. Иккови бизни тандир ва ўчоқ қурилган бостирмаға, ундан қоронғироқ ўйга бошлаб киришди. Бу уйда амакимнинг оғир бетоб хотини ётган экан. Бетоб озиб чўп бўлиб кетган, чақчайиб турган кўзларидан одам қўрқар эди. Савринисо мени ҳовлига олиб чиқди, рўнарадаги янги уйнинг зинасига ўтқазиб гапга солди, желеткасининг чўнтағидан иккита парварда олиб берди, кейин: «Хозир Faффоржон мактабдан келади, бирга ўйнайсиз», деди-ю, қайтиб кетди, анчадан кейин яна чиқди, қўлимга бир бўлак совунак ҳолва берди.

Шу срада Гаффоржон келиб қолди. Мен уни қўлидаги китобидан танидим. Гаффоржон менга қайрилиб ҳам қарамай, китобини сўрига улоқтирди-ю, бориб толнинг каллагидан бир нима олмоқчи бўлди. Савринисо бориб унинг қулоғига бир нима деди. Гаффоржон бариллаб берди. Савринисо яна бир нима деган эди, Гаффоржон ерга ўтириб, сёқларини типирчилатиб йифи бошлади. Савринисо менинг олдимга қайтиб келди. Гаффоржон узоқ йиглади, сидирғасига эмас, дам олибдам олиб, бирон нарсага алаҳсиб қолса, йиглашни унубтиб, яна эслаб йиглар эди.

Ўйдан кампир чиқди, Гаффоржонни кўриб, худди бир кор-ҳол бўлгандай унинг олдига югуриб борди, бошини силаб гап сўради.

— Дадамни айтиб келгин, десам шунаقا қилиб ўтирибди,— деди Савринисо.

Кампир бақириб берди.

— Кўшнининг боласини юборсанг бўлмайдими!— деди ва енгидан бир нималар олиб Гаффоржонга бердида, алдаб-сулдаб кўчага чиқариб юборди.

Савринисо ҳовлига сув сепиб, сўрига жой қилди. Мен нима қилишимни билмай кўчага чиқдим. Муюлишдаги кўприк бошида болалар туришган экан, яқин бордим. Булар мендан ётсирашмади. Гаплашиб кетдик. Бироқ кўп ўтмай, булар менинг ҳар бир сўзимдан кула бошлади, бири «қишлоқи» деб қўйди. Мен, масалан, «дўкан», «нон», «бола» деб ўрганганман, булар «дикон», «нун», «бала» дейишар экан. Шундан кейин менга рўйхуш беришмади. Шунда Гаффоржондан: «Бу бола бизнинг қариндошимиз», деган гапни шунча кутдим, айтмади, болалар қаёққадир кетаётганда менга «юр» ҳам демади.

Қайтиб келдим. Амаким ҳам келибди. Савринисо ўчоқ бошида, бошқалар сўрида гаплашиб ўтиришган экан. Сўз тўй ҳақида бораётган эди.

— Онаси ҳам шунга илҳақ бўлиб кўз юмолмаялти,— деди кампир нафаси титраб,— қачон олдига кирсам: «Тўй қачон, кўзим очиқлигида қизимнинг тўйини кўриб қолай», дейди. Ўзимнинг ҳам шартим кетиб, партим қолгани... Вақтида одамларга ўтқазиб қўйганим бор, тўёнага ким нима олиб келишини билмасам ҳам, ҳар нечук, умидим катта, ўз қўлим билан берганимни ўз қўлим билан олай...

Кечаси Савринисо онасинида, кампир билан амаким ва Гаффоржон янги ўйда, биз ҳовлидаги сўрида ётдик. Ота-онам хийла вақтгача шивирлашиб ётишди.

— Савринисонинг Азимга ҳеч ҳам кўнгли йўқ экан,— деди аям,— боя сувхонада мени қучоқлаб зор-зор йифлади.

Дадам аямни уришиб берди.

— Қизиқмисан ўзинг, дунёда қайси бир қиз кўнгли бўлганга тегипти? Қайси бир қиз кўнгли бўлмаганга тегмапти? Тушириндида йигламасдан аравага чиқсан келин борми?

Эртасига кечқурун иккала аммам келишди. Аям шуларнинг олдида амакимга сўз қотди:

— Савринисо ўн олтига энди тўлди, шу ишни бирон йил бўлса ҳам пайсалга солинса бўлмасмиан?— деди.

Бу гап дадамга ҳам маъқул тушди шекилли, сўзга оғиз ростлаганида амаким шовқин солиб берди:

— Ўзинг неча ёшда эрга теккансан?! Ўн тўртда эдинг! Нима қиласан Саврини қаритиб!

Кампир минғиллади.

— Абдураҳмон узил-кесил гапни айтиб қўйган, бу тўғрида бир нима дегани ҳеч кимга сўз қолганий йўқ!

Тўй келаси ойнинг саккизи, жума кунига тайинланди. Эртасига Савринисо йўлакда дадамнинг оёғига йиқилди, товуш чиқармай куюниб йиглади. Дадам уни юпатди, «ҳамманинг ҳам бошида бор», деган гапларни айтди.

Мен бир куни Савринисонинг азоб-уқубатларига сабаб бўлаётган Азимни кўриш учун амакимнинг дўконига бордим. Азим мўйлаби энди сабза ургани, пешонаси тор, кўзлари катта-катта, бўйи пастроқ бўлса ҳам ҳар елкасига тўрттадан одам сиғадиган бир йигит бўлиб, дадамнинг айтишига қараганди, «босқончимисан босқончи, босқонни бошидан ошириб уришни Кўқонда шу расм қилган» экан. У дудуқ, хийлагина дудуқ бўлишига қарамай шўх, хуячақчак, яхшигида асқия ҳам қилар экан. Кулала асқияда енгилганида унинг дамини қайтариш учун: «Сиз менинг отимни айтгунингизча онам яна битта Кулала туғади» деб шахсига текканида, Азим хафа бўлиш ўринига қотиб-қотиб кулди.

Амаким Яйпашга борганида бизга уй ижарага слив қўйишини ваъда қилган эди, олиб қўймабди. Шунинг учун уй топилгунча, балки тўй ўтгунча биз шу ерда турадиган, дадам ўзи дўкон очгунча амакимга қарашибадиган бўлди. Бу орада мен сиқилиб қолдим; кўчага чиқиб болаларга қўшилолмайман;Faффоржон мактабдан келганидан кейин қулоқни қоматга келтириб нуқул най пуфлайди, чалолмайди, фақат пуфлайди, бундан зерик-

са, кўчанинг у юзидаги ботқоққа бериб бақа ўлдиради. Менга эътибор қиласиган, қўли текканда сўз қотадиган бирдан-бир одам Савринисо бўлиб қолди.

Савринисо бир куни кампирдан жавоб сўраб мени Кўмир бозорида турадиган кичик аммамнинг уйнга олиб борди. Аммам қизи Мукаррам икковимизнинг қўлимизга пул бериб, роҳатижон егани яқин Фишткўприка юборди. Фишткўприк Кўмир бозоридан анча нарида экан. Биз Кўмир бозорида қанорларда кўмир ортилган туяларни, ундан нари ҳар хил ялтироқ нарсаларга тўла боқ-қоллик дўконларини томоша қилиб бордик; Фишткўприкнинг икки томонида заранг коса тутиб тиланаётган пес-моховлар, олдига майда тош уйиб ром очаётган фолбиниларни оралаб, кўприкнинг у томонига ўтдик. Янги дўконда ўтирган жиккаккина чол олдидағи музни қириб ликопчаларга солди-да, устига қошиқча билан шинни оқизиб қўлимизга берди. Роҳатижонни қошиқчанинг учидаги олиб узоқ едик.

Кайтдик. Қелиб қарасам, Савринисо йиглайвериб шишиб кетибди, лекин йиғлаганини билдирамаслик учун мени гапга солди, икки гапнинг бирида кулар эди.

Эртасига иккала аммам келишди, кампир учови узоқ гаплашганидан кейин паранжи ёпиниб қаёққадир кетишиди. Иккала аммам нима учун келганини, кампир учови қаёққа борганини шу куни кечаси аямнинг дадамга айтган гапларидан билдим: учови шу маҳаллалик Банди эшонга бориб илму амал қилдиришибди, Савринисони Азимга иситтиришибди. Шундан кейин, билишимча, Савринисо кампирнинг зиқнови билан, жўмрагига пахта тиқилган сопол обдастадан сув ичадиган, фақат кампирнинг қўлидангина овқат ейдиган, амал кўмилган кўча эшиги останасидан нари ҳатламайдиган бўлди.

Тўй куни яқинлаша бошлади. Савринисо нуқул мени қучоқлаб товуш чиқармай йиғлар эди.

Янги ой чиқди. Сешанбадан бошлабFaффоржон икковимиз узоқ-яқиндаги қариндошларимиз, таниш-билишларимизни тўйга хабар қила бошладик, катта аммамизни айтгани Ойимқишлоққа бордик. Аммамиз бир дўппи ёнгоқ берди. Ёнгоқни Faффоржон икковимиз бўлишиб олдик. Мен ўз тегишимни келтириб Савринисога бердим. Савринисо юз-кўзимдан ўпди, катта уйнинг зинасига ўтириб, амиркон ковушини ечди-ю, пошнаси билан ёнгоқни чақиб, биттасини ўзи еса, иккитасини менинг оғзимга солди. Ёнгоқ тамом бўлганидан кейин Савринисо бoshимни тиззасига олиб, силаб бир куй мақомига тебра-

ниб ўтирди. Чаккамга бир томчи илиқ ёш томди. Станцияда паровозлар бир-бирига навбат бермай қичқирав эди. Савринисо ўйчан, лекин беихтиёр товуш чиқариб гапира бошлади:

— Поезд мени чақирияпти.. Чақир! Қаттиқроқ чақир, бораман! Мени узоқ-узоқ юртларга олиб кет!

Қаёқдандир пайдо бўлган амакимнинг бақирган товуши эштилди.

— Қаёққа олиб кетади!— деди ва Савринисога томон отилди.

Мен аранг қочиб қолдим. Амаким даҳшат ичидаги ўзини уйга урган Савринисонинг кетидан отилиб кирди. Савринисонинг аввал «Дадажон!» деган чинқирифи, кейин мушукдай вағиллагани, ниҳоят, инграгани эштилди-ю, жим бўлиб қолди. Бу жимликда кампирнинг товуши эштилди.

— Ҳой, болам, Абдураҳмон, эвида! Пўписа қилгин, қўрқитгин, наинки шунаقا урсанг!

Мен деразанинг олдида дағ-дағ титраб турардим. Қоронғи уйдан аям чиқди, менинг ранг-қутум ўчганини кўриб югуриб келди, қумғондан сув олиб юзимга сепди, гап сўради. Мен жавоб беришга улгурмай ичкаридан амаким чиқди ва онамга «кир» деб ишора қилди-ю, оёғидан тушиб қолган бир пой ковушуни кийиб кўчага чиқиб кетди.

Онамнинг кетидан уйга кирдим. Савринисо тахмоннинг олдида мукка тушиб ўзини билмай ётар эди. Аям тахмондан кўрпа тортиб туширди, жой солди, қисқа қисқа нафас олаётган Савринисони кўтариб ётқизди. Аям кўтаргандага Савринисо эштилар-эштилмас ингради.

— Ваҳима қилма, ўлмайди, кечгача тузалиб қолади,— деди кампир бошидан тушиб кетаётган рўмолини пешонасига суреб.— Овсинингга айтмай қўя қол!..

Кампир чиқиб кетди.

Савринисо кечгача ҳам ўзига келмади, аксинча, иситма чиқарди. Аям унинг ёнидан жилмади. Мен гоҳ деразадан қарайман, гоҳ эшикка бош тиқаман, Савринисо кўзини очишини, мени чақиришини кутаман, ундан ҳам кўра бирдан: «Ва-а, ҳаммаларингни алдаган эдим» деб ўрнидан туриб кетишини хоҳлар эдим.

Шомдан кейин дадам билан амаким келишди. Дадам Савринисонинг ёнида бирпас ўтиргандан кейин елкасига секин туртди. Савринисо кўзларини хиёл очди, лекин осма чироқнинг хира шуъласида дадамни танима-

ди, синчиклаб қарашга дармони етмади шекилли, кўзини яна юмди. Дадам ташқарига чиқди. Эшик олдида қилишига ўкниб, бошини қуи солиб турган амаким имо билан: «Қалай?» деб сўради. Дадам индамай зинадан тушиб кетди.

Ярим кечага бориб Савринисо оғирлашиб қолди. Ҳеч ким, ҳатто кампир ҳам кечаси билан кўз юммади. Вожеадан ва ҳозирги аҳволдан Савринисонинг онаси хабардор бўлиб қолмасин учун ҳамма оёқ учида юрар, шивирлаб гаплашар эди. Саҳарга яқин амаким она-боланинг қўшмозор бўлишидан қўрқди шекилли, хотинини бир баҳона билан қўшниси — яқинда қазо қилган Абдураззоқ ямоқчининг уйига элтиб қўйди. Савринисо ўсал экан шекилли, дадам чуқур хўрсиниб аямга: «Бечора тугаб боряни, кўзларини кўрдингми, дунёга тўй-маётитпи», деди.

Савринисо ўша маҳалда узилган экан.

Ўлик ювилиб тобутга солингандан кейин азага келган хогинлар орасида: «Қизнинг ўнг биқуни моматалоқ бўлиб ётнити, зарб еган экан» деган гап ўрмалаб қолди. Буни фаҳмлаган фаҳмлади-ю, фаҳмламаган фаҳмламади, ёпиқлиқ қозон ёпиқлигича қолаверди.

Тобут кўтарилигандан амаким икки-уч қалқиди-ю чалқанчасига кетди. Одамлар уни уйига олиб кириб ётқизишиди. Амаким шу ётганича Савринисонинг еттисига ҳам, йигирмасига ҳам туролмади.

Савринисо дафн қилиниб, икки кун ўтгач, онасини Абдураззоқ ямоқчининг уйидан олиб чиқишиди. Кампир йиғлаб туриб худонинг иродаси, пешона, тақдири азал ҳақидаги узундан-узоқ даромаддан кейин Савринисо тўсатдан қазо қилганини унга айтди.

Тери-ю, суюқдан иборат бўлиб қолган бемор кўзларини катга очди, оппоқ тилини зўрга чиқариб, қонсиз лабларини ялаган бўлди, кўзларини яна юмди, киприклари ялтиради. Унинг куйгани, йиғлагани, фарёд чеккани шу, бундан ортиқقا мадори йўқ эди.

Ўзини билмай ётган беморга кампир тасалли берган бўлди.

— Бола бечора қиз кетди, у дунёда ҳурларга қўшилиб кетади...

Кунлар ўтган сайин бу хонадонга яна бир мусибат қора кўланка сола бошлади: ювучининг гапи аста-секин ўрмалаб, миришаббошининг қулоғига етадиганга ўхшаб қолди. Мен буни дадамнинг уста Ҳомиджонга айтган гапларидан билиб қолдим:

— Бу гап мишлошибининг қулоғига етса ёмон бўлади, ўриснинг закуни қаттиқ. Яйпандада бир қассебни арава уриб ўлдирганида Қўқондан йигирматача терговчи борди, икки кун ўликтни жойидан жилдиргани қўймади, бутун бозорбоши уч ҳафта сўроқ берди.

Уста Ҳомиджон ваҳмак одам экан, бу гапни эшитгач, чўчиган хўроздай бўйини чўзиб, оғир-оғир киприк қоқди. Дадам иккови ҳамон оғир ётган амакимга сир бермай кўчага чиқади, уйга киради, шивирлашади... Уста Юнус, уста Ароқул деганлар келишди. Узек маелашат қилишди. Кампир буларнинг ҳеч биридан қоч маса керак, гапга аралашиб, ҳеч кимга сўз навбати бермасди:

— Олдини оламан деб исини чиқариб қўйманглар, худо хоҳласа, бу гап маҳалладан ташқарига чиқмайди, маҳаллада ўғлимнинг душмани йўқ...

Шундай бўлса ҳам булар, чамамда, закон биладиган бирон одамнинг таскин-тасаллисига муҳтож эди. Шундай одам маҳалланнинг ўзидан чиқиб қолди. Темирбой боққол деган бундан уч йил бурун бирор билан законлашиб саёзгача¹ борган экан. Уста Ҳомиджон шу одамнинг қўйнига қўл солиб кўрибди. Бу сада воқеадан, дадамлар тортаётган ташвишдан хабардор экан, гапни кўпайтирмай: «Даъвогар бўлмаса кимнинг ким билан иши бор?» депти.

Бу борада даъвогар йўқ эди.

Савринисонинг қирқи ўтгандан кейин Азим дудуқ йўқолиб қолди. Қидирилмаган жой қолмади. Ўша куни бирор уни Шалдирамоқда ғалтакарава сурин кетаётганини кўрибди. Ғалтакаравада гуллик қора лас кўрпа, қизил лўлаболиш, яна алланималар бор экан. Кўрган киши: «Иўл бўлсин, Азимбой» деса, Азим: «Ойим ўттиз бўлди», деган эмиш.

Бутун ҳовлнни тўлдириб турган Савринисо экан, ҳаммаёқ ҳувуллаб қолди. Савринисонинг зинада ўтириб амиркон ковушининг пошиаси билан ёнғоқ чаққани, тахмоннинг олдида мукка тушиб ётгани, одамларнинг елкасида лапанглаган тобут кўз ўнгимдан сира кетмас эди.

Бир куни шом пайтида анҳорнинг кўпригидан оёғимни осилтириб жимгина ўтирган эдим, ёнимгаFaффоржон келиб ўтирди.

¹ Саёз — судьялар съезди.

— Бир йили дадам мени Шоҳимардонга олиб борган эди. Шоҳимардоннинг йўлида битта тоғ бор, шу ердан ўтишда «Қирқ қизлар-у!» деб чақирсанг тоғнинг ич-иҷидаги ҳур қизлар «ҳувв» деб жавоб беришади. Савринисо опам шу ҳур қизларга қўшилиб кетди. Қатта энам шунаقا деяптилар. Шоҳимардонга борамиз. Дадам олиб боради.

Кошки эди ўша тоққа мен ҳам борсам, бор товушим билан ҳур қизларни чақирсан, ҳур қизлар, шуларнинг ичидаги Савринисонинг ҳам «ҳувв» деган товушини эшитсам...

Амаким бир оз ўнглангандан кейин дадам аямнинг кўз ёшлирига раҳм қилиб шу маҳалладан ҳовли топди. Бунга жуда суюндим, чунки бу ерда амакимнинг кўзларидан, соқоли, қоп-қора қўллари, ҳатто жағи узилган ковушидан ҳам қўрқар эдим.

Биз Оқ домла деганинг ташқисига кўчадиган бўлдик. Ҳали дармонга кирмаган амаким ва унинг бемор хотинига аям қатнаб, Абдураззоқ ямоқчининг дастёр бўлиб қолган қизи Омина доимий туриб қарайдиган бўлди.

ХУДО

Оқ домланинг ташқиси бир вақтлар ташқи бўлиб, кейинчалик ҳовлисининг ярмидан кўпини янги меҳмонхона эгаллагани, уй бузилиб, ўрнига жувозхона солинадиган бўлгани учун қаровсиз қолган, ҳозир жиннихона қилиб қўйилган, домла шу ерда жинниларни ўқиб тузатар экан.

Оқ домла пешонаси, кўз осталари, бир чеккаси ва бутун бўйни оппоқ пес, бироқ нафасидан жинни шифо топадиган бўлгани учун ҳалиқ Пес домла дегани оғзи бормай, Оқ домла деркан. Биз кўчиб келадиган бўлганимиздан кейин уйнинг олдидағи харига занжирбанд қилиб қўйилган икки жинни янги отхонага олиб чиқишибди.

Дадам уйнинг шикаст-реҳтини тузатди, ҳовлини янтоқ ва қора шўрадан тозалади.

Кўчиб келган кунимиз эртасига эрталаб отхона томондан ғалати бир ўқириқ эшитилди. Дадам ишга кетган эди, аямнинг ҳайҳайлашига қарамасдан югуриб йўлакка чиқдим. Отхонанинг олдида норғул бир йигит устунга боғлаб қўйилган икки жиннини гаврон билан

навбатма-навбат урмоқда, домла эса кичкина гиламчада чўқкалаб, бошчни қўйи солганича дуо маҳомига тебраниб, ҳар замон-ҳар замонда жинниларга дам солмоқда эди. Жинниларнинг бири йигитга орқасини бериб жим, ҳатто гаврон тушганда ҳам сесканмасдан таҳт турибди, иккинчиси эса ҳар гаврон тушганда түядай ўкираётиди. Гаврон синиб тамом бўлгандан кейин домла юзига фотиҳа тортиб ўрнидан турди ва гиламчасини қоқиб қўлтиғига қистирди-да, битта-битта қадам босиб уйига кириб кетди. Маълум бўлишича, домла ҳар куни бомдоддан қайтганида жинниларни мана шу хилда урдириб ўқир экан.

Қайрилиб қарасам орқамда ранг-қути ўчган аям турибди. Аям кечқурун дадамга воқеани айтиб: «Бу ердан кўчамиз», деб туриб олди.

Бошқа ҳовли ҳадеганда топилавермади. Қўқоннинг бўри бўлиб улийдиган ва мушук бўлиб вагиллайдиган куз шамоли бошланиб кетди. Ўйимизнинг олдида айвон бўлмагани учун эшик сал очилса шамол уйни кўтариб кетгудай бўлар эди.

Жинниларнинг дод-фарёди, жиннилардан қўчадиган жин ваҳимаси устига яна уйнинг бу қадар ноқулайлиги қўшилган бўлса ҳам, аям бошқа ҳовлига кўчишдан айниб қолди, дадамга: «Майли, қишини шу ерда чиқарайлик, уёғи худо пошшо», деди; «Дадангга айт, кўчмаймиз, шу ер яхши», деган мазмунда менга ҳам гап ўргатди. Кейин билсам, амакимнинг уйида хизмат қиласидиган одам бўлмагани учун кампир бизникида турмоқчи, бунга ҳозир уйимизнинг торлиги ва ноқулайлиги монелик қилиб турган экан.

Биринчи қор учқунлаб турганда шу маҳаллалик Мўқим бува деганинг ташқисига кўчдик. Катта йўл бўйи, узун йўлакнинг ўнг томонидаги ҳовличанинг бирёғи — қоронги ва пачақ бўз дўкони, бирёғи — меҳмонхона. Дадам ҳовличанинг ярмидан икки томонга иккита устуи ўрнатиб, чий тортиб қўйди.

Муқим бува тўзроқдай оппоқ, дўконига саҳарда кириб кетганича куни бўйи, баъзан кечалари ҳам шиلىқ-қа-шиқ, шиلىққа-шиқ бўз тўқийди, баъзан: «Худога шукур!» деган товуши эшитилиб қоларди. Унинг хотини — ўзига ўхшаган оппоқ Тўхта хола кўчиб келган куними ош қилиб йўқлаб кирди. У ҳам мусофирини «худо қилган бахти қора» деб билар экан. Унинг сўзига қаранганд, кишининг мусофиратда тўккан кўз ёшлари охи-ратда этагига дуру гавҳар бўлиб тушар экан.

Тўхта хола ҳам фарзанд догини кўп кўрган, етти қиз, тўрт ўғлидан фақат иккита қизи қолган, бири Тўхлимерганга, бири Авғонбоқча тушган экан. Тўхта холанинг мусоғирга шафқатидан ҳам кўра фарзанд догини кўп тортганлиги уни аямга яқин қилиб қўйди. Шундай бўлса ҳам Тўхта хола уйимизга кам кирав, куни бўйи ва кечалари ҳам чарх йигирар эди, чилла кириб, совуқ заптига олганда, кампир «темирчининг арча кўмиридан бозиллаб турган сандал»ига исиниб олгани кўпроқ кирадиган бўлди.

Бир кечаси амаким икки хуфтон кечроқFaффоржонни олиб келди ва хўрсиниб, ҳамма кутиб турган гапни айтди: «Худо омонатини олди», деди. Дадам иккови чиқиб кетди. Faффоржон онасининг ўлганини пайқамаган экан, ётиб ухлади. Эрталаб азахонага аям ҳам кетди. Мен унинг боришини сира истамасдим, амаким кўз ўнгимдан кетмас эди.

Тушга яқин дадам бизга овқат қелтириб берди, кечқурун кампирни олиб келди; кампир касал экан, сандалнинг четидан жой қилиб берди-ю, яна кетди.

Эрта ётдик. Кампир сандал кўрпани ўзининг устига тортди. Faффоржон икковимизга жой солдим. Ухлаб қолдик. Бир маҳал Faффоржон уйғониб сув сўради. Қоронғида кампирнинг вағиллаган товуши эшишилди: «Ўл! Оғзингни очиб ёт, чанқоғинг босиллади!» деди. Мен етимга раҳмим келиб, сув келтириб бердим.

Аям азахонада бир ҳафтадан ортиқроқ қолиб кетди, лекин ҳар куни пешинда кампирга сиш қилиб бергани келарди. Кампирнинг дўппидеккина қозончаси бор экан, аям шунда ош дамларди. Ошни кампирнинг ўзи сузиб, бирорга манзират ҳам қилмай, якка ўзи ерди. Мен-ку суқланадиган бола эмас, дадам бирорнинг кўлидан битта ёнғоқ ҳам олдирмай ўстирган, лекин шунча эрка ва тантиқлиги билан Faффоржон ҳам ғашлик қилмас, афтидан, шунга кўнилкан экди.

Шу-шу кампир билан Faффоржон бизникида қолиб кетди.

Кампир ҳар куни, шомдан кейин Faффоржон иккотимизни кўчага чиқармай намозлик ва ҳар хил дуолар ўргатарди; гўр азоби, қиёмат, фаришталар, шайтон ва бошқа кўк жониворларидан гапиради. Faффоржон кўпинча эркалик, тантиқлик қилиб бу гапларга чандон қулоқ солмасди, лекин мен қулоқ солмагани кампирдан ҳайиқардим. Кампир айтган жониворларни сал кунда кўз олдимга келтирадиган бўлдим: фаришта —

каттакон ларбона, ҳур — қанотли Савринисо, шайтон — түёкли, қадласи ҳурознинг тожига ўхшаган одам, арвоҳ — юрадиган кафанди ўлик, жин — бир оёкли арвоҳ, алвости — одамсимон қора ҳўқиз... Бир кечаси кампир худо нималарни қайси кунларда яратганини айтиб берди. Қайси куни нималарни яратгани эсимда қолмаса ҳам, кунлар ҳақида тасаввур қолди: шанба — парпаша паранжики рангида, якшанба — қорамтири қизил, душанба — кўк, сешанба — қоп-қора, чоршанба — кулранг, пайшанба — сариқ, жума — ҳаворанг.

Faффоржон сўфи Бадал эшоннинг хонақосида очилган жадид мактабида ўқир экан, онаси ўсал бўлгандан кейин дадаси мактабга юбормай қўйибди, онасининг йигирмаси ўтгандан кейин мактабни кампир эсга солди. Зотан, амаким Faффоржонни мулла қилиш эмас, кампирнинг қулоги ва жағини ярим кун бўлса ҳам тинчилиш учун мактабга берган экан.

Мактаб Галабоққолликда, бу ерга узоги билан учтўрт юз қадам келса ҳам, Faффоржон ҳали бирон марта ҳам ўзи бориб келмаган, авваллари уни гоҳ Савринисо, гоҳ Азим олиб бориб олиб келаркан, энди бу вазифа менинг зиммамга тушиди.

Ҳар куни эрталаб кампир вағиллайди, Faффоржонни, баъзан ҳаммамизни қарғайди. Faффоржон йиғи-сиғи билан мактабга отланади, кўчага чиққандан то мактабига етгунимизча най пуфлайди. Бир куни хонақо эшигидан кирганимизда Faффоржон қўлини орқасига қилиб ҳовлида айланиб юрган чўққисоқол, пиёзи чакман ва чақмоқи телпак кийган бир кишини кўриб тўхтади ва шивирлаб: «Домла, Абдуваҳоб домла, ҳозир мени уради» деди. Домла бизни кўрди, кўрсатгич бармоғи билан имлаб чақирди. Faффоржон ҳарчанд қўрқса ҳам югуриб борди. Домла мени ҳам чақирди. Мен ҳам бордим. Домла авзойидан Faффоржонни урадигай бўлса дим, бегона бола олдида ургиси келмади шекилли, урмасдан, нега кичикканини сўради, унинг онаси ўлганнини эшишиб бошини силади, бир нималар деб кўнглини кўтарди. Faффоржон, калтак емаганига суюниб, ютурганича ҳужралардан бирига кириб кетди. Домла мени гапга солди. талаффузимдан қишлоқ боласи эканимни билди шекилли, қайси қишлоқдан эканимни сўради. Мен «кўчманчимиз» деёлмадим, қизариб кетдим шекилли, икки ёноғим ловиллаб кетди. Уялганимни кўриб домла бошқа гап сўрамади. Юурганимча хонақодан чиқиб кетдим. Пешинда Faффоржонни олиб кетгани

келганимда Faффоржон домла менга нима деганини сўради, жавобимни эшитиб: «Домла қишлоқ болаларини яхши кўради, найманчалик Мелибой деган болани пул олмай ўқитади», деди. Яна бир куни ўша Мелибой деган болани ўз кўзим билан кўрдим: олача гуппи тўн, қундузсиз телпак кийган бўлиққина бола экан. Кўп афсус қилдим, Абдуваҳоб домла гап сўраганда, фалон қишлоқданман десам, эҳтимол, мени ҳам мактабга олиб бепул ўқитар эди... Бироқ домлага яна рўпара бўлгани тортиндим. Қани энди мен ҳам эрката нишбати қўлсам, кўп гапирсам, беҳуда шўхликлар қилсанму кампир мендан безор бўлса, дадамга айтиб мактабга бердирса! Индамаслигим, қобиллигим кони зиён бўлди.

Бир куни Faффоржонни мактабга қўйиб келсан, аям ўчоқ бошида дам-бадам бурнини этаги билан артиб, товуш чиқармай йиғлаб ўтирибди, кампир сандалнинг четида дока рўмолини елка аралаш бошига ташлаб, худди кўршапалакка ўхшаб букчайиб, тез-тез тасбеҳ ўгираётибди. Кампир жуссасига, ҳол-аҳволига буткул мос келмайдиган қаттиқ ва ваҳимали товуш билан онамга вағиллади.

— Тур, чиқиб қорни кура! Йиғлама деяпман, ҳув кўз ёшинг ўз бошингни есин!

Аям ўпкасини тутишга ҳаракат қилди:

— Қор тинсин, ундан кейин курарман...

Кампир яна вағиллади:

— Қор қачон тинишини — худонинг ишини қаёқдан биласан, арвак!

«Арвак» деганда менинг кўз олдимга чўп-устихон, ранги оппоқ бола келар, аямнинг озғин ва ранги оппоқ экани хаёлимда ҳам йўқ эди, дарров қарадим, ҳақиқатан ҳам аям ниҳоятда озғин ва ранги оппоқ экан.

Жанжал бир пиёла чойдан чиқибди. Амаким бундан бир ҳафта бурун кампирга қадофи фалон пуллик бир юмалоқ тоза фамил чой келтириб берган, кампир уни ёстиғининг тагида асраб ёлғиз ўзи ичиб юрган экан. Чой шу бугун тугабди. Кампир бу чойнинг мақтовини яна эшитиш, қандай чой ичиб юрганини, Абдураҳмон Абдуқаҳдорга қараганда меҳрибонроқ эканини айтиб, келини олдида мақтаниш учун шу чойдан аямга бир пиёла берибди ва ичиб бўлганидан кейин «Қалай?» деб сўрабди. Аям чойнинг хушбўйлигини таъмини кампирнинг ўзидан эшитган, бу мақтовга ўзидан ҳам бир нима

қўшиш мақсадида хушбўйлиги ва таъми устига қоринни ҳам тўйдирар экан, демоқчи бўлиб: «Худди бир коса гўжа ош ичкандай бўлдим» дебди, шундай дептию, кампирдан балога қолибди: «Ана сен безотсан, ана сен бунақа нарсаларни қаёқдан биласон, наинки, шундак чойни гўжага ўхшатсанг!..» Шундан бошланган гап аямнинг рўзгор тутишига келиб тақалди:

— Сен болагинамнинг бирини иккита қиласидиган хотин эмассан! Уйда барака йўқ! Шу замонда чироғнинг шишаси ёрилса ким дарров янгисини олдиради, қоғоз ёпиштириб тутавермайсанми! Устингга хотин олиб бермасам мен ҳам юрган эканман! Кўйдирвораман!..

Имонсиз кампир укам Үлмасой икковимизни ҳам қўшиғига қўшди: «Сендан бўлган бола нима бўлар эди, итдан бўлган қурбонликка ярамайди...» деди. Бўйнимга осилган тавқи лаънат —«келгинди», «кўчманчи», «мусоғифир» деган сўзлар ҳам бир бўлди-ю, кампирнинг бу гали ҳам бир бўлди.

Шу ғалвадан кейин кампир пишириб ейиш, чайнаб ютиш мумкин бўлган ҳамма нарсани сандиққа солиб қулфлаб олди, ҳатто жўн чойни ҳам ёстиғининг тагига қўйиб, керак бўлганда бир чимдим берадиган бўлди. Кампир ҳар ишдан бир ишқал топар, ҳар баҳона билан аямни уришар, қарғар, дадамга чақиб урдирав, дадам сўзига қулоқ солмаса: «Она рози — худо рози, хотин топилади, она топилмайди!» деб ўзи ҳам йиғлар эди.

МенFaффоржонни мактабга олиб борганимдан ва олиб қелганимдан кейин ҳам кунни мумкин қадар Тўхта холанинг уйида ўтказишга тиришар эдим. Тўхта хола олдимга жийда, ўрик ва бошқа топган-тутганини қўяр, гапга солар, баъзан қизиқ-қизиқ эртаклар айтиб берар эди. Мен унга жуда эл бўлиб қолдим, бир куни чархининг чармаги синиб қолганда, янги чармак ясад бердим. Аям кампирнинг вағиллаши, қарғашидан нарироқда туришимни хоҳласа керак, Тўхта холанинг уйида эканимда ҳеч қачон чақирмас эди.

Бир куни кечки пайт Жарбулоқдан аямнинг уч-тўрт йилдан бери кўришмаган акаси келди. Дадам шидан келиб меҳмон билан кўришди-ю, уйда гўшт бўлмаса керак, Faффоржон икковимизга уч мири бериб, гўшт келтиргани буюрди. Кампир қараб турган экан, Faффоржон икковимизни чақириб қўлимиздан пулни олди ва дадамни четга тортиб қўлини пахса қилди.

— Уч мирига Серса ковушдай гўшт беради-да, нима қиласан гўшти, гўштиз кичири қилиб қўяқолсин! Қатиқ билан еса кичири ҳам яхши бўлади,— деди.

Аям буни энгитиб қолди. Назаримда меҳмон ҳам эшилди. Кампир овқатгача ҳам, овқатдан кейин ҳам қовоғини очмади, ниҳоят, меҳмоннинг олдида бир дилсиёхлик қилиш муддаосида бўлса керак, Faффоржонни тергади.

— Faффоржон, бугун мактабингда неча варақ китоб ўқидинг?

Faффоржон ҳайрон бўлиб қолди.

— Вараф ўқиганимиз йўқ...

Кампир вағиллади.

— Варақ ўқимаган бўлсанг, нимани ўқидинг? Домланг ўқитадими ўзи? Мустафонинг нечта тешиги бор?¹

Faффоржон «Мустафо»нинг ёзилишини билса ҳам «тешигини» санамаган экан, билмади.

— Жадид шу-да, Мустафони ўқитмайди,— деди кампир ва жадидни одам деб ўйлар экан, қарғаб кетди.— Худоё оғзидан қони келсин! Мустафо кўр қилсин!..

Кампир шақиллар, Faффоржон ҳўйнграп әди. Ҳамманинг дили сиёҳ бўлди.

Меҳмон кетди, аям йўлакка чиқиб йиғлади. Ётар маҳалида кампир қилмишига важ кўрсатган бўлди;

— Ўгай ака ҳеч қаҷон акалик қилмайди, сенга гап ўргатиб уйингни бузади. Бундан ташқари аканг юзида фариштаси йўқ одам экан!— деди.

Аям учинг гапларига гап қайтармади. Дадам ҳам индамади. Кампирга аямнинг: «Хўп, акам бундан кейин келмасин» демаганидан ҳам, дадамнинг индамагани кўпроқ алам қилди шекилли, шовқин солиб, «эрини миниб олган келиннинг дастидан» додлади ва аразлаб ўша заҳотиёқ амакимнинг уйига кетмоқчи бўлди. Дадам қўймади.

Бир куни аям пайт пойлаб туриб дадамга йиғлади.

— Яна кўзимга қора эчки кўриняпти. Жиннихона бўлса ҳам Оқ домланинг ташқиси яхши әди, ҳар нечук домла, дуо, инсу жинс йўламасди...

¹ Мустафо Муҳаммад пайғамбарнинг сифатларидан бири бўлиб, эски араб алифбесида «Мстфи» шаклида ёзилар, ҳақиқатан олдинги тўрт ҳарфнинг «р» сингари тешиги бўлар әди. Кампир саводсиз бўлса ҳам бу сўзининг ёзилишини кўрган, тешигини санаб ёнида сақлаган экан.

Дадам уни уришиб берди.

— Аҳмоқ бўлма, Оқ домланинг ўзи касал бўлиб ётган эмиш!— деди.

Мен сўйган бандасига касаллик юборадиган, болаларни ўзи бериб ўзи оладиган, одамларга жонни омонат берадиган, бизни кўчманчи, келгинди, мусофири қилган ва қилиш-қилмиши одамларга ранж-алам етказишидан иборат бўлган худонинг шакл-шамойилини, афтангорини, соҳт-сумбатини сира кўз олдимга келтиромас эдим, бора-бора «худо» дейилгандага бошига елка аралаш дока рўмол ташлаб, сандалиниг четида кўршапалакдаи буқчайиб ўтирадиган кампир кўз олдимга келадиган бўлди.

Бирёқда «она рози — худо рози», бирёқда аямнинг ноҳақдан тўқадиган кўз ёшлари, дадам икки ўт орасида қолиб қийналса керак, дўконда иш жуда камлигидан нолишинига қарамай кейинги вақтларда уйга ярим кечалари келадиган бўлди. Бир кечасиFaффоржоннинг инжик-тантислигидан ва кампирнинг шанғиллашидан беизор бўлиб, совуқ ва қор ёғиб турганига қарамасдан кўчага чиқдим, амакимнинг дўконига бордим. Дўконнинг эшиги ёниқ. Фиштилик мачит, Бойтакўприкдам келадиган таниш-билиш усталар ва уларнинг шогирдлари тутаб ёнаётган каттакон тўнка атрофига тизилишган, китобхонлик бўлмоқда эди. Китобни хира осмачироқ остида ўғирган дадам ўқимоқда эди. Менинг кириб бир чекхада ўтирганимни ҳеч ким пайқамади. Дадам мулла эканини шунда билдим. Китоб ниҳоятда қизиқ, товламачи Далла деган бир хотиннинг қилмишлари ҳикоя қилинар эди.

Китобхонлик тамом бўлгандан кейин булар гаплашиб қолнишди. Мен уйга бориб воқеани аямга айтдим. Аям дадамнинг мулла эканини билар экан. Унинг айтишига қараганда, дадам китобни жуда яхши кўтар, камоли яхши кўрганидан тушига кирган, тушида Ҳасти Хизр бир китобдан бир-икки хат ўқитган, кейин ўша варақни йиртиб олиб дадамга егизган, шундан кейин дадам мулла бўлиб қолган экан. Далла ҳикоясидан эсимда қолганларини айтиб берган эдим, аям жуда ҳам қизиқиб қулоқ солди, кейин дадам келгандага ўпкалди:

— Уйга бевақт келасиз десам жонингизнинг ҳузурини топиб олган экансиз-да...— деди.

Аям бу гапни шундай бир оҳангда айтдики, шу билан: «Онанг тўқадиган заҳарни битта ўзим ютиб ўти-

рибман», демоқчи эканини ҳатто мен ҳам фаҳмладим. Дадам ўзини фаҳмламаганга солди.

— Диққатман, диққатман! Чилла ўтиб боряпти, ишнинг баракаси йўқ. Қишлоқ яхши эди,— деди.

Аямнинг жон-жаҳони ёришиб кетди.

— Уруш деб шаҳарга кўчган эдик, қани уруш? Қишлоққа кета қолайлик! Шаҳарда сувдан бошқа ҳамма нарсани сотиб оламиз, қишлоқда ундоқ эмас эди...

Бу гапдан кампир хабардор бўлиб ҳовлини бошига кўтарди, аямни юлмоқчи бўлди.

— Келин деганинг худойи таоло она-болани бир-бираидан жудо қилишга яратган! Илму амал билан боламни ўзингга қаратиб олгансан!

Кампир супургининг устига ўтириб, шапалогини ча-параста қилиб аямни хўп қарғади. Кампир ҳар сафар қарғиш-дуога қўл кўтарганида аям йиғлар, унинг қарғишлиари дарров бизга тегадигандай чинқириб, Ўлмасой иккоғимизни бағрига босар эди. Дадам ҳарчанд хуноб бўлса ҳам, онасига қарши бирон сўз айтмас эди.

Кунлар фурбат билан бошланиб фурбат билан тугар эди. Шу орада Ўлмасой касал бўлиб қолди-ю кўчиш тўғрисида бошқа гап очилмади. Кампирнинг жағи бироз тийилди.

Боласининг касал бўлишидан юрак олдириб қолган аям нима қилишини, ўзини қаёққа уришини билмай, феъли тез бўлиб, дадамга, ҳатто кампирга ҳам шовқин соладиган бўлиб қолди. Кампир боланинг касал бўлишига бирдан-бир сабаб аямнинг «касофат»лиги деб билса ҳам қўшноч топтирди. Қўшноч келиб Ўлмасойни хипчин билан савалаб кўчирди, қора товуқ сўйиб қонлади. Банди эшон ҳар куни саҳарда аврод ўқир экан, аям ҳар куни саҳарлаб Ўлмасойни кўтариб авдорга борадиган бўлди; бир куни қўлимга бир обдаста сув бериб, мени ҳам олиб борди.

Банди эшоннинг катта ҳовлиси лиқ тўла хотин-халаж. Совуқ бўлишига қарамай, ҳамма рўпара келган жойга ўтириб жимгина қулоқ солмоқда. Ярмидан юқориси ойнавандлик баланд айвоннинг дамида Банди эшон жуда ҳам ёқимли товуш билан аврод ўқимоқда эди. Тонг ёришгандан кейин эшон авродни тугатиб фотиҳага қўл кўтарди. Ҳамма гуриллаб юзига фотиҳа тортди. Шундан кейин ҳар ким топган-тутганини гавдалик бир кампирга топшириб тарқалди.

Шу куни кечга бориб Ўлмасой кўзини очди. Ҳаммамиз суюндик. Аям саҳарда Ўлмасойни кўтариб яна ав-

родга кетди. МенFaффоржонни мактабга қўйиб келдиму кампирнинг дод-фарёди устидан чиқдим: аям авроддан Ўлмасойнинг ўлигини олиб келибди... Аям эшикнинг ёндорисинга суюниб, икки қўллаб жагини ушлаганича тек турар, амаким унга бир нималар деб тасалли бермоқда эди.

Одам йигилди, қавм-қариндошлар келишди. Пешинда маҳалла жойнамоз ёпилган замбилин кўтариб кетишиди.

Шу билан уйимиз худди қабристондай жимжит бўлди-қолди. Кампир, ҳатто Faффоржоннинг ҳам товуши чиқмас эди.

Қиши чиқди. Деворларнинг кавагида қурбақалар қурриллаб, том ва деворларда мусчалар ҳу-ҳулаб қолди.

Қишлоққа кўчиш ҳақида аям бўлак оғиз очмаган бўлса ҳам, дадам шунинг ҳаракатида юрган экан шекилли, бир куни хушхабар топиб келди:

— Дунёда ҳали ҳам жаннати одам кўп, Қудашга кўчамиз, ҳовли-жой, дўкон ҳам тайёр, деди.

Амакимнинг қудашлик Тўрақул вофуруш¹ деган бир таниши бор экан, шу одам дадамнинг қишлоққа кўчиш нияти борлигини билиб: «Бизнинг Қудашга ҳам темирчи ярашади, кўчиб борадиган бўлсангиз йўлингизга пойандоз соламиз», дебди ва уй-жой, дўкон ваъда қилибди. Дадам Қудашга бориб уй ва дўконни кўриб келди.

Кўчишимиз аниқ бўлиб қолгандан кейин кампир Faффоржонни олиб амакимнинг уйига кетди. Кўчишимиздан бир кун олдин аям икковимиз кампир билан хайрлашгани бордик. Кампир янги уйда ҳамон бошига елка аралаш дока рўмол ёпиниб, кўршапалакдай буқчайиб ўтирган экан. Аям шод-хуррам бўлса ҳам синиқ товуш билан хайрлашди: «Биз билан кетмас экансизда», деди. Аям бу гапни тил учида айтиётганини билиб турсам ҳам, «унақа дема», деган маънода секин биқинига туртдим.

Шундай қилиб ўрик гулини тўкканда Қўқондан Қудашга кўчдик.

ТЎРАҚУЛ ВОФУРУШ

Яйпан кўчалари кенг, лапкаси, отўйини бор, толларда бедана, кўча бўйи ва бозорбошидаги дўконларда

¹ Косибларнинг молини кўтара оладиган савдогар.

каклик сайрайдиган обод қишлоқ эди. Қудаш кўчалағи тор ва зғри-бугри, биронта дўкон бўлмаса ҳам кўзимга йўнайдан яхшироқ кўринди. Йўл бўйидаги деворсиз, девори қулаган, нураган боғлар, қниғир-қийшиқ ўйларни қучоқлаб ётган чорбоглар қийғос гулга кирган, бутун қишлоқ каттакон боққа ўхшарди. Қулала юриб кетаётган араванинг орқасидан сакраб тушди, йўл бўйидаги гулдан тушиб қизарган ўрпкнинг шохини эгиб ғўра олди, аравага етиб олиб ғўрани ҳаммамизга улашиди. Ғўра чигитдан катта эмас эди, лекин еганимда ҳаммаёқни баҳор ҳиди тутиб кетди, бутун баҳорни шу чигитдаккина ғўранинг ичига қамаб қўйилгандай туюлди.

Ҳамма далада бўлса керак, одам кўринмайди. Ҳаммаёқ жиһжит, фақат қушлар чуғурлайди, арава ғижирлайди, от тап-туп қадам ташлайди, сўлиқ шиқирлайди. Каттакон қайрағоч остидаги чимкўприқдан ўтиб чапга қайрилдик, қумлоқ ариқ бўйидан бориб, ток чирмашиб чиққан, чумчуклар чуқурлашиб қулоқни қоматга келтираётган қари терак остида тўхтадик.

Тўракул вофурушининг бақатеракнинг остидаги янги дарвоза, унинг ўзи йўқ, бизнинг келишимизни қўшнисига айтиб қўйган экан.

Биз турадиган уй аслида янги отхонанинг ярми бўлиб, йўлакка дарча қўйилган, қолган ярмига кўча томондан эшик очилиб дўкон қилинган экан.

Юкимиз туширилаётганда Қулаланинг акаси Додархўжа келди. У қишида Ортиқ оқсоқолникидан кетган, Қудашга келиб, бу ерда ҳам жувоз ҳайдар, кўчама-кўча юриб ёғ сотар экан; «қишлоққа темирчи келади» деган гапни эшитиб, вофурушдан суриштириб қараса, биз эканмиз. Додархўжа кечгача қарашди. Ўзоқ, мўри қурилди, дам, сандон ўрнатилди. Ўйга похол тўшалди.

Кечқурун новча, ориқ бир чол худди икки-уч жойидан букилиб, синиб кетишидан хавфсирагандай эҳтиёт билан қадам босиб келди. Унинг бурни худди бир нарсадан жиркангандай жирилган, оғзи ярим очиқ, димоғи билан гапирадар эди. У дўконга кириб дадам билан сўрашди, кейин йўлакдан бориб ўрта эшикка кириб кетди-ю, бирпастдан кейин патинисда тўртта ион, чой олиб чиқди. Вофуруш узоқ ўтирмади, ёнидан боғичига иккита кўзмунчоқ тақилган қора ҳамённи олди, кўздан пана қилиб ёнбошида пул санади-да, дадамга бир нечта кўк қофоз узатди.

— Биламан, камхаржсиз, бизга саксонта ўроқ ясаб берсангиз бас,— деди ва чиқиб кетди.

Дадам жуда хурсанд бўлиб кетди, пулни санамасдан белбоғининг қатига тиқди.

Вофуруш кетгандан кейин Додархўжа бошини ли-киллатди.

— Пулни олдингиз, уста, бо панд еманг! Бу одам соғ аждарҳо! Үлиknинг ёғини, тирикнинг тирноғини, ейди бу!

Дадам кулиб қўя қолди.

Лекин Додархўжа билиб айтган экан. Вофуруш ҳар куни, кун оша эрталаб ёки кечқурун оғзи яrim очиқ ва бурнини жийирганича дўконга кириб келади, шэшиб: «Уста, майда пулингиз бўлса бериб туринг» ёки «Кулала бизга фалон нарса келтириб берсин, кейин суришиб кетамиз», дейди. Унинг сўрагани арзимаган нарса бўлгани учун «йўқ» деб бўлмас, берилгандан кейин қайтариб олиш иоқулай бўлгани учун ҳисобга кирмас эди. Дадам шундан безор бўлди шекилли, вофурушининг буюртмаснга етадиган кўмири, темир бўлса ҳам, шаҳарга тушиб бор пулига улгуржи кўмири, темир олиб чиқди ва вофурушни кўрганида камхаржлигидан но-лийдиган бўлди. Вофуруш ҳақиқатан «кейин суришиб» кетиладигани учун ҳеч нарса сўрамайдиган бўлди, лекин бошқа йўлга ўтиб олди: дўконга тез-тез келиб «дарров биттагина» теша ё доскалла, ё бошқа бирон нарса ясаб беришни сўрайдиган бўлди. Дадам хуноб бўлар, лекин унинг сўровини қайтаролмас, Кулала мийиғида кулиб: «Үлиknинг ёғи-ю, тирикнинг тирноғи», деб қўяр эди.

Дадам вофурушининг саксонта ўроғини бериш, шу билан бирга арнага ўроқ тушгунча яна кўпгина ўроқ ясаб қўйиш учун аzonдан хуфтонгача дўкондан чиқмай қўйди; оғир ишда Кулалага тез-тез дам бериш учун мени дамга солди. Мен ҳам шулар қатори ишлаб, куни бўйи дам босардим.

Дадам саксонта ўроқ устидан бўнак олганида кунинга ясайдиган ўроғининг бир қисмини вофурушга бериб, қолганини ўзи сотишни кўзлаган экан, бироқ вофуруш ҳар куни кечқурун бурнини жийирганича дўконга кириб, бор ўроқни олиб кетаверди.

Деҳқон арпа, беда, буғдойни ўриб олиш учун бу кунларда фақат ўроқ сўрар, бошқа ҳеч қанақа ши кўтариб келмас эди. Вофуруш бир куни кечқурун келиб

тайёр ўроқларни чиптага ўраётганида дадам ётиғи билан арзини айтди:

— Бўнакка берган пулингиз кўмир билан темирга кетиб қолди, чой-чақага бир-иккита ўроқ ташлаб кетмасангиз бола-чақа қийналиб қолди.

Вофуруш, оғзи ярим очиқ, бурнини жийирганича дадамга қараб қолди-ю, анчадан кейин димоги билан:

— Яна беш-ўн танга пул берайми? — деди.

— Йўқ, қуллуқ,— деди дадам,— аевал қарзни узай... Ҳар куни бир-иккита ўроқ ташлаб кетсангиз бас...

Вофуруш ўроқ ўралган чиптани чилвир билан маҳкам боғлар экан, тўйниллади:

— Унда қандоқ бўлади?.. Унда саксонта ўроқни қачон оламану қачон сотаман? Ўроқдан менга бир нима қоладиган бўлса мавсумида қолади, мавсумидан кейин устига бир нима қўёлмайман! Ўзингиз ўйланг, инсоф қилинг! Мен сизга кўк қофозларни шарақлатиб санаб бердим, қўлингиз мўмай пул кўрди. Бозор менга кўк қофоз бермайди, худо берса томизади, холос. Мен томганини ялайман.

Дадам ҳазилга олди:

— Нима қиласай, кўк қофозингизни қайтариб берайми? Вофурушнинг аччиғи келди.

— Лафзингиздан қайтасизми? Одамга пулдан ҳам, молдан ҳам кўра лафз керакдир дейман! Майли, лафзим йўқ, одамгарчилигининг таги тешик, десангиз шунга қараб гаплашамиз!

Дадам индамади, лекин бунақа индамаслик индагандан ёмонроқ эди. Вофуруш кейинчалик: «Бир очга, бир яланғочга тегма», деб ўйлаган бўлса керак, ҳар куни биттадан ўроқ ташлаб кетадиган бўлди.

Шундан кейин дадам хуфтондан кейин ҳам ишлаб, ўзимиз учун ўроқ ясайдиган, Кулала вофурушга тегишли ўроқлардан «уриб» бозор кунлари сотиб келадиган бўлди. Бироқ вофуруш Кулалани бозорда тутиб олибди, бир-икки шапалоқ уриб, қўлидаги учта ўроқни тортиб олибди. Кулала йиғлэб келди. Дадам индамади, лекин бир қоши баланд, бир қоши паст бўлди. Бу унинг ниҳоятда дарғазаб бўлгани аломати эди.

Кечқуруп ранг-кути ўчган Додархўжа келди, Кулаладан бир икки оғиз гап сўради-ю, қўлидан ушлаб, йўлакдан диканглатганича ўрта эшикка томон олиб борди, эшикни қоқди. Вофуруш товуш берди, анчадан кейин келиб эшикни очди ва Додархўжанинг авзойини кўриб данг қотиб қолди. Додархўжа Кулалани бўйни-

дан ушлаб итарпб юборди. Кулала вофурушнинг оёғи остига йиқиңдиди.

— Ур, даюс!— деди Додархўжа Кулалани кўрса-тиб,— бо бир ур, ўлдир!

Вофуруш жон талвасасида бенхтиёр:

— Уста!— деб бақирди.

Дадам унинг товушини албатта эшилди, лекин келмади.

Додархўжа вофурушнинг ёқасидан ушлаб бир силтади. Вофуруш дўмбалоқ ошиб кетди, кейин дарров ўрнидан турди, яна: «Уста! Ҳо мусулмон одам борми!» деб бақирди. Дадам югуриб келди, вофурушга ҳамла қилмоқчи бўлган Дадархўжани ушлади, уришиб қўчага томон сурисиб кетди. Вофуруш дарров уйига кириб, эшигини занжирлаб олди.

Вофуруш икки кун кўринмади, учинчи куни эрталаб дадамни амин чақиритирди. Амин дадамга дашном берибди: «Қари одамни урдирибсиз, бу сафарча маъзур кўрамиз, лекин бундан кейин қадамингизни билиб босинг, қишлоқнинг дарвозаси бор» дебди, дадамнинг бир оғиз гапига ҳам қулоқ солмабди. Маълум бўлишича, Додархўжа қишлоқдан бадарга қилинибди, отқоровул уни Қўқон йўлининг ярмигача элтиб қўйибди.

Дадамнинг қилмишини амин бу сафарча «маъзур» кўрган бўлса, вофуруш ҳам маъзур кўрармикан? Дадам ташвишга тушиб, бошқа ҳовли ва дўкон қидириб қолди. Бироқ «қари одамни», яна Тўрақул бувани урдирган келгиндига ҳеч ким бошпана беришни хоҳламас, можаро тўғрисидаги гапга қулоқ солмас эди.

Дадам йиғилиб қолган ўроқларини олиб жума куни Яйпан бозорига кетди. Унинг мақсади фақат ўроқ сотиш эмас, Яйпандан ҳовли, дўкон сўроқлаш эди.

Кулала дўконни очиб ўтириди. Мен келганимиздан бери дам босиб болаларга қўшилмаганим учун ўзим якка ўйнаб кетдим, тупроқ қўчаларни, қумлоқ анҳор бўйларини кездим, кимсасиз бир боқقا кириб яrim дўппи жавпазак песа¹ териб чиқдим, анҳор кўпрагидан оёғимни осилтириб ўтириб песа еб ўтирганимда бирдан кўнглим тўлди-ю, кўкрагимдан йиғи ўрнига бир куй отилиб чиқди, куй кўкрагимдан ўзининг сўзларини етаклаб чиқди: «Қаерга борсам келгиндиман... болалар ўйинга қўшмайди...». Минифиллаб ўтириб ухлаб қолибман.

¹ Жавпазак песа — чала пишган, думбул ўрик.

Бир вақт кўзимни очиб қарасам, тепамда мендан анча катта бир бола аштархон гилоснинг шифил мева қилган бир шохини пичоқ билан йўниб турибди. Мен уйқусираб «шу ўрикнинг эгаси бўлса керак, ҳозир мени уради» деган хаёлда қолган ўрикни болага тутдим. Бола ўрикни индамай олди, бир-иккитасини еди, мени урмади, темирчининг боласи эканимни эшитиб, яктагининг чўнтағидан бир ҳовуч қоп-қора аштархон гилос олиб берди. Гаплашиб қолдик. Боланинг оти Холиқ экан. Ўртоқ бўлиб қолдик. Анҳорни бўйлаб юқорига қараб кетдик. Холиқ кўпдан бери пичоғини чархлатишни орзу қилас, лекин акаси пул бермагани учун бу орзусига етолмас экан, мен Кулалага айтиб чархлатиб бермоқчи бўлдим. Орқа кўчадан юриб Тўрақул вофурушнинг чорвоғига етганимизда, Холиқ баланд девор остидаги омбурга қўлидаги гилоснинг шохини ташлади ва менинг ҳайрон бўлиб турганимни кўриб. «Хайри олади» деди. Хайри Тўрақул вофурушнинг хотини экан. Мен уни кўрган эмасман, вофурушнинг хотини борлигини ҳам билмас эдим. Вофоруш ўрта эшикни кетганида ташқаридан, келганида ичкаридан қулфлаб олар, хотинининг товушини ҳам чиқармас экан. Бу ариқ вофурушнинг чорвоги ва ҳовлисидан ўтар, Хайри ариққа сават тўсиб, Холиқ оқизган нарсаларни тутиб олар экан.

Вофуруш ҳатто чорвоғ эшигини ҳам қулфлаб ҳеч қаёққа чиқармайдиган бу хотин нима қилиб ўтирас экан? Шу куни йўлакка келиб қулоқ солдим. Ҳөвли жимжит, ариқ бир қиёмда шовуллайди, чорвоғ томонда баъзан барра маърайди; қаердадир сариқ сўзиён киёвлайди... Бир оздан кейин ҳовлидан тал-туп ва шилдираган, жиринглаган товуш эшитилди. Эшик ёнидаги ёнгоққа чиқиб қарадим. Қатта ҳовлининг бир чеккасида кичкинагина, лекин катта хотинлардай узун оқ кўйлак кийган, бошига фаранг дурра ўраган бир қиз чочполук ва бозвонини жиринглатиб тўп ўйнамоқда эди.

Мен Кулалани Холиқнинг пичоғини чархлаб беришга кўндиридим ва шу муносабат билан воқеани айтиб бердим. Намозгар пайтида дадам Яйпандан келди. Кулала мендан эшитган гапларни дадамга айтиётганида вофурушнинг уйидан додлаган овоз чиқди. Дадам, Кулала учовимиз югуриб йўлакка чиқдик. Қўни-қўшни келди. Бир қанча эркак-аёл йифилди. Бирор эшикни қоқди. Хайри ҳамон додлар, бифиллар эди. Кимдир вофурушнинг номини атаб чақирди. Ичкаридан жавоб бўлмади. Хайрининг гоҳ бўғиқ, гоҳ чинқирган товуши-

гина эшитилар эди. Бирор эшикни икки-уч тепди, бўлмагандан кейин эшикка тармасиб чиқди ва шовқин солди.

— Тўрақул бува, бас, бўлмаса бостириб кирамиз!— деди.

Хаял ўтмай чолнинг ҳансираши эшитилди-ю, занжир шириқлаб, эшик катта очилди. Нима бўлиб дадам ҳаммадан олдинда туриб қолган экан, чол эшикдан чиқса солиб дадамга бақирди:

— Ҳа, ҳа, мени яна урдиргани одам бошлаб келдингми?— деди ва ҳамла қилди.

Дадам орқага чекинди.

— Мен одам бошлаб келганим йўқ, ҳамманинг ўз қулоғи бор. Бирорнинг боласини ўлдириб қўясизку!..— деди.

Одамлар орага тушди. Бироқ чол ҳеч кимга қулоқ солмасдан дадамга ўшқирди.

— Нима ишинг бор, мен сенинг хотинингни ураёгибманми? Қизинг бўлса қўйнимга солиб қўй, ана ундан кейин гапир!— деди, кейин одамларга юзланди:— Ким экан у уйимга бостириб кирадиган?

Вофуруш шовқин солиб ҳаммани ҳақорат қиласвергандан кейин: «Бостириб кирамиз» деган йигит уни белидан олиб улоқтириб юборди. Вофуруш елка аралаш боши билан тушди. Кимдир уни турғизиб қўйди. Вофуруш ўнг чаккасини икки қўллаб ушлаганича бўғиқ товуш биланвойойлаб кўчага томон йўналди, эшикдан чиққанидан кейин товуши очилиб кетди.

— Қелгиндининг дастидан дод! Тошибой амин, фуқароларингдан хабар оласанми, йўқми! Тошибой амин!..

Вофуруш узоқлашган сайн қаттиқроқ бақирар эди. Ҳамма жим бўлиб қолди. Кимдир: «Қочавер!» деб юрганича чиқиб кетди. Бирор хуноб бўлиб, бирор кулиб, бирор сўкиниб, ҳамма тарқала бошлади. Аёллардан бир неча киши вофурушнинг уйига кириб кетишиди. Кўча эшиги олдида дадам вофурушни отиб урган йигитдан ўпкалади.

— Чакки қилдингиз, ука, мана энди мен балога қоламан,— деди.

Йигит вофурушни чапараста қилиб сўкканидан кейин:

— Қўрқманг, уста, қаёқга чақирирса, биз ҳам борамиз?— деди. Унинг сўзини бир неча киши маъқуллади.

Хуфтондан кечроқ дадамни амин чақирирди. Дадам дарров чиқиб бояги қўни-қўшнига хабар берди. Можаро устида одам кўп эди, лекин дадам билан бирга саккиз киши борди, холос.

Вофурушнинг уйига кирган хотинлардан бири келиб можаронинг сабабини аямга айтиб берди. Вофуруш ҳовлиниң бир чеккасидан бир-иккита меваси қолган гилоснинг шохини топиб олибди-ю, «Буни сенга ким берди?» деб сўрабди, Хайри «Ариқдан оқиб келди» деган экан дўпласлай берибди.

Дадам кўп ўтмай қайтиб келди. Амин гапни кўпайтирамабди, одамларнинг гапига ҳам қулоқ солмабди, дадамга: «Қишлоқдан бетўхтов кўчиб кетинг!» дебди. Дадам Яйпанда учраб қолган амакимнинг қайнатаси уста Турдиалидан беш-олти танга қарз олиб келган экан, шу ерда бошини боғлаб ўтирган вофурушнинг бўнагидан қолган ҳақини, уйи ва дўкон ижарасини берибди, орани очиқ қилибди.

Уста Турдиали Бувайдида тураг, Яйпанга бир иш билан келган экан, Бувайдини дадамга мақтабди: «Ўн икки мачитлик катта қишлоқ, темирчи зотидан битта ўзим», дебди.

Шундай қилиб Яйпанга эмас, Бувайдига кўчадиган бўлдик. Эртасига кўч-кўрон ва дўконнинг асбоб-ускусини аравага ортиб Қўқонга йўл олдик. Дадам бизни амакимнинг уйига қўйиб, ўзи дўкон топгани Бувайдига борадиган бўлди. Йўлда амаким билан кампир кўз олдимга келиб, мени ғам босди, яшириқча йиғладим.

БИР ПАЛЛА ТАРВУЗНИНГ ПУЧОГИ

Дадам бизни амакимнинг уйига қўйиб, уй ва дўкон топгани Кулала билан Бувайдига кетди.

Аям Ўлмасойнинг гўрига бориб йиғлаб келди.

Амаким оғир ишга ярамай қолибди, ул-бул чархлаб, оташкурак, капгир, ўроқранда сингари енгил-елпи нарсалар ясад кун кўрас экан. Кампир ҳаж қилиш қўйига тушиб қолибди, беш вақт намозидан кейин нуқул «байтилло» деб йиғлар экан. Гаффоржон ҳамон мактабга қатнар, най пуфлар, кампир билан бирга баъзан намоз ўқир экан. Буларга қарайдиган Нисобуви амакимдан қочмай қўйибди.

Хайрият амакимнинг уйида кўп турмадик. Дадам уч кун деганда Бувайдидан уй ва дўкон топиб келди.

Бувайдига кўчдик.

Бувайди ҳақиқатан катта ва обод қишлоқ экан. Унинг марказий кўчаси самовар, бazzоз, ҳунармандлар дўкони ўрнашган баланд тимдан бошланарди. Ундан нари кўчанинг икки томони зич дўкон: боққол, аттор, қандолатчи, новвой, сартарош, яна самовар, биз томонда каппон... Ундан нари Эшон буванинг карвонсаройи — бозор кунлари деҳқонлар от-уловини шу ерга қўйиб бозор-ўчарини қиласар экан.

Карвонсарой дарвозасининг чап томонида айвонлик янги дўкон, унинг олдидан ўтадиган анҳор устига тахта қоқилган; дарвозанинг ўнг томони — саройдан қайрилиб чиқадиган анҳор устига ҳам одамнинг белидан келадиган баландликда каттакон тахта сўри қилинган. Буларнинг ҳаммасига етти-саккизта азамат тол соя солиб турар эди.

Ҳовлимиз кўчанинг у юзида, карвонсаройнинг рўпарасидаги мачитнинг орқасида, шу мачитнинг вақфи экан. Аям ҳовлини кўриб суюниб кетди. Қутичадеккина ҳовли, унинг кўча томони узун айвон; айвондан кириладиган ва дарчаси айвоига очиладиган ўн бир ёғочлик вассажуфт уй, ўнг томонда дарчасиз бўлса ҳам ёруғлик туйнуқдан тушиб турадиган яна бир уй. Бу уйдан мачитга эшикча, чорвоқчага эшик қўйилган. Чорвоқча катта бўлмаса ҳам, икки туп олча, бир туп шафтоли, икки кунда узум, бир-икки туп қизил гул бор экан.

Ҳаммамизнинг ҳам хурсандлигимиз чексиз эди.

Ўрнашиб олдик. Дўконга ўт солинди.

Үроқ мавсуми ўтган, кетмон мавсумига ҳали узоқ эди. Дадам тақачиликни жинидан баттар ёмон кўрса ҳам, тирикчилик тошни ёради, дегандек, отни қорнидан боғлаб тақаланаидиган дорни тикиб, тақа ясашга киришди. Қишлоқ каттакон бўлгани учун бу иш ҳам ёмон бўлмади, рўзгоримиз тебраниб турди. Бироқ фалокат юз берди: от тақаланаётганда унинг орқа оёғини думи билан ўраб маҳкам ушлаб туриши керак бўлган эгасининг бепарволиги орқасида от тениб, дадамнинг қўлини майиб қилди. Дадам қирқ кунча ишга ярамай қолди.

Кулаланинг қўлидан фақат чархлаш, теша товлаш келади, шу ҳам ҳарна бўлгани учун эртадан кечгача дўконни очиб ўтиради. Икковимиз ҳар хил ўйинлар ўйнаймиз; симни сандоннинг устида болға билан тез-тез уриб чўр қиласиз, ёнгоқ пойлама ўйнаймиз, ошиқнинг товва томонини тешиб қўрғошин ҳуямиз — ҳамиша олчи турадиган қиласиз, «кон» деган юмшоқроқ тошдан соққа ясаймиз, гугуртнинг дорисини пахтага

ўраб, сандоннинг устида болға битан урамиз -- қарслаб «тўппонча» отамиз... Кўпинча болалар йиғилишади.

Билмадим кимдан ўрганган экан, Кулала бир куни болаларга аломат бир ҳунар кўрсатди: бир палла тарвузнинг пўчогига икки пиёла сув қўйди, сувга қофоз ёндигиб ташлади-ю, ёниб турган қофознинг устига пиёлани тўнтариб қўйди. Пиёла атрофидаги сувни ҳўплади, ҳўплаганда ҳам пўриллатиб ҳўплади. Қофоз сувнинг бетида ёнганига, пиёла сувни пўриллатиб ҳўплаганига ҳамма ҳайрон, ҳатто баъзи болаларнинг ранги ўчди. Кулала, бу ҳунарини фақат бир марта кўрсатди, болаларнинг ялинишига қарамай, қайтиб кўрсатмади, тарвузнинг пўчогини анҳорга ташлаб юборди. Эртасига кап-катта болалар ҳам келишди. Булардан бири тарвуз кўтариб келди. Кулала тарвузни дўконга олиб кириб қўйди-ю, буларга бошқа ҳунар кўрсатди: зулфинда осиғлиқ турган қулфнинг калитини олиб, чархга қум босиладиган тахтанинг устига қўйди, ичиди дуо ўқиб калитга дам солди. Калитга жон кирди, қимирлади. Ҳамма: «Ўҳ!» деб юборди. Кулала яна дам солди. Қалит тахтанинг устида бир қарич силжиди, шундан кейин қаерни кўрсатиб «суф» деса, ўша ерга бориб тураверди.

Ҳамма ҳайрон, ҳамма Кулалага ваҳима билан қарар эди. Бунинг сирини билиш ҳеч кимнинг ақлига келмагани учун Кулала тахтанинг остида жилдираётган оҳапрабони¹ ҳеч ким пайқамас эди.

Мен Кулаланинг «кўз бахшилик» қилганини дадамга айтган эдим, дадам Кулалани уришиб берди. Бироқ воқеа кундан-кун овоза бўлиб, бутун маҳаллага, ҳатто қўшни маҳаллаларга ҳам ёйилди. Кулаланинг калит юргизгани «дуонинг кучи билан қулф очган эмиш»га айланди.

Шогирди шунаقا бўлса устаси қанақа экан!

Кулала буёқда қолиб дадам оғизга тушиб кетди. Дадам бу овозани қанчалик рад қиласа, унга одамларнинг ихлоси шунча ортар эди.

Аям кўзига ёш олиб, дадамдан ўпкалади.

— Шунча илмингиз бор экан, бир оғиз айтмайсиз...

Шунча боламизни қора ер бағрига қўйдик...

Дадам ёлғондан қовоғини солиб:

— Менинг илмим ўзимга ўтмайди,— деди.

¹ Оҳаира бо — магнит.

Бир куни дадам шу ердан орттирган ўртоги Алилайлакнинг даласига қовун саїилига кетди. Шу куни пешинга яқин кўча эшиги очилиб, каттакон дастурхон кўтарган бир бола, унинг кетидан яиги сафсар духоба паранжи ёпинган бир хотин кирди. Бола дастурхонни аямнинг қўлига бериб чиқиб кетди. Хотин чимматини орқага ташлаб, аям билан жуда қадрдан дугонадай кўришди, ҳол-аҳвол сўради. Унинг ширинесўзлигидан ва савлатидан аям анқайиб қолди. Жувоннинг эгнида хонатлас қўйлак, бошида фаранг дурра, кўкрагида бозвон, бўйнида бир неча қатор қизил маржон, қулоқларида балдоқ... Аям айвонга палос солди, якандоз ёзди. Жувон амиркон кавушини ечиб, якандозга чиқди, ўтириши билан икки чаккасидаги гажагини босиб-босиб қўйди, кейин энли ўсма тортилган қошларини чимириб, камза билан:

— Ўтиринг, овора бўлманг!..— деди ва кенг енги билан елпинди.— Шунча келаман дейман, рўзгор ўлсин, уйдан ҳеч чиқолмайман!

Аям чой дамлаб келди. Жувон уни этагидан тортиб ўтқазди, бошқа тургани қўймади.

Жувон Кўқоннинг Шайхулислом гузаридан Норбўта деган бойнинг қизи бўлиб, отаси пошшоликка буғдой сотар, бу ишдан синиб абгор бўлганидан кейин қизини бувайдилик Чилон¹ қорига тўртинчи хотин қилиб берибди. Чилон қори уни уч-тўрт йил кафтида кўтариб юрибди-ю, ойма-ойнга саккиз ойдан бери қарамайдиган бўлиб қолибди. Жувон бўёғи Шопошшадаги аллақайси бир шайхдан тортиб, Кўқондаги Фишткўприк фолбинларигача ром очирибди. Ҳамма ром бир жойдан чиқиб: «Жувон бу хусусда ўртанча кундошидан гумондор экан. Унинг куйиб-пишиб айтишига қараганда, бола кўрмаганининг сабаби ҳам ўша кундоши илму амал қилиб пуштини куйдиргани экан. Унинг бу ерга келишидан муроди қайтарма қилдириш ва кундошининг илму амалини дуо билан куйдиртириш экан. Жувон зорзор йиғлар, аямга ёлворар, унинг елкаларини силар, оёқларига бош қўйгундай бўлар эди. Аям ҳар иш қўлидан келадигану таранг қилган бир алфозда:

— Менинг эрим темирчи-ку,— деди.

Жувон яна йиғлади.

¹ Чилон — русча «член» сўзининг бузилгани. Қори бирон ширкатнинг аъзоси бўлса керак.

— Ургилай, садағалари кетай темирчи бўлсалар!
Мадали пийрим¹ ҳам дукчилик қилганлар!..

Жувон яна йиглади, шу қадар куйиб йиғладики, кечқурун дадам келганда аям бир мунглиқ-муштипар-нинг ҳожатини чиқаришини ёлвориб сўради. Дадам бу гапни эшитиб аввал кулди, кейин қовошини солиб: «Агар бу гап ўртамиизда қолса, бирорга оғзидан чиқармаса, майли, сув тегмаган битта кўзача олиб келсин», деди.

Жувон эртасига хабар олди, индинига сув тегмаган кўзача кўтариб келди. Дадам кўзачадаги сувга дам солиб, қайтарма қилиб берди. Жувон бу сувдан эрига чой қайнатиб бериши керак экан.

Бир неча кундан кейин уйимизга букчайган бир кампир келди. Кампир эшикдан кириши биланоқ ерга чўнқайиб «уста пийрим»ни дуо қилди, йиғлаб келинини қарғади.

— Жувон ўлгур ўғлимнинг тил-жагини боғлаб олган. Ўғлим ўшанинг чизган чизигидан чиқмайди, ўша келиб дастурхонга ўтиргунча овқатга қўл узатмайди. Уч йиллик келин эридан ҳали бир шапати егани йўқ. Худоё ниятингизга етинг, уста пийримга айтинг, шу боланинг тил-жагини очиб берсинглар, бола бечора дунёга шундоқ келиб, шундоқ кетавермасин...

Бу тўғрида ҳам аям ўртага тушди. Дадам бу кампирнинг ҳам ҳожатини чиқариб, ўғлининг тил-жагини очгани бир қайнатим чойга дам солиб берди.

Шундай қилиб уйимизга хотин-халаж серқатнов бўлиб қолди. Дастрлабки кунларда дадам бу ишдан ўзини мумкин қадар тортиб аямни қистатган бўлса, кейинчалик хотинларни ҳам, аямни ҳам кўп ялинтирмай қўйди. Хотинлар мачит томондан келиб эшикчадан тўғри «чильтонхона»га кирадиган бўлишди.

Рўзанинг сўнгги кунлари эди. Намоғар пайтида кўчада қий-чув, дод-фарёд бўлиб қолди. Дадамнинг кетидан мен ҳам югуриб чиқдим. Маҳаллада Обид-тажанг деган новча, озғин бир банди бор эди, шу одам кўчанинг охиридан ҳайқириб, хотинини уриб-тепиб келаётиди. Хотин бизнинг эшикдан ўтганда ўнг қўлдаги ҳовлига қочиб кирди. Дадам унинг кетидан кирмоқчи бўлган Обид-тажангнинг ўйлани тўсди.

— Обид ака, қўйинг, рўзачилик, ифтогра яқин қолди...— деди.

¹ Аидижонлик машҳур «Дуқчи эшон, ҳар хил «каромат»лар кўрсатиб, жумладан, «ўтсиз қозон қайнатиб» донг чиқарган.

Обид-тажанг тўхтади, қизарган кўзлари билан дадамга еб қўйгудек бўлиб қаради-ю чапараста қилиб сўка кетди.

— Ҳе ўша... келгинди! Кўчманчи! Сен рўздан гапирма, сен тутган рўза ҳарсм! Темирчи бўлиб бир марта болға урганингни кўрганим йўқ, нуқул хотин-халажга дон сепасан!

Дадам индамай уйга кириб кетди.

Кейинчалик бу гапнинг таги чиқди. Дадамнинг «чилтонхона»си тўғрисида маҳаллада гап ўрмалаб қолган, дадам фарзанд талаб бўлиб келган бир жувонга ростми, ёлғонми, тегишган эмиш. Бу гапни аямга Али-лайлакнинг хотини етказибди. Али-лайлакнинг ўзи ҳам хунук бир хабар толиб келди: маҳалланинг йигитлари бирон кишига паранжи ёпинтириб «чилтонхона» га киргизмоқчи, дадам бирон иложуя ҳаракат қилган тақдирда мачитга судраб чиқиб, ҳовузга пишиб роса урмоқчи бўлишибди.

Аям «чилтонхона» тўғрисидаги гапга унча ишонмаса ҳам, эҳтиётан ғашлик қилди.

Дадам деярли ҳар куни аямга ҳар хил жангномалар, «Баҳоридониш» сингари қизиқ-қизиқ ҳикоя китоблар ўқиб берар эди, бир куни қўлига «Китоби баҳри дураг» тушиб қолди. Бу китобдан шундай гап чиқиб қолди: «Одамзоднинг ҳар елкасида биттадан фаришта ўтиради, ўнг елкасида ўтирган фаришта унинг савоб ишларини, чап елкасида ўтирган фаришта унинг гуноҳларини ёzáди...»

Аям тортиниброқ сўз қистирди:

— Сизнинг чап елкангизга худойи таоло иккита фаришта қўйса ҳам камлик қилади,— деди.

Дадам талмовсиради.

— Нега, ўғри бўлмасам, бироннинг ҳақини емасам?.. Намоз ўқимайман, холос, худонинг ўзи кечиради...

Аям йиғлаб юборди.

— Оғироёқман... Нима бўлишини билмайман. Уйдан фаришта қочди... Ҳаром, ҳаммаёқ ҳаром...

Аям Али-лайлакнинг хотинидан эшитган гапларини, ўзининг гумонларини тўкиб солди. Дадам аввал кулди, кейин бу туҳматларга чидай олмасдан «Китоби баҳри дураг» билан аямнинг елкасига урди ва шовқни солди.

— Мен азайимхонмидим? Мунглиқ-муштипарларнинг ҳожатини чиқаринг, деб ялинган ким?— деди, кейин аямни урганига нушаймон бўлди шекилли, буни кўнглидан

чиқариш учун юмшади.— Бир палла тарвузнинг пўчогидан шунча иш чиқишини қаёқдан билай!

Дадам Али-лайлакнинг хотини айтган гаплар бўхтон, аямнинг гумонлари беҳуда эканини исбот қилишга киришиди. Назаримда аям унинг ҳамма гапига ишонди.

Орадан кўп ўтмай дадам кутиб юрган иш бўлди — «чилтонхона»га бир йигит паранжи ёпиниб кирибди. Дадам буни пайқаб паранжилик йигитни дуо билан қарши олибди, шивирлаб узундан-узоқ бир оятни ўқиш билан унинг ҳожатини чиқарибди, дуо ўқиб кузатибди. Буни дадам дўконда Али-лайлакка кула-кула гапириб берди.

Дадам азайимхонликни бас қилди, келган хотин-халажни «дую менга юк ташлади», деб қайтараверди. Бироқ «дую юк ташлаган темирчи пийрим»га хотинларнинг ихлоси кундан-кун ортар, эшикдан қўймаса тешикдан киришар эди.

ВАЛИХОН СУФИ

Куз жуда эрта ва шамол-тўполон билан бошланди. Ишимиз юришиб кетди. Дўконимиз азамат толлар остида ва айвони бўлишига қарамай, кундузи ҳам эшикни ёпиб, чироғ билан ишлар эдик. Кузда қўлнинг орқаси, бармоқлар ёрилади, гугурт чўпи сиққудай, ундан ҳам каттароқ бўлиб ёрилади. Бунинг бирдан-бир давоси қора сақич, қора сақични ўтга тоблаб ёриққа босилади.

Дадам бир кечаси китобхонликдан кейин, ётиш маҳалида қора сақични чироққа тоблаб қўлнга босар экан, бирдан, «Абдуллани мактабга бераман, ҳар қанча сақич бўлса мен босиб бўлдим», деб қолди. Мен қўрқиб кетдим, чунки мактабнинг таърифини кўп эшитган эдим: домла беҳининг новдаси билан уради, мошга чўккалатади, фалаққа осади... Бир қассоб етаклаб кетаётган эчкиси юрмай тарҳашлик қилганда: «Эй жонивор, юраверсанг-чи, мен сени мактабга олиб кетаётганим йўқ, күшхонага олиб кетаётибман-ку», деган экан...

Мен дадамнинг бу гапига «жони оғригандা айтди қўйдин-да» деб қўя қолдим, чунки дадам менинг темирчи бўлишимни хоҳлар, эсимни таниганимдан бери ўйинчоқларим темирчилик асбоблари бўлган, «темирчилик қилиб» уйдаги бирон буюмга зиён еткизсам, ҳатто бузиб қўйсам ҳам мени ҳеч ким қаттиқ уришмас эди.

Дадам дўконга кун чиқмасдан кетар, мен дам босгани қун ёйилганда борар эдим. Эртасига дўконга борсам, дадам битта патнисга олтита нон, ярим қадоқча пашмак

ҳолва солиб дастурхон қилиб қўйган экан, шуни кўтариб мени стаклади-ю, мачитга олиб кирди ва мачитмизнинг сўғиси ҳожи дўпни кийган Балихон сўғига: «Суяги менини, эти сизники, тақсир», деб тошириди. Валихон сўғи: «Ўғлингиз мулло бўлсин», деб юзига фотиҳа тортиди. Дадам кетди. Мен домланинг ёнига чўккалаб биринчи сабоқни олдим.

Мачитнинг қоп-қора ва қоронги ҳужраси, ўттизга яқин бола атрофга тизилишиб, ҳар қайсиси ўз сабогини пишитар, ҳужра беҳисоб чумчуқ чуғурлаётган садақайрағочга ўхшар эди. Болалар жаврашдан чарчаб ёки безор бўлиб чуғур-чуғур пасайса, Валихон сўғи ингичка, уришқоқ жўжахўрзининг бўйнидай қип-қизил бўйнини чўзиб болаларга кўз олайтирас, бу ҳам таъсир қилмаса малла авра тўнининг узун енгини аста шимариб, узун гавронни қўлига олар, шунда чуғур-чуғур яна авжига чиқар эди.

Икки ҳафта ҳарфлар ёзилгани «такта» ўқиганимдан кейим домла: «Шанба куни ҳафтиякка тушасан, дадангга айт, ҳафтияк олиб берсин», деди. Жуда суюндим. Дадам дарров ҳафтияк олиб келди. Аям «Худога минг катла шукур», деб ҳафтиякка бўздан жилд тикиб берди.

Шанба куни олтида чапчап, тўртта ширмон, бир қадоқча совунак ҳолва, муштдай-муштдай икки юмалоқ новвотни дастурхон қилиб беришди. Шу куни ҳафтиякдан биринчи сабоқ олдим. Мен ҳафтиякдан олдин «такта» ўқиган бўлсан ҳам, «такта» билан ҳафтияк орасида бирон муносабат борлигидан бехабар хатга қарамасдан домланинг айтганини такрорладим:

— Апаламза ал, ҳевамиза ҳам алҳам, дол пишди алҳамду.

Мен бу сабоқни куни бўйи пишитдим, эртасига ҳам шифтга қараб такрорлаётган эдим, қарасам, дарчада дадам турибди. Дадам мени имлаб чақирди. Дадам келганини кўриб, кетимдан домлам ҳам чиқди.

— Қани, ўқи, ўқи!— деди дадам.

Мен бояги ўқиганимни айнан такрорлаган эдим, дадам кулди.

— Апаламза ал?— деди ва домлага юзланди:— Тақсир, бу нима леялти?

Домла менга «алҳамду»ни икки-уч марта ўқитиб эшилди, оғир-оғир киприк қоқиб ўйланиб қолди-да, ниҳоят дадил:

— Болангизнинг зеҳни ўткир!— деди.

Дадам яна кулди:

— Боламнинг зеҳнини билмайман, лекин вақтида ўзларининг зеҳнлари қалай эди?

Домла гангиг қолди.

— Нима эди... ғалатми? Ўқиганимизни ўқитамиз, эсдан чиққан бўлса ажаб эмас...

— Йўқ, тақсир, эсингиздан чиққан эмас, вақтида уқмасдан ўқиган бўлсангиз керак. Ҳали ҳам бўлса ўқиб олинг: апаламза ал эмас, алифнинг устида забар, ломнинг устида сокин бор —«ал» ўқилади!

Дадам «алҳамду»ни тўлиқ ҳижолаб берди-ю, менинг қўлимдан етаклади. Домла кетимиздан: «Менинг мактабимда Чилон қорининг ўғли ўқийди, Абдураҳмон ҳожининг ўғли ўқийди», яна алланималар деганича қолаверди. Биз мачитдан чиқиб кетдик.

Дўконга келиб дадам дамнинг арқонини қўлимга тутқизди: «Мана буни ушла, ўғлим, мен сени ўзим ўқитаман», деди ва сўфини сўка-сўка воқеани шу ерда ўтирган бир-икки кишига гапириб берди.

Дадам ваъдасида турди: ҳар куни кечаси китоб ўқиганида ўқиётган сатрлари остида бармоғини юргизиб сўзларни менга кўрсатадиган бўлди. Мен кўзимга жўнроқ кўринган сўзларни бошқа вақтларда кўмир билан эшикка, деворга ёзиб юрар эдим. Шундай қилиб мен ўқишини ҳарф танишдан эмас, сўз танишдан, сўзларнинг ёзилиши ва ўқилишидан бошладим. Қаерда «алқисса», «хачир», «савдогар», «Нўшеравон», «пайғамбар», «жанг» деган сўзларни кўриб қолсам, дарров ўқиб ташлар эдим.

Валихон сўфи дадамдан бир-икки кун аразлаб юрди-ю, орадан ўтган гап тарқалиб кетса мактабдорлик нонидан бенасиб бўлишдан қўрқди шекилли, бир куни дўконга келди.

— Уста, ўғлингизни дамга солар экансиз, мактабдан тўғриликча чиқариб олсангиз ҳам бўлар эди-ку. Хўп, бўлар иш бўлди, энди шу гап орамизда қолсин,— деди.

Сўфи отасининг давлатида ўқиб олмагани, тирикчилик оғир экани, мачитнинг бутун вақфини имом, қолаверса мутавалли еб, сўфиға фақат ялатганидан ҳасрат қилди. Сўфи фақат аzon айтишу, ҳол-бақудрат мактаб тутишнингина билар, мактаб қўлидан кетса сўфиликдан келадиган даромад тирикчиликка урпоқ ҳам бўлмас экан. Дадам ёниғлиқ қозон ёниғлиқ қолишига сўғини ишонтириб жўнатди.

Бироқ дадам мени мактабдан нима учун тортиб олгани аллақачонлар тарқалган, менинг ўзим мактаб болалардан бир қанчасига айтган эдим. Орадан кўп ўтмай болаларниг ярми мактабдан кетиб қолибди. Сўфи бир куни дўконимизга яна, лекин бу сафар гўё дадамга ачинган бўлиб, аслида эса дўқ-пўписа билан келди.

— Дунёда ким кўп, ғаламис кўп. Кеча бир-икки ғаламис имомга арз қилиб қолди: «Темирчи намоз вақтида тарақлатади, баъзан сизнинг «Оллоҳу акбар» деганингизни эшитмай қоламиз», деди. Мен ҳаммасини жер-киб ташладим, имомга тушунтиридим...

Сўфи шу билан «тилингни тийсанг тийганинг, йўқса бу ердан кўчириб юбориш ҳам қўлимдан келади», демокчи эди. Дадамнинг аччиғи келди.

— Тақсир, темирчилик Ҳасти Довуддан қолган ҳунар, бу ҳам савоб иш. Ҳазрати Али бир соҳибқирон коғир билан етмиш ботмонлик занжир тортешганларини, коғирни судраб мусулмон динига киргизганларини биласизми?

Сўфи шошиб:

— Биламан, биламан!— деди.

— Билсангиз, ҳазрат Али коғир билан тортешган етмиш ботмонлик ўша занжирни темирчи ясад берган!

Сўфи ўзини доно ва билимдон кўрсатиш учун:

— Е Баҳоваддин! Гапимиз бир жойдан чиққанини қаранг, имомга мен ҳам худди шундоқ деган эдим-а! Бемалол ишлайверинг, bemalol тарақлатаверинг, ўзим бор... Менинг бирёғим мингбоши додхоҳ, бирёғим юзбоши... Юзбоши ҳар ҳайит мени йўқлаб турадилар, мана шу ҳожи дўппини ўша киши берганлар...— деди.

Сохта ғамхўрлик остида дўқ-пўписа, мингбоши, додхоҳ ва Бувайдининг манман деган, ҳатто мансабдорларга ҳам сўзи ўтадиган юзбоши ҳақидаги бу гапларнинг замирида ўша муддао— дадамнинг тилини тиидириш, тарқаб бораётган мактабни тутиб қолиш муддаоси бор эди.

Орадан бир-икки ҳафта ўтар-ўтмас мактаб буткул тарқаб кетди. Болаларниг бир қисми тимдан нари катта мачитдаги, бир қисми тўғонбошилик бир отинойи очган мактабга кетиб қолди. Бу ҳол сўфининг дадамга адоватини ошириб юборди. Сўфи ҳар қаерда ҳар важ билан дадамнинг пайнини қирқа бошлади.

Куз шамол-тўполон билан бошланган бўлса ҳам ҳадемай ҳаволар қайта исиб кетди. Бу ғанимат кунларни қўлдан бермаслик учун деҳқонлар шудгор қилишга, ер

ағдаришга шошилар, ерни тизза бўйи ва ундан ҳам чуқурроқ ағдаргани олти, саккиз, ҳатто ўн-ўн икки қадоқли янги кетмонлар буюришар эди.

Бир ҳафта жума куни ҳам ишладик. Шунда сўфи на моздан кейин уч-тўртта намозхонни чеккага тортиб ифво қилибди: «Бу келгинди ўзи намоз ўқимайди, бунинг устига мўминларнинг қулоғини қоматга келтиради, кўчириб юбориш керак», дебди, уларни дадамга қарши қайраб солмоқчи бўлибди. Бироқ уиниг қутқусига ҳеч ким қулоқ солмабди, чунки темирчи фақат деҳқонига эмас, беш вақт намозни канда қилмайдиган, эргадан кечгача тасбех ўғиришдан бўшамайдиган художўйларга ҳам керак, шулар ҳам ердан чиққанини ейди, кияди. Дадам Али-лайлакдан бу гапни эшишиб кулиб қўя қолди. Лекин Али-лайлакнинг қони қайнаб кетди. Сўфи яна сасийверган экан, Али-лайлак бир куни сўфини хилватга тортиб, тўқмоқдай муштини унинг иягига тирабди: «Устани тирикчилик қилгани қўясанми, ё кекирдагингни сууриб қўлингга берайми», дебди. Сўфи ялиниб-ёлвориб унинг қўлидан зўрға қутулибди, лекин тўғри бориб юзбошига арз қилибди, «Али-лайлак бир келгинди темирчини деб мени урмоқчи бўлди», дебди. Юзбоши бу гапни мингбошига айтиб, қозихонада Али-лайлакни ўн олти дарра урдирибди.

Али-лайлак гап ер эди, шу чоршанба — дарра егаи куни эртаси унинг навбати экан, гапга дадамни ҳам айтди. Жўралар ўн тўққиз киши экан. Али-лайлакнинг дарра егани, шу муносабат билан Валихон сўфи тўғрисида сўз бўлибди. Жўралар сўфининг дадамни бу ердан кўчиртириш нияти борлигини, бунинг сабабини эшишиб даргазаб бўлишибди. Бирор сўфи юзбошининг ювинди-хўри, яна бирор мингбошининг воқеанависи¹ эканини айтибди. Бутун кеча шу ҳақда-гап бўлиб, сўфининг адабини бериш тўғрисида ҳар хил таклифлар бўлибди, бирор «сўфини «ҳайтов»га солиш керак» дебди — «ҳайтов» га солинадиган кишини алдаб меҳмонхонага олиб кирилар, ҳамма «ҳайтов» деб шовқин солаётганда бир неча киши уни босиб, додлаганига қулоқ солмай, соқол-мўйловини қириб ташлар экан; бирор, калтакесак едириб сўфини пес қилиш керак, пес бўлса сўфиликдан бекор бўлади, дебди; бирор, сўфига эшакнинг миясини едириб жинни қилиш керак, дебди; бирор уни «чирофпоя» қи-

¹ Воқеанавис — айгоқчи, агент.

лишни таклиф қилибди, «чироғпоя» бўлган киши қиншилоқдан қочиб кетишга мажбур бўлар экан.

Бу гаплар, албатта, қизиқ устида, бундан ташқари ўн олти даррадан ҳануз тўлғонаётган кишининг юзига қараб айтилган гаплар, агар сўфи бошқа бирон қилмиши билан жўраларнинг ғашига тегмагандা, эҳтимол, қолиб кетар эди.

Шу орада Валихон сўфининг жағини очадиган бир ҳодиса юз берди.

Бир куни Бувайдининг манман деган бойи — жувоз-кундага ўҳшаган юм-юмaloқ юзбоши кўчадан пиёда ўтиб кетаётib дўконимизга томон бир қаради-ю, тўсатдан бурилди, айвонга кирди; деворга суяб қўйилган иккита жодини кўздан кечирди-да, биттасининг кундасига шаппалаб:

— Уста, мана шунисини бизнинг ҳовлига элтиб ташлагин! — деди.

Унинг бу гапи, айниқса сенсирагани дадамга қаттиқ малол келди шекилли, бир қоши паст, бир қоши osalанд бўлди-ю, бурилиб кетаётган юзбошининг кетидан:

— Одам юборинг, чақасини ташлаб олиб кетсин, — деди ва ишини қилаверди.

Мен қўрқиб кетдим: бу одам юзбоши эканини — сўфини ҳар ҳайит йўқладидиган, унга ҳожи дўпни берган ўша юзбоши эканини дадам билиб туриб шундай дедими, ё билмасдан гапирдими?

Юзбоши бирдан тўхтади, қайрилди, қулоқларига ишонмагандай дадамга қаради-да, тўрлаган калта бўйни қизарив кетди. У бир нима демоқчи бўлди-ю демади, бурилиб кетаверди.

Юзбоши шунда айтадиган гапини айтиб, ҳордигини чиқариб олса ҳам бўлар экан, куни бўйи бу аламни кўксидан чиқаролмапти, кечқурун тимнинг тагидаги самоварда кариллаб ўтириб, бир баҳона билан дадамни хўп сўкиби.

— Туб жой итдан кўра, мусофири итнинг қутургани ёмон бўлади! — дебди.

Шунда юзбошига чой қуайиб бериб ўтирган Валихон сўфи дадам ҳақида бирталай ножӯя гапларни гапиргандан кейин:

— Намоз ўқимайди, намозни писанд қилмайди, бу одамни мусулмон деб бўлмайди! — дебди.

Юзбошидай одам, яна сўфи бир келгинди ҳақида шундай дегандан кейин, албатта буларнинг гапи ерда қолмайди. Қандолатчи — боққол, дадамда ҳеч қасди

бўлмаса ҳам, юзбоши билан сўфининг гапларини тасдиқловчи бир далил кўрсатишни лозим кўриди, дадам шаҳардан нима бўлиб извошда келганини эшитган экан, шуни назарда тутиб:

— Бу темирчи ҳозирги туришида губернатордан кам эмас, извошдан тушмайди! — дебди.

Шу баҳонада юзбошига сурканиб қолишни истаган бошқа одамлар ҳам топилибди. Булардан бири: «Уста асбобини айтганига сотади», дебди, яна бири «чилтонхона» тўғрисида қулоғига кирган гапларни бир жувоз қилиб: «Қишлоқни наҳе босиб кетди», дебди.

Бу гапларни дадамга жўраларидан бири гоҳ кулиб, гоҳ хит бўлиб гапириб берди, ўгит мақомида:

— Қишлоқнинг бўриси ҳам юзбоши, тулкиси ҳам юзбоши, бу билан чап чиқишманг, ўша жодини уйига элтиб берсангиз бўлар эди, — деди.

Шундан кейин сўфиға худо берди: дадамни ҳар қаерда ва ҳар важ билан ёмонлайдиган, ҳар нарсадан бир ишкал топиб харҳаша қиласидиган бўлди: Жарбулоқдан дадамнинг жияни келган эди, бу бола кимдандир чаённинг суратини чизишини ўрганганди экан, мачитдаги ҳовуз атрофига ўрнатилган панжаранинг бир неча жойига чаённинг суратини чизибди. Сўфи буни кўриб дўконга шовқин-сурон билан келди: «Қиёматда чаёнга ким жон топиб беради!» деб хўп чийиллади; бир куни имомнинг ҳужрасидан унинг кўкнор туядиган қайроғи йўқолибди, шу куни мачитга Кулала кирган экан, сўфи тўғри келиб Кулалани дўппослай кетди.

Дадам унинг харҳаша-машмашаларидан безор бўлиб, Али-лайлакнинг жўраларидан Парпивой деган йигитни ўртага қўйди ва сўфининг ҳамма шартини қабул қилишга тайёр эканини билдириб, «ярашайлик» деди. Сўфи кўнмабди, «Мен бу чала кофирни маҳалладан кўчирмай ўлсам гўримда тикка тураман», дебди. Кофирдан чала кофир ёмон, кофирни худо яратган, чала кофир шайтоннинг васвасаси билан кофир бўлган эмиш. Парпивой бу гапни жуда тутақиб, сўфини сўкиб гапириди.

Шундан кейин Али-лайлакнинг жўралари Валихон сўфини сўфиликдан бекор қилишга бел боғлашди.

Жўралар ўртага ташлаган чоралардан фақат эшакнинг миясини бериб сўфини жинни қилиш маъқул кўрилибди, чунки «ҳайтов»га солиб соқол-мўйлаби қириб ташланса, бу касофат соқол-мўйлабенз ҳам аzon айтаверишдан тоймайди, калтакесак ҳали чиққац эмас, «чироғпоя» хатарли экан.

Бозор куни дадам билан Али-лайлак битта чўлоқ эшакни сотиб олишди, Бастоми қумига элтиб, тунука қутичада миясини олиб келишди. Кулала даладан кўкат териб келди. Бундан аям ўқиб-ўқиб саккизта сомса ясади. Парпивой сўфини самоварга олиб кириб, куз кўкатидан бўлган «дори сомса»ни олдига қўйибди. Сўфи иккита чой билан саккизта сомсани пақъос тушириб, узун дуо қилибди.

Дадам бу ишни қилишда заррача тал тортмаган бўлса ҳам, сўфининг сомса еганини эшитиб ранги ўчди, пешингача қўли ишга бормади, назаримда, сўфининг аzon айтиш ўрнига ҳанграшини, ҳанграб-чўччанглаб ма-читдан чиқиб келишини кутар эди. Кулала икковимиз ҳам шундай кайфиятда аzonни орзиқиб кутардик.

Йўқ, сўфи пешинга аzonни, чамамда, одатдагидан кўра пастроқ, лекин тутилмасдан айтди. Дадам бенхтиёр мачитга томон қаради. Бу қараашда хайрият ва шу билан бирга норозилик маъноси ётар эди.

Сўфи намозгарда ҳам адашмади. Шомга яқин Али-лайлак ва унинг жўраларидан беш-олти киши дўконга келишди, ҳаммаси ҳам имо-ишора билан дадамдан: «Сўфи қалай?» деб сўрашди. Дадам кулиб бош чайқади.

Орадан бир ҳафта ўтди. Дадам ҳар куни аzonга дин-қат билан қулоқ солар, охирда хуноб бўлиб: «Адашмаяпти, хумпар!» деб қўяр эди.

Шундан кейин Парпивой бошлиқ шўх жўралардан уч-тўрт киши бошқалар билан маслаҳатсиз-несиз Валихон сўфини «чироғпоя» қилишибди: сўфини ярим кечаси тутиб, оғзига ҳожи дўпписини тиқишибди, оғини осмонга қилиб, тимнинг устунига маҳкам боғлашибди-да, орқасига шам ўринатиб ёқиб кетишипти. Сўфи шу алфозда саҳаргача «чироғпоя» бўлиб турибди...

Буни элдан бурун кўрган самоварчи тугаётган шамни суғуриб ташлабди, қўрқув ва қийноқдан ўлар ҳолатга етган сўфини ечиб олибди ва уйига элтиб қўйибди.

«Чироғпоя» қилганлар, албатта, сўфи қишлоқдан қочиб кетди, деб ўйлашган, бироқ дадам билан Али-лайлак жуда катта ташвишга қоли什ди: сўфи қишлоқдан қочиб кетса-ку хўп, қочиб кетмаса, юзига чарм қоплаб: «Мени Али-лайлак билан темирчи уста шу аҳволга солди», деб юзбошига, мингбошига арз қилса нима бўлади?

Дадам сўфига ён бериш ва шу билан уни инсофга келтириш мақсадида бошқа маҳалладан уй қидирди.

ОДАМ ЗАВОДИ

Үй тезда тоцилавермади. Толенмизга Валихон сўфи узоқ ётиб қолди. Бунинг устига уннинг тиљини тиядиган бир ҳодиса рўй берди.

Нариги маҳалладаги Олим-саркор деганинг боғида кўк шапка кийган зиндамбир¹ тўралар туришар эди. Булар ер-сув ишларига қарашса керак, анҳорга ола таёқ ўрнатиб, одамларнинг ерига қора номерлар қоқишар эди. Булар тўқима-сават извошни шалдиратиб дўконимиз олдидан тез-тез шаҳарга ўтишар эди. Бир куни мана шу шалдироқ извошнинг олдинги ўқи синиб қолибди. Ўша зиндамбирлардан бири ёш бир барина билан извошнинг ўқини яматгани дўконимизга келишди. Дадам буларга «эшак» қўйиб бериб, ўзи ўқни извошдан олишга киришиди. Зиндамбир ўтирмай дадамга қарашди. Барина мени гапга солди. Уннинг менга берган саволларига дадам тушунганича жавоб бериб турди-ю, барина уйимизни кўрмоқчи бўлди шекилли, дадам менга имо қилди. Мен уни ҳовлимизга бошлаб бордим.

Фарзанд доғини кўра-кўра жонида жон қолмаган аям ой-куни яқинлашган сайин ҳали туғилмаган боланинг ўлиб қолишидан ваҳимага тушар, гоҳ ошкора, гоҳ пинҳоний йиғлар эди. Барина аям билан қўл бериб сўрашди, уйимизни, туриш-турмушимизни кўрди, ҳатто сандалга ўтирди. Аям уннинг имо-ишора билан берган саволларига имо-ишора билан жавоб берар, қорнини кўрсатиб йиғлар эди. Барина бир нималар деб уннинг қорнини, бoshини силади, кейин, аям айтмоқчи «дурбин»га солиб кўрди. Барина дурбинда кўрганидан кейин нима дер экан, деб аям ваҳима ичиди тин олмай кўзлари жавдираб турар эди. Барина уннинг қорнига шаппалаб «яхши» деб қўйди. Қейинчалик билсан барина аямнинг суратини олган экану, аям «ичимни дурбинда кўриб», «яхши» деди деб суюниб юрибди.

Биз дўконга чиққанимизда дадам ўқни ямаб извошга қўяётган экан. Барина зиндамбирга гоҳ кулиб, гоҳ ачиниб бир нималар деди. Зиндамбир дадам билан гаплашди. Орада «докторхона» деган гап кўп айланиб қолди.

Булар Кўқоннинг Кўмир бозори маҳалласида докторхона очилганини айтиб, аямни ўша ерга олиб боришни маслаҳат беришибди.

¹ Зиндамбир — ер ўлчови.

Маҳаллада обрўимиз ошиб кетди. Назаримда дадам деб дув-дув гап бўлиб кетди.

Шундан кейин маҳаллада «темирчининг тўралардан ошиаси бор экан», «темирчининг уйига барина кебди», энди Валихон сўфи тугул ундан каттароғидан ҳам қўрқ-мас эди. Шу муносабат билан Али-лайлак, унинг жўра-ларидан бир неча киши қуллуқ бўлсинга келишди.

Дадам аямни ўша докторхонага олиб боришга жазм қилди. Барина ичини дурбинда кўриб «яхши» деганига шунчалик суюнган аям, албатта, докторхонада тувишга дарров рози бўлди.

Иш қистов бўлишига қарамай, дадам бир неча кундан кейин Қўёнга бориб докторхонани, унинг шартшаронини кўриб, билиб келди. Докторхона ҳақиқатан Кўмир бозорида, кичик аммамнинг уйига яқин кўчанинг ичида экан. Бу ҳақда аммамдан ҳам, унинг эри тақачи уста Мўминдан ҳам тайинлик бир гап чиқмабди. Лекин уста Мўмин, шу маҳаллалик аллаким деган бир мусулмон этикдўзнинг ўрисдан олган хотини докторхонада тилмөч, деб эшишган экан. Дадам шу этикдўзга учрабди. Дадамнинг мўлжалига кўра, йигирма беш сўм пул бўлса ҳамма харажатга етар экан.

Дадам кўзини чирт юмиб, Али-лайлак ва унинг жўраларидан қарзга йигирма беш сўм йигиб олди. Ўша кун яқинлашганда Қўёнга жўнадик.

Биз кичик аммамнинг уйига тушдик. Эртасига амаким билан кампир келди. Бизнинг нима мақсадда келганимизни эшишиб, кампир дод-фарёд кўтарди.

— Нечук эканки менинг неварам ўриснинг қўлида туғилар экан! Вой, неварагинамнинг қулоғига ким аzon айтади!

Қани энди дадамнинг тушунтириб, алдаб айтган гаплари кампирнинг қулоғига кирса! Ниҳоят, дадам тутақиб кегди.

— Ўрисга нима қипти! Ўрисни мен яратибманми!— деб шовқин солди.

Амаким буларни муросага келтирди.

— Майли, боланинг қулоғига азонни Абдуқаҳкорнинг ўзи айтади,— деди.

Бу нарса, ҳақиқатан, дадамнинг эсига келмаган экан.

Дадам бу ҳақда доктор билан гаплашибди. Доктор кўнибди.

Шанба куни аямни докторнинг ўзи келиб кўрди, душанба куни докторхонага ётқиздик. Дадам икки кечашо

кундуз докторхонанинг эшиги олдида ўтирди, мен дадамга нои, тунука чойнакда чой элтиб турдим. Учинчи куни эрталаб докторхонадан сариқ соч, кўккўз ёш бир барина чиқиб қувноқ товуш билан:

— Уста Абдукаххар! Баранчук!— деб юборди.

Дадам иргиб ўринидан турди. Ичкарига отилди. Мен ҳам кирдим. Бояги барина дадамни аям ётган уйга бошлаб кирди. Аям қечаси туққан экан, тўрдаги ялтироқ сим каравотда оппоқ кўрпа-ёстиқ орасида фақат боши кўринишиб ётар эди. Доктор хотин дадам икковимизни аямнинг чап томонидаги кичкина сим каравот олдига бошлаб борди ва оқ рўйжачанинг бир чеккасини кўтарди. Унинг остида бувак-укачам кўзларини чирт юмиб, қовоғини солиб ётар эди. Дадам болани қўлига олди ва қулоғига аzon айтди.

Уч кундан кейин аямни кўргани кўплашиб келдик: аммам, унинг қизлари — Ўлмасой, Мукаррамхон... Аям ўзида йўқ хурсанд, умрида ҳозиргидай хушчақчақ бўлмаган, бир айтиб ўн кулар эди.

— Мен бошда қўрқкан эдим, одам тортинса тўлғоқ қочади... Йўқ, булар тортинадиган иш қилишмади. Бечора маржалар мени ёш боладай оқ силовга солиб чўмилтиришса бўладими! Кула-кула ўлибман. Маржалар ҳам хўп кулишди.

— Маржа эмас, барина дегин!-- деди дадам.

— Иўқ доктор хотинни барина дер экан, қолгани ҳаммаси маржа! Тилмоч хотин айтди. Мен ҳам маржа эмишман. Кула-кула ўлибман.

Укамга шу ернинг ўзида от қўядиган бўлдик. Аммам «Кўпайсин», «Турғун» деган номларни айтган эди, дадам унамади.

— Қўй, ирим-чиrimдан ҳеч нарса кўрмадим, Умарали қўямиз,— деди.

Умарали Али-лайлакнинг жўраларидан норғул, бақувват бир йигитнинг оти эди.

Уч кундан кейин доктор аямга жавоб бериб, дадамга: «Извошда олиб кетинг, уйда бирон ҳафта ётсин», дебди.

Дадам бизни Бувайдига извошда олиб кетди, лекин қишлоқнинг кираверишида извошдан тушиб, уйимизгача бир чақиридан ортиқроқ йўлни пиёда босиб кетдик, чунки гузардан извошда ўтиш, катталарни писанд қилмаслик бўлар, халқнинг назарида эса пулимиз ошибтошиб ётганини кўрсатар, бундан ташқари яна «бу одам

губернатордан кам эмас, извошдан тушмайди» деган гапларга сабаб бўлар эди.

Қўни-қўшни аёллар чақалоқининг ҳеч бўлмаса кичик чилласи чиқишини ҳам кутиб ўтирмасдан дастурхон қилиб, аямни кўргани киришди. Булар, назаримда, лозимандадан ҳам кўра, кўпроқ докторхонада туғилган болани кўргани киришар, ҳаммаси назаримда, ундан ўрислик белгиларини қидиришар эди. Бунинг устига аям докторхонада кўрган-билганинни жуда ошириб гапирди: машинага солиб чўмилтирган, машинада кўрган, машинада овқат пиширган, машинага ётқизиб туғдирган...

Бир кампир ёқасини ушалди.

— Ё қудратингдан, пахтани зовутга солади деб эшитган эдим, энди одам зовути ҳам чиқипти-да!...— деди.

Аямнинг одам заводида туққани Яйпанда «Зингер» олганимиздай оғизга тушиб кетди.

ТЕШИҚТОШ

Валихон сўфи ҳамон касал, дўқонимизга тўра келгани, уйимишга барина киргани обрўйимизни ошириб тинчгина ишлар эдик.

Кетмон ишлатилаверса ейилиб кетади, яримта бўлиб қолади, ишга ярамайди. Ўртacha деҳқон хўжалигида баҳордан кузгача беш-олтита кетмон ишдан чиқади. Янги кетмон фалон пул, ишдан чиққан кетмонни тиклаш — яъни пешлатиш икки баравар арzon тушади. Деҳқон янги кетмон сотиб олмай, бўш вақтида эскисини пешлатиб қўяди. Шунинг учун қиши кириши билан темирчига иш ёғилади.

Дадам чапдаст усталардан бўлиб, бир кунда ўн олтитага етказиб кетмон пешлар эди. Дадам кетмонни тез ва яхши пешлаши устига хат билиши, назаримда бозорбошидаги уста Турдиалининг нонини яримта қилиб қўйди: пешланган кетмон бир-биридан фарқ қилмаса ҳам деҳқон ўз кетмонини олгиси келар. Уста Турдиали кетмонни олишда унга ҳар хил белгилар қўйса, дадам пўлат қалам билан кетмоннинг елкасига эгасининг отини ёзиб қўяр, деҳқон хат билмаса ҳам бунга жуда қизиқар, хурсанд бўлар эди.

Бувайдининг «тўнгак кўчирадиган шамоллари», қаттиқ совуқ олиб келди. Ҳар ўпқини бир жаҳон совуқдай майдада шакар қор ёғди. Совуқ кундан-кун забтига олиб,

дарахтларнинг шохи булдуруқдан этилди. Мусичалар таи-таи тушиб ўлаверди. Шогирдимиз Кулала дўконда ётолмай, Чилон қорининг қароллари билан унинг оғилинда ётиб юрди. Биз кундуз куни дўконнинг эшигъини бер-китиб, чироғ билан ишлардик.

Мана шу кунларнинг бирида кўчадан хотин кишининг чинқириб додлаган товуши эшитилди. Ҳаммамиз югуриб чиқдик. Бозорбоши томондан думи қисиқ қора бир итни қувлаб келган оломон «Тўс!» «Ур!» деганича ўтиб кетди. Одам йифилди. Музлаб, афти буришиб ётган аиҳордан нари кўчачанинг ўртасида ёш бир жувон ётар эди. Кимdir: «Ия, Бабарнинг хотинни-ку!» деди ва қўрқувдан, оғриқдан беҳуш бўлиб ётган жувоннинг юзига сариқ қийини ёпиб қўйди. Жувонни кўтариб уйига әлтгани болаларнинг кучи етмас, катталар эса номаҳрам эди. Кимdir Бабарни айтиб келгани чопди. Жувоннинг қўймичи ва болдиридан оқсан қон қорни қизартириб, буғланиб турар эди.

Ҳаял ўтмай Бабар етиб келди ва хотинини даст кўтариб уйига олиб кетди. Болалар, биримиз сувга олиб чиқилган кўзанинг синигини, биримиз жувоннинг ковушини, ёпиниб чиқсан тўнини олиб унинг кетидан кетдик. Бабар Ҳатам самоварчининг хизматкори бўлиб, хотини билан хўжайинининг ташқисида турар эди. Бабар хотинини авайлаб сандалнинг четига ётқизди. Хотини ҳушига келиб ингради. Қўшни хотинлар кириб келишди. Булардан шаддод бир кампир Бабарнинг қийини ечиб олди, иккига бўлди.

— Ис босиб боғлаш керак, дарров ис топ! — деди.

Бабар товдондан, васса бўйра шипдан ис йиғиб кампирга берди. Кампир яраларга ис босиб боғлади. Жувон анчадан кейин кўзини очиб ваҳима ичида:

— Қутурган ит эди шекилли? — деди.

Кампир унга тасалли берди.

— Қутурган бўлса нима, эринг Тешиктошга олиб боради. Тешиктошдан икки марта ўтсанг кўрмагандай бўлиб кегасан, — деди кейин ўзи бормаган, кўрмаган бўлса ҳам, Тешиктош ҳақида гапириб берди. — Тешиктош узоқ. Бачқирдан ҳам нари, булут сув ичадиган дарёning бўйида. Ӯвчилар шу дарёда булут овлашади, сув ичгани тушганда отиб олишади. Ҳар ўқ узилганда супрадай-супрадай булут узилиб тушаверади...

— Обoramан, худо хоҳласа обoramан! — деди Бабар.

Ўн кундан кейин Бабар хотинини Олқордаги аммансикига олиб кетди, шу кўйи ўзи ҳам зим — фойиб

бўлди. Орадан ўн кунча ўтгандан кейин бозор куни қулоқларини оқ қийиқ билан боғлаб олган Бабар иккى елкасида обкаш, қўшқулоқларда қатиқ, чамбараклардаги коса ва шокосаларда қаймоқ, халта ва халтачаларда қурут, сузма кўтариб дўконимизга кириб келди. У бозорга ўтиб кетаётан экан, дадам билан саломлашгани, ундан ҳам кўра совуқ ўтиб кетган оёқларини жситгани қайрилибди. Унинг чўзиқ юзи хийла сўлиган, катта-катта кўзлари киртайган, қўллари кир, кийимбоши бир аҳволда, афтидан, куни-туни ғам-койиш билан бўлиб, ўзига қараш ҳам юрагига сифмас экан. Кулала оқ тарашадан гулхан ёқиб берди, олдига иккита жириш нон, бир сиқим жийда қўйди. Унинг айтишига қараганда, хотини кечалари билан инграб чиқар, Бабар уни тезроқ Тешиктошга олиб бориб, азобдан қутқариш учун пул йиғар экан. Олқордаги сигирлик, лекин бозорга қатнолмайдиган одамлар қатиқ-қаймогини ва бозор ўчарини Бабарга топшириб, унинг хизмати бадалига ҳол-бакудрат бир нима беришар экан. Бабар ҳозирнинг ўзида рўзгордан орттириб саккиз танга нақд пул қилиб қўйибди, яна беш-тўрт танга орттирса, хотинини олиб бетўхтов Тешиктошга жўнار экан.

Бабар исиниб, нон-жийда билан қорнини тўйғазиб, худди қарн одамдай ҳаммамизни дуо қилди, қатиқ-қаймоқларини кўтарганича бозорга тушиб кетди.

Бозор қайтиш маҳалида кимдир: «Бабар ўғирлик қилиб қўлга тушли», деган хабарни топиб келди. Бу ақлга сифмайдиган гап эди. Дадам воқеани билиб келгани мени бозор бошига юборди.

Бозорда одам сийрак. Тимдан берироқдаги кўчиб кетган мисгарнинг дўкони олдида одам, кўпроқ болалар тўпланиб туришибди. Қудрат чўлоқ деган пояки одамларга куйиб-пишиб гап маъқуллаётиди. Бозорни айланаб юрадиган пояки воқеадан бошдан-оёқ хабардор экан.

Бабар охирги икки хурма қатифини сотиб, харидор хурмани бўшатиб келгунча қаймоқ бозоридаги катта толнинг тагида турган экан, каппон томондан ҳайқириқ, «Ушла-ушла!» деган товуш эшитилибди. Бир гуручфуруш харидордан пул олаётганда бирор пулга чанг солиб қочибди. Ўрининг шериги бўлса керак, гуручфурушни ўғри қочган томонга эмас, қаймоқ бозорига томон йўллабди. Эс-ҳушини йўқотиб қўйган гуручфуруш тўғри келиб Бабарнинг ёқасидан ушлабди. Қўрқиб кетган Бабар гуручфурушни даст кўтариб, бо-

шидан ошириб ташлабди. Гуручфуруш ўрнидан турасолиб жон аччиғида дод солибди ва яна Бабарга ёпишмоқчи бўлибди. Бабар бир уриб уни ағдарибди. Воқеадан бехабар халқ ўзидан катта ва саллали одамни ураётган Бабарни ушлабди, отқоровулни чақирибди. Отқоровул уни кўчидан кетган мисгарнинг дўконига қамаб қўйибди. Ҳозир амин келиб уни сўраши керак экан.

Аминничувалиб кетган салласини қўлтиқлаб олган гуручфурушнинг ўзи топиб келди. Амин Бабардан гап сўрамай-нетмай бошига, елкасига бир неча қамчиурди.

— Қани пул?

Бабар нима бўлганини, нима бўлаётганини тушунолмай гаранг бир аҳволда гуппи тўнининг чўнтағидан бир сиқим чақа-танга олиб аминга узатди. Амин пулни олиб гуручфурушга берди. Гуручфуруш пулни олиб, Бабарга ўшқирди:

— Қолгани қани?

Бабар охирги икки хурма қатиқнинг пулинини сўраётиди, деб ўйлади шекилли, худди узр сўрагандай:

— Ҳали олиб келади, худо урсин агар...— деди.

Совуққа чидолмай ер тепиниб турган амин отқоровулга кўз қисди.

— Яна бирпас тур, шеригини айтса-айтгани, бўлмаса далага олиб чиқиб отиб ташла!

Бабарнинг кўзлари жавдирарди:

— Мени нимага оттирасиз, амаки, оттирманг... Хотинимни қутурган ит қопган, жуда ёмон қопган, ишонмасангиз одам юборинг, уйда йиғлаб ётиби... Тешиктошга олиб борадиганман... Мени оттирманг, ишингиз бўлса буюринг. Ҳатам акадан сўранг, мен ишдан қочадиган йигит эмасман... Хотиним йиғлаб ётиби.

Амин чиқиб кетди. Гуручфуруш ташқарига чиқиб Бабар берган пулни санаб кўрди, пул мўлжалига бироз тўғри келди шекилли, отқоровулга бир мири чойчақа узатди:

— Қолганини ўндирангиз яна бир мири бераман,— деди-ю кетаверди.

Отқоровул Бабарга бақириди:

— Шеригингни айтсанми, ё отиб ташлайми?

Бабар тушунолмади.

— Менинг шеригим йўқ, Олқордан битта ўзим кўтариб келганман...

Отқоровулнинг жон-пони чиқиб кетди, уни туртиб-тепиб дўкондан олиб чиқди-ю, «отиб ташлагани» Эшонбуванинг карvonсаройига томон ҳайдаб кетди. Болалар дув эргашди. Бабар йўл бўйи ёлворди:

— Жон ака, мени отиб ташламанг, худо хайр берсин... Хотинимни ит қопган, уйда йиглаб ётибди...

Мен дўконга югуриб кириб воқеани айтдим. Кулала билан дадам ҳам чиқишиди. Отқоровул Бабарни саройнинг тўридаги тешикдан далага олиб чиқди. Болаларгина эмас, бирталай катта одамлар ҳам йиғилди. Отқоровул милтигини ўқлади, «Айтасанми, йўқми?» деб бир-икки ўшқирганидан кейин бир неча қадам орқага чекинди-ю, Бабарнинг калласини қорага олиб ўқ узди. Бабар ўқ келиб тегишини кутиб бўлса керак, оғзини, кўзларини катта очиб, қимир этмай турар эди. Отқоровул орқасида турган одамларга юзланди.

— Епирай, бунақа баттол ўғрини умримда кўрган эмасман, устидан ошириб ўқ узибману киприк қоқмайди-я!

Отқоровул Бабарни элтиб яна қамаб қўйди.

Эртасига Бабар тўғрисида хунук бир хабар эшитдик. Бу хабар рост экан, тафсилотини отқоровул гапириб берди.

Отқоровул Бабарни галга солиб кўрибди, унинг беноҳ эканини билгач, қўйиб юборгани ижозат сўраб хуфтондан кейин аминнинг уйига борибди. Амин мингбошиникига кетган экан. Мингбошиникига шаҳардан меҳмонлар келган, зиёфат авжида экан. Отқоровул меҳмонхонадаги хизматкорлар билан ўтириб қолибди. Зиёфат саҳарга яқин тугабди. Отқоровул йўлда Бабар тўғрисида гапирган экан, амин «Ия, эсадан чиқиби-ку», деб жадаллабди. Келиб гугурт чақиб қарашса, Бабар дилдираб, бурчакка тиқилиб ўтирган эмиш. Унинг аҳволини кўриб амин «айб ўзингда» дегандай шовқин солибди:

— Эшик қулф эмас-ку, чиқиб кетавермадингми!

Бабар тиши тишига тегмай зўрға:

— Узингиз қамаб қўйдингиз-ку, пошшолик одамисиз,— дебди.

Амин эшикни катта очиб юборибди. Бабар дилдираб, дўкондан секин чиқиби, кейин бирдан югурибди; йиқилибди, ўрнидан зўрға туриб яна чопибди... Ким билади, шўрлик, нима учун Ҳатам самоварчининг самоварига кирмабди, нима учун бирон эшикни тақиллатиб тонг отгунча бошпана сўрамабди, «бемаҳалга қол-

ганимдан хотиним хавотир бўлиб кўчанинг бошида ўтиргандир», деб ўйлаган бўлса керак!

Эрталаб йўловчилар Олқорнинг кираверишидаги якка бақатерак остида чўққайиб ўтирган бир одамни кўришибди; эрталабки қуёшининг нурида эриб тўкилаётган булдуруқ бошига, елкасига тушса ҳам у қимир этмас эмиш. Бориб қарашса Бабар экан! «Нима қилиб ўтирибсан», деб бирор елкасидан тортган экан, Бабар ағанаб тушибди, бечора совуққа қотиб ўлиб қолган экан.

Билмадим, орадан қанча вақт ўтди экан, Олқордан бир деҳқон кетмон пешлатгани келди. Дадам ундан Бабарнинг хотинини сўради. Деҳқон анчадан кейин хўрсиниб жавоб берди:

— Бечора эрининг ғамида жинни бўлиб қолди... Ёмон жинни бўлди, ўзини уриб, тишлаб, не азобда ўлди...

Уни қутурган ит қопганидан бу одам бехабар экан...

ОҚПОШШОНИНГ АРЗАНДАСИ

Валихон сўфи ўн кунча гоҳ ўзидан кетиб, гоҳ ўзига келиб, кўзига алланималар кўриниб, алаҳлаб ётди-ю, кейин оғир касалга чалиниб, икки ой деганда ўрнидан турди.

Қиши ўтди, баҳор ўтди. Тўралардан ошнамиз борлигини эшитган бўлса керак, Валихон сўфи бизга хархаша қилмай қўйди; жабр кўрганлиги ҳақида ҳеч кимга арз қилмаган бўлса керак, чунки бир жиҳатдан, «чироғпоя» оғзига оладиган гап бўлмаса, иккинчидан, тўралар олдида мингбошию юзбоши ҳам қўл қовушти-рар эди.

Бундан ташқари ёзда юрт нотинч бўлиб қолди.

Герман билан уруш бошланганлиги хабарини биз Яйпандан икки ойдан кейин, ўшанда ҳам тасодифий суратда эшитган бўлсак, оқпошшо уруш ишларига мусулмонлардан мардикор оладиган бўлганини уч кунга қолмай эшитдик.

Ўн тўқиз яшардан ўттиз бир яшаргача ҳаммани олармиш!

Бувайди бўлисига беш минг ўн икки киши тушибди!

Бу кунлар деҳқончиликда қизғин иш палласи бўлишига қарамай, ҳар куни намозгарга яқин кўчалар, гузар гавжум, тимнинг тагидаги иккита самоварга одам

сифишишмайди. Босинқиғиғовур: «Э, худо!» «Золимга ўзинг ииссоҳ бер!» деган нидолар...

Дадам ҳар ҳафта-ўн кунда темир, кўмир келтиргани Қўқонга тушиб турарди. Умрида шаҳарни кўрмаган кўпчилик деҳқонлар уни дунёдаги ҳамма гапдан хабардор, деб ўйлашар, шунинг учун дўконимиз олдидан одам аrimас эди.

Бу кунларда деҳқонларнинг ўзлари ҳам гапнинг уяси бўлиб қолишли.

— Мардикорликка олинган одамларни заводга солиб кўзини кўкартирап эмиш. Одамни бу эшигидан киргизиб заводни бир бўкиртирса, нариги эшигидан кўзи кўкариб, нонни тескари тишлаб чиқаверармиш.

— Мардикор ўлса ўлигини сандиққа солиб тикка кўмармиш!

— Мардикор касал бўлса оёғидан осиб, оғзидан мўмиё олармиш.

— Қоф тоғида бир мерган ов қилиб юрган экан, қараса калладай келадиган бир тош пастдан юқорига юмалаш кетаётган эмиш. Мерган тошни олиб губирнатирга элтиб берибди. Губирнатир уни оқпошшо аюборибди. Оқпошто тошни ёриб қараса, ичидан оппоқ панжага чиқибди. Пошшо кулибди, панжани тахтининг поясига қўйиб, қилич билан қийма-қийма қилиб ташлабди.

Бунақа миш-мишларнинг сон-саноғи йўқ эди.

Қишлоқ каттакон азахонага ўхшаб қолди: босинқиғовур, оҳ-воҳ, кўз ёши. Ҳамма кутади, ҳадемай, ўлик чиқиши, бутун қишлоқни бошига кўтарган қий-чув, йиғи-сиғи, дод-фарёд ичидан тобут кўтарилиши, яъни мардикорга олинган кишиларнинг рўйхати эълон қилиниши керак.

Бироқ, рўйхатдан дарак йўқ. Юрт оғалари бўлмиш мингбоши, Чилон қори, катта мачитнинг имоми Шарофиддин маҳсум, юзбоши, Абдураҳмон пахтафуруушлар маслаҳат қилишгани қилишган. Булардан биронтаси кўча ё гузарда кўринмайди. Одамлар буларни уйларидан ҳам топишолмайди.

Бирдан дув-дув гап бўлиб қолди: «Ҳамма хатга тушган экан, юзбоши Тошкентга дилғиром юбориб, пахта эккан чоракорини сўраб олибди, ўрнига шаҳардан мардикор олиб берибди». Ҳали рўйхат эълон қилинмасдан туриб, «Мен ҳам пахта эккан эдим», дея мингбошининг остонасига бош урган деҳқонлар, «Менинг боламни, менинг эримни чоракор, қарол қилиб олинг, ўла-ўлгучиҳа хизматингизни қиласи, қулингиз бўлади», деб

юзбошининг оёғига йиқилган аёлларининг ҳисоби йўқ, эди. Бир томонда йиғи-сиғи, бир томонда ғовур, ҳайқириқ, қарғаш...

Бу орада «кўзни кўкартириш», «оппоқ панжа» ва бошқа миш-мешлар ўрнига чин хабарлар тарқала бошлиди: Хўжандда халқ ғулу кўтарибди, тошкентликлар «биз мардикор бермаймиз» деб маҳкамага боришибди, фалон жойда халқ мингбошининг уйига ўт қўйибди, фалон қишлоқда одамлар аминни аламон қилишибди...

Ниҳоят, юрт оғалари ҳамма маҳалладан элликоши билан имом ва обрўли қишилардан бир-иккитасини чақириб, йигин қилишибди. Йифинда катта мачитнинг имоми мулла Шарофиддин юрт оғалари ваколати билан ваъз айтиби, «амри подшоҳ вожиб» деган гаплардан кейин: «Мардикорликка хоҳлаган одам боради, хоҳламаган бормайди, ўрнига одам беради», дебди. Бу гап ҳар бир хонадондаги, бутун қишлоқдаги азани тўйга айлантириб юборля. Бироқ бу хурсандчилик кўпга бормади. Олинадиган мардикор жўнатиладиган кун айтилгач: «Хоҳламаган одамнинг ўрнига ким боради ва бунинг эвазига нима сўрайди?» деган савол ҳамманинг гирибонидан тутди.

Маҳаллада «Пошшолик жинни» деб аталадиган Рўзи-гов деган овсар бир йигит бор эди. Қачондир Бувайдига каттароқ бир тўра келганда Рўзи-говга ярим танга сийлов бериб, елкасига қоқиб қўйган экан, шундан бери уни пошшолик жинни деб аташар экан. Унинг жиннилиги шундан иборат: жинни сўймаган итни пичоқлаб ташлайди, қатиқдан қўрқади, вақти чоғ бўлган вақтларда ҳамиша шу ашулани айтади:

Олма берсам олмайсан,
Беҳи берсам олмайсан,
Қайси бойнинг қизисан?...

Тўра елкасига қоққандан бери Рўзи-гов қорни очса рўпара келган эшикни қоқиб овқат сўрар экан. Мардикорликка ўз ихтиёри билан боришга хоҳиши билдириган киши фақат шу бўлди. Уни Чилон қори укасининг ўрнига юборгани шошиб-пишиб етмиш беш сўмга сотиб олди. Ундан кейин одамнинг нархи юз, сал кунда икки юз, ҳатто уч юз сўмга чиқди. Кимдир етти юз ҳам сўрабди.

Юрт оғалари яна қишлоқнинг казо-казоларини ча-

қириб йигин қилишибди. Йигинда тўраларнинг раъйяга мувофиқ шу юрт оғаларидан иборат юзбоши бошлиқ маҳкамама тузилибди. Маҳкаманинг вазифаси мардикор олишда поштоликка ёрдам бериш, шу билан бирга мардикорликка кетадиганлар ва уларнинг бола-чақасига қарашидан иборат экан. Маҳкамама номидан юзбоши гапириб, халққа ачинибди: «Одам ёллагани пул топса одам тополмайди, маҳкамама халқнинг бу мушкулини ҳам осон қилиши керак», дебди. Унинг бу гапи ўша кунни ҳайитга, тунни бозоршабга айлантириб юборди. Ўша куни: «Юзбоши бувам яқинда мингбоши бўлармишлар», деган гап тарқалди.

Маҳкамама мардикор пули йиққани ҳар маҳаллага иккитадан вакил тайинлади, халқдан йигилган пулга одам сотиб олгани шаҳар ва бўлис бозорларига кишилар юборди.

Бизнинг маҳалладан мардикор пули йиққани ўзимизнинг элликбоши билан Валихон сўфи тайинланган экан, иккови дўконимизга келди. Дадам бошқа иш бўлмаганидан бозорчилардан тушган пичоқларни чархлаб ўтирас, Кулала чарх тортар эди. Сўфи дадамнинг ўзига қарамаса ҳам ортиқ даражада мулозимат кўрсатди, ҳол-аҳвол сўради, ҳатто менга ҳам сўз қотиб: «Ҳа, қочоқ!» деб қўйди. Дадам шаҳар акси урган, закончироқ одамлигидан бехабар экан шекилли, янги элликбоши гапнинг пўскалласини айтди-қўйди.

— Қани, уста, пулдан чиқарасизми, ё мардикорга борасизми? Беш юз сўм берганлар ҳам бўлаётиди, сиз уч юз сўм берсангиз бас, косиб одамсиз...

Дадам унинг сўзини ҳазилга йўйди:

— Оқпошшо «болғангни уравер, сенга ҳеч ким тегмайди» деган-ку?..

Валихон сўфи кулди.

— Биз ҳам шуни айтипмиз,— деди шошиб.— Мардикор пулинин берингу жойингиздан қимираманг!..

Дадам яна ҳам мулойимроқ, яна ҳам ҳазилга тақаб деди:

— Мардикор пули хатга тушган, лекин ўзи бормай ўрнига одам берадиган кишига чиқкан бўлса керак? Мен хатга тушган эмасман, ёлғизқўл косиб, бола-чақалик одамман.

Элликбоши сўфига қаради. Ўлганининг кунидан ғазабини ичига ютиб турган сўфининг ранги ўзгарди.

— Ҳаммавақт юртдан ўзингизни четга тортасиз-да, уста! Юртга келган тўй экан, нима қиласиз гапни кў-

пайтириб! Саккиз ойдан бери тўшакда ётган Одил бува ҳам хатга тушган эмас, лекин берди, юз сўм берди! Мадрайим чўлоқ ҳам хатга тушган эмас, лекин қатордаң қолгани йўқ! Раҳматлик Норбўтанинг хотини тул боши билан топганини тутиб ўтирибди! Калимасини ўгириб ётган бир касал чол, туғма бир чўлоқ, бир тул хотинчалик эмасмисиз?! Кўйинг-э! Худо урди-кетди!

Сўфи қўлига тушиб қолган қайроқни улоқтириб юборди.

Булар билан гап талашиш юзбоши ва бошқа балохўрларнинг оғзидағи суюкка қўл узатиб, уларни ирилатиш бўлар әди. Булар ирилласа ҳар чоғ дадамга оғиз солиши ҳар қанақа қилиб бўлса ҳам уни мардикорликка бериб юбориши мумкин әди. Шунинг учун дадам ён берди.

— Бисотимда эллик сўм пулим бор. Ёзда иш йўқ, кузда темир, кўмир керак...

Сўфининг кўзлари шохсоққадай иргиб чиқди.

— Майли ўшани ҳам берманг! Юртдан чиқдим, деб қўя қолинг! Юртдан чиқинг, бир пақирнинг ҳам керакмас!

Юртдан чиқиш тириклай гўрга кириш деган сўз. Узоқ савдолашгандан кейин дадам икки юз эллик сўм бернишга рози бўлди. Бунинг эллик сўми нақд, икки юз сўмини уч кун ичида бирордан қарз кўтариб бериши керак әди.

Дадам икки юз сўм сўраб, ҳар йили баҳорда деҳқонларга бўнак ва қарз берадиган Чилон қорига учради. Қарз шу чоққача юз сўмига ўн сўм фойда билан берилар экан, мардикор пули чиққандан бери тобора кўтарилиб, йигирма, ўттиз, ҳатто қирқ сўмга етибди. Дадам шу маҳаллалик темирчи бўлиб вақт-бемаҳал фойдаси тегишини, ишни арzon ва икир-чикирни бепул қилиб беришини назарда тутиб, Чилон қори икки юз сўмни юзига йигирма беш сўм фойда билан қарз берибди.

Дадам пулни элликбошига элтиб берди. Элликбоши икки юз эллик сўмни олиб «қизил қофоз»ни йигирма сўмга берибди, дадам «Нега бундоқ?» деб сўраса, элликбоши: «Тушган пулни ҳукумат билиб қолса «халқ бой экан» деб ўлпоини кўпайтиради», дебди.

Пул йўқ, иш йўқ, дадам диққат, юрагига қил сиғмасди.

Бир кун кечки пайт дадам икковимиз отйўлакда ёнгоқ ўйнаётган болаларнинг ўйинини томоша қилиб,

муюлишдаги харсангтошда ўтирган эдик, Али-лайлак келиб қолди. Унинг ҳам кайфияти яхши эмасди, мардикор пулига ҳўқизини сотиб берибди.

— Бунинг ҳаммаси хотинталоқ юзбошидан чиқяпти,— деди Али-лайлак нафаси титраб.— Пошшолик, мардикорликка ҳамма борсин, деган эмас экан, бу зангар мардикор пулини ҳамма хонадондан оляпти, юртнинг бошига келган кўргуликни қошиқ қилиб халқнинг қонини ичяпти. Қишлоқни қарзга кўмиб ташлади. Ноинсоф, юз сўмга ўттиз беш, қирқ сўмгача фойда қўйяпти.

Али-лайлакнинг жўраларидан кўпи мардикор пули бергани қурби етмай, ўзи борадиган бўлибди. Булардан бири — Эрмат деган йигит мардикор пулига, ерини сотиб бермоқчи бўлган экан, юзбоши яrim баҳо қўйибди. Юзбоши шафе, шафелигидан кечмагунча ерни бошқа одам ололмас экан. Али-лайлак қишлоқнинг йигитларини сўка кетди.

— Бу замоннинг йигитлари ҳезалак бўлиб кетган! Зогора ундей қовушмайди! Буни юзбоши ҳам, бошқаси ҳам билади-да, шунинг учун ҳеч нарсадан тап тортмай қилғилигини қилаверади. Ҳаммамиз латтамиз, латта бўлмасак бу зангар юзбошининг ҳар бошига минг бало ёғдирмасмидик! Ярим пақир тиллани ўтда эритиб, унинг тўймас кўзларига, бўғзига қўймасмидик!..

Али-лайлакнинг тилига чиққан бу гаплар, назаримда, дадамнинг, балки бутун қишлоқнинг дилида ўта доғланган ёғдай тутаб ётар эди.

Ҳақиқатан шундай бўлиб чиқди.

Орадан бир неча кун ўтди. Бир куни намозгар пайтида бозорбошидан устма-уст иккита ўқ чиқди. Ҳаял ўтмай яна уч-тўртта ўқ отилди, ундан кейин ўқ бодроқ бўлиб кетди. Кулала икковимиз кўчага юргурган эдик, дада қайтарди, уришиб берди, бориб эшикни занжирлаб келди. Ўқ овози сийраклашди, лекин дод овози эшитилди: «Войдод!.. Войдод! Юзбошини ўғри босди, келавер!» Додлаган одамнинг ўзи бўлса керақ, ашула бошлади: «Ойда, йилда бир келган меҳмонидан айрилмасин...»

Қоронғи тушгунга қадар гоҳ якка-дукка ўқ, гоҳ дод, гоҳ ашула товуши эшитилиб турди-ю, бирдан жимиди. Шу жимиганича эрталабгача, бутун қишлоқ ернинг қаърига кириб кетгандай тиқ этган товуш чиқмади. Дадам бомдодда мачитга чиқиб хабар топиб келди: ўғрилар юзбошини жодида уч бўлак қилишибди, кейин керосин

сепиб ўт қўйишибди. Кейинчалик гап чиқди: ўғри босгандага юзбошининг шаҳарлик қайнининглиси томга чиқиб янтоқ орасига яширган, ўша ерда туриб ўғриларнинг номини этагига ёзиб олган, бутун бўлган ишни кўриб турган экан. Уммат деган бир йигит юзбошининг олдига бир этак тилла тўкибди, «егин», дебди. Юзбоши тилладан ютолганича ютиб, охири ютолмай қолганидан кейин Уммат унинг оғзига тиллани зўрлаб тиқибди.

Пешиндан кейин Қулала икковимиз дадамнинг йўқлигидан фойдаланиб томма-том тимгача бориб, тимнинг тепасига чиқиб олдик. Бу ердан Қўқон йўли Бувайдининг киравериши, юзбошининг токи ва унинг остида кўк айвони барада кўриниб турар эди.

Буёғи юзбошининг дарвозасигача, ўёғи Қўқон йўли — кўчанинг икки томони лиқ одам. Бутун Бувайди гўё кўчиб чиқибди. Ҳамма салла ўраган. Отқоровуллар уёқдан бўёққа чопган, йўртган, қаттиқ шивирлаб кимгадир дашном берган, сафдан салгина чиқсан одамни юзи-кўзи демай қамчилаган...

Хийла вақтдан кейин Қўқон томондан бир тўда отлиқ кўринди. Ҳалқ бир гуриллади-ю, дарров жимиди. Аллақандай товушлар, ҳайқириқлар эшитилди. Ҳалқ энгашди. Отлиқлар аста-секин яқинлаша бошлади. Олдиндан оқ кийим, оқ шапка кийиб, сариқ погон таққан учта тўра, уларнинг ўнг томонида ўзимизнинг мингбоши, чап томонида катта салла ўраган кишилар, орқада бирталай солдат. Булар икки томонда энгашиб турган ҳалқ орасидан ўтиб ўнг томонга, юзбошининг ҳовлисига томон бурилишди, отдан тушмай дарвозадан кириб кетишли. Ҳалқ ҳамон энгашганича қимирламай турар эди. Биз юзбошининг ҳовлисига яқин боргани кўрқидик.

Ҳалқ аста-секин қоматини ростлади. Ҳаял ўтмай «чиқди-чиқди» деган гап ўрмалади. Ҳалқ яна энгашди. Шу аҳвол намозгаргача давом этди. Намозгаргача ҳалқ неча-нечада қоматини ростлаб, неча-нечада энгашди. Ниҳоят, намозгарга яқин отқоровуллар шовқин солиб, тўралар чиқаётганидан ҳалқни хабардор қилди. Ҳалқ яна энгашди. Отлиқ тўралар, уларни кузатиб қишлоқ казо-казолари дарвозадан чиқишли. Уларнинг кетидан солдатлар йигирмадан ортиқ деҳқонни қуршаб, Қўқонга ҳайдаб кетишли. Буларнинг орқасидан ҳеч ким эргашмади.

Тўралардан бири бировни сўроқ қилаётib, юзбошини «Оқпошонинг арзандаси эди», дебди. «Бандиларни

— «СИР ҲАМШИ», деган гап тар-
қалди.

Дадам билан Али-лайлак тўралар келиши хабарини
эшитган замон Валихон сўфининг чақувидан қўрқиб,
дадамнинг Толлиқдаги бир ошнасиникига қочиб кетиш-
ган экан, дадам ярим кечаси келди.

ДУКЧИ ЭШОННИНГ ҚҰЛАНКАСИ

Тўралар шунча одамни ҳайдатиб кетди-ю, гўё қиши-
лоқнинг тепасига шапкасини илиб қўйди: халқ ҳамои
энгашиб тургандай, ҳаммаёқ жимжит, на бирон товуш
чиқади, на оҳ-воҳ. Али-лайлак айтмоқчи, «йиғлаган ҳам
енгига йиғлар» эди.

Тўралар ҳайдатиб кетган одамлардан бири, йўқ,
улардан бири эмас, англашилмовчилик орқасида тўпга
қўшилиб кетган Мадрайим деган бир йигит Қўқондаги
«Оқ уй»да беш ой ётиб қайтиб келди. Солдатлар банди-
ларни Учкўприқдан ҳайдаб ўтатётганда бу йигит нима
бўлиб кўприкнинг устида туриб қолган экан, олдинги
солдатлар индашмабди-ю, орқадагилардан бири уни
тўпдан чиқиб қочмоқчи бўлган банди гумон қилиб, мил-
тифининг қўндоғи билан елкасига битта туширибди-да,
бўйнидан итариб тўпга қўшиб юборибди. Солдат, тўра
ё бирон амалдор бир нима қиласа «нега, нима учун» деб
сўраш ҳеч кимнинг хаёлига келмайдиган бўлгани учун
Мадрайим тўпга қўшилиб кетаверибди. Турмада уни
рўйхатга ёзиб қўйишибди, эҳтимол, бандиларнинг ўзла-
ри жўрттага ёздиришган бўлса: яхшигина овози бор,
баъзан ўзи қўшиқ ҳам тўқир экан:

Осмондаги паррандалар бориб айтинглар,
Фарзандингиз Қўқондаги «Оқ уй»да, денглар.
Сим-сим дедим, симлар дедим, симлар қўйнимда,
Зарра гуноҳ менда бўлса қилич бўйнимда...

Беш ой ўтиб Мадрайимнинг буткул гуноҳсизлиги
маълум бўлгандан кейин кулиб-кулиб қўйиб юбори-
шибди. Мадрайим мардикорликдан қочиб келган ва
қўлга тушиб қамалган икки қоюқ билан ҳамгап бўлиб-
ди. Булар мардикорликка борилган юрт — «совуқ дў-
зах» дейишибди, у ердаги меҳнат, тирикчиликнинг
«мақтов»ини хўп келтиришибди: бурнини, қулоғини,
оёқ-қўлни совуққа олдириб, пучуқ, чиноқ, чўлоқ бўл-
ганларнинг ҳисоби йўқ; қўли, оёғи кесилиб, келнга ў-

шаб қолган шўрликлар ҳам бор экан; очликдан, совуқдан ўлганларнинг ўлиги кўмилмай йиртқичларга ем бўлар экан... Мардикор олинаётган кунлари «мардикор ўлса сандиққа солиб тикка кўмармиш, оёғидан осиб мўмиё олармиш» деган миш-мишлар бу гапларнинг олдида ҳеч нарса бўлмай қолди.

Лайлаккор уриб турган бир кун эди. Бирдан бозорбошида дод-фарёд кўтарилиб қолди. Дадам хабар олиб келгани мени бозорбошига юборди. Тимнинг остига беҳисоб хотин-талаж тўпланган, қий-чув, болалар йиғланган... «Ўйинг куйсин, мингбоши!» «Боланг ўлсин, юзбоши!» Қатта маҷитнинг имоми Шарофиддин сўрига чиқиб аёлларга хитоб қилди:

— Мусулмонлар! Юрт бузуқи каззобларнинг сўзига инонманглар! Ярим подшоҳимиз Куропаткин ҳазратлари қўл остларидан мардикорликка кетган фарзандларининг ҳолидан ҳар куни ва ҳар соат хабар олиб турибдилар. Ҳамқишлоқларимиз худонинг паноҳида ва подшо ҳазратларининг ҳимоятида соғ-саломат ризқларини териб еб юрибдилар. Иншоолло, яқин фурсатда дийдор кўришамиз. Илоҳо, омин!!!..

Ҳамма гуриллаб фотиҳага қўл кўтарди. Аёллар бирпас жим бўлиб яна йиги, ғувур, шовқин-сурон, қарғишиш бошланди.

Ҳеч қачон шоп-шалоп тақиб юрмаган мингбоши шоп-шалопини тақиб, милтиқли учта йигити билан тимга кириб келди. Аёллар бирпас жим бўлишиди-ю, яна ҳам қаттиқроқ шовқин-сурон кўтаришди.

— Ўйинг куйгур мингбоши, эримни топиб бер!

— Барқадар топмагур, боламни топиб бер!

Милтиқли йигитларнинг дағдағаси, ҳавода ўйнаган қамчилар ҳам аёлларга кор қилмас эди. Бир хотин, паранжиси бошидан тушиб кетганига қарамай, шовқин согланича аламонни ёриб ўтди-ю, қўлидаги боласини мингбошининг оёғи остига қўйди.

— Ол, ўзинг боқ, уйинг куйгур!

Унинг кетидан яна бир неча хотин боласини мингбошининг оёғи остига ташлади. Дод-фарёд ер-кўкка сифмас эди. Мингбоши икки-уч қадам орқага чекинди, милтиқли йигитлар болаларни олиб оналарига, оналари олмагандан кейин рўпара келган хотинларга тутқизишар, болалар чириллаб йиғлашар эди.

Мингбоши бошига ёғилиб турган қарғиши ва ҳақоратлардан ғазабланмади; ҳар бир хотин орқасида юзларча, мингларча эркак-аёл турганини сезди шекилли,

уларни яхши гап билан инсофга келтиргани уринди, ниҳоят, орқаси билан юриб бориб сўрига чиқди.

— Шошманглар, қулоқ солинглар!— деди,— бир-ламчи, ғаламис одамларнинг гапига қулоқ солманглар, иккиламчи, ўзларинг биласизлар, мардикорликка кетганлар кўпи билан олти-етти ойга кетган, қўш маҳалигача битта қолмай келади.

— Битта қолмай ўлади!— деди бир хотин бақириб.

— Улмайди... Уччиламчи, ҳаммамиз бир мусулмонмиз, бир-биримизга тикан киришинираво кўрмаймиз, мен сизларга айтиб қўяй: пошшолик билан ўйнашиб бўлмайди, битта ўйнашган андижонлик Дукчи эшонмиди? Бу воқеани билганлардан сўранглар. Билган одам бўлмаса, мен айтиб берай: шу одам пошшолик билан ўйнашиб, ўзи билан ўн бир кишининг бошини еди — ҳаммаси осилди!

Шу ерда бошига тўнча ёпиниб турган бир кампир йиғлаб:

— Рост, шундоқ бўлган эди,— деди.

Мингбоши дарров уни қўлидан тортиб сўрига чиқарди.

— Гапиринг, она, кўрган бўлсангиз буларга гапириб беринг!— деди.

Кампир қўрқиб кетди, мингбошига қаради, мингбоши «гапир» деб турганидан кейин, титраб, гоҳ халққа, гоҳ мингбошига қараб гапирди:

— Рост, ўн бир киши осилган эди... Ибрат қилган эди... Ўн бир кишини осгандা ибрат бўлсин, деб бутун Андижондаги болаларни йиғиб келган эди... Шашдан менинг Кенжабойим қўрқиб шайтонлаб қолган эди.

Ҳали аёлларга қўшилиб шовқин солган, йиғлаган бу кампир, афтидан, ҳозир нимага гувоҳликка ўтаётганини ўзи ҳам билмас эди.

Мулла Шарофиддиннинг «юргузуки одамлар», «яқин Фурсатда дийдор кўришамиз» дегани мингбошининг «ғаламис одамлар», «мардикорлар қўш маҳалигача битта қолмай етиб келади» деганига тўғри келгани, яъни икковининг гапи бир жойдан чиққани аёлларга тасалли берди, Дукчи эшоннинг ваҳимали кўланкаси эса кор қилди.

Аёллар тим остидан кетган бўлса ҳам, ҳеч ким уйига кирмади, лайлакқор ёғиб турганига қарамай, тор кўчаларда ҳамон йиғи-сифи давом этди.

Мен дўконга келиб воқеани дадамга батафсил гапириб бердим.

Қўқон турмасидан мардикорлар тўғрисида гап топиб келган Мадрайимни шу куни «банди қилиб, симга олиб кетиши», деган гап тарқалди.

АРАФА

Хутнинг ўрталарида кимdir Қўқондан: «Оқпошто таҳтдан тушибди, ҳуррият бўлибди», деган гапни топиб келди. Бутун қишлоқ ва ҳар бир қимирилаган жоннинг пошшога катта-катта даъволари, ҳурриятдан беҳисоб умид ва орзулари бордай, гарчи даъво ва умид-орзулар нимадан иборат эканини ҳеч ким аниқ айта олмаса ҳам, Бувайди арафа тусини олди. Ҳамманинг назарида ҳурриятнинг чашмаси — мардикорликка кетганларнинг бетўхтов, шу куни, шу соатда қайтиб келиши, шу воқеа бўлса ҳурриятнинг бошқа неъматлари келаверадиганга ўхшади.

Бир ҳафта ўтди, икки ҳафта ўтди, мардикорлардан дарак бўлмади; аксинча, аллақаерда яна мардикор олинаётгани ҳақида овоза тарқалди. Жунбушга келган, асаларининг уясидай ғувиллаган қишлоқ яна жимжит бўлди-қолди.

Хут ўтди. Ҳамалнинг охирларида «Мардикорларга жавоб бўлибди», деган хабар келди. Бу хабарга энди ҳеч ким ишонмаса ҳам, мардикорларнинг яқинлари, қариндош-уруглари, ёр-дўстлари, ҳатто бегона одамлар ҳам «совуқ дўзах»дан эсон-омон чиқиб келадиган, юргани маъмур қиласидиган «мард йигитларнинг бир бўлаги» билан дийдор кўришгани бозорбошига, ундан нари Учкўприкка, қолаверса, буёғи Бағдод, уёғи Қўқон станциясигача боришли. Бу одамларга мардикорлар узоқ юртлардан келишини, бир ҳафта-ўн кун деганда етиб келолмаслигини ҳеч ким тушунтиrolmas эди.

Орадан кўп ўтмай, мардикорлардан олдинроқ соvuқ бир хабар етиб келди. Қўқондаги катта тўралардан бири: «Пошшолик ўз иззати билан поездга солиб юборган мардикорлар келади, иззатини билмай, қочиб кетганлар етиб келолмаса ҳам ажаб эмас», дебди. Бу «қочиб келган бўлса, ёки энди поездда келса келгани, йўқса ўлгани», деган сўз, буни қишлоқ аҳли жуда яхши тушунар эди.

Вақтида мардикор пули қишлоқнинг илигини қуритгани учун деҳқон қишида керакли асбоб-ускунасини шайлаб қўёлмади.

Кўп хўжаликларнинг умиди мардикорликка кетган кишиларидан эди, бунинг ҳам тайини бўлмади. Шундай қилиб, кўклам ҳаром-ҳариш бўлиб ўтди. Бунинг оқибати нима бўлишини ҳамма билар эди, шунинг учун қўлида ғалласи бор деҳқонлар, катта аллофлар бозорга дон чиқармай қўйди. Бунинг устига «ҳурриятда чиқкан пул»га одамлар шубҳа билан қарашар, «ҳукумат лоақал икки тахта оқ тунука ҳам тополмай, қофоз танга чиқарган бўлса, уёғига вой»¹, дейишар эди.

Али-лайлак бўғилар эди:

— Бу қизталоқ оқпошшо келиб-келиб кўкламда, ер тобига келиб, ҳансира бургандан таштдан тушганини қара! Чилон қори билан Эгамбердибай замон нима бўлишини билмай ҳар йили қарз, бўнакка берадиган пулинни тишининг кавагига тиқиб қўйди, бирорвга бир мири бермайди!

Нарх-наво кўтарилиб кетди. Қимматчилик ҳадемай пулга нон топилмайдиган қаҳатчиликка айланди.

Очлик бўлганда деҳқон келисининг кири, тегирмончи дўпписининг чанг билан бўлса ҳам нарироқча бориб олади, лекин косибга қийин. Темир, кўмир қимматлиги устига одамлар ҳеч нарса буюрмай, ҳеч нарса сўрамай қўйиниши. Иш йўқ. Қани энди бирор лоақал битта пи-чоқ чархлатса!

Дадам ҳар эҳтимолга қарши дўконни очиб ўтирас, Кулала икковимиз битта чархни кўтариб кўчама-кўча, қишлоқма-қишлоқ кезар эдик. Бирор иш чиқиб қолса, Кулала чархлади, мен чарх тортаман. Асбоб оғирроқ бўлса-ю, қийналиб кетсан, асбобнинг эгаси менга раҳм қилиб, чархни ўзи тортар эди. Бу қилган ишимиз бадалига пул эмас, дадам тайинлаганича «чайнаса юмшайдиган нима бўлса» олар эдик.

Аям ҳар куни эртаю кеч ирим қилиб дастурхон ёзар, «чайнаса юмшайдиган» ҳеч нарсамиз бўлмаса, қуруқ чой — тутнинг барги, жийданинг пўстлоғини дамлаб ичар эдик. Бир куни аям кўзига ёш олиб, дадамдан ўпкалади:

— Бегамсиз, рўзгорнинг ғамини емайсиз, семирниб кетяпсиз,— деди.

Дадам кулди.

— Мен семирсам майли, сизларни семиришдан худо сақласин,— деди.

— Дадам семирган эмас, шишган экан...

¹ Муваққат ҳукумат танга ўрнига марка чиқарган эди.

Шу кунларнинг бирида дадам қора сигир етаклаб келди. Сигир бўғоз эди. Кейин билишимча, сигирни дадам «зингерлик бой» бўлган вақтида орттирган тўппон-часига алишган, тўппончанинг устига иккита қўштирилган милиқнинг қувуруни кесиб, қисқартиб, илоннинг бошига ўҳшаш учта данков — куракча ясад берган экан. Деярли ҳар кечада бирорнинг уйига босқин бўлади, деворини тешиб молини олиб кетади. «Босма», «тешма» деган гаплар кўп эшишилар эди. Бувайди билан Қўқон йўлида қароқчилар ҳам пайдо бўлди.

Қора сигирнинг думига тикилиб, тут пишиғига етиб олдик.

Ҳар куни кечаси дадам билан Кулала дала айланиб, яшириқча хашаки тут қоқиб келишар эди. Тез кунда бу серуур, шилимшиқ мева кўнгилларга тегди, ҳарчанд оч бўлсак ҳам оғизга олгани юрагимиз безиллар эди. Шундан кейин унинг сувини сиқиб шинни қиласидиган бўлдик. Бу ҳам жонга тегди. Шиннини кўришим билан оғзим сув очар, кўнглим айнир эди. Укам Умарали шиннилик косани узоқдан кўрса ҳам фингшийдиган бўлди. Умарали, бирон ножӯя иш қилса, мен уни: «Ҳозир шинни ялатаман!» деб қўрқитардим.

Арпага ўроқ тушди, мева-чева чиқди, лекин барибир қаҳатчиликнинг дами қайтмади. «Кунжара ебди», «Уйида шишиб ўлиб қолибди», «Фалончи қизини симликка¹ берибди», деган гаплар тез-тез эшитилиб турар эди. Назаримда:

Шафтоли шохи ларзон,
Ҳар нарсадан қиз арzon,
Баҳосини сўрассанг,
Қалами кўйлак, бўз иштон...

деган ашула ўшанда чиққан эди.

Тоҷеимизга сигиримиз туғиб берди. Биз тутхўрликдан сутхўрликка ўтдик. Сут, қаймоқ, қатиқ, ёғ, сузма, қурт... Баъзан сут-қаймоқни донга алишар эдик. Хийла жонимиз кириб қолди. Дадам баъзан ҳазиллашиб аямга: «Сигирнинг думидан маҳкамроқ ушла, бу жонивор бизни қилқўприқдан ўтказиб қўяди», дерди.

Мен баъзан иш бўлганда дамгарлик, бекорчиликда дўкон пойлашдан озод бўлиб, қўриқда сигир боқадиган бўлдим. Дадам ҳар куни эрталаб ярим сўмга туюнинг

¹ Сим — ҳозирги Фаргона шаҳри.

кўзидай зогора нон олиб беради, мен шу кетганимча намозгарда қайтардим. Қўриқда мендан бошқа молбоқар болалар ҳам бор, биз пайт пойлаб бир-биrimizning сигиришимизни эмар эдик.

Ҳамалнинг ўрталарида жавоб берилган мардикорлар жавзанинг бошларида биттадан-иккитадан бўлиб кела бошлади.

Буларнинг қайтиши қишлоққа вабо оралаган кунларга тўғри келди.

Кўчамизнинг охиридаги гўнг тўкиладиган майдонда бўйра дарвоза бўлиб, бу Абдураҳмон бува деган аёлманд бир мўйсафид деҳқоннинг қўраси эди. Чол уч ўғлини ўйлантирган, бешта қизини узатган, саккиз оила, бир дунё невара-чевара бўлиб, қўрада қарийб бир маҳалла одам туар эди. Бир ҳафта ичида мана шу қўрадан учта ўлик чиқди. Ундан кейин Абдураҳмон буванинг бозорбошилик жияни қазо қилди. Унинг йигирмаси ўтмай туриб Абдураҳмон буванинг ўзи вафот этди. Қишлоқ бўри оралаган қўтондай бесаранжом бўлиб қолди. Мачитлар тўла — ҳамма, ҳатто дадам ҳам намозхон бўлиб қолди. Бемаҳал қичқирган хўroz, ер тирмалайдиган итларга қирон келди. Кимdir гўристондан қайтган тобутни тўнкариб қўймаган экан, одамлар уни аламон қилиб юборишади. Аллақайси мозорнинг форида чилла ўтирган бир азиз Абдураҳмон бува тўғрисидаги гапни эшитиб: «Ўша қўрадан чиқкан энг биринчи мурданинг оёғи чалмашиб қолибди, мурданинг оёғи чалмашса, уругини тортади», дебди. Абдураҳмон буванинг узоқ-яқин ҳамма қариндошлари жон аччиғида оёққа босишли ва ўша мурданинг қабрини очиб, оёғини тўғрилаб қўйгани қишлоқнинг ўртасидаги тепалик — гўристонга йиғилишди. Талай томошабин ҳам бор эди. Биз, болалар дараҳтларнинг шохига, томларга чиқиб узоқдан қараб турдик. Йиғилган одамлар орасидан йиғи-сиғи эшитилиб турган эди, бирдан ғовур кўтарилиди-ю, яна тинди. Бир оздан кейин яна йиғи-сиғи бошланди, лекин узоқ давом этмай дарров жимиди. Одамлар аста-секин тарқалишди. Шу билан Абдураҳмон буванинг уруғидан бошқа ҳеч ким ўлмади. Орадан уч-тўрт кун ўтар-ўтмас дадам «қишлоққа вабо келгани рост шекилли, Исомиддин элликбошини олиб кетибди», деб келди. Шундан кейин ажал калхат сингари қишлоқ устида жимгина парвоз қилиб, ҳар куни бир, баъзан икки, ҳатто уч хонадонни қон қақшата бошлади.

Қишлоқ ваҳима ичида, ҳеч ким уйидан чиқмас эди. Қўшнимиз Ҳатам самоварчи қазо қилди. Жаноза ўқигани, тобут кўтаргани одам бўлмай, ўлик пешингача туриб қолди.

Мардикорларнинг кела бошлиши мана шу кунларга тўғри келди.

Ҳар куни қишлоқнинг ҳар томонидан йифи чиқади — бирор вабо ё очлиқдан ўлган, ё қазо қилган бирон кишининг мардикорга кетган яқин кишиси келган, ё бўлмаса мардикордан қайтган киши бирорнинг ўлими хабарини олиб келган бўлар эди.

Сунбуланинг охирларигача кўп ҳовлилар, бутун-бутун маҳаллалар ҳувиллаб бойқушхонага айланди. Бу ҳовлиларда пишган мевалар, егани одам бўлмай ёки одамлар ҳазар қилиб, тўкилган жойида чириб, шохида қолиб кетар эди. Ниҳоят ўликдан «ер тўйди»— вабонинг шиддати сусайди. Кузнинг мадади билан очлик ҳам сепсилди. Одамларга бир оз дармон кирди.

Қўқонлик амалдор айтмоқчи «пошшолик ўз иззати билан поездга солиб юборган» мардикорлар мезонга қолмай батамом етиб келишиди, «иззатини билмай қочиб кетганларга» аза очилди.

Узоқ юртлардан кузга яқин етиб келган мардикорлар «Ленин», «Болишбек» деган сўзларни олиб келишиди. Бу сўзларнинг маъносини шу кунлари Жарбулоқдан келган катта аммамнинг ўгай ўғли Саидакбархон эшондан билдик.

Бу одам бўлса ҳам менинг тасаввуримдаги узун соқол, салласи катта, кўзини юмиб тасбеҳ ўтириб ўтиратиган эшонлардан эмас эди. Саидакбархон шаҳарда кўрган-эшиштганларидан гапириб, икки хуфтонгача ўтиридик. Бу орада аям менга «ётгин» деб икки-уч хўмрайди, мен ҳар сафар турмоқчи бўлиб яна ўтириб қолар, кўзимни фижимлаб келаётган уйқуни қочириш учун кўзимга секин туфук суркаб қўяр эдим.

Саидакбархон Ленин тўғрисида гапириб, унинг етмиш икки фирмә тилини билишини, оқпошшони йиқитганини, урушни тўхтатиш тўғрисида гирмон пошшосига ҳам сўзи ўтганини мақтади, лекин «бой билан камбагални баравар қиласман» деган ниятидан кулди.

— Хом сут эмган банда шу-да, бўйидан бир қаричгина юқорироқقا чиқса, дарров худойи таолонинг соясига тиф уради. Намруд ҳам шундай қилган, худога ўқ отган... Худонинг азми билан бирор бой, бирор камба-

ғал бўлибди, беш панжани баравар қилиб бўлар эмишми!

Сайдакбархон эртасига аzonда, қаттиқ ёмғир ёғиб турганига қарамай, Бачқир қишлоғига ўтиб кетди.

Ёмғир пешиндан кейин тинди. Бесаранжом қора булутлар орасидан офтоб мўралади. Кўчада қунишган одамлар пайдо бўлди. Дўконимиз олдига бир неча киши йигилди. Ҳамманинг оғзида ҳар хил гап, лекин бу гапларнинг энг қизиги Ленин тўғрисидаги гаплар эди. Дадам Ленин бой билан камбағални баравар қўлмоқчи эканини айтди. Бунга бирор тушунолмас, бирор ишонмас эди. Али-лайлак бошининг орқасини қашлаб туриб:

— Хўп,— деди Ленин бой билан камбағални баравар қиласр экан, қанақасига баравар қиласди, бойни камбағал қиласдими, ёки камбағални бой қиласдими?

Гапга аравасоз уста Нуъмон аралашди:

— Камбағални бой қилса ҳам бойга зиён, бойни камбағал қилса ҳам бойга зиён; ҳар нечук, Ленин дегани камбағалдан чиққан одамга ўхшайди, камбағал бўлганда ҳам камбағалликнинг жабрини жуда кўп тортган одам бўлса керак.

Лениннинг бу нияти оқпошшо йиқилгани билан ҳурриятдан умид узиб жимжит бўлиб қолган қишлоқни жунбушга келтириди. «Ҳуррият» деган гап яна бош кўтарди, лекин энди одамларнинг амалдорларга даъвоси, ҳурриятдан умид-орзулатири аниқ ва бунинг мағзизда бойкамбағал, амалдорларнинг зулми, бойларнинг жабри, норозилик ётар эди. Амалдорларнинг бўйни қисилди, бойларда паришонлик юз берди. Илгари юзбошининг ўлдирилганлиги қишлоқни бадном қилган воқеа, шу муносабат билан тўралар ҳайдатиб кетган кишилар юртни балога қолдирган «касофатлар» ҳисобланса, эндиликда, бу воқеа Бувайдини қишлоқлар орасида мўътабар, тўралар ҳайдатиб кетган кишилардан бедом-дарақ кетганлари «раҳматлик», қайтганлари «азаматлар» бўлиб қолди. Юзбоши уч бўлак қилинган ўша жодини ким ясаганлиги тилга олинишидан дадам илгари қўрқса, энди «ўша жодини мен ясаган эдим» деб кериладиган бўлиб қолди.

Одамлар ниманидир кутар, бу гаплар ва бу ҳодисалар каттакон бир воқеанинг арафасига ўхшар эди.

Бутун ёз ташвиш-таҳликада ўтди. Бир-бирига қарши, бир-бирига қовушмаган ҳар хил хабарлар... Кузда дадам Қўқонга бориб келди. Унинг сезишича, шаҳар нотинч,

ҳамманинг ичи тўла гап, лекин ҳеч ким ёрилиб бир ни-
ма демас экан.

Кеч кузакда: «Тошкентга Лениннинг ўнг қўли — Бо-
лишбек келипти» деган гап тарқалди. Орадан бир ой
ўтар-ўтмас, «Болишбек Кўқонга келаётган эмиш», де-
ган хабар келди. Ҳамма кўчада, самоварлар лиқ тўла
одам. Қишлоқда тайинлик бир гап айтадиган одам йўқ,
юрт оғалари кўринмайди. Чилон қори Кўқонга кетган
екан, «мусулмонобод бўлади», деган гапни топиб келиб-
ди. Ҳадемай «бачқирлик Эргашни оқ кигизга солиб хон
кўтариб Кўқонга олиб кетишибди» деган хабар тарқал-
ди.

Бачқир Бувайдига яқин қишлоқ, Эргаш машҳур ў-
рибоши бўлиб, Сибирга бориб келганлиги ҳаммага маъ-
лум экан, ҳамма ҳайрон.

— Мусулмонободни Эргаш қилар эмишми?

Орадан бир оз вақт ўтиб, Кўқонда уруш бошланиб
кетди. Ёнгин шуъласи Бувайдидан барака кўриниб ту-
рар эди. Ҳар куни шомдан кейин ҳамма томда.

Бирон ҳафтадан кейин «Эргаш йигитлари билан Кў-
қондан қочибди», деган хабар келди.

Омон-омон бўлгандан кейин орадан ўн кунча ўтказиб
туриб, дадам амаким билан онаси ва аммамдан хабар
олгани Кўқонга бориб келди. Кўқонда расталар, кап-
понлар куйган, кўп жойлар вайрон бўлган, лекин шаҳар
тинч экан. Дадам дўконимиз олдига йиғилган одамлар-
га шу тўғрида гапириб берди.

— Лекин,— деди кулиб,— ўриснинг яхиси энди ке-
либди: йўлкада тўқнаш келиб қолсанг четланиб йўл бе-
ради. Агар шу урушда Эргашнинг қўли баланд келса
борми, билмадим нима бўлар эди...

Али-лайлак сўраб қолди:

— Болишбекни ўз кўзинг билан кўрдингми, қанақа
одам экан?

— Кўрмадим,— деди дадам,— чамамда Болишбек
битта одам бўлмаса керак.

— Орадан кўп ўтмай Бувайдига Эргаш қўр-
боши йигитлари билан келди. Унинг йигитлари Эшон
буванинг карвонсаройига, ўзи мингбошининг уйига
тушди.

Дадам бизни ўша замони Толлиқдаги ошнасиникига
олиб кетди, чунки ичи тўла адоват бўлган Валихон сў-
фи «бу одам кўк шапкали тўралар билан ошначилик
қилар эди», деб Эргашга чақса, ҳолимиз нима кечиши
номаълум эди.

«ҚҰЗА»ЛАР

Эргаш йигитларм билан ўша кечаси Бувайдидан чи-қиб кетибди. Бу хабарни бизга Али-лайлак етказди. Эр-тасига Бувайдига қайтиб келдик.

Дадам ҳар нечук Валихон сўфининг кўзидан йироқ-роқ бўлиш учун катта гўристоннинг нарёғидаги маҳалладан ҳовли топди. Дарров қўчиб олдик. Ҳовли тор, деворлари баланд, худди каттакон ҳовузга ўхшар, бунинг ҳам тўртдан бирини айвон әгаллаган эди. Айвонга қисир сигиримиз билан фунажинни боғладик. Айвонга очиладиган дарча беркилгандан кейин уй қоп-қоронғи бўлиб қолди. Аям уйни кўриш билан: «Вой, лаҳад-ку», деб юборди.

Дадам шу атрофдан — қишлоқнинг чиқаверишидан дўкон қидирди. Дўкон тезда топилавермади. Кулала учовимиз чархни кўтариб дала айланадиган бўлдик. Деҳқонларнинг ўроғини, пичогини чархлаб бир халта-ярим халта дон-дун топиб келар, шуни тамадди қиласидик.

Рўза кириб қолди. Ҳеч биримиз рўза тутмадик.

Аям бир кун бир шокоса буғдойни ёрма қилиб но-нуштага суюқ ош пиширди. Эшикни тамбалаб уйга кирдик. Аям овқатни сузиб энди дастурхонга қўйганида бирдан гупур-гупур бўлиб қолди: кўча эшиги ва деворлардан ошиб беш-олти киши ҳовлига тушди. Кўча эшигини очиб юборишиди. Эшикдан ҳам бир қанча киши кирди. Икки-уч киши «пўшт-пўшт» деб уйга отилди ва ва дадам билан Кулалани судраб ҳовлига олиб чиқди. Ҳовлида Валихон сўфи кўзларини шохсоққадай ўйнатиб турар эди: «Ҳа, касофатинг ўзингга урсин!» деб қўлидаги таёқ билан дадамнинг бошига туширди. Қўрқувдан эс-ҳушини йўқотиб қўйган укам Умарали ўзига келиб чинқириб юборди. Бошига дастурхон ёпиниб олган аям эшик олдида туриб дир-дир титрар, нуқул «касал, ҳаммамиз касалмиз», дер ва «сен ҳам айт», деб мени туртар эди.

Ошни икки қўшқулоққа қуйиб, дадам билан Кулаланинг бўйнига осишиди ва икковини бозорбошига томон ҳайдаб кетишиди. Одамларнинг.govuri, бола-чақанинг шовқин-сурони ичиде Валихон сўфининг ҳадеб: «Қасофатинг ўзингга урсин!» деб бақиргани эшитилиб борар эди. Дўконимиз олдидан ўтишда Али-лайлакка кўзим тушди. Али-лайлак индамай одамларга эргашди. «Қўза»ларни тимнинг остидаги самоварга олиб киришди.

Яна одам йифилди, Валихон сўфи сўрига чиқиб ҳалқа хитоб қилди:

— Мусулмонлар, мана, кўриб турибсизлар, бирники мингга, мингники туманга!

Валихон сўфи юрт бошига келган вабо, очлик, бошқа ҳамма фалокатни «мана шу қасофатлар»га тўнкади, сўзини тамом қилиб: «Ур, кўзани!» деди. Ғовур кўтарилиди. Бир неча киши дадамни ургани дўғайиб келди. Мен додлаб юбордим. Мени Али-лайлак қучоқлаб юпатди. Қимдир бетимга сув сепди. Бироқ дадамга ҳеч ким қўл текизмади Али-лайлак боя дадамни урмоқчи бўлиб дўғайиб келган одамларга бир нималар деди.

Дадам билан Кулалани самоварнинг кўмирхонасиға қамаб қўйишиди. Халойиқ тарқала бошлади. Мен бўлган воқеани аямга айтгани ҳовлига чопдим. Аям ҳамон бошида дастурхон, укамни бағрига босиб кўча эшиги олдида ўтирас, ҳар бир ўткинчига: «Касал эди, ҳаммамиз касалмиз», деб арз қиласар, йиғлар эди.

«Қўза»ларни шомга яқин қўйиб юборишиди. Буларни казо-казолар «ҳақиқат» қилиб, Кулаланинг ҳам гуноҳини дадамга юқлашибди, катта жарима солишибди. Жаримани тўлаш муҳлати жуда қисқа бўлгани учун дадам эрталабдан пул топиш ҳаракатига тушди. Уйда қисир сигир билан ғунажиндан бошқа пулга арзирли ҳеч нарса йўқ эди. Дадам ғунажинни қора кунга асрраб, қисир сигир билан дўконнинг ҳамма ускунасини сотди. Аям айтмоқчи, икки қўлу бир тепа бўлдик-қолдик. Жарима тўланди. Дадам шаҳарга бориб бирор устага ха-лифа тушишни кўзлаб қолди.

Орадан бир неча кун ўтиб, Наманган темир йўлининг қайси бир станциясида жанг бўлди. «Эргаш темир йўл станциясини тор-мор қилаётганда Қўқондан бир поезд аскар келиб қолибди», дейишди. Отишма туш маҳалигача давом этди. Уруш тингандан кейин мингбоши жарчи чиқартириб, тимга, ҳамма дўконлар ва маҳаллалардаги уйларнинг эшиги устига оқ байроқ тикирди. Шу куни болаларнинг дастидан ҳеч бир оқ латта қолмади; кампирларнинг дока, дуда рўмолию эски салладан тортиб оқ латтаки бор, ҳаммаси эшикларнинг устига, дарахтларга илинди.

Кечга яқин «Бозорбошига Болишибек келар эмиш», деган овоза тарқалди. Бутун қишлоқ бозорбошига, тимга ёпирилиб келди. Биз, болалар, тимнинг чиқаверишидаги толнинг каллагига, устунларга, томларга чиқиб олдик. Намозгарга яқин тимга элликка яқин отлиқ кириб

келди. Булар ҳаммаси миљтиқ кўтаргац, қилич таққан бўлса ҳам кийимидан аскарга ўхшамас эди. Калта, итёқа кўйлакнинг устидан энли камар боғлаб, тўппонча тақиб олган қоп-қора ва жиккаккина бир киши сўрининг устига чиқиб халққа ваъз айтди. Мен унинг гапини эшитолмадим, лекин «Ленин», «қонхўр бойлар» дегани қулоғимга кирди.

У сўзини тугатгандан кейин тимнинг аллақаеридан баланд овоз эшитилди:

— Ҳо, ошна, Болишбек акам қачон келалилар?

У одам яна бир нималар деди. Мен яна унинг гапини эшитолмадим, лекин кўкрагига уриб:

— Мен мусулмон Болишбекман!— деганини аниқ эшиитдим.

Булар отланишаётганда қарасам, мусулмон Болишбекнинг ёнида дадам пайдо бўлиб қолди, куйиб-пишиб унга узоқ гапирди. Мусулмон Болишбек атрофида турган одамлардан бир-иккитасига дадамни кўрсатиб бир нималар деди-ю, отланиб жўнади. Булар Эшон буванинг карвонсаройидан ўтиб, сўқмоқ билан Толлиққа томон кетишли.

Мен дадам билан Кулалани йўқотиб қўйган эдим, қайтиб келсан, уйда ўтирибди. Икковининг ҳам оғзи қулоғида. Аям ҳам хурсанд. Маълум бўлишича, дадам мусулмон Болишбекка жарима воқеасини, асбоб-ускунасиз қолганини айтиб арз қилган экан, мусулмон Болишбек ёнида турган одамларга «Устанинг пулини ким олган бўлса дарров қайтиб берсин, бермаса қайтишда ичига миљтиқ дори тўлдириб бурнида ўт қўяман», дебди.

Мусулмон Болишбекнинг бу гапи бирпасда бутун қишлоққа тарқалди. Эшитган одам кулар эди.

Дадамдан олинган пулни маҳалла балоҳўлари бўлишиб олган экан, Валихон сўфи кўчада фолбиндай олдига қиийиқ ёзиб ўтириб, балоҳўлардан пулни йиғди ва мулоҳимсупурги бўлиб, дадамга қайтариб берди.

Эртасига ҳамма оқ байроқларнинг ўрнига қизил байроқ тикилди. Қишлоқда қизил газмол бўлмагани учун одамлар дока, дуда, бўзни кўз оғриганда қўйнладиган қизил рангга бўяб осишиди. Қишлоқ атторларида қизил ранг қолмади.

Дадам мусулмон Болишбекка арз қилишга қилди, жаримани ундириб олди-ю, лекин бу ёғини ўйламабди: Эргаш қўрбоши қайтиб келса, балоҳўлар, аввалбоши Валихон сўфи ўч олса нима бўлади?

Али-лайлак ҳам шу гапни айтди ва қишлоқдан күчип кетишни маслаҳат берди.

Али-лайлакнинг қўшни қишлоқ Оққўрғонда қариндоши бор экан, гаплашиб келгани дадамни олиб кетди.

МУҲАММАДЖОН ҚОРИ

Оққўрғон қишлоқ эмас, анжирзор экан. Боғлар, чорбоғларда бошқа мева кўринмайди, нуқул анжир. Биз тушган ҳовли саҳнида икки туп анжир бор экан, очлик бўлишига қарамасдан ҳосилига ҳеч ким тегмабди — олдин пишгани шохидаги майиз бўлиб, энди пишгани киндигидан сап-сариқ шарбат оқиб ётибди. Бунинг сирини Кулала қаёқдандир билиб олибди: ҳовлининг эгаси бултурги вабода бола-чақаси билан ўлиб кетган экан. Дадам Кулалани уришиб берди, чунки бу гапни аям эшитиб қолса, укам икковимизни қучоқлаб дод солиши турган гап эди.

Ҳовли хйла катта, ўртасида чоғроқ гулзор, сувсизликдан ҳамма гуллар қуриб, фақат гултоҷихўрз қолибди. Иккита баланд ва ёруғ уй, бир чеккада кичкина бостирма оғил. Аям бузоқчамизни оғилга боғлаб чиқар экан, умрлик орзуси ушалгандай яйраб: «Энди бу ердан кўчмайлик, дадаси. Сиз ҳам қадамингизни билиб босинг, бирор билан чап чиқишишманг, беш маҳал намозни канда қилманг», деди.

Дўкон ҳовлига яқин, қўмлоқ майдоннинг нарёғидаги уч айрилишда, айрилишнинг ўртасидаги алланима деган мозорнинг рўпарасида; мозор эса анҳор бўйидаги кекса тутнинг остида бўлиб, устига таканинг шохи ва соқоли осилган лой гумбаздан иборат эди.

Бу ерда ҳам иш йўқ. Ҳамма далада. Қишлоқда пашша учмайди. Мен янги ҳовлида аям билан қолиб, дадам билан Кулала чарх кўтариб дала айланишар, кечқурун мошоқ, бир халта-ярим халта дон кўтариб келишар эди.

Дадам бир куни хуфтон намозидан «Катта мачитда қўқонлик Муҳаммаджон қори «усули жадид» деган янги мактаб очган, уч ойда болани хат-саводли қилармиш», деган гапни топиб келди.

Дадам эртасига эрталаб мени катта мачитга бошлаб борди. Биз мачит ҳовлисининг чап томонидаги қатор учта ҳужрадан биринчисининг дарчасига рўпара бўлганимизда ичкаридан қоп-қора соқол-мўйлаби бодраб чиқкан, ўзи тўладан келган, бир кўзн билинг-билинмасни.

лай бир киши югуриб чиқди ва дадам билан сўрашганидан кейин менга ҳам қўл берди, қўлларимни мушукнинг қорнидай юмшоқ ва иссиқ ҳовуичига олиб силтаб қўйди. Унинг менга қўл берганидан аллақандай, худди бир газ ўсгандай бўлдим, вақтим чоғ бўлиб кетди. Шу чоққача ҳеч ким мен билан қўл бериб сўрашмаган эди. Муҳаммаджон қори шу экан.

Мактаб деганда менинг кўз олдимга мачитнинг ташландиқ ҳужраси, бўйра, урушқоқ жўжахўроздай бўйни қип-қизил ва ҳожи дўппи кийган Валихон сўфи келар, қулоғимга болаларнинг чуғур-чуғури, «апаламза ал» эшитилар эди. Муҳаммаджон қори Валихон сўфига сира ўхшамагани сингари, бу мактаб ҳам Валихон сўфининг мактабига буткул ўхшамас, болалар паст-баланд қоқилган саккиз қатор тахта — партада жимжит китоб ўқиб, хат ёзиб ўтиришар эди.

Бошқа нарса бўлмагани учун дадам бир оз пулни дастурхон қилиб келган экан, домла олмади, ҳатто хафа бўлди. Дадам кетди. Домла мени гапга солди. Мен унинг сўроқларига жавобан Валихон сўфида бир оз ўқиганимни, дадам хат танитганини, дадам ўқиган китобларнинг номини айтиб бердим. Домла нонхўрак олдида мени болаларга танитди: «Зеҳни ўткир бола, мактаб кўрмасдан хат таниби, ўртоқ бўлинглар», деди. Болалар менга ҳавас билан қараб-қараб чиқиб кетишли.

Домла мени тўхтатди.

— Эртадан сенга китоб, дафтар, қалам бераман, ўқийсан, хат машқ қиласан,— деди.— Тилинг салгина чучук экан, майли, тутал айтиб юрсанг бурро бўлиб кетади. Қани, айт-чи: тутнинг томирини турп тутиб туритти, турпнинг томирини тут тутиб туритти!

Мен бу тутални дабдурустдан айтольмадим. Ҳақиқатан, тилим чучук, кўп сўзларга келишмас, лекин буни ўзим эмас, ҳатто ота-онам ҳам пайқамаган ё эътибор қилмаган экан. Тутални эртасига домлага шаррос айтиб бериш учун уйда хўп машқ қилдим. Аям янги мактабнинг биринчи сабогидан хафа бўлди, лекин домла буни нима мақсадда ўргатганини эшитиб, уни хўп duo қилди, укам Умаралига ҳам ўргатди. Эрталаб қарасам, дадам ҳам тутал машқ қилиб махсисини кияётиби.

Эртасига тутални тез-тез айтольмасам ҳам, ҳарқалай, домлага шаррос айтиб бердим ва бошқа тутал ўргандим: «Бир токчада уч токча, уч токчаси бир токча...»

Ундан кейин «Устоди аввал» деган китобдан ўқиш ва хат машқ қилиш учун сабоқ олдим. Дадам китоб

ўқиганда сатрларга кўз югуртириб сўзларнинг щакли ёд бўлиб қолгандай, бу сўзларни кўмир билан деворларга, эшикларга ёзиб юриб хатга ҳам қўлим келиб қолган экан. Икки ой ўтар-ўтмас «Гулшани дилафгор», «Болалар боғчаси», «Ажойибул маҳлуқот» сингари китобларга, Абдулла Авлоний, Тавалло, Сўфизода, Сидқий, Завқийнинг «абётлар»ига тишим ўтадиган, Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг ишо китобидан мактуб, турли ҳужжатлар нусхасини чиройли қилиб кўчирадиган бўлдим.

Пешқадам болалардан Сотиболди Фузулий, Ҳатам Хўжаҳофиз, Турсунқул Бедилдан дарс олар, домла буларга янги дарс берганда мени чақириб ёнига ўтқизар эди.

Домламизнинг айтишига қараганда, биз олти бола куздан бошлаб фароизм ва харита ўқишимиз керак эди, бироқ бу илмлар бизга насиб бўлмади.

Мачитнинг қатор уч ҳужрасидан бири мактаб, иккинчисида домламиз ўтирар эди, учинчисига Бухорода таҳсил кўрган ака-ука Қутбиддин ва Ҳусниддин деган муллаваччалар кўчиб келишди. Булар Бўрманғит маҳалласидан марҳум Сайфиддин ҳожининг ўғиллари бўлиб, аввал Қўқондаги Бузрукхўжа мадрасасида, ундан кейин бир оз вақт Бухорода таҳсил кўрган, замона нотинч бўлгандан кейин ўқиши ташлаб келишган экан. Ака-ука иккови ҳам новча, озғин, соқол-мўйлаби сабза урган; икковининг ҳам эгнида бўз халта кўйлак, алак авра тўн, бошида анжир нусха кичкина салла; иккови ҳам майин товуш билан иложи борича қироат-тиловат мақомида сўзлар, мачитни «масжид», супургини «сувурғи», ҳамма болани «валад»¹ дер эди. Бўрманғитдаги отасидан қолган ўз ҳовлисида турмай мачитнинг ҳужрасига суқулишдан икковининг муддаоси мачитга ўрнашиб олиш — Қутбиддин домламиздан сўфиликни, Ҳусниддин мактабни тортиб олмоқчи экан. Биз буни ака-уканинг домламиз ҳақида орқаваротдан айтган гаплари, ҳар нарсадан бир ишкал топмоқчи бўлиб қилган ғанимлик кирдикорларидан билар ва ўзаро сўзлашар эдик. Бир куни, домла пешинга аzon айтганида, Қутбиддин мачитнинг жиловхонасида ўтирган бир-иккита мўйсафидга соатини кўрсатиб: «АЗонни ярим соат олдин айтди», деб кулибди; Ҳусниддин Ҳайдар деган боланинг дадасига: «Сув олгани ҳовузга чиққан хотинларга

¹ Валад (арабча) — бола.

«Домлаларинг намозлик ўргатадими?» деб сўрабди. Шундан кейин домла аzon маҳалида Қутбиддиндан соат сўрайдиган, таҳорат олгани мачитнинг орқасидаги ҳовуз бўйига чиққанида бошига рўмол ёпинадиган, ҳар куни дарсдан кейин бизни чуғурлатиб намозлик ўргатадиган бўлди. Бироқ ғийбат, фитна-фасодларга домланинг эътибор қилмаслиги ҳам ака-уканинг жиғибийронни чиқарал эди, эътибор қилиши ҳам.

Бир куни туш пайтида мактабнинг эшиги олдида Қутбиддиннинг шовқини, домламизнинг босинқи товуши эшитилди. Мен дарча олдида ўтирап эдим, қарадим.

— Кекирдакка зўр бермасинлар,— деди домла қаттиқ шивирлаб,— худойи таоло одам боласига забон ҳам берган!

Қутбиддин узун енгини тирсагига сурис, домлага қўлини пахса қилди:

— Ўз қишлоғимиизда масжид, мактаб турганда биз қаёққа борамиз? Биз чеккан риёзатнинг қадр-қиймати бўлмаса ҳам Бухоройи шарифнинг қадр-қиймати бордир? Масжиднинг эшиги олдида ҳамиша битта-иккита от боғлоқлиқ туради, бинобарин, сизга ҳат, ариза ва бошқа бало-баттарлар ёзdirгани узоқ жойлардан ҳам одам келиб туради, шундан келадиган даромад кифоя эмасми?

Домла бош чайқаб кулди:

— Мен бу ерга сўфилик қилиб, мактаб тутиб нон топгани келган эмасман, падари бузрукворим ўзларига тўқ киши. Мен қишлоққа илм-маърифат уруфини сочгани келганман.

Қутбиддин заҳарханда қилди:

— Жадидлик уруфини сочгани келганман, денг! Ҳаммани тўртинчи қиласман, денг!

— Жаҳолат! Жадидга нима қипти? Жадид — янги, усули жадид — янги усул, деган гап, жадидлик куфрми?

Қутбиддин унинг сўзига қулоқ солмади:

— Сизнинг жадидлигингиз, саллаю каллангиз, бутун илмингиз Бухоройи шарифнинг бир дона ғиштига арзирмикан?

Домла мактабга томон кўз ташлади. Унинг хиёлгина ғилай кўзи хижолатданми ё ғазабданми буткул ғилай бўлиб кетди, лекин товуши ўзгармади:

— Албатта, Бухоройи шарифнинг ҳар бир ғишти илм, ҳар бир тоши ҳикмат, лекин хазинага кирган мушук зарга қарамайди, сичқон овлайди!

Домла шундай деди-ю, мактабга кирди-кетди. Қутбиддин унинг кетидан қўзларини ўйнатиб: «Алфози қабеҳа»¹ деганича қолаверди.

Орадан уч-тўрт кун ўтиб мактабга беқасам тўн устидан уч-тўртга шоҳи белбоғ боғлаган, елкаларига ўқ осган новча бир киши кириб келди. Домла уни дарров ҳужрасига олиб кирди. Бу одам қўрбошининг понсади экан. Анчадан кейин домла ранг-қути ўчиб понсад билан чиқди. Понсад унинг кўз олдида бизга парталарни буздирди, тахталарини мачитнинг саҳнига уйдириб, ўз қўли билан ўт қўйди.

Понсад кетди.

Шу куни пешин намозига азонни Қутбиддин айтди.

Пешиндан кейин домла ҳужрани бўшатди. Биз унинг китоб, қўрпа-ёстиғи ва бошқа нарсаларини мачитнинг орқасидаги тор кўчада турадиган бир одамнинг қазноғига ташиб бердик.

Мен воқеани ота-онамга айтдим, бу кунларда укам Умарали оғир бетоб эди, ҳеч бирининг қулоғига гап кирмади.

БИР БОШГА ИККИ УЛИМ

Укам Умаралининг аҳволи кундан-кун оғирлаша бошлади. Дадам унинг касалини «кўз»дан кўрар эди.

Умарали жуда бўлиқ, шўх, тили ниҳоятда бийрон бола эди. Дадам ҳар куни ишга кетишда ҳам, ишдан қайтиб ҳам уни қўлига олар, суюр, чуғирлатар, гапларига, қилиқларига завқ қилиб кулар эди. Онам уни «суқ кўз»дан асраб, тўни, ҳатто кўйлакларига ҳам кўзтумор, кўзмунчоқ таққан, ҳар куни эртаю кеч унга исирқ солар эди.

Ўша машъум шанба куни эрталаб дадам бемодод намозидан чиқиб дўконга томон бурилганида қараса, Умарали эшигимиз олдидаги қумтепада ўзидан икки ёш чамаси катта бола билан олишаётган экан, болани йиқитибди, қумга босиб устига миниб олибди. Мачитдан чиққан бошқа намозхонлар ҳам буни кузатиб туришган экан, ҳаммаси ёқасини ушлабди. Шунда дадам кўз балосидан қўрқиб ичидা «ўҳ» деб қўйибди.

Умарали ўша куни кечқурун иситмалади, эртасига куни бўйи кўзини очмасдан иситмада ёниб ётди; учинчи куни бетоқат бўлиб, инқиллаб ўзини уёққа-бу ёққа ташлади; баъзан қизарган қўзларини катта очиб, гоҳ

¹ Алфози қабеҳа — қабиҳ сўзлар.

дадамга, гоҳ аямга жавдираб қаарди. Фарзанд доғида күя-күя жизғанак бўлиб қолган ва ҳозир Умаралининг ҳар бар инқиллаши юрагига чўғдай тегаётган аям, назаримда, тин олгани ҳам қўрқар, ҳаракатлари, гапларидан савдоий одамга ўхшар эди. Дадам унга тасаллитаскин бериш учун ўзини ҳарчанд оғир тутишга уринса ҳам ўтирас-турарини билмас, Умаралига дам-бадам исириқ солар, нажот излагандай ҳадеб кўчага чиқар, кўчадан ҳар сафар бир илинж билан қайтар эди.

Салласи каттакон бир домла келиб Умаралига узоқ дам солди, кейин дадамга юзланиб: «Азизларга бир жондор кўтаринг», деди. Дадам худди «азизлар мана буни олсину ўғлимни берсинг» дегандай оғилдан дарров бузофимизни етаклаб чиқди ва уни Шоҳимардонга атаб, домладан фотиҳа олди.

Эртаси а бир хотин келиб Умаралини чилдирма билан «кўчирди».

Умарали кечасию кундузи иситмада ёниб инқиллар, баъзан жиндаккина мизғигандай бўлса яна қўзларини катта очиб, жонини қўйгани жой тополмай ўзини гоҳ дадамнинг, гоҳ аямнинг қучоғига отар эди.

Табиб келди, укамнинг томирини ушлаб кўрди-ю, кабоб буюрди. Кулала бутун қишлоқни қидириб дорилликка беш пайса¹ гўшт топиб келди. Дадам икки тўғрам гўштни оташкуракда чўққа тутиб кабоб қилди, Умаралини қучоғига олиб, кабобнинг селини унинг оғзига томизди. Қисқа-қисқа инқиллаб турган бола бирдан жим бўлди. Мен суюниб кетдим. Бироқ дадам, елкалари силкинди-ю, пешонасига икки-уч шаппалаб ҳўнграб юборди. Аям нима ҳодиса рўй берганини дарров уқмади шекилли, укамни унинг қучоғидан юлиб олди ва бир неча вақтдан кейин дод солди. Мен айвоннинг устунини қучоқлаганимча қотиб қолдим.

Дадам пешонасига шақ-шақ уриб товуш чиқармай тўлғанар, Шоҳимардон, ҳамма азиз-авлиёларни оғизга олиб бўлмайдиган сўзлар билан сўкар эди.

Кўни-кўшни кирди. Букчайиб қолган бир кампир ҳануз азиз-авлиёларни чангитиб сўкаётган дадамни боғмоқчи бўлди.

— Ҳай-ҳай, болам, ҳар иш худодан-а, коғир бўлади киши!..

Дадам телба бир аҳволда ҳамла қилиб токчада турган қуръонни олди-ю, қулочкаш қилиб ерга ўрди,

¹ Пайса — тахминан йигирма грамм,

— Мана кофир! — деди ва бунга қаноат қилмай, ерда ётган қуръонни телиб юборди. — Мана кофир!..

Қуръоннинг чилор муқоваси бир томонга, ўзи бошқа томонга учиб кетди. Қампир додлаб ўзини қуръоннинг устига ташлади.

Дадам айвоннинг устунига санчиб қўйилган пичоқни олиб, юрганича оғилга кирди, бузоқни етаклаб чиқди-да, икки оёғидан кўтариб ерга урди ва бўйнига пичоқ тортиб юборди.

— Мана кофир! Мана кофир!.. Гўштини итларга бераман!

Сўйилган бузоқ жонҳолатда ўрнидан турди, боши бир томонга қийшайганича бориб деворга урилди ва йиқилиб типирлай бошлади. Ер, девор, дадамнинг усти боши қонга беланди.

Бирпасда ҳовли эркак-аёл, бола-чақага тўлди. Эркаклар ҳамон қуръонни, худони чангитиб сўқаётган ва бузоқни тилка-пора қилиб итга ташламоқчи бўлган дадамни ушлаб бир чеккага ўтқазиши. Аёллар ҳушдан кетиб қолган аямнинг бағридан мурдани олиб уйга кириши. Кимдир менга сув ичирди...

Умаралини намозгарга яқин замбилда олиб кетишиди. Мен қисқа-қисқа нафас олиб ҳушдан кетиб ётган аямнинг ёнидан жилмадим. Хотинлар овоз солишиди.

Аям эртасига ҳушига келди, йиғи бошлади.

Дадам дам-бадам ичидан хуруж қилиб келаётган йиғини ютиб, аямга тасалли берди, тақдирни азал, одамнинг умри, бир томчи кабобнинг сели Умаралининг охирги ризқи экани ва яна алланималар ҳақида гапирди.

Орадан бир ҳафта ўтиб мен домламиз ва мактабдан хабар олгани бордим. Мактаб мачитнинг орқасидаги тор кўчага, бирорнинг отхонасига кўчибди. Мактабда энди фақат ҳафтияк, қуръон ўқилар, болаларни домла ҳар куни пешин намозини ўқигани мачитга олиб чиқар экан.

Домла болаларни урадиган одат чиқарди, бир куни қуръон ўқиётиб бир сўзга тилим келишмагани учун бир шапати туширди. Аламимдан ўша сўзни чимчилаган әдим, қуръоннинг варафи тешилиб кетди. Домла буни пайқаб қолди яна бир шапати әдим.

Совуқ тушгунча ташқарида, совуқ тушгандан кейин оғилда тўнграк ёқиб унинг атрофига тизилишиб ўқидик.

Мен қиши билан қуръонни «Таборак»гача ёд олдим.

Ҳаммамизни домла мумкин қадар қаттиқроқ шовқин солиб ўқишга мажбур қилар эди.

Баҳор кечаларининг бирида дадам арава олиб келиб ваҳима қилди:

— Эргаш қўрбоши ҳукуматга «урушадиган жойингни кўрсат» деган экан, ҳукумат «мен сен билан Оққўрғонда урушаман» дебди. Эрта-индин Оққўрғонда уруш бошланар эмиш. Уруш ўтгунча Қўқонга бориб турмасак, оёқости бўламиз. Қани туринглар, вақтида қочиб қолайлик,— деди.

Аям йиги бошлади.

— Вой, мен Умаралининг ҳайитини ўтказмасдан қаёққа бораман! Қачонгача мен болаларимнинг гўрини фариб қиласман! Худоё темирчилик ҳунар бўлмай ўлсин!

Менинг ҳам кўнглим бузилиб кетди, йигладим, назаримда, биз ҳозир шаҳарга жўнасак, Умарали гўридан чиқиб, орқамиздан қараб қоладигандай бўлди. Қулала ҳам йиглаб юборди.

Дадам ҳаммамизни юпатди:

— Эргаш нима ўзи, Сибирдан қочган битта ўфри-да! Тўп-тўпхонаси бўлмаса, хазинаси бўлмаса, ҳукумат билан қанча урушади; бир чўқиша қочади, қайтиб келамиз... Уруш бўлган жойда талон ҳам бўлади, эҳтиётдан «Зингер»ни олиб кетамиз.

Уйда «Зингер»дан бошқа пулга арзийдиган нарса бўлмани учун қуруқ бўйимиз аравага чиқдик. Аям аравада «Зингер»ни паранжиси остига олиб ўтириди.

Бу шошилинч кўчишнинг асл сабаби Қўқонга борганимизда маълум бўлди: Оққўрғонда уруш-пуруш йўқ. Эргаш қўрбоши ўз қишлоғи Бачқирда ўрда солаётган экан, дадам шу ўрдада тақачилик қилиши ва яроғ-аслаҳа устахонасида ишлаши керак экан. Эргашнинг бир понсади шу ҳақда Эргаш номидан дадамга гапириб, Бачқирга кўчгани икки кун муҳлат берибди, чоршанба куни эрталаб арава юборадиган бўлибди.

Оққўрғоннинг суви минбайд бизга ҳаром бўлганини эшитиб аям дод-фарёд кўтарди, ўзини урди, сочини юлди: назарида Умарали ҳайит тонгида гўридан туриб мунғайиб шаҳар ўйлига ниғорон бўлиши унга яна бир фарзанд доғидай ва боласининг бир бошига келган иккинчи ўлимдай бўлди.

Рўзгоримиз, дўконимизнинг асбоб-ускунаси Оққўрғонда қолиб кетди.

ҚҰҚОН ХАРОБАЛАРИ ОРАСИДА

Құқонга нонушта маҳалида кириб келдик. Шаҳарга киришимиз билан аям яна йиғи бошлади — амакимнинг уйига тушишимизга унинг сира-сира хоҳиши йўқ эди; «Сен ҳам айт, йиғла» деб мени туртди, биқинимни чимчилаб олди. Мен йиғламасданоқ дадам кўнди. Биз Кўмир бозоридаги кичик аммамнинг уйига тушадиган бўлдик.

Дегрезликдан Кўмир бозоригача харобалар орасидан ўтиб бордик. Йўл бўйидаги уйлар, дўконлар куйган, емирилган Катта Чорсу атрофидаги дўконлар, тимлардан ном-нишон йўқ. Омон қолган масжид жоме олдидаги ва рўпарасидаги харобалар орасида одамлар савдо-сотиқ билан машғул: бироннинг елкасида эски кийим-кечак, бирор ерга идиш-товоқ, темир-терсак, бирор ранг-баранг кўрпа ёйиб, бирор чала куйган тахта, ёғоч уйиб ўтирибди. Гадой кўп...

Аям аммамнинг уйига тушгани рози бўлди-ю, лекин йўл бўйи ёш боладай ғингшиди: «Уста Мўмин ўзи аёлманд одам, шундай очлик замонда бироннинг нонига шерик бўлиш инсофданми! Рўзгор йўқ, дўкон йўқ, иш йўқ...» Дадам қўлида ҳунари борлигини, ҳунарли одам ҳеч қачон оч қолмаслигини айтиб, унга тасалли берган бўлди.

Кўмир бозори ҳам куйган, хароба, Мадрасаи-хон пештоқининг бир чеккаси ўририлиб тушибди. Қатор ҳужралардан баъзи бирининг эшиги йўқ, қоп-қорайиб турибди. Аммамнинг уйи жуда ичкарида бўлгани учун ҳеч бир зиён заҳмат етмабди.

Аям эшикдан кириши билан аммамни қучоқлаб, Умарали ҳақида дард-ҳасратини айтиб йиғлади. Аммам, унинг қизлари, ҳаммамиз йиғладик. Дадам қуръон ўқиб ҳаммани юпатгандан кейин кўчага чиқиб кетди.

Аммам отнинг суягидан бир қозон шўрва қайнатди.

— Илгари билмас эканмиз, отнинг суягидан ҳам яхши шўрва бўлар экан,— деди.— Ҳукумат бирлашингиз деган, бирлашган одамларга нон-книшка беради. Биз бирлашганлардан, ҳар куни гоҳ битта, гоҳ чоракам битта гардиш бўлка оламиз.

Шўрва сузилди. Аммам чоракта қаттиқ гардиш бўлкани теша билан ушатиб ярмини дастурхонга қўйди. Шўрвани ичдик. Бошқаларни билмайману, суюк шўрва Кулала икковимизга зўрлик қилди...

Овқатдан кейин аям билан аммам бояги қолган нонни олиб кампирни кўргани амакимниги кетишиди. Аммамнинг катта қизи Ўлмасой бошига тўнча ёпиниб икки синглиси ва Кулала икковимизни томоша қилдиргани кўчага олиб чиқди. Бойтакўприқ, Фиштқўприкка бордик, ундан нари ўтгани қўрқидик: ҳаммаёқ чордевор, хароба, Ўлмасойнинг айтишига қараганда, чекка маҳаллаларни тез-тез босмачи босиб турар, завод гудок берса қочиб кетар экан.

Қайтдик. Ўлмасой бизни Мадрасаси тўнқаторга бошлаб кирди. Бу ерда очларга овқат улашилар экан. Мадрасанинг ҳовлиси лиқ тўла қари-қартанг, жулдур кийган ва бўйни ипдай болалар. Ҳамманинг қўлида сопол, заранг, тунука коса... Аммамнинг қизлари ҳар куни шу маҳалда келиб овқат еб кетишар экан. Ўлмасой қаёқдандир сопол тогорача топиб келди. Ҳовлининг бир чеккасига қурилган дошқозондан одамларнинг косасига бир чўмичдан овқат сузиб бераётган баджаҳл чол бизни санаб, тогорачага беш чўмич атала қўйиб берди. Биз навбатма-навбат тогорачани кўтариб аталани ичдик.

Уйга қайтдик. Аям билан аммам келишган экан. Аямнинг кўзлари қизарган, қовоқлари шишган эди. Бунинг сабаби дадам келганда маълум бўлди: кампир Умарали тўғрисида кўнгил сўраш, аямнинг кўнглини кўтариш ўрнига: «Дўхтирхонада туғилган бола нима бўлар эди!» дебди.

Кечқурун уста Мўмин келди. Дадам у билан кундузи кўришган, аҳволимизни айтган экан. Узоқ маслаҳат қилишиди. Аммам тушунмасдан-бilmасдан «биз бирлашганлардан» деб юрган экан, аслида эри уста Мўмин «бирлашган» эмас, касабалар иттифоқига аъзо бўлиб кирган экан. Уста Мўмин дадамга иттифоққа киришни маслаҳат берди. Бироқ бир нарса тишга тегиб қолди: иттифоққа кирган темирчиларнинг ҳаммаси ўз дўконида ва ўзининг асбоб-ускунаси билан ишлар, ҳукумат уларга темир, кўмир берар, темирчи ясаган нарсасини ҳукуматга топшириб, ойлик, нон-книшка ва ойда уч газдан чит олар экан. Дадамнинг на дўкони бор, на асбоб-ускунаси, манман деган уста бўла туриб бирорвга босқончилик қилишни истамас эди. Бундай таклифни қилгани, чамаси, уста Мўминнинг ҳам оғзи бормади.

Уста Мўминнинг ўзи беш жон, биз тўрт жон. Буларнинг нонига шерик бўлишимиз на аммамга, на унинг эрига ҳеч қанчалик малол келмаса ҳам, «мехмоннинг иззати уч кун», дадам диққат, эрталаб чиқиб кетганича

кечқурун келарди. Аям уни зихнар, «ҳеч бўлмаса Кулалани бир ишга жойлаб қўйинг» дер эди. Кулала уста Мўминга қарашса ҳам нон-книшкаси йўқ, назаримда, дадам уни рўпара келган ишга жойлаб, шундай яхши шогирдни қўлдан чиқаргани кўнгли бўлмас эди.

Орадан беш-олти кун ўтганда Кулаланинг акаси Додархўжа келди. Додархўжа Қудашдан қувилганидан кейин Қўқонга келиб бирмунча вақт ҳаммоллик қилибди; аввал Тўхлимурганда, ундан кейин Ганжиравонда бирорларнинг жувозини ҳайдабди, ёғини сотибди; уруш ўтиб шаҳар тинчиган ва Ганжиравон нотинч бўлгандан кейин Кулалани қидириб Қўқонга келибди, Бувайдига борибди, биздан дарак тополмай яна Қўқонга келибди; шундан бери мешкобчилик қилиб юрган экан, энди Кулалани топиб ўз юрти Қоратегинга кетмоқчи эканини айтди. У: «Битсин бойлар, битсин золимлар!» деган гапдан оғзи қулоғида, ҳай-ҳай қилинмаса, Қоратегинга жўнаш олдида Қудашга бориб Розиқ вофуруш ва амин билан «икки оғиз гаплашиб» келишдан ҳам тоймас эди.

Дадам ўйлаб-нетиб ўтирмасдан Яйпандан орттирган «Зиннер»ни сотиб, пулининг ярмини Кулалага тутқизди; уста Мўмин, уста Ҳомиджон, уста Ароқул, амаким ва бошқа усталарнинг биридан омбур, биридан михсандон, биридан хойис, болға, босқон, «мусулмон дам» олиб, уста Кулаланинг тўрт ишқалини бут қилди ва «ҳости Довуд мадад қилсин», деб фотиҳа берди. Ака-ука ўзида йўқ хурсанд эди. Қоратегинликлар Фарғонага келишда ҳам, Қоратегинга кетишида ҳам ҳар қанча юк бўлса орқалаб Ўратепа орқали довоң оша пиёда юришар экан, иккови эрта саҳарда йўлга чиқадиган бўлди. Уста Мўмин «ҳеч бўлмаса Ховосгача поездда боришин», деб идорасидан қоғоз келтириб берди, поездга қоғозсиз чиқарилмас экан. Эртасига буларни уста Мўмин билан дадам станцияга кузатиб чиқди. Мен ҳам бордим. Станцияда узоқ қолиб кетдик, ниҳоят, уста Мўмин унга-бунга учраб патта олди. Иккови умрида поездга тушмаган экан, шошиб-ҳовлиқиб, қизил вагонга чиқди. Поезд жиҳлганда Кулала менга қараб кўзига ёш олди. Мен ҳам йиғлаб юбордим.

Орадан уч-тўрт кун ўтгач, дадам Қипчоқариқдан ҳовли топиб келди. Аммам кўрпа-ёстиқ, амаким қозонтовоқ, бошқа таниш-билишлар чойнак-пиёла дегандай, ҳар ким баҳоли қудрат қарашиб, ўша ҳовлига кўчдик. Ҳовли амакимнинг ҳовлисига яқин Мұҳаммадражаб де-

ган бazzознинг меҳмонхонаси экан. Уй битта бўлса ҳам, илгари ўрис ўтирган, ости тахта пол, усти лампа, оппоқ ва озода эди.

Дадам ҳар куни аzonда чиқиб кетар, пешинда бизга гишт бўлка, кателокда яхши-яхши овқатлар келтириб берар, яна кетиб шомга яқин келар эди. Менинг қила-диган ишим, борадиган ерим йўқ. Faффоржонни унча хушламасам ҳам ўшанга ишқаланадиган бўлдим, бир-мунча вақт бирга ўйнаб юрганимиздан кейин икки ҳоди-са сабаб бўлди-ю, ундан узил-кесли кўнглим қолди.

Бир куни Faффоржон мени станция йўлидаги бир харобага бошлаб борди. Урушдан олдин бу ерда ҳар хил дўконлар, лавкалар бўлган экан. Faффоржон бир тепаликни кўрсатиб, шу ерда бўр борлигини айтди. Қа-расам, ҳақиқатан, тепаликнинг бир томонини қазиб одамлар бўр олганлиги кўриниб турибди. Икковимиз ўша ерни қазидик. Муштдай, ёнғоқдай анча бўр қазиб олганимизда тепамизда бўқоқли, қора шим, итёқа калта кўйлак, қора ва ялтироқ соявони синиқ шапка кий-ган, ёнига тўппонча осган новча бир киши пайдо бўлди. Мен, «бу одам ҳозир бизни уришиб беради», деган хаёлда этагимдаги бўрни ташлаган эдим, Faффоржон «қизил соқчи» деди-ю, ишини қилаверди. Қизил соқчи чуқурнинг бўйинга ўтирди, бизни гапга солди, ота-онамизни, маҳалламизни сўради. Faффоржон қипчоқ-ариқлик уста Абдураҳмон темирчининг ўғли эканини айтди. Мен дадамнинг номини айтдим, лекин нима иш қилишини айттолмадим. Соқчи мени чуқурдан тортиб олди, ёнига ўтқазди ва гапга солди.

— Нега даданг кийим-бош қилиб бермайди? — деди.

Мен Faффоржонга қараганда жулдур кийимда эканимни энди пайқадим.

— Дадамнинг пули йўқ, — дедим.

Соқчи ота-онам борлигига ишонмади шекилли, гапни айлантираверди. Мен ота-онам борлигига Faффоржонни гувоҳ қилмоқчи бўлиб орқамга қарасам, Faффоржон кетиб қолибди.

— Мен сени ҳозир бир яхши жойга олиб бораман, — деди қизил соқчи, — тўйгуннингча овқат ейсан, кийим-бош қилиб беришади, ўқийсан..

Мен йиғладим.

— Бормайман, ўқимайман, ўзим ўқиганман! — де-дим.

Соқчи у десам — бу деди, бу десам — у деди, қўй-мади: қочмоқчи бўлган эдим, йўлимни тўсиб билагим-

дан маҳкам ушлаб олди. Унинг қўлидан қочиб қутулиш имза кўзим етмай, йиғлаб, ёлвориб кетавердим.

Хароба, баъзан обод кўчалардан узоқ юриб, атрофи ёғоч панжарали каттакон бир ҳовли олдида тўхтадик. Ҳовлиниң кўча эшиги олдида мен тенги икки бола бир қулочдан келадиган таёқни елкасига қўйиб гоз турар эди. Буларни кўриб, «шу эшикдан кирсан қайтиб чиқмас эканман-да», деган хаёлда юрагим орқамга уриб кетди.

Ҳовли ғиж-биж бола, шовқин. Ичкарига кирдик. Қизил соқчи мени баланд иморатнинг зинасида йиғлаб ўтирган бир болани юпатаётган нўғой хотинга топшибириб чиқиб кетди. Бола нуқул:

— Мен очлар мактабида ўқимайман,— деб йиғлар эди.

Нўғой хотин унинг бошини силар экан:

— Ким айтди сенга очлар мактаби деб, очлар мактаби эмас, дорилшафақа!— деди.

Барибир «дорилшафақа» деган сўз унга тасалли бермади. Мен ҳам йиғладим.

Қоронги тушгандан кейин панжарадан ошиб қочиб кетдим.

Уйда роса хавотир бўлишган экан, лекин мени ҳеч ким уришмади, воқеани эшишиб кулишди.

Шундан кейинFaффоржон билан бир ҳафтача кўришмадим, кўришгим ҳам келмади. Қатта кўчадан Мамажон деган бошқа ўртоқ топиб олдим. Унинг дадаси Қулмат қизил соқчи бўлиб, дадам билан таниш экан.

Мамажон бир куни мени Фиштлик мачитдаги патир-путурга¹ бошлаб борди. Бу ерда жўхори берар экан. Патир-путурда бизнинг маҳалладан уч-тўрт бола, буларнинг ичиди Faффоржон ҳам бор эди. Булар жўхори олгандан кейин ҳаммамиз қайтдик. Мамажон йўлда қолди. Нима бўлди-ю, Faффоржон хотин олганидан гап очилди. Болалар бунга ишонишмас, «Хотинни қанақа боқади», деб кулишар эди. Faффоржон: «Хотин олганман, хотиним бор», деб туриб олди. Болалардан бири ҳасад қилгандай:

— Хотин олгани билан ўзи олиптими, дадаси олиб берган,— деди.

— Хотинни ҳаммага ҳам дадаси олиб беради-да!— деди Faффоржон.

Болалардан яна бири:

¹ Кооператив.

— Хотин ўз-ўзингникими, нима қилсанг қилаверасанми, ура оласамми? — деди.

Faффоржон керилди.

— Ураман! Үлдириб қўяман!

Болалар ишонмаган бўлиб уни гижгижлаши. Faффоржон ҳозир бориб хотинини урадиган бўлди. Ҳаммамиз унинг кетидан бордик, бирор рўпарадаги томга, бирор деворга, бирор толнинг каллагига чиқди. Мен кўча эшигининг тирқишидан қараб турдим. Абдураззоқ ямоқчининг катта қизи Омина ҳовлининг ўртасида бош ювмоқда, сочига қатиқ суркаб шох қилиб қўйган, каттакон қора қумғондан тоғарачага сув қўймоқда эди. Faффоржон тўғри бориб унинг калласига қўйиб-қўйиб юборди. Омина бирон гуноҳ қилган бўлса-ю, Faффоржоннинг уришини билса, эҳтимол, бошини ушлар ё қочар эди бошига тўсатдан шапалоқ тушгани учун қўрқиб кетди-ю, тура солиб Faффоржоннинг юзига чанг солди. Faффоржон тепмоқчи бўлиб оёғини кўтарган эди, Омина оёғидан ушлаб улоқтириб юборди. Faффоржон чалқанча йиқилди ва эркаклиги тутиб кетди-ю, ўрнидан туриб унинг сочига чанг солди. Бўлди уриш, бўлди муштлаш... Биз қўрқиб тумтарақай бўлдик.

Мен ҳовлига келиб, бўлган воқеани аямга айтиб бердим. Аям аввал хўп кулди, кейин қовоғини солиб: «Бунақа гапларни гапириб юрма, уят бўлади», деди. Кейин билишимча, амаким ўша Абдураззоқ ямоқидан қолган Нисобувини хотин қилиб олган, унинг катта қизи Оминани Faффоржонга фотиҳа қилиб қўйган экан.

Faффоржоннинг бутун тентак-тантиқликлари, ёшига номуносиб эрка-инжиқликлари, мени соқчининг қўлига ташлаб қочиб кетгани ҳам бир бўлди-ю, бу қилмиши ҳам бир бўлди. Шундан кейин Faффоржон менинг учун етти пушти бегона, сўзлари, кийим-боши, ҳатто ўзи ҳам ўзига ярашмайдиган бўлди қолди.

Шу-шу бўлди-ю, Faффоржондан буткул кўнглим қолди. Буларнинг ҳовлиси илгари ҳам кўзимга кечаси ёнидан ўтгани одам қўрқадиган бир ҳаробадай қўринар эди, бунга яна нимадир қўшилди. Бу ҳовлига узоқдан кўзим тушса ҳам одамларнинг елкасида тебранган Савринисонинг тобути, қизининг ўлимини эшитиб йиғлагани дармони етмаган онаси, кўрпа-ёстиқ ортиб ғалтак-арава суриб кетаётган Азим дудуқ, бўйи бир қариҷ, соқоли уч қариҷ чол — Faффоржон кўз олдимга келар эди.

Айни қовун пишиғи эди. Бир куни дадам шом пай-

тида иккита қовун күтариб келди. Унинг бошида тепаси учлик, пешонасига қизил юлдуз тақилган, болалар айтмоқчи, сентр шапка, эгнида қора, калта кийим, оёғида каттакон этик. Мен ҳайрат ва қувончдан қичқириб юбораёздим. Аям гаранг бўлиб қолди, нафаси титраб, бир нималар деди. Дадам ўтириб қовунни сўйди, каржлар экан, кулди.

— Ҳар куни ёғлиқ-ёғлиқ овқат олиб келганимда ҳайрон бўлмадинг, бу овқатлар қаёқдан келаётиди, деб бир оғиз сўрамадинг, энди шапкамга қараб ҳайрон бўласанми?

Аям йиғлади.

— Сиз урушга кетиб қолсангиз биз нима қиласанми?

— Мен ҳеч қаёққа кетмайман, уруш шу ернинг ўзида, эшитмаясанми, цу ўн-ўн беш кун ичида босмачи Ходабозорини босди. Бақачорсини босди, Дегрезликни босди... Жуда нари борсак шу атрофдаги қишлоқларга чиқамиз. Қани энди Яйпанга борсак, Қудашга борсак, Бувайдиларга борсак... Лекин Оққўргонга борсак сени ҳам олиб бораман, Умарали бечора қуръонсираб ётибди, ҳалигача гўрининг устида бирор финг дегани йўқ...

Аям йиғидан тўхтаб узоқ ўйланиб қолди, яна ўпкаси тўлди-ю, бирдан туриб паранжисини чимматсиз ёпинди-да, чиқди-кетди. Дадам «Қаёққа?» деганича қолаверди. Мен аямнинг кетидан югурдим. Аям анҳор бўйидан жадаллаганича бориб амакимнинг ҳовлисига кириб кетди. Мен кўприк бошида бирпас турдиму қайтиб, дадамга айтдим. Анчадан кейин ҳовлиққанича амаким, унинг кетидан аям кириб келди. Амаким эшикдан кира солиб дадамни уриша кетди.

— Эсинг борми, ўққа учсанг нима қиласан! Тур, ҳозир бориб шапкангни топшириб кел!

Дадам чурқ этмади. Амаким сўкина-сўкина чиқиб кетди. Дадам энди аямни уришар деб ўйлаган эдим, йўқ, уришмади. Аям унга мунғайиб қарап, кўзларидан дув-дув ёш оқар эди.

Алламаҳалда амаким уста Ҳомиджонни бошлиб келди. Иккови дадамни ўртага олди. Дадам уруш тўғрисида аямга айтган гапларини айтган эди, уста Ҳомиджон тутақиб кетди.

— Аскар деганин урушга юбормай нима қиласан, сўқимга боқадими! Ашхободга англиз келган, дейди, ҳар куни ўша ёққа аскар жўнатаётиди. Аскарлар станса йўлидан ашула айтиб ўтганини ўз қулоғим билан эшигдим:

Ҳеч бўлурми, ҳеч бўлурми,
Шарқ сизларга ҳеч қолурми,
Хой кет, хоин англизлар,
Туркистон сизга қолурми?...

Бу гаплар таъсир қилдими, ё қарши сўз айтиб аямни йиғлатгиси келмадими, ҳар нечук, дадам сукут қилди.

Орадан бир ҳафта ўтди, икки ҳафта ўтди, дадам сентр шапкасини топширмади. Шундан кейин амаким аям икковимизни олиб Ўрдага борадиган, бизни йиғлатиб, командирлардан дадамни сўраб оладиган бўлди. Ўрда тагига икки марта бордик, бироқ икки марта ҳам Ўрдага қандай қилиб киришни, кирганда ҳам кимга йўлиқиши билмай, сой бўйида ўтириб-ўтириб қайтиб келдиқ. Бу орада шаҳарнинг чекка маҳаллаларини нечане босмачи босди, неча-неча отишмалар бўлди. Дадам, афтидан, бу отишмаларда қатнашса ҳам бизга айтмас эди.

Бу орада кўрни отряд¹, яланг оёқ отряд деганлари чиқди, начайлик² ва командирлардан Соттихон, Ҳасан-Хусан Эрматовлар, Султон Абдураҳмонов, бизнинг маҳалладан тақачи Қўзивой Раҳимов, Тошкентда командирликка ўқиган ва Ашхобод урушига бориб келган Нишон Ризаев ва бошқалар чиқиб шаҳарда донг таратди. Шундан кейин амаким хархаша қилмай қўйди. Аям ҳам кўнидки.

Кузнинг бошида дадам мени Ўрданинг рўпарасидаги сойдан нари, Қаландархонада очилган «Урфон» деган янги мактабга берди, аямни янги шаҳардаги «Мандалак» деган пилла заводига ишга жойлаб қўйди. Умри мусоғирчиликда ва тўрт девор орасида ўтган, иш деганда оғир темирчиликнига биладиган аямга завод маъқул бўлиб қолди: «Нуқул хотинлар ишлар экан, иши ҳам ишга ўҳшамайди, ўйнаб-кулиб ишлайди киши», дер эди. Унга ион-книшка, керосин-книшка, балиқ-книшка беришибди.

Мен «Урфон» мактабига биринчи борган куним кўзимга жуда иссиқ кўринган Мелибой домла деган йигит ҳаммамизни каттакон бир синфга йиғиб шарқий деган ашула ўргатди. Ащулани ёзиб олдик.

Қалқинг, ишчилар, оёққа,
Бизникидир бу замон,

¹ Қоини й отряд — отлиқлар отряди.

² Начальник.

Йўқ энди бизни эзувчи,
Золимлара ҳеч омон!

Мен бу йигитни кейинчалик танидим: бир вақтларFaффоржон ўқиган Абдуваҳоб домланинг мактабида кўрган эканман, Абдуваҳоб домланинг суюкли шогирди, найманчалик қишлоқи бола Мелибой экан.

Бу мактабда бир ойча ўқидим, холос. Бир куни дарс вақтида Шайхулислом гузари томонда қасур-қусур бўлиб қолди. Ўқиш тўхтади. Болаларга жавоб берилди. Домлаларимизнинг ҳаммаси милтиқ кўтариб, отишма бўлаётган томонга чопишиди. Домлаларимизнинг ҳаммасида милтиқ бўлиб, милтиқлар ҳайъати таълимияда¹ турар экан.

Бу гапни аямга айтмай қўя қолсан ҳам бўлар экан, дадам балога қолди. Аям йиғлаб, ўзини уриб дадамга дашном берди: «Биттаю битта боламни шунаقا нотинч мактабга берасизми! Домлаларнинг ҳаммаси аскар экан-ку! Босмачи мактабни босгандা нима бўларди!» деди.

Дадам гап қайтариб ўтирмади. Икки кундан кейин мени «Истиқбол» деган мактабга берди. «Истиқбол» уйимиздан бир маҳалла нари Бақақуриллоқда бўлиб, бир бойнинг бутун маҳаллани энлаб ётган каттакон иморатида экан. Бола кўп, ўзимизнинг маҳалладан қизил соқчи Қулматнинг ўғли — ўртоғим Мамажон, Темирбой боққолнинг ўғли Пўлатжон, Расул маҳсидўзнинг ўғли Салимжон, Рўзимат ёғчининг ўғли Ҳусан, Хандон нўғойнинг ўғли Ҳасан, Faффоржонлар ҳам бор экан. Бу мактабда домла кўп, буларнинг ичидаги зўри Абдуваҳоб домлада ўқиган, кейин ўзи мактаб тутган Ҳакимжон домла экан. Бу домла новча, қўнғиз нусха мўйлаб қўйган, қоп-қора сочини бир томонга силлиқ қилиб тараган, қиррали шим ва қоп-қора ботинка кийган киши эди. Ҳакимжон домла мактаб мудири, табииёт муаллими, ўрта ёшлардаги Пўлатжон домла ҳисоб, жуғрофия, Абдувосе Қаюмий ҳисоб ва шарқий, Абдуллајон Каримов бадантарбия, Носир Зокирий она тили, Карпова деган рус хотин рус тилидан дарс берар, булардан ташқари сентр шапка кийган тўртта татар муаллим бўлиб, буларнинг ҳаммаси ҳарбий кийимда эди.

Қиши чиқди деганда бир куни мактабга ўн-ўн бешта саллали қариялар келишиди. Ҳакимжон домла буларни

¹ Ўқитувчилар хонаси.

хужрасига олиб кирди. Домла қариялар билан сұхбат-лашғандан кейин, уларни жұнатыб, бизнинг синфга кирди. Бир татар муаллими бизга табииётдан дарс бериб, ҳаво борлигини исбот қылмоқда әди. Ҳакимжон домла дарсни тұхтатиб, қариялар нима учун келганини гапириб берди Қариялар: «Қуръондан хат күтарилаётиди, мактабда қуръон ўқитсанг ўқитганинг, бўлмаса болаларимизни мактабдан чиқариб оламиз», дейишибди. Домланинг айтишига қараганда, қарияларни ваҳимага солған нарса Тошкентда қўзғалган «янги имло» масаласи экан. Йанги имло тарафдорлари ўқиши — савод чиқаринши ни осонлаштириш учун эски имлода «мктб», «мълм» шаклида ёзиладиган сўзларни «мактаб», «муаллим» шаклида ёзишни таклиф қилишар экан. Бу, албатта, қуръон хатига ҳеч тўғри келмас әди. Ҳакимжон домла қайта-қайта тайинлаб: «Ота-оналарингга бориб айтинглар: биринчидан, бизнинг мактабда янги имло йўқ; иккинчидан, эртадан бошлаб сизларнинг синфларингда ҳафтаси-га икки марта қуръон дарси бўлади», деди.

Мактабдан кетиб қолган болалар бор экан, шундан кейин ҳаммаси қайтиб келди. Ҳар шанба ва сешанба куни қуръон ўқийдиган бўлдик. Қуръонни муаллимларимиздан Носир Зокирий ўқитар, шу билан бирга ўқиган сатрларимизнинг маъносини ҳам айтиб берар әди.

Мен Оққўрғонда қуръонни «Таборак»гача ёд олганимда унинг ҳар бир сўзи, хусусан, «сабъа самовотун тибоқо» дегани этимни жимирлатиб юборган әди, бу ерда кўп сураларнинг маъносини, хусусан «сабъа самовотун тибоқо» дегани «етти қават осмон» дегани эканини билганимдан кейин кулгим қистади, назаримда, қуръоннинг салобати йўқолди.

Бир куни мактабга новча, бўғма тўр кўйлак, шинель кийган бир йигит келди, дарсдан кейин юқори синф талабаларини йифиб, «Иштирокион ёшлар иттифоқи» тўғрисида гапириб берди. Унинг айтишига қараганда, «Иштирокион ёшлар»ни Ленин «ўғлим» дер экан. Йигит гапириб бўлгандан кейин варақа — анкета тарқатди. Анкетани тўлдириб бердик. Йигит кетди.

Орадан уч-тўрт кун ўтгандан кейин татар муаллимларимиздан бири анкета тўлдирганларни эски шаҳардаги семун иморатга бошлаб борди. Икки қаватлик, серойна кулранг иморат каппон, раста ва бошқа иморатларнинг харобаси устида қақрайиб турар әди.

Иккинчи қаватга чиқдик. Каттакон залда биз тенги, биздан каттароқ болалар кўп экан. Бир йигит ўртага

чиқиб уруш, босмачилик, очлик түғрисида ваъз айтди; ундан кейин бу ерга тўпланган «Иштирокион ёшлар»-нинг вазифасини уқтириб, ҳаммага оқ тунука қутича улашди ва билагимизга қизил боғлади. Биз гузарларга, бозорга бориб, эрта-индин бўладиган Биринчи май байрами кунларида халқ орасига кириб очларга «иона» тўплашимиз керак экан.

Тарқалдик.

Мен шаҳарни билмаганим, ҳануз камгап бўлиб, бирордан иона сўраб олишимга кўзим етмагани учун Мамажонга эргашдим. Физиллаганимизча Катта Чорсуга бордик. Бу ерда тикланган, омонат қурилган самоварларда одам кўп экан. Мамажон жоменинг олдидаги самоварга бошлади. «Иона» деган сўз икковимизнинг ҳам эсимиздан чиқиб қолибди, одамларга қути тутганимизда нима дейишимизни билмай бир-биримизга қарадик. Йўқ, хайрият, Мамажон гап топди, қутини тутганида: «Очларга пул беринг», деди. Одамлар икковимизнинг ҳам қутимизга пул ташлашар эди. Бир даврада ўтирган серсоқол бир чол ёнини кавлар экан, кулиб: «Очларга пул беринг эмас, очларга ёрдам қилинг, денглар», деди.

«Очларга ёрдам қилинг» деб Чорсуни айландик, ундан нари ўтгани қўрқдик — босмачи босиб қолиши мумкин эди. Тароқчиликка, Фиштукпrikka, ундан ЁF бозорига бордик. Қечга яқин қутиларимиз пулга тўлди, тўлган қутиларни семун иморатга топшириб, эртага дарсдан кейин яна ёрдам пули тўплагани бўш қути олдик.

Май байрамини халқ уч-тўрт кун ҳайит қилди. Мамажон икковимиз бу кунларда икки-уч қутидан пул йиғдик. Ундан кейин фақат бозор кунлари, баъзан кечалари томошахоналарга кириб, пул йиғадиган бўлдик.

Бир куни Ҳакимжон домла иштирокион ёшлардан олти болани ЁF бозоридаги дорилмуаллиминга юборди. Мен бу зўр мактабининг мақтовини кўп эшигтан эдим. Бу мактабнинг талабалари — ўспирин йигитлар бўйсира¹ бўлиб, шарқий мақомига гурс-гурс қадам ташлаб ўтганда кўчанинг икки юзини одам тутиб кетар эди.

Биз ишчимиз, меҳнатчимиз,
Биз ҳам инсон ўғлимиз;

¹ Саф.

Каттакон ҳовлининг узун айвонида биз тенги ва биздан каттароқ болалар кўп экан. Дорилмуаллиминнинг талабаларидан бири — новча, сариқроқ, кўзлари кўк Ҳожиқурбон Қосимий деган бир йигит айвоннинг бир чеккасига қўйилган столнинг орқасида ўтириб, ҳаммага гувоҳнома ва ҳар уч болага биттадан сопол ҳуштак улашмоқда эди. Мен, Мамажон, Шарифхон деган бола учовимизга битта ҳуштак тегди.

Гувоҳномани ўқидим.

«Берилди ушбу гувоҳномани Абдулло Қаҳҳорийга шул хусусдаким, мазкур ўртоғни Хўқанд эски шаҳар иштирокион ёшлар иттифоқи меҳнаткаш ёшларни рўйхатга олиш учун вакил қилингандир. Гувоҳнома тубандаги муҳр ва имзолар билан тасдиқланади. Раис. Саркотиб.»

Гувоҳнома ва ҳуштакларни олганимиздан кейин эски шаҳар иштирокион ёшлар иттифоқидан келган ёш, мўйлаби энди сабза урган бир йигит бизга вазифаларимизни тушунтириб берди. Ҳар уч бола бир команда бўлиб, бунинг бири командир бўлар экан. Команда маҳаллаларни кезиб, ҳовлиларга кириб қарол ва хизматкор бўлиб юрган ўн тўрт ёшдан ўн саккиз ёшгача ҳамма ёшларни ҳамда кўкнорихона ва такяларни рўйхатга олиши, ёш қизлар эрга берилаётганидан дарак топса, бетўхтов штабга маълум қилиши, командаага бирор қаршилик қилса, командир ҳуштак чалиб қизил соқчини ёрдамга чақириши керак экан. Ёш қизларни эрга бериш тўғрисида сўз кетганда дарров кўз олдимга Омина келди,Faффоржонни ёмон кўрганим учун бўлса керак, шу ердаёқ воқеани айтиб бергим келди, бироқ ота-онамдан истиҳола қилиб, амакимдан қўрқиб, индамадим¹.

Билагимизда қизил, қўлнимизда гувоҳнома, ҳуштак — шаҳарда биздан зўр одам йўқ эди.

¹ Хайрият индамаганим, кўнглимага келган гапни аямга айтганимда, аям: «Бизни амакинг билан юзкўрмас қўлмоқчимидинг!» деб уришиб берди. Faффоржон билан Омина воқеаси дилимда қолиб кетган экан, орадан олти-етти йил ўтиб, ёзувиликка ҳавас пайдо қилганимда дастлаб шуни қаламга олдим. «Ёш қизлар ўғай ота қўлида» деган ҳикоя ёздим. Ҳикоя хотин-қизлар газетаси «Янги йўл»да босилиб чиқди. Икки-уч йилдан кейин шу ҳақда яна бир ҳикоя ёздим. Бу ҳикоя «Бошсиз одам» сарлавҳаси билан «Ер юзи» журналида босилди. Бу ҳикояда Faффоржонни — Фахриддин, Оминапи — Мехри деб атадим.

Биз маҳалла кезгани жума кунлари чиқишимиз ке-
рак эди. Бошқа командаларни-ку билмайман, қарол,
хизматкор, ёш қизлар масаласида ишимиз ўнгмади —
жума куни бир нечта маҳаллани кезиб Исфара гузар-
дан битта қарол топдик, холос; эрга бериладиган ёш
қизлардан дарак топмадик; лекин кўкнорхонаю такя-
дан сероб экан — Жоменинг орқаси ва катта Чорсу ат-
рофидаи бешта такя, тўртта кўкнорхона топиб хатга
олдик.

Шу орада мактабимиз «Истиқбол» интернатга ай-
ланди.Faффоржон, Темирбой боққолнинг ўғли Пўлат-
жон, Оқ домланинг ўғли Обиджонлар интернатга кир-
май кетиб қолишиди. Мамажон ҳам кўринмай қолди.
Мен бу ҳақда ота-онамдан сўрашни ҳам лозим кўрмай
интернатга ёзилдим. Амаким уйимизга келиб дадам
билан жанжаллашибди: «Биттаю битта ўғлингни боқол-
май ҳукуматга бердингми!» дебди. Аям амакимнинг та-
рафини олган экан, дадам: «Болам ҳукуматга керак
бўлса интернатда ўқимаса ҳам олиб кетаверади», деб
икковини енгиби.

«Истиқбол»нинг мудири Ҳакимжон домлани инқи-
лобий қўмита ишга олиб қўйди. Интернатга Ҳакимжон
домланинг домласи Абдуваҳоб домла мудир бўлиб кел-
ди. Болаларга кўк бўздан «форма» ва қалпоқ беришиди.

Абдуваҳоб домла интернатда қаттиқ интизом ўрнат-
ди: дарвоза олдига ўзимиздан навбатчи қўйиб, болалар-
ни ҳеч қаёққа чиқармайдиган бўлди; бирон гуноҳ қил-
ган болаларга жазо бериш учун талабалардан «муфат-
тиш комиссияси» тузди. Болалар бир-бирини сизлаши,
муаллимларга мурожаат қилганида аввал честь бериб
«афандим» дейиши, овқатхонага бўйсира бўлиб кириши,
овқат вақтида гапирмаслиги, овқатдан кейин бир оз
дам олгач, бўш вақтни дарс тайёрлаб, шарқий ўрганиб,
муаллимларнинг ҳар хил лекцияларини эшитиб ўткази-
ши керак эди. Иона йиғиш, маҳаллаларни кезиб рўйхат
қилиш ишлари қолиб кетди. Бу ҳақда бизга ҳеч ким ҳеч
нарса демай қўйди. Биз иштирокион ёшларнинг йиғи-
лишига ҳам Абдуваҳоб домла ижозат берсагина борар
эдик.

Болалар интизомга ўргангандан кейин ота-онаси бор
болаларга ҳар пайшанба куни уйга бориб ётиб келгани
жавоб бериладиган бўлди.

Бир пайшанба куни ҳовлига бориб, шодлик устига
шодлик устидан чиқдим. Аям мени қучоқлаб гоҳ кулиб,
гоҳ йичлаб хурсандчилигини изҳор қилди:

— Ҳукумат дадангни аскарликдан бўшатиб дўкон очиб берди. Ҳозир ҳукуматга аскардан ҳам кўра ўроқ керак экан. Темир, кўмирни ҳам ўзи берар экан. Сайдали деган йигитни босқончи қилиб берди. Ҳа, ундан ҳам қизифи: ҳукумат бизга, ўз-ўзимизга ҳовли берди. Рўзимат ёғчининг кичик ҳовлисини берди. Даданг оқ қофоз олиб келди. Эртага кўчамиз. Даданг Сайдали билан ҳозир шу ҳовлининг ўёқ-буёрини тузатяпти...

Ҳақиқатан эртасига, жума куни ўша ҳовлига кўчдик. Ҳовли Миртоҳир маҳалласи билан Галабоқдоллик ўтасидаги кўчанинг бошида экан. Бир чеккасидан зовур ўтадиган кичкина ҳовлича, бир уй, айвон, каттакон тол. Дадам кўчимизни келтириб ташлаганидан кейин аямга тегишиб:

— Қозиқни маҳкам қоқавер, энди суғурмайсан!—
деди ва ишга кетди.

Дўкон шу кўчанинг рўпарасида экан.

Аям икковимиз куни бўйи тиним билмадик. Мен кечки пайт кетишим керак эди, аям қўймади, назаримда, ўз уйимизда бир-икки кеча ётишимни хоҳлар эди. Ётиб қолдим.

Эртасига дарсга кечикдим. Ҳовлиқиб кетаётган эдим, Бақақуриллоққа қайрилишда синфдошимиз Назир деган болани кўриб қолдим. Икковимиз чопдик. Интернат ҳовлисига кириб, чап томондаги дарсхонага бурилдик. Эшиқдан аввал мен кирдим. Узун йўлакда қўлини орқасига қилиб юрган Абдуваҳоб домлани кўриб қолдим. Домла бармоғи билан имлади. Югуриб бордим, фоз туриб «афандим» деганимни биламан, қулоғимнинг остига тарсаки тушди. Гангид қолдим. Домла боши билан ишора қилиб синфни кўрсатди... Назир менинг шапалоқ еганимни кўриб қочиб қолган экан, домла уни «муфаттиш комиссия»га топширибди. «Муфаттиш комиссия» уни суд қилиб «қаттиқ жазога мустаҳиқ» қилди: болалар овқат егани кирганда Назир бир чеккага қўйилган курсига чиқиб, ҳамма овқат еб бўлгунча иккала қўлини кўтариб турди...

Таътил кунлари бошланди. Бу кунларда бош қашигани қўлимиз тегмас эди. Қаёқдандир бир татар қиз келиб яхши ўқийдиган болалардан кашшофлар отряди ташкил қилди. Бунинг ҳам ўзига яраша машғулоти кўп экан. Жума кунлари саёҳат қилиб шаҳардан ташқари Пишқороқ кўли атрофи, Найманча сойи бўйлари, шаҳар қўрғони, Солиҷон бойвачча ва бошқа бойларнинг борларига чиқардик. Бу вақтларда шаҳар атрофи босмачи-

лардан тинчидб қолган, узоқ қишлоқлардағына турли хабарлар келар эди.

Яна қаёқдандир бир йигит келиб интернатда «санойи нафиса»¹ тұғараги ташкил қылды. Ичимиздә ашула айтадиган болалар бор экан, янги шарқийлар, хор ва декламациялар ўргандик.

Шаҳардаги бир қанча мактабнинг «санойи нафиса» тұғараклари иштирокида эски шаҳардаги мусулмон театрида беш пардалиқ катта концерт берилди. Биз концептта уч номер — гимнастика, битта шарқий, битта декламация билан қатнашдык. Номерларимизни ижро қылганимиздан кейин залга чиқдик. Иккінчи парда ёпилганды сағнанинг олдига соқол-мүйлаби қоп-қора, қайтармаёқа камзул кийган Аҳмадхонов деган киши, учинчі пардадан кейин ўзимизнинг Ҳакимжон домла чиқди. Аҳмадхонов «башарият, мустабид», «шарқ озодлиги» деган гапларни күп қайтарды, Ҳакимжон домла эса «маориф», «хұрriят» деган гаплардан кейин иккі оғиз сүзининг бирида «хоин Абдуваҳоб» деяверди. Биз ҳайрон бўлиб бир-биримизга қарадик. Назаримда Ҳакимжон домла Абдуваҳоб домлани «золим» дейиш ўрнига нуқил «хоин» дер эди.

Биз ётоққа қайтиб келгунча «хоин Абдуваҳоб» деган гап аллақачон болаларнинг қулоғига етибди. Ётоқларда шовқин-сурон, болалар бир-бирини йиқитган, минган... Навбатчи мураббийнинг қўлидан ҳеч нарса келмай қолди. Ҳамманинг оғзида:

Хур бўлиб яша, бир бўлиб яша,
Жумла хобингни энди сен ташла...

«Анархист» деган гап пайдо бўлди. Ҳамма ўзини анархист ҳисоблар, анархистлигини бир-бирига исбот қилиш учун куракда турмайдиган ишларни қилар эди. Шунда Абдуваҳоб домладан бир шапалоқ еғанимни эслаб мен ҳам бир номаъқул иш қилдим, бу қилмишим кейинчалик маориф ходимларининг мажлисида, ундан кейин музофот фирмә қўмитасининг ижроия бюросида оғизга олинибди.

Абдуваҳоб домла кетиб қолди. Унинг ўрнига ўрта ўшлар ҳаги, чўққисоқол, юзидан табассум аримайдиган Пўлатжон домла вақтинча мудир бўлди.

Болалар «хур» бўлиб, ўқишлиардан футур кетди. Бу-

¹ Нафис санъатлар.

нинг акси муаллимларга ҳам урди. Баъзан дарс соатлари бўш ўтар эди.

Акаси фирмә-шўро мактабида ўқийдиган Акрам деган бола она тили дарсида «ф» ҳарфига қарши чиқиб домла билан олишди, танаффус вақтида дарслар жадвалидаги ҳамма «ф»ни ўчириб, устига «п» ёзиб чиқди; яна бир дарсда домлага: «Нима учун она тили деймиз, ота тили десак бўлмайдими?» деб савол берди. Шу масала Тошкентда бўлиб ўтган имло конференциясида ҳам кўтарилган, бунга Фитрат деган киши: «Биз онамиздан туғилганимизга шубҳа йўқ, лекин отамиздан бўлганимизга шубҳаланиш мумкин», деб жавоб берган экан. Домла шуни айтди.

Ёз ўтди. Кузнинг ўрталарида пайшанба куни уйга келсан, аям мени хафароқ қарши олди. Уйга кирдим ва қозиқларга осиглиқ учта бешотар милтиқ, шода-шода, ўқ, токчада турган иккита ялтироқ тўппончани кўриб ҳайрон бўлдим, кейин суюниб кетдим.

Аям дадамдан нолиди.

— Топиши яхши эди, уйимиздан чакса ярим, чакса ун, гуруч узилмасди, хумчада ёф... Буни кўрмайсанми, дўёнини топшириб Мелибой аминга йигит бўлиб ўтирибди!— деди, кейин ўзига тасалли берди:— Лекин кўпроқ иши шаҳарда: ўқ, яроқ олгани келган босмачиларнинг одамини тутишар экан. Ҳа, айтгандай, эсингда борми, Оққўргонда Толиб деган қўшнимиз бўлар эди, уйи дўконимизнинг орқасида эди, шу йигит ўқ олгани келган экан, қўлга тушай деганда, қочиб кетибди... Лекин мана бунақа қишлоққа чиққани ёмон, ўтган куни Мелибой амин бошлиқ йигитлар билан қишлоққа кетганича ҳали дараги йўқ. Қайси қишлоққа кетганини билмасам...

Кўз олдимга дарҳол Валихон сўфи келди.

— Бувайдига кетишгандир! Дадам Валихон сўфини топиб отиб ташлайди. Сўфи дадамни аламон қилдириб юборишига сал қолган эди,— дедим.

— Ҳа, сўфи ўлгурни отиб ташласин!— деди аям худди ҳозир ўзи отмоқчи бўлгандай кўрсаткич бармоғини ўқталиб.— Қудашга бориб Розиқ вофурушни ҳам отсин! Булар бизга озмунча азоб бердими! Яйпанга ҳам борсинг! Лекин Олим бува дадангни сўккан, ҳовлисидан ҳайдаб солган бўлса ҳам ўзи яхши одам эди...

Норгул, қорачадан келган Мелибой аминни бир-икки кўрган эдим, унинг ҳовлиси кўчанинг ҷариги юзи, муюлишида бўлиб, милтиқли одамлар кириб-чиқиб юрганига кўзим тушган эди. Дадамдан эшитиб аямнинг айтиши-

га қараганда, бу одам асли аллақайси қишлоқдан бўлиб, «хукуматга тил берган», босмачилар буни фаҳмлаб қолгандан кейин шаҳарга қочган, босмачилар унинг уйига ўт қўйган экан. Унинг йигитлари ҳам Авғонбоғ, Яйпан, Қирқкетмөн, Арғамчиқишлоқ, Оқтепа, Чилгижийда, Найманча ва бошқа қишлоқлардан, шаҳарликлардан дадам билан бир аравакашу аллаким деган бир созанда бор экан. Мелибой амин: «Мен Лениннинг ўғлимани, Ленин Қўқонга келади, келмаса ўзим бориб олиб келаман», деганмиш.

Аям бора-бора дадамнинг бу ишига ҳам кўнииди, дадам отряд билан тез-тез қишлоқларга чиққанда, биринки кун йўқ бўлиб кетганда ҳам кўп ташвиш тортмайдиган бўлди. Бироқ қишида рўй берган катта фожиа аямнигина эмас, мени ҳам ваҳимага солиб қўйди.

Бир куни дарсдан кейин татар муаллимларимиздан бири болаларни катта залга йигиб марсия ўргатди:

Тугонлар, шаҳидлар, қурбон бўлдингиз
Азиз халқ учун тортишқонда...

Шу куни дув-дув гап бўлди: Носир маҳсумни босмачилар ўлдиришган эмиш; ўн учта қизил соқчи сўйилибди; булар ўттиз икки киши экан...

Носир маҳсум шаҳарда машҳур муаллимлардан бўлиб, Тароқчиликда катталарга мактаб очганини эшитган, унинг соқол-мўйлабли «талаба»лари Биринчи май на мойнишига духовой музика чалиб чиққанини кўрган эдим.

Эртасига тушга яқин Пўлатжон домла бутун интернатни бўйсира қилиб Жомега олиб борди. Кўчаларга, Жоме ва унинг атрофига одам сифишишас эди. Мотам маросимига шаҳардаги ҳамма мактаблар, интернатларнинг талабалари, меҳнаткашлар иттифоқи қора лента боғланган қизил байроқлар кўтариб келган эди. Қурбонлар Жоменинг саҳнига қўйилган экан, бизнинг интернат орқароқда туриб қолди. Қурбонлар қўйилган ерда йиғи-сифи, дод-фарёд.

Кимнингдир баланд товуши янгради. Мотам митинги очилди. Жимлик ҳукм сурди. Бу жимликда аввал босиқ, кейин қизғин нутқлар эшитила бошлади.

Шу чоқ орқамиизда турган мактабнинг кекса муалими бизнинг Пўлатжон домла билан гаплашиб қолди ва шивирлаб фожианинг тафсилотини гапириб берди.

Булар Носир маҳсум бошлиқ, қишлоқ шўросига сай-

лов ўтказгани Чилгижийдага чиқишиган экан. Сайлор ўтибди. Сайлордан кейин ош тортилибди. Ошга гиёх солинган экан, ош еган одамларнинг ҳаммаси тирракдай қотиб қолибди. Шунда қишлоқни босмачи босибди-ю, Носир махсум бошлиқ ҳамма қурбонларни қиличдан ўтказибди. Қекса муаллим Қулмат деган соқчи тўғрисида кўпроқ гапирди. Қулмат сайлов мажлисида кўпроқ гапирган эканми ё босмачилар шаънига бир нима деган эканми, унинг аввал тилини кесишибди, кейин қиблага орқасини ўгириб, бўйнидан сўйишибди. Бу Қулмат ким экан, десам, ўртоғим Мамажоннинг дадаси экан! Мен беихтиёр қурбонлар томонга қарадим, лекин Мамажонни кўрмадим. Қурбонлар дафи қилинаётганда баз қўбрдан яна ҳам узоқда қолдик. Милтиқлар отилди. Марсиялар ўқилди.

Мен ўша куни кечқурун Мамажонни кўргани, кўнгил сўрагани унинг уйига бормоқчи бўлиб Пўлатжон домладан жавоб сўрадим. Пўлатжон домла менинг бу ниятимдан хурсанд бўлиб, ёнимга беш болани қўшиб берди. Қипчоқ-ариққа бордик. Қийшиқ кўча эшиги олди ва йўлнинг икки томонини одам тутиб кетган, буларнинг ичидагизил соқчилар ҳам кўринар эди. Одамга лиқ тўла кичкинагина ҳовличага киролмадик. Пастаккина, ғорга ўхшаган қоронғи уйдан дод-фарёд эшитилар эди. Мамажонни тополмадик, эшик олдидаги бирон соат туриб қайтдик. Эртасига ўзим якка борсам одам бир оз сепсилипти, лекин Мамажонни яна кўролмадим. Бир неча кундан кейин уни ўз қишлоғи Боғдонга кетганини эшитидим. Шу-шу Мамажон билан бошқа кўришолмадим. Шу воқеадан кейин аям чўп-устихон бўлиб кетди, дадамнинг таскин тасалли бериб айтган гаплари унга кор қилмас эди. Аям бир ҳафта «Мандалак»ка бормай қўйди, яна бора бошлаганидан кейин ишга алаҳсив, хотин-халаж билан бўлиб бир оз овунди, ранги киргандай бўлди.

Бир пайшанба куни уйга келсан, аям мени жуда хурсанд қарши олди:

— Конхўр гумдан бўлибди-ку! Дўзахда кўзидану қулоғидан алана чиқадиган бўлибди-ку! Кон кимларни тутмайди!

Мен тушунолмадим.

— Ҳали эшиятганинг йўқми? Нима янги хабар бўлса аввал «Мандалак»ка келади ўзи. «Мандалак»да дувдув гап. Эргаш қўрбошини бир кампир доскалла билан чопиб ташлабди. Эргаш ўша кампирнинг биттаю битта

ўғлини отиб ташлаган экан. Қампир арзга борибди. Эргаш «айт арзингни» деган экан, кампир паранжиси-нинг тагидан доскалла чиқарибди-ю, «мана арзим, ма-на арзим» деб калласига ураверибди.

Мен бу гапга унча ишонмадим, лекин аямнинг жон-жаҳочи ёришган, гёё бутун босмачиларнинг жони Эргашда-ю, Эргаш ўлиши билан ҳаммаси қирилиб кет-гандай эди. Шундан кейин унга дадамнинг таскин-та-саллиси керак бўлмай қолди.

Шундан кейин, ҳақиқатан, босмачилар ҳақида ҳар хил хабарлар кела бошлади: фалон қўрбоши қўлга ту-ширибди; фалон қўрбоши ҳукуматга яроғ-аслаҳасини топ-ширибди; фалон қўрбоши йигитлари билан тоғ орали-ғида кетаётган экан, кўчки босиб қолибди... Лекин, шу билан бирга узоқ қишлоқларда жанг бўлгани, босмачи-лар қишлоқни талагани, қишлоқ шўросига ўт қўйгани, қўрбошилар бир-бирини ўлдиргани ҳақида ҳам хабар-лар келиб турар эди. Шарқий Бухорога Туркия пош-шоларидан Айварбек келган эмиш, деган гап ҳам чиқди.

Баҳор кирганда интернатимиз «Коммуна мактаби»га айланиб, бутхонанинг олдидаги бир бойнинг жуда ҳам каттакон иморатига кўчди. Иморат бутун маҳаллани эгаллаган, ичкари бошдан-оёқ мевазор боғ эди. Мак-табга аскарликдан бўшаган Бисиров деган бир татар йигит мудир бўлди. Тошкентдан иккита муаллим, икки-та туташ-мураббия келди.

Иморат ва боғ не аҳволда эди. Бисиров домла ҳар куни дарсдан кейин ўзи бош бўлиб талаба ва муаллим-ларни ишга солар, дарсхона ва ётоқларни тозалатар, боғни чонгирап, гуллар эктириар эди. Клуб очилди. Му-аллимларимиз иона қилган китоблардан кутубхона таш-кил этишди. Клубда янги шарқийлар ўргандик. Май байрамига тайёргарлик кўрдик.

Май арафаси куни ҳаммамизга янги форма берил-ди. Эртасига бўйсира бўлиб, шарқий мақомига қадам ташлаб намойишга чиқдик. Янги форма ва янги шар-қийларимиз билан биз ҳам одамларнинг диққатини жалб қилдик. Намойиш бўладиган Ўрда майдонига кир-ганимизда ер-кўкни тутиб ётган халқ бизни кўриб гу-виллади, чапак чалди. Халқ орасидан ўтиб бориб, майдоннинг ўртасига қурилган минбардан анча берида туриб қолдик. Бир оздан кейин майдонга ер-кўкни лар-зага солгундай шарқий айтиб дорилмуаллимни талаба-лари кириб келди:

Ипқилоб, инқилоб, эй шонли ёр,
Даҳшатинг тебратур тогу тошни;
Зулм элин, жабр элин айладинг хор,
Берамиз, яшагил, жону бошни:
Нурларинг ўчмасин бу жаҳонда,
Сўнмагил, эй муборак чароф,
Яшагил, кўп замон бўл амонда,
Зулм элин, жабр элин айладинг доф;
Роҳат олмакдалар янчилганлар,
Нақадар шафқат бордир соянгда;
Шафқатинг, роҳатинг истаганлар,
Кеча-кундуз сенинг хизматингда.

Саф бизнинг орқа томонимизга келиб бир оз «еринда сой» қилиб турди-да, команда берилгач, таққа тўхтади. Бутун митинг давомида шулардан кўзимизни олмадик. Бир мен эмас, назаримда, ҳар бир бола тезроқ товуши йўғон бўлишини, дорилмуаллимин талабалари сафида шарқий айтиб, шулардай қадам ташлаб, шаҳар кўчала-рини ларзага келтириб юришни орзу қиласр эди.

Байрам ичи болалар орасида: «Коммуна» мактаби дорилмуаллиминга қўшилар эмиш», деган гап юриб қолди. Ё? бўйи бу гап гоҳ йўқолиб, гоҳ яна чиқиб юрди-ю, ўқишлар бошланишидан бирон ҳафта олдин «до-рилмуаллимин «Коммуна» мактаби талабаларидан йигирмата болани танлаб олар эмиш», деган янги гап чиқди. Ҳақиқатан, бир-икки кундан кейин Пўлатжон домла биздан элликка яқин болани бўйсира қилиб дорилмуаллиминга бошлаб борди. Бунгача дорилмуаллимин бутхонанинг ёнбошидаги собиқ хотин-қизлар гимна-зияси биносига кўчган экан. Бошқа мактаблардан ҳам бола кўп эди. Ҳаммани каттакон бир синфга олиб ки-ришди. «Хозир дорилмуаллиминнинг катта домласи Қори Ниёзий келармиш, Қори Ниёзий бўладиган болани кўзи-дан билармиш», деган гап юриб қолди. Ҳамма кўзини катта очиб, тақдирни нима бўлишини кутиб жимгина ўти-рар эди. Катта домла деганда, менинг кўз олдимга нов-ча, йўғон, оппоқ соқоли кўксига тушган нуроний чол келган эди. Пўлатжон домла ўрта бўйли,чуваккина, қоп-қора сочини бир томонга силлиқ қилиб тараган, пиджак ва қирраси чиқсан шим кийган бир йигитни бошлаб кирди. Қори Ниёзий қўлини орқасига қилиб, парталар орасида нари-бери юрди-да, бирдан тўхтаб, ўрта ерда ўтирган бир болага бармоғини бигиз қилиб «Сен!» деди. Бола ирғиб ўрнидан турди, Пўлатжон дом-

ланинг амри билан синфдан чиқиб кетди. Қори Ниёзий болаларга зеҳн солиб яна юрди, яна бир болага бармоғини бигиз қилиб «Сен!» деди. Бу бола ҳам чиқиб кетди. Қори Ниёзий учинчи тўхташида мени кўрсатди.

Шундай қилиб, юздан ортиқ боладан эллик олти бола танлаб олинди. Булар ҳаммаси Фаргона музофот таълим-тарбия билим юрти, яъни дорилмуаллимин қошидаги намуна-татбиқот мактабининг талабаси бўлди. Бу мактабдан дорилмуаллиминг бир қадам эди.

Шанба куни тушки овқатдан кейин уйга бориб ётиб келгани болаларга жавоб берилди. Мен овқатни чалачулпа еб, физиллаганимча уйга қараб кетдим. Назаримда оёғим ерга тегиб-тегмай борар эдим.

Аям қеросин, балиқ қўтариб янгитта ишдан келган экан, анчагина паришон кўринар эди. У менинг қувончдан энтикиб айтган гапларимга «Мунча яхши, мунча яхши» деб турди-ю, назаримда, ҳеч ҳам суюнмади. Дадам Меливой амин бошлиқ отряд билан қишлоққа чиқиб кетганича тўрт кундан бери бедом-дарак экан. Амаким келди, аямга таскин-тасалли бериш ўрнига уни хўп уришди, «йиғлама, касофат, биратўла йиғлайсан!»— деди-ю бир шиша қеросин олиб чиқиб кетди.

Дадам эртаси жума куни пешиндан кейин келди. Үнинг олдинги битта тиши тушған, бир қоши паст, бир қоши баланд—хийлагина тажанг кўринар эди. Аям унинг тишига ҳам, менга келтирган чиройли сариқ этикласига ҳам эътибор қилмади, ҳол-аҳвол сўраш ўрнига йиғи бошлади.

— Ёу қуриб кетгурлар қачон гумдон бўлади-ю, қачон юрт тинчиди!

Дадам менга этикни кийгизиб кўрар экан, хуноб бўлиб:

— Босмачи ҳали-бери йўқолмайдиганга ўхшайди, буларга Ўрданинг ўзи яроғ-аслача чиқариб турнибди-ю,— деди ва Ўрдадан гўнг ортиб чиқсан бир бричка Ойдин Булоқ атрофида қўлга тушганини, гўнг остидан иккита бешотар милтиқ, беш юзга яқин ўқ чиққанини айтди, кейин бешбаттар бўғилди:— Хўп, Ўрдада биронта никалайвачча бўлса бордир, лекин босмачилар ичиди Халпаэрим нима қилиб юрибди дегин!

Аям кўз ёшини дарров артиб, дадамга қараганича анграйиб қолди. Мен ҳам ҳайрон бўлдим, Халпаэрим деганда кўз олдимга жуда ҳам каттакон кўк гумбаз устига ўрнатилган олтин тахтда ўтирган нуроний мўйсафид — ер юзидағи ҳамма мусулмонларнинг подшоси

келар, лекин унинг қаерда, қайси мамлакатда подшо-лик қилишини билмас эдим. Дадам тушунтириб берди. Унинг айтишига қараганда Туркиядан Шарқий Бухорога келиб босмачиларга қўшилган ва қизил аскарлар билан урушда ўлган Анварбек Халпаэrimning ўзи ёки унинг ўнг қўли бўлиб, аслида Халпаэrim эмас, Халифаи Рум экан. Мен тасаввуримдаги чолнинг босмачиларга қўшилишини ақлимга сифдиролмадим. Бу гапга аям мутлақо ишонмади, калака йўсинидаги гаплар гапирди. Дадамниг аччиғи келди. Шундай қилиб, орага бошқа гап сифмади-ю, қувончим ичимда қолаверди. Кечқурун мактабга кетдим.

Мактабда рўй берган икки ҳодиса Халпаэrim тўғрисида дадам куйиб-пишиб айтган гаплар рост эканини тасдиқлагандай бўлди.

Бир куни дорилмуаллимин ва намуна-татбиқот мактабининг мудири ва жукрофия муаллими Субҳий афанди шарқий ўргатгани болаларни йиғди. Бу киши жаҳон урушида асир тушган, ҳануз ҳарбий кепатасини йўқотмаган собиқ зобитлардан бўлиб, муаллим ва мураббийларимиз орасида хийлагина мўътабар эди. Субҳий афанди бизга «Турк элининг доғи-доши оғлиюр»¹ деб бошланадиган бир шарқий ўргатди. Бу шарқий Турк-Инглиз муҳорабаси вақтида чиқсан экан. Субҳий афанди шу муҳораба, Турк ўрдаси Чаноқ Қалъа қирғоқларини ўз қонига бўягани, машҳур Турк саркардалари тўғрисида гапириб, Анварбекдан сўз очди ва «Турк ўғли турк Анварбекни руслар ўлдирмишлар» деди. Шунда мен «Анварбек Халпаэrimми?»— деб сўрагим келди-ю ботинолмадим.

Яна бир куни Муҳаммаджон Холиқий деган домламиз она тили дарсида араб алифбеси дунёдаги ҳамма алифбелардан чиройли эканини, бунга сабаб унинг ҳамма ҳарфи мусулмон одамнинг юзидан олинганлигини, мусулмон одам қандай қиёфага кирмасин, дарҳол таниб олиш мумкин эканини айтди, бунга мисол қилиб, кеча бўлиб ўтган бир воқеани гапириб берди. Кеча Субҳий афандининг олдига рус қиёфасидаги бир мусофир келиб, бир кеча тунағани жой сўрабди. Субҳий афанди уни Муҳаммаджон домлага «Ўз тилини йўқотган мусулмон» деб таништирибди ва бирон ётоқдан жой беришини сўрабди. Муҳаммаджон домла Субҳий афанди айтмасданоқ меҳмон мусулмон эканини дарров би-

¹ Турк элининг тоғи-тоши йиғлайди.

либди: юзидан шундоққина фаришта ёғилиб турган эмиш.

Шу куни «Субҳий афандини Особий Отдел олиб кетибди» деган гап тарқалди, лекин эртасига эрталаб Субҳий афанди дарсга кирди.

Шу воқеадан кейин дорилмуаллимининг асосий син-фида ўқийдиган бир бола «Субҳий афандининг Исҳоқ афанди деган бир ўртоғи босмачига чиқиб кетган экан, кечалари бир кўзини боғлаб Субҳий афандининг олдиға келиб туар эмиш», деб қолди. Уни кимдир ўз кўзи билан кўрибди.

Янаги шанба куни уйга борганимда Халпаэрим тўғрисида дадам айтган гаплар рост эканини тасдиқла-моқчи бўлиб, мактабда бўлиб ўтган воқеалар, юрган гапларни аямга айтиб бердим. Аям аччиги келиб: «Дадангнинг иши бунақа, энди бошимга мактабинг ҳам борми!»— деди.

Яншанба куни овқатдан кейин болаларга кузги пахталик нимча берилди. Навбатим келганда омборга кирдим. Қоп-қора, бараваста хўжалик мудиримиз Носиржон Ҳожи менга лойиқ нимча қидирар экан, йўғон, ғалдира-ган товуш билан: «Дадангга нималар дединг? Сен уна-қа гап ташиб юрмагин!»— деди. Юрагим шиф этиб кетди: демак аям менинг гапларимни дадамга айтибди-да!

Носиржон Ҳожи узатган нимчани наридан-бери кий-диму эшикка отилдим. Эшик олдида турган болалар «қуллуқ бўлсин» қилишди шекилли, лекин биронтаси-нинг гапи қулоғимга кирмади, юрагим фаш эди: дадам мактабга қачон кела қолди, кимларга учраб нималар деди экан?

Энди нима бўлади?

1965

МУҲАББАТ

ЕТИМ

Медицина фанлари кандидати Мурод Али саккиз ойдан бери ўлим тўшагида «ана кетди, мана кетди» бўлиб ётар, шаҳарнинг ман-ман деган тиб арбоблари унинг чиқай-чиқай деб турган жонини минг чора ва тадбир билан ҳалқумида зўрга тутиб туришар эди.

Бемор чўккан кўзларини хиёл очиб, кечки шафақдан қизарган дераза пардасига қаради, унинг ёлқинида қора кўланкадай бўлиб турган синглиси Марғубани кўриб заиф, жуда ҳам заиф товуш чиқарди. Марғуба югуриб келди, энгашиб қулоғини унинг оғзига тутди. Мурод Али бояги заиф товушга бор қувватини сарф қилган бўлса керак, кўзларини юмди, бир неча дақиқа куч йиққанидан кейин шу гапни неча бўлиб айтди:

— Одам кўп келаётганга ўхшайди, тугаб бораётибманми?..

Марғуба bemор кутганидек «Йўқ, ундоқ эмас, аксинча, фалон-фалон аломатлар тузалиб бораётганингни кўрсатади», дейиш ўрнига йиғлаб юборди. Мурод Али кўзлашини каттароқ очди, боягидан кўра бардамроқ, лекин йиғламсираган товуш билан деди:

— Марғуба, менга ҳалитдан аза очма, кўз ёши мен ўлгандан кейин ҳам керак бўлади.

Ётоқнинг қоронғи бурчагидаги диванда ўтирган Анвар аммасига зарда қилиб ирғиб ўрнидан турди, товуш чиқармай куйиниб йиғлади-ю, оёқ учida залга отилди. Унинг ғам-койишдан заиф бўлиб қолган вужуди титрар, энди сабза урган соқол-мўйлови оппоқ юзида қурумга ўхшаб кўринар эди. Ҳаял ўтмай Марғуба ётоқдан чиқиб залнинг чироғини ёқди ва дераза остидан одам юргизмасликни тайинлаш учун қариндошлар, ёр-дўстлар, Анварнинг ўртоқлари — студентлар ўтирган меҳмонхонага томон кетаётган эди, Анвар унинг билагидан силтаб тўхтатди ва ғижиниб шивирлади.

— Амма, фаросат деган нарса борми, дадамниг олдида мунча йиғлайсиз!

Анвар ҳеч қачон бунақа муюмала қилмагани, бу таҳлитда гапирмагани учун Марғуба бирпас ҳанг-манг бўлиб қолди-ю, эсини ўнглаб олганидан кейин яна йифлади.

— Дадангга мендан бошқа куядиган одам қолгани йўқ!

— Ёлғон! Кечагина бировга «Байрам ичи ўлиб қолса ўлигини икки кун қанақа сақлайман?» деганингизни ўз қулоғим билан эшидим-ку! Куйган одамнинг кўнглига шунақа гап келадими? Куйган одамнинг шунақа дегани тили борадими?!

Марғуба кўйиниб нимадир демоқчи бўлган эди, Анвар бурилиб даҳлизга, ундан ҳовлига чиқиб кетди.

Ҳовлига шом қоронғиси тушган, гулзор атрофида бир неча эркак-аёл битта-битта қадам ташлаб жимгина кезар эди, эшик очилганда бир қараб қўйиши-ю, Анварга ҳеч ким эътибор қилмади. Анвар бориб чинор остидаги сўрига ўтирди, ич-ичидан хуруж қилиб келаётган йиғини жонининг борича босишга ҳаракат қилди. Йиғи унинг томоғида пихиллаган товушга, кўзидан тирқираб чиқсан ёшга айланди. Унинг назарида дадасининг ҳаёти бир вақтлар селдай шовиллаб оқар эди, саккиз ойдирки, бу оқим борган сайин сусайиб, жилдираб қолди, бу кунларда эса тобора сийраклашётган томчига айланди. Ким билади, охирги томчи қачон «тик» этиб томади-ю... Анварнинг юраги жиғ этиб кетди. Наҳот! Наҳот қуёш сўниб ҳаёт унинг учун зулматга айланса! Дадаси порлаб ҳаёт йўлини аввалидан охиригача ёритиб турганда тентираб қадам босар эди-ю, ҳаёт зулматга айланганда ҳоли не кечади? Бу зулматда унга ким қўйл чўзади? Анварнинг кўз олдига аммасидан бошқа ҳеч ким келмади. Қавм-қариндошлар, ёр-дўстлар келади, кўнгил сўрайди, ачинади, йиғлайди, лекин эртами-кечми уйига кетади. Қоладиган, елиб-югурадиган, ҳақиқатан бирдан-бир куядиган одам шу аммасику! Анвар аммасига қаттиқ текканига пушаймон бўлди ва унинг бефаросатлигига ҳам важ топди: онлавий ҳаёти чаён бўлиб ҳамма асабини бирма-бир чақсан аёлда, бунинг нимасидан ўпкалайди киши!

Эшик устидаги ёруғ чироқ ёнди. Унинг атрофида каттакон бир парвона айланиб қолди. Ҳаял ўтмай Марғубанинг эри Жавлон тепакал, қип-қизил бошини эшикдан чиқариб Анварни имлади. Анвар югуриб борди, вино ва чирик тамаки ҳиди анқиб турган Жавлоннинг ёнидан ўтиб залга, ундан ётоққа кирди. Доктор дада-

сининг билак томирига укол қилмоқда, икки ҳамшира-нинг бири диванда бир қўлига таяниб, бошини қуйи солиб ўтирган аммасига дори искатмоқда эди. Доктор чиқиб кетгандан кейин Мурод Али ҳолсиз кўз ишораси билан Анварни чақирди ва эштилар-эштилмас: «Аммангга қара», деди. Анвар бориб аммасининг ёнига ўтири, ҳол сўради. Бу, аввало, дадасининг хоҳиши бўлса, ундан кейин, бояги қилган дағаллиги учун узр сўрагани эди.

Қариндошлардан кетадигани кетди, қоладигани қолди. Тун осойишта ўтди. Бемор фақат икки марта уйғонибди, ўшанда ҳам занф товуш чиқарибди-ю, Марғуба-нинг сўроғига жавоб бермай яна уйқуга кетибди. Эрталаб яна қариндошлар, ёр-ошиболар келишди. Бемор кеч уйғонди. Унинг юзига хиёл қизиллик юргурган, кўзлари катта, лекин сокин эди. Марғуба буни, хайриятлик аломати, деб қариндошлардан суюнчи олди. Қариндошлар кириб bemорни қўрмоқчи бўлишди, лекин доктор фақат уч кишига ижозат берди. Киреб чиқсан қариндошлардан букир бир кампир кўзига ёш олиб: «Бечора чеҳра очаётиди», деди. Пастлатилган чироқ узоқ лишиллаганидан кейин буткул сўниш олдида бир лопиллаб ёғду сочгани сингари, тугаб қолган касал ҳам абадий кўз юмиш олдида шунаقا қувват пайдо қилиб чеҳра очар экан.

Ҳақиқатан, кечга томон Мурод Алиниң аҳволи оғирлашдичи, кечаси синглисими чакириб: «Дармоним борида айтадиган гапимни айтиб қўяй», дебди.

Марғуба бу гапни эри Жавлонга айтди. Иккови кенгашиб, васиятнома ёзdirгани нотариусдан одам чақирадиган бўлди.

Эртасиа эрталаб Жавлон бориб нотариусдан эски папка кўтарган жиккаккина бир чолни бошлаб келди. Марғуба уни bemornинг олдига олиб кирди ва эшикни қулфлаб олди.

Мурод Али васиятномага қўл қўйганидан кейин ҳолдан кетганича қайтиб ўзига келмади — саҳарга яқин оламдан ўтди.

Анвар карахт бўлиб қолди. Унинг назарида дадаси жон берган дақиқада алланима, фавқулодда бир нарса, даҳшат рўй бериши керак эди, бироқ ҳеч нарса бўлмади, лекин нимага кўзи тушса назарига ёт-бегона кўринар, қаерга баш тиқса ҳаммаёқ — уйлар, ҳовли еб қўяётгандай бўлар эди.

Анзар билан ҳеч кимниң иши бўлмай қолди. У вақт

ўтганини, қаерда тургани ё ўтирганини, нима қилгани ё нима қилаётганини идрок этмас, қулогига сидирға ғовур, аёнда Марғубанинг чинқириғи, мотам куйи, яна говур, йиғи эши билар, кўзига бирдай чинор издиҳом кўринар эди.

Қаердадир ғовур-йиги тўсатдан босилди. Марғубанинг дод-фарёди эши билди. Кимдир: «Даданг билан видолаш», деди. Анварнинг кўзига тобутда ётган дадаси кўринди, энгашмоқчи бўлган эди, кўзи тиниб, боши айланди-ю, тобутнинг устига йиқилиб тушди. Ғовур, йиғи-сиғи кўтарилди. Унинг ён-верида тиб ходимлари, ўртоқлари туришган эди, дарров четга олиб чиқиб баланд қабр тошининг соясига ўтиризиши; бири дори искатиб елпиди, кимдир галстугини ечиб ёқасини очиб юборди. Анвар бир оздан кейин кўзини очди, бошини кўтарди. Унинг қаршисида терга пишиб кетган Жавлон қип-қизил тепакал бошини рўмолчаси билан тез-тез артиб елпинар, ёнида чўнқайиб ўтирган ўрта ёшлик бир хотин стаканда сув узатиб турар эди.

— Ич, жигарим, ич! — деди хотин ва стаканни унинг қўлига бериб пешанасини силади.

Хотиннинг тепасида турган, қоп-қора, сочи ва мўйлови оппоқ, барваста киши энгашиб Анварнинг елкасига қоқди.

— Мард бўл, ўғлим, мард бўл!

Анвар сувни олиб икки-уч хўплади. Кимдир унинг елкаси оша шишадан сув қўйиб стаканни тўлдирди. Анвар орқасига қараб бир қўлида галстук, бир қўлида шиша тутиб турган нозиккина қизни кўрди. Унинг қовоқлари йигидан шишган, қизарган эди.

— Мард бўлинг, Анваржон,— деди қиз ҳам, пича туриб илова қилди:— Дадангиз дунёга келиб нуқул одам орттирган эканлар, қаранг, бутун шаҳар, ёшу қари...

Бу сўзлар Анварнинг ҳувуллаб қолган қоп-қоронғи қалбига 1 ё учқун сочиб кирди, унинг кўнглинигина эмас, бутун оламни ёритди.

Унинг кўзи сийраклаб қолган одамлар орасидан кўриниб турган қабрга, қабрни кўмиб одам бўйи кўтарилиган гулчамбарларга тушди. Шу чоқ Жавлон уни қўлидан тортиб турғизди ва қўлтиқлаганича машинага томон олиб кетди. Ўртоқлари уни машинагача кузатишиди. Машиня қўзғалганда бояги қиз деразадан галстугини узатиб яна бир марта: «Мард бўлинг, Анваржон!» деди.

Анвар бояги хотин билан қора киши, бу нозик қиз

кимлар эканини билолмай кетаверди. Сўрашнинг мавриди эмас эди.

Кунлар ўтди.

Анвар дадасининг қирқи ўтгандан кейин бир куни бу йил курсда қолганини расмийлаштириш учун факультетига борди, қайтишда магазиндан оғир қофоз халта кўтариб чиқсан ўша қизни кўриб қолди. Қиз кўчанинг нарёғида турган таксига қараб жадаллади. Анвар югуриб бориб оғир юкни унинг қўлидан олди. Булар яқинлашай деганда бошқа бир одам олғирлик қилиб ўзини эшикка урди-да, машина жўнаб қолди. Бошқа машина кутиш керак бўлди. Қиз Анвардан ҳол-аҳвол сўради, ўқиш нима бўлганига қизиқди, сўнгра дадасидан гап очди.

— Бу кўхна шаҳар кўчалари бино бўлгандан бери бунаقا маросимни кўрмагандир,— деди ва чуқур хўрсинди.— Ҳа... у кишини ким танимас эди! Улуф шифокор эдилар, ҳамма улуф шифокорлар сингари ўзлари шу кунларигача минг-минг ҳаёт чироғини ёқдилар! Менинг ҳам нақд ўлим чангалидан юлиб олган эдилар. Дунёда шифокорлардан ҳам инсонроқ инсон бормикин!

Қиз лаблари пирпираб, қошлари бесаранжом бўлди.

— Қаттиқ бетоб бўлганмидингиз?— деди Анвар.

— Иўқ,— деди қиз чинчалоги билан кўзларининг четими артиб,— ўлим бирдан чанг солган эди...

Гапдан гап чиқиб маълум бўлишича, ўша куни Анварга сув берган хотин бу қизнинг онаси Муборакхоним, «мард бўл», деган қора киши унинг отаси Ҳакимжон экан.

Анвар яқинлашиб келаётган таксига қўл кўтарди, машинанинг эшигини очиб юкни қўйди, четланиб қизга йўл берди. Қиз қуюқ хайрлашиб жўнади. Анвар унинг кетидан қараб қолди.

Анвар боя қизнинг кетидан юрганида юкини кўтариш баҳонаси билан отини сўрамоқчи бўлган эди, гап билан бўлиб, сўраш эсидан чиқиб қолди.

Буларнинг такси олганини кимдир кўрган экан, бу хабар шу куни ёқ қулоқма-қулоқ Марғубага етиб борди: «Анвар Ҳакимжоннинг қизи Муҳайёни таксиларда олиб юрибди...»

Бу гапни Жавлон ҳам тасдиқлади, дамбиқ қоринни силкитиб кулди-да, «у қиз қабристонда ҳам Анварга кўп меҳрибончиликлар қилди, унинг кетидан эргашиб машинагача келди», деди.

Марғуба аламидан инграб юборди.

Ҳа, бу хабарни эшитиб Марғуба инграб юборди. Аниварнинг Муҳайё, яъни Ҳакимжоннинг қизи билан муносабат пайдо қилиши унинг учун кўзларига сих қиздириб тиқиш ва ҳар бир соғ тишини омбур билан ҳафта. лаб суғуриш билан баробар эди.

Ҳакимжон вақтида хушсурат ва ширин забонлиги билан кўп расида қизларнинг юрагини нотинч қилган, хушфеъл ва хуштавозелиги, қўй оғзидан чўп олмаганини билан кўпгина ота-оналарнинг ҳавасини келтирган йигит бўлиб, ўн йиллик мактабда адабиётдан дарс берар эди.

У вақтда Мурод Алининг хотини Роҳатбегим тирик, Марғуба шу ерда туриб, ўн йилликда ўқир эди. Мурод Али синглисига жуда бино қўйган бўлишига қарамай, тўққизинчи синфда нима бўлиб ундан бехабар қолди-ю, Марғуба имтиҳонда бир неча фандан йиқилиб, ўнинчи синфга ўтолмади. Унинг йиқилган фанлари ичидаги адабиёт ҳам бор эди. Роҳатбегим ҳайрон бўлиб, «адабиётни яхши кўрар эдинг-ку, ундан нега йиқилдинг?» деганида Марғуба туриб-туриб: «Адабиётни эмас, адабиёт ўқитувчини яхши кўраман» деб йиғлаб юбсиди. Роҳатбегим анграйиб қолди-ю «юзинг қурсин!» дейишдан бошқа гап тополмади ва бу фожиани эрига айтди. Мурод Али Марғубага яхши гапириб маслаҳат қилди; уят-айб, одоб бобидан гапириб уялтириди; мактабдаги тегишли одамлар билан гаплашиб, йиқилган фанларидан қайтиб имтиҳон топширтириди.

Марғуба ўнинчи синфга ўтди, ўқиди ва шу билан бирга Ҳакимжонга зимдан шунаقا ҳужумлар қилди, баҳорга чиққунча Ҳакимжон кечалари шифтга қараб оҳ тортадиган, ётган еридан туриб шеърлар ёзадиган бўлди.

Баҳорга чиқиб Ҳакимжон Марғубага совчи қўйди.

Булар бир-икки йил дуруст турмуш қилишди. Кейин турмушнинг тахири чиқа бошлади: аввало Ҳакимжон уни на ўқишига кўндиrolди, на бирон ҳунар ортиришга; сўнгра Марғуба туғишини хоҳламади — Ҳакимжондан яширинча икки марта ҳомиласини нобуд қилди. Буларнинг устига жаҳон нотинч бўлиб, мамлакатда қийинчилик бошланди. Марғуба бу қийинчиликнинг сила ҳаётига бўлган таъсирини Ҳакимжоннинг ношуд-потавонлигидан деб билиб серхархаша бўлиб қолди. Буларнинг турмушига кун сайин туз колаётган бу са-

бабларни Мурод Али ҳам бартараф қилолмади, Роҳатбегим ҳам; аксинча, буларнинг аралашуви Марғубани андишасиз қилиб қўйди. Оқибатда бу икки оила орасига совуқчилик тушди. Шундан кейин Марғуба акасининг тазйикидан ўзини озод сезиб, Ҳакимжонни иззат қилмайдиган бўлиб қолди.

Уруш бошланди. Ўн бир ойдан кейин Ҳакимжон ҳарбий хизматга чақирилди, етти ойни лагерда ўтказди. Дастребки бир-бир ярим ойда Ҳакимжон Марғубага ўнтача хат ёзди. Бироқ Марғубадан битта жавоб келди, холос У ҳам қабр тошида ёзилган хатдай совуқ, ундаги «соғинчли салом», «жоним», «жудолик» сингари сўзлар қабр тошига илингган ранг-баранг қофоз гулларга ўхшар эди.

Етти ой деганда Ҳакимжоннинг батальони фронтга жўнайдиган бўлди. Ҳовли вокзалга унча узоқ эмаслигидан фойдаланиб Ҳакимжон командиридан жавоб олиб югурди, югуриб борар экан, Марғуба кўзига, гоҳ оғир хаста ҳолда, ранги сарғайиб тўшакда ётгандай кўринниб юраги эзилар, гоҳ эшикдан лоладай яшнаб, қучоқ очиб чиқадигандай әнтикар эди.

Ҳакимжон муюлишдан бурилганида ҳовли эшиги олдидаги ўзи ўрнатган скамейкада семичка чақиб ўтирган Марғубани тусмол билан таниди: сочини қирқтирипти. Марғуба уни кўриб ўрнидан турди, ерга қараганича, уюлиб ётган семичка пўчоқларини оёғи билан нари-бери сурди. Унинг эгнида енгиз катақ кофта, тор кул ранг шим — худди калтакесакка ўхшар эди. Ҳакимжон келиб ундан икки-уч қадам нарида тўхтади. Марғуба унга илжайиб, кўзларини пирпиратиб қаради-да, ҳамон писта чақиб пўчоғини туфлар экан: «Кечирасиз, тақдир экан...— деди ва хи-хилаб кулди,— мен тақдирнинг қўлида ўйинчоқман!..»

Ҳакимжон унга бошдан-оёқ разм солди ва қорни дўппайиб турганини пайқади-да, нима дейишини билмай бурилиб кетар экан: «Хўп, эсон-омон қутулинг!»— деди ва керза этигини тўқиллатиб жўнаб қолдич.

Ҳакимжон муюлишдан ўтиб эллик қадам босмасдан дармони қуриб бироннинг зинасига ўтириб қолди ва умрида биринчи мартаба дил-жигаридан чиқариб: «Э худо!— деди,— мени урушдан омон қайтар! Кейин нима қилсанг майли: қулоқларимдан тутун, кўзларимдан аланга чиқар!»

Жўнади.

Иўллар, шаҳарлар, манзиллар... Тутун, аланга, харобалар... Тўплар, танклар, самолётлар наъраси... Ертишла ан ўликлар, ҳайқирган, инграган тириклар... Ҳакимжон нималарни кўрмади, неларни бошидан кечирмади, лекин ҳамма ерда, ҳаммавақт, ҳар қандай ҳолатда, урушнинг охирги ойларида чап оёғи сонидан кесилиб госпиталда ётганида ҳам Марғубанинг писта чақиб тиржайиб тургани кўз ўнгидан, «Тақдир экан, мен тақдирниңг қўлида ўйинчоқман», дегани қулоғидан кетмади.

Ҳакимжон госпиталдан шимининг бир почасини осилтириб, иккита қўлтиқтаёқ билан чиқди; ғалабадан кейин ҳам Ўзбекистонга қайтгани шошилмади, бир оз вақт Минскда, кейин Киевда ҳол-бақудрат ишлаб ризқини териб юрди. Киевда оёқсоз яхши усталар пайдо бўлди. Ҳакимжон оёқ солдириб, сал кунда қўлтиқтаёқни ташлади, тўқиллаб, ғижирлаб бўлса ҳам бемалол юрадиган бўлди. Унинг юриб кетаётганини узоқдан кўрган одам бир оёғи ёғоч эканини тезда пайқаёлмас эди.

Шундан кейин унинг кўзига жонажон шаҳри, ўйнаб ўсган кўчалари, қариндош-уруғ, ёр-дўстлари кўринди, ватанини соғинди.

Ҳакимжон бир оёғидан ажралгандан кейин аввал умуман тирикликтан, кейинчалик Ўзбекистонга қайтишдан умид узгани учун хат ёзишни тўхтатиб қўйган эди, шунинг учун унинг тўсатдан кириб келиши қавм-қариндошлари, ёр-жўраларнигина эмас, бегона одамларни ҳам суюнтириб юборди. Ҳамма, ҳар бир киши унга бирон яхшилик қилгиси, лоақал бирон оғиз яхши сўз айтгиси келар эди.

Меҳмондорчиликлар бошланиб кетди. Бу меҳмондорчиликларда кўпроқ фронтовиклар бўлгани учун суҳбат кўпроқ фронт хотиралари, қолаверса, бу ердаги қийинчиликлар тўғрисида кетар эди. Бу ўтиришларда фақат икки нарса тўғрисида — Ҳакимжон оёғини қаерга ташлаб келгани-ю, Марғуба нима бўлгани ва нима қилиб юргани тўғрисида ҳеч ким оғиз очмас, Ҳакимжоннинг чап оёғи ёғоч, Марғуба бир вақтлар унинг хотини бўлганини ҳамма билса ҳам билмасликка солар эди.

Унинг ёр-жўралари ҳаракат қилишган бўлса керак, район ҳукумати унга аввал бир хона уй, кейинчароқ ҳовли берди. Илгари қаерда турганини сўрамади; маориф бўлими уни илгариги вазифасига — ўша мактабга адабиёт ўқитувчиси қилиб тайинлади. Орадан бир-икки

ої ўтгандан кейин қариндошлар ўртада туриб унга эри урушнинг бошида ҳалок бўлган Муборакхон деган жувонни олиб беришди. Орадан бир йил ўтгач, улар қиз кўришди, отини Муҳайёхон қўйишиди.

Қоп-қора тунда чараклаган юлдузлар, қиш қаъридан баҳор қучогига отилиб чиққан расида қизларнинг жамоли таърифга сифадими?

Муҳайё кекса табиат бор ҳунарини, тамоми макру ҳийласини кўрсатиб оро берган ўшандай расида қизлардан бири, лекин яна алланимаси билан маҳалланинг бино қўйган бисоти бўлиб етишди.

Унинг ҳуснidan бошқа яна нимаси бошқа қизлардан ортиқ? Нима учун тенгқурлари, ҳатто ўзидан каттароқ қизлар ҳам уни «опача» деб аташади? Нима учун энг тантиқ, гердайган йигитлар ҳам унинг номини тоқ айтмолмай «Муҳайёхон» дейишади? Нима учун қариялар кўча-кўйда унинг саломига бажону дил алиш билан қаноат қилмай яна дуо қилишади? Милиция ҳушёрхонага олиб кетгани машинага сололмаётган бир бадмас «Муҳайёхон келаётиди» деган гапни эшлиши билан ўзини машинага урган эмиш...

Нега? Нима учун?

Буларнинг сабабини ҳеч ким билмас, зотан, бу тўғрида ўйлаб кўриш ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмас, Муҳайё деганда хамма фикр-мулоҳаза, ҳар қандай ўй-хаёл патдай тўзиб кетар эди.

«Ҳар кимники ўзига, ой кўринар кўзига», деган гап бор. Муҳайёни келин қилиш орзуси бағрини ўртаб юрган ота-оналар, этагининг шамолига кўкрагини тутган йигитлар маҳаллада озмикан? Лекин бу тўғрида бирон киши оғиз очмас, «нотавон кўнгил» деган дашном андешаси ҳамманинг ҳам тилини боғлар эди.

Бу баҳт қуши кимнинг, қайси бир толеи баланд йигитнинг бошига қўнар экан? Ҳамманинг тилида шу савол, лекин ҳамманинг дилида эзгу бир тилак: «Илойим, тенги топилсан!»

Уша йили март кунларининг бирида қор аралаш ёмғир уриб берди. Ёмғирдан қочиб маҳалла магазинига тиқилган одамлар орасида қулоқма-қулоқ: «Муҳайёни фалончининг ўғли паркда қўлтиқлаб юрган эмиш», деган гап юриб қолди.

Маҳалла бир сесканиб тушди. Қор аралаш ёмғир забтiga олганига қарамай, айниқса хотин-халаж шалоплаб ўёққа югурди, буёққа югурди, кечгача ҳамма гап маълум бўлди: Муҳайё тузуккина бир одамнинг ўғ-

ли Салимжон деган йигитга унашилган экан, яқинда тўй эмиш. Йигит студент экан, ҳафсалалик одамлар атанин институтга бориши, унинг дарсдан чиқишини кутиб, кўриб келишиди. Кўрган одамларнинг айтишига қараганда буларни бир-бирига худонинг ўзи бичиб тиккан, иккенинг икки бурчидаги бўлса ҳам бир-билини қидириб топар экан.

Бирор «Ёшлар ўзлари топишнибди», бирор «Иккови-нинг ота-онаси ният қилган экан», деди; нима бўлса бўлди-ю, тўй келаси шанба кунига тайинлади.

Тўй икки ёшнинг, икки хонадоннинггина эмас, икки маҳалла, бутун ёр-дўстларнинг тўйи бўлди. Ер ва томларни одам, бола-чақа босиб кетди. Хурсанд бўлмаган одам йўқ эди. Ашула, ялла, ўйин, асқия, қизиқчилик, гур-гур кулги... Буларни оралаб ёр-дўстлар ёшларга энг яхши тилаклар тилашар эди. Тўрга яқин ўтирган студентлар — Салимжоннинг ўртоқларидан бирни Наймжон деган йигит сўз олди:

— Мен ҳамма яхши тилакларга қўшиламан, шу билан бирга ўзим ҳам кичкина бир тилакни айтмоқчиман. Мен оила кўрганим йўқ, лекин кўп оиласарга разм солиб бир фикрга келдим. Билмадим, вақти келганда бу фикримни ўзим амалга ошира оламанми, йўқми... Лекин, шундоқ бўлса ҳам, дўстим Салимжон билан келинимиз Муҳайёхонга шуни айтмоқчиман: қадимдан оиласа эр генерал, хотин солдат бўлиб келган экан, эндигина хотинлардан ҳам генераллар чиқаётibдику, лекин эркаклар солдат бўлгани учча унашмаяпти...

Қийқириқ, чапак бўлиб кетди. Кимdir луқма ташлади:

— Яшасин генерал хотинлар! Солдатликка унамаган эркаклар судга берилсин!

— Йўқ,— деди Наймжон,— менинг тилагим бошқа. Мен Салимжон билан Муҳайёхон бир-бирига генерал эмас, ятоатли, фидокор, содик солдат бўлишини истар эдим!

Боягидан ҳам қаттиқроқ қийқириқ, кулги кўтарилди. Айниқса, аёллар ҳузур қилиб кулишар, фидокорона чапак чалишар эди. Наймжон жойига ўтираётib Муҳайёга кўз ташлади. Муҳайё сўзлаганига қўлдуқ, сўзни ўринлатганига тасанино маъносида жилмайиб бош эгиб қўйди. Шу чоқ унинг билагини муздай қўл қаттиқ ғижимлари. Муҳайё сесканиб Салимжонга қаради. Ранги бўзариб кетган, энтиккан Салимжон нафаси титраб:

— Тўғри ўтиринг, бўйининг қийшайиб қолади!— деди.

Наимжон унинг нима деганини эшилмаган бўлса ҳам, важоҳатини кўриб рашк қилганини фаҳмлади-ю, қаттиқ хижолат бўлди.

Муҳайё ичида: «Наҳот рашк қилаётган бўлса? Худо урдими... Гапи маъқул бўлмади шекилли», деган хаёлда ҳазиллашибди:

— Хўп, майли, сиз генерал, мен солдат!— деб кулди.

Хайрият, шу чоқ даврада ўйнаётган қиз Салимжоннинг рўпарасига келиб ўйнига тортгани муқом қилиб туриб олди-ю, бу гап қийқириқ остида қолиб кетди.

Тўй қандоқ хуш-хурсандлик билан бошланган бўлса шундоқ тугади. «Тенги топилсан» деганлар «хайрият» деб эркин нафас олишибди.

Кунлар ўта бошлади. Орадан кўп ўтмай шу маълум бўлдики, тўй кечаси Салимжонга Наимжоннинг сўзи эмас, ўзи маъқул бўлмаган, Муҳайё қараб бош экканида ҳақиқатан рашк қилган экан.

Унинг кунчилиги кундан-кун авжига чиқар эди. Тўй сабаб бўлиб Муҳайёнинг битта имтиҳони кузга қолган эди, шунга тайёрлик кўрмоқчи бўлганида, Салимжон «Ўша факультетда ўқимайсан!» деб туриб олди, афтидан, Наимжон шу факультетда ўқир эди.

Шундан кейин кунлар рашк билан бошланиб рашк билан тугайдиган бўлиб қолди: «Фалончини танийсанми?», «Бу китобни кимдан олдинг?», «Қўчада кимларни кўрдинг?..»

Бир куни иккови театрга борди. Биринчи пардадан кейин Муҳайё Салимжонни морожнийхонага бошлади-ю, не кўзи билан кўрсинг, кираверишда чап томондаги тўрт кишилик столда Наимжон лимонад ичиб ўтирас эди. Салимжон «Морожний баҳона, дийдор ғанимат экан-да», деган маънода ялт этиб Муҳайёга қаради. Наимжон мулозимат кўрсатиб дарҳол ўрнидан турди, аввал Муҳайёга қўл узатди. Муҳайё ичидан қиринди ўтаётган бўлса ҳам, тўйдаги гап хаёлида ҳам йўқлигини Салимжонга писанда қилиш учун жилмайиб сўрашибди. Салимжон бирдан бурилди-ю, жуда ҳам зарур ишин бордай югуриб будканинг олдига борди, кетидан Муҳайё югуриб келаётганини билиб будканинг орқасига ўтди, ундан паркка; паркдан кўчага чиқиб кетди. Бўларича бўлган Муҳайё унга автобус бекатида этиб олди.

Салимжон йўлда бир оз ҳовридан тушгандай бўлган эти, уйга келиб янга авж қилди; устки кўйлагини ечиб

улоқтирди, ота-онаси эшитмасин учун Мұҳайёнинг бурнига бўрнини ишқагудай бўлиб секин бақири:

— Мен сизни улгуржи олганман, хоним, кўтара савдо бўлгансиз! Кўзингиз ҳам, қўлингиз ҳам, жилмайшинигиз ҳам шунга киради!

Мұҳайё Салимжоннинг вужуди қақшаб тўлғанаётганини кўриб ёнига ўтири, қўлига тушиб қолган газета билан елпиди, узоқ елпиди. Салимжон анчадан кейин бир оз юмшади, лекин Мұҳайёга хўмрайиб қаради. Мұҳайё маъюс жилмайиб турар эди. Салимжон ҳозир узр маъносида унинг қўлини ушлашга тайёр эди, лекин эркаклик фурури йўл бермади, бунинг ўрнига чуқур хўрсинди. Мұҳайё елпишдан тўхтади ва жилмайиб деди:

— Салимжон ака, агар сиз мени рашк қилмасангиз ўксир эдим, чунки, эри рашк қилмайдиган хотиннинг ҳаёти ёвғон ошга ўхшаса керак, деб ўйлайман. Бир ўқитувчимиз: «Рашк хусусий мулкчилик кайфиятидан туғилган», деган эди, ёлғон! Бемаъни гап! «Булбул рашк оташида куйиб сайрайди», деб эшитганман, мана бунга ишонса бўлади. Рашк жуда-жуда чиройли нарса, лекин сиз бунинг хунугини чиқариб юбораётисиз. Ҳозир шундоқ бўлаётидики, гўё мен бир халта ёнғофу эҳтиёт қилмасангиз, маҳкам ушламасангиз тўкилиб-сочилиб кетаман! Бунаقا рашк хотин кишига малол келади, қаттиқ тегади!..

Мұҳайё унинг «булбул бўлиб қилган хонишлари»дан баъзи бирини айтиб берди. Салимжон унинг бир-икки эътирозига ён бергандаи бўлди-ю, қилмишлари ноҳақ эканини англаган сайн жириллай бошлади. Мұҳайё гапни узайтирмади.

Шундан кейин Салимжон, ҳархаша камайди, ҳатто ёшлар балида бир йигит Мұҳайёни ўйинга тортиб бирга ўйнаганда эътибор қилмагандай қаттиқ-қаттиқ гапириб, кулиб ўтирган бўлди.

Бироқ кейиндан маълум бўлдики, Салимжон хархаша қилмагани билан бутун дардини ичига солиб юрган экан, бир куни ёрилди.

Салимжон бир кечаси ёмон туш кўрди: бурни болтага ўхшаган, ўзи қоп-қора бир барзанги Мұҳайёни бир оёғидан судраб кетаётган эмиш; Мұҳайё дод солиш, йиғлаш ўрнига нуқул кулар эмиш. Салимжон уйғонди, лекин ҳали эсини ўнгламасдан Мұҳайёга чанг солди. Mast уйқуда ётган Мұҳайё эркаланиб ингради. Ҳамон эс ҳушини ўнглолмаган Салимжон ирғиб турди-ю, Му-

ҳайёни бўғди. Муҳайё питирлади, хириллади, Салимжон уйғониб қўйиб юборган эди, каравотдан полга гур силлаб тушди. Салимжон нима бўлганини ҳануз идрок этолмай шошиб ўрнидан турди, чироқни ёқиб юборди. Муҳайё оғзидан кўкрагига лахта-лахта қон келиб чалқанча ётар эди. Салимжон додлаб ҳовлига отилди ва «дада» деб шунаقا бақирдики, бутун хонаён уйғониб югуриб чиқди.

Ўйга кириб Муҳайёни кўтаришди. Унинг кўкрагидағи қон эмас, сочини танғиб ётган қизил рўмоли экан. Салимжоннинг титроғи бир оз босилди.

«Тез ёрдам» машинаси Муҳайёни ҳушсиз ҳолда касалхонага олиб кетди.

Беморнинг аҳволи танг бўлгани учун ярим кечаси маҳсус чақирилган врач Мурод Али бир кечаю бир кундуз унинг тепасидан кетмади.

Муҳайёни касалхонага кузатиб борган қайнатаси ўғлини сўроққа тутди. Салимжон бўлган воқеани қўрққанидан бошқача қилиб айтди: «Тушида эркаланиб фалончининг номини айтди. Узимнинг ҳам гумоним бор эди», деди. Отаси пешанасига битта уриб, «Чиройли хотиннинг ҳосияти йўқ демовдимми, ўғлим», деди. Салимжон шунаقا демасдан «уйқусираб бўғибман» деб қўя қолса ҳам бўлар экан, бундоқ деганидан кейин касалхонага бориши ота-онасининг олдида ноқулай бўлиб қолди.

Муҳайё касалхонадан чиқиб тўғри ўз уйларига борди. Бунга сабаб Салимжоннинг қилмиши, касалхонага кўргани келмагани эмас, ўша даргоҳдан зада бўлиб қолгани, ўқ еб йиқилган қушдай бутун вужуди билан қочишга талпингани эди.

Муҳайё бўлган воқеани ота-онасидан аввал яширса ҳам кейин айтиб берди ва эти жунжикниб: «Босинқирай-диган касали бор экан», деди.

Бир кун ўтди, уч кун ўтди, ўн кун ўтди, на Салимжон, на қудалар, ҳеч ким йўқламади.

Маҳаллага алвости миш-миш бош тиқди: «Муҳайёнинг яхши кўрган йигити бор экан, уйқусида алаҳлаб отини айтиб қўйибди», «Муҳайё бирор билан ўйнашиб юрар экан, Салимжон ярим кечаси келса, бирор девор ошиб кетган эмиш», «Муҳайё қиз чиқмаган экан, эри инсоф қилибди — шарманда бўлмасин деб шу чоққача хотин қилибди»...

Ойнинг охирида бутун оила кечки дастурхон устида эди, бирор кўча эшигини қоқди. Муҳайё чиқди. Қуда

томон Мұҳайёнинг рўзгорини икки машина қилиб бериб юборибди. Мұҳайё қайтиб воқеани ота-онасига айтди ва булардан сўз чиқишини кутмай дафтардан бир вараги-ни шартта йиртиб олди-да, хат ёзди: «Мен ўзимга тегишли ҳамма нарсаң», яъни жонимни олиб келганман, сизларга ҳеч қанақа даъвом йўқ», деди ва хатни ота-онасига кўрсатди. Муборакхоним кўзига ёш олди. Ҳакимжон «Яхши жавоб!» деди. Мұҳайё чиқиб, шофёрга хатни берди, юкни қайтариб юборди.

ВАСИЙ

Бу йиллар давомида Марғуба Ҳакимжондан кейин тўртта эрга тегди, бешовидан ҳам ёлчимаганидан кейин ҳаммасидан ўч олиш учун ҳар биридан қолган юқ-юрин билан ўзидан беш ёш кичик, табиатан хотин олишдан кўра мол-дунёлик хотин бўлса тегишга мойил Жавлон деган йигитга тегиб олди. Унинг ўлган хотинидан Муаттар деган қизи бўлиб, интернатда экан. Буни Марғуба икки йилдан кейин билди. Булар бир-икки йил бинойи-дек турмуш қилишди, кейин Жавлон қилиқ чиқарди: бир жойда кўп ишламайдиган, тез-тез ичадиган, хотин-халажга айланишадиган бўлди. У баъзан кўча-кўйда ийқилиб қолар, Марғуба уни гоҳ бирорларнинг қазно-ғидан, гоҳ бирорларнинг каравоти остидан судраб чиқарап эди. Доктор Мурод Али синглиси Марғубадан аллақачонлар юз ўгирган эди, Анварнинг онаси қазо қилган кунларда юз кўришди-ю, бирон ойдан кейин кўчиртириб келди. Бунда Мурод Али бир томондан ёлғизлигини ўйлаган бўлса, иккинчи томондан, жигарчиллик экан, синглисига ачниб Жавлон бу ерда бир оз бўлса ҳам тийилармикин, деган хаёлга борган эди. Бироқ Жавлон тийилмади, қайта Марғубанинг бир дарди икки бўлди: бир томондан Жавлоннинг жафосини тортса, иккинчи томондан, қон ютиб юрганини Мурод Алидан яшириши керак эди. Уйда товуш чиқармаслик учун Марғуба тишини тишига қўйган сайин Жавлон ҳадди-дан ошаверди. Ичкиси келса ўзини Марғубадан фарзанд бўлмаганидан аламзада кўрсатар, бирон хотинга айланисса Марғубанинг қарилигини юзига солар, ҳатто бирорларнинг олдида ҳам унинг бетини сўриб ташланган ҳусайнини узумга ўхшатар, «бир қоп саксовулдай ғичирламай-шиғирламай ўл», деб кулар эди. Аввало Ҳакимжоннинг кулгисига, ундан кейин Мурод Али ва қолаверса қавм-қариндошнинг таънасига қолмаслик учун

Марғуба Жавлондан ажралишни хаёлига ҳам келтирмас, аксиинча, унинг оёғига минг бир кишан солиш йўлини кўзлар эди. Унинг оёғига солинган ҳамма кишанлар вақт-соати билан занглади, парчаланди, эндиги янги, ҳали-вери зангламайдиган кишан Мурод Алидан қолган ҳевли-жой, машина, кассадаги нақд пул, Анварнинг онасидан қолган бир дунё тақинчоқлар эди. Анварнинг боши очиқ, Муҳайё билан муносабат пайдо қилиши башқа ҳамма даҳшатлардан ташқари мана шу кишаннинг занглай бошлиши, вақти келиб парчаланиши хавфини туғдирар эди.

Марғуба юраги ҳовлиқиб, Анварнинг келишини ҳам кутмади, одатдагидан камроқ ва тезроқ пардоз қилди: ҳаётранг шоҳи кўйлагини, баланд пошиаси орқароққа кетган амиркон туфлисини кийди, тақимига тушадиган узун, лекин ингичка улама сочини солди, бўйнига қизил маржон, қулоғига сариқ балдоқ тақди, юзига упани қалин суркаб ёноғидаги кўк холини кўмди, гажакларини чаккасига тупук билан ёпиштириди, чамандагул дўппини сап-сариқ фарқи устига қўндириди, нопармон рўмолчага атир сениб кўкрагига тиқди-да, Муҳайёнинг онаси Муборакхонни қидириб кетди. Муборакхоним омонат кассада ишлар экан, Марғуба ёғоч панжаранинг дарчасидан бошини тиқиб, салом йўқ, алик йўқ, сайраб кетди: «Мегажин қизингизни йиғишириб оласизми, йўқми! Битта йигитнинг шохини синдирганларинг етмасмиди, энди менинг жияним қолдими!.. Гўристонда қўймаса, кўчада қўймаса!..»

Муборакхоним Марғубани илгари кўрмаган, лекин эшитган эди, кайфи учиб кетди, мижозлар ва хизматчилардан хижолат бўлиб дарров уни кўчага олиб чиқди, хилват дарвозахонага олиб кирди; Марғуба Муҳайё тўғрисида ақлга сифмайдиган, оғизга олиб бўлмайдиган гапларни гапираётган бўлса ҳам, қарши сўз айтса шовқин солиб одам тўплашидан қўрқиб оғирлик қилди, тезроқ жўнатиш пайидан бўлди; лекин номусларга ўлди, уйга бориб Муҳайёнинг терисига сомон тиқиши учун ишининг тамом бўлишини кутди.

Марғуба Муборакхонимни «лойдай қилиб» ҳордиги чиққандан кейин «Энди қизини тергаса ҳам тергайди, тергамаса ҳам тергайди», деб хотиржам бўлди-ю, бу ҳақда Анварга индамай қўя қолди.

Шу куни кечки овқатдан кейин кўча эшиги тақиллади. Анвар чиқди. Эшик олдида соchlари тўзиган, кўйлак ёқаси йиртилган ўша қиз қон-қон йиғлаб турар, нуқул:

«Бу қандоқ гап! Бу қандоқ бедодлик!» дер, бошқа сўз айтгани ўпкасини сира босолмас эди. Анвар не машиққат билан уни сал юпатиб гап сўради. Қиз онасига Марғуға айтган гапларни, илон пўст ташлайдиган туҳматларни айтиб берди ва «Ҳозир аммангиз билан бўлганимча бўламан», деб ичкарига интилди. Унинг ахволини кўриб Анвар ҳам йиғлагудай бўлди, лекин йўлини тўсди, бу гапларнинг тагига етишни ваъда қилиб, автобусга элтиб қўйди.

Анвар қайтиб келганда аммаси асабчи кайфиятда титроқ нафас чиқариб чой пуфлар эди.

— Ҳа, мунча ҳаялладинг, ким экан? — деди.

Ғазаб вужудини тиш оғри fiday қақшатаётган Анвар бирон дағал гап айтиб қўймаслик учун дарров жавоб бермади, бориб радионинг қулоғини бурав экан, дўнгиллади:

— Ӯша ўзингиз билган қиз... — деди.

Марғуба зағчадай шақиллади:

— Шунақами, жувон ўлгур сенга ҳам қизман дейдими?

Анвар бақириб берди:

— Менга ҳеч нарса дегани йўқ!! — деди ва ўзининг товуши ўзига эриш туюлиб бир оз тушди, — мен уни икки марта кўрдим холос... Отини ҳам билмайман!.. Лекин бекор борибсиз, амма! Шунақа гумонингиз бор экан, аввал ўзимдан сўрасангиз бўлмасмиди?

Марғуба келиб унинг ёнига ўтирди ва гувиллаётган радиони ўчирди.

— Мен сендан ҳеч нарсани сўрамайман, ҳаммасини ота-онангдан сўраб қолганман! Ота-онанг сени менга топшириб кетган. «Отасидан ҳовлию машинадан бошқа яна нималар қолди экан?» деб атрофингда ҳид олиб юрган битта шу мегажин эмасдир! Аҳмоқ бўлма! Мен сенга бўладиган савдони айтиб қўя қолай! Сенинг пешанангга Муаттар ёзилган. Муаттарнинг пешанасига сен ёзилгансан!

Анвар ҳайрон бўлди.

— Қанақа Муаттар?

— Муаттар битта. — Жавлон поччангнинг ўгай қизи! Отанг ётиб қолмаганда аллақачонлар фотиҳа қиласи, балки тўйларинг ҳам бўлар эди!

Анвар қизариб кетди.

— Бўлмаган гапни қўйсангиз-чи!

— Отангнинг васияти бўлмаган гапу бир мегажинни таксиларда олиб юришинг, у мегажин куппа-кундуз ку-

ни эшигимизни тақијлатиб келиши бўладиган гапми? Муҳайё қанақа нарса эканини биласанми ўзинг?

Марғуба Анварнинг иккала билагини маҳкам ушлаб ўтириб Муҳайё тўғрисидаги миш-мешларга ўзидан бир талай қўшиб гапириб берди, шундай гапларни айтдики, Анвар бу гапларни эшитгани юзи чидамай ўз бўлмаси-га кириб кетди. Марғуба ваҳимага тушди: «Муҳайё ўл-гур бунинг бошини айлантириб қўйганга ўхшайди-ку», деб унинг кетидан кирди, ўрнини тузатиб берган бўлди, лекин чиқиб кетишга шошилмади; Анвар Муҳайё тўғрисидаги гапга қулоқ солмаётганини кўриб Муаттардан сўз очди. Анвар Муаттарнинг интернатда ўқиганини, кейин чет тиллар институтига кетганини билар, лекин кўрганида ҳеч қачон эътибор қилмаган эди. Марғуба-нинг айтишича, Муаттар ҳинд бўлимида ўқир, имтиҳонларини «аъло»га топшириб, амалий машғулот учун бир неча қиз билан Ҳиндистонга кетаётган экан. Марғуба «Муаттарга хат ёз» демоқчи бўлиб гапни кўп айлантириб берди. Анвар уни имтиҳонларини «аъло»га топширгани билан табриклаб, Ҳиндистон сафарига оқ йўл тилаб хат ёзадиган бўлди-ю, аммасининг шақиллашидан қулоги ором олди. Марғуба хат билан суратни қўйиб чиқиб кетди.

Анвар суратни қўлига олди. Марғубанинг мақтоворлидан кейинми ё ўзи илгари дурустроқ эътибор қилмагани учунми, Муаттар қўзига хунукроқ кўринди. Унинг кўз олдига Муҳайё келди. Муҳайёнинг олдида эса Муаттар анча хунук, суратда чўчиган каламушдай писиб, бақрайиб турар эди. Анвар шу дамгacha Муҳайёга дурустроқ эътибор қилмаган экан, Муҳайё ҳозир, аммаси бошига шунча тош-тупроқ ёғдиргандан кейин ҳам ерга топталган олтиндай ярқираб турар эди. Унинг кўз олдига дадаси дағи қилинган куни Муҳайёнинг йиғидан шишиб кетган қовоқлари, боя эшик олдида йиғлаб тургани келди, қулогига ўша куни «Мард бўлинг, Анваржон», дегани, такси кутишганда етимликка кўникиш, одамнинг тафтини одам кўтариши, ўртоқлик ва дўстлик ҳақида айтган гаплари эшитилиб кетди.

Анвар ўтириб Муаттарга хат ёзди, табриклиди, оқ йўл тилади ва хатнинг охирида: «Аммам менга бир хил гапларни гапирдилар, шундан хабарингиз борми?» деди: конвертни ёпиштирганидан кейин кўнгли тўлмади-ю, бир парча қофозга «Мен ҳали ёшман-ку», деб ёздида, буклаб-буклаб конвертнинг чеккасидан тиқиб юборди.

Уч кунга қолмай Муаттардан шамол-тўполон кўта-риб узундан-узоқ хат келди. Муаттар хийла бетга чопар қиз экан, хатда Марғубани тупроққа қориб ташлабди, «Мен эрга тегадиган бўлсан даллоннинг кераги йўқ» дебди. Марғуба ўзини ерга кўтариб урди, юзини юлди, буни «пандавақи Анварнинг эти билан териси орасига кириб олган» Муҳайёдан кўрди.

Эртасига Анварни институт комсомол комитетининг секретари Раҳимжон чақириди ва кеча аммаси «Муҳайёнинг дастидан дод» деб келганини айтди. Марғуба қайси куни кечаси Муҳайё тўғрисида Анварга нималар деган бўлса ортиғи билан Раҳимжонга тўкиб солибди ва Анварни «Муҳайё балосидан» кутқариб беришини комсомол комитетидан талаб қилибди.

Раҳимжон Муҳайё ва унинг отасини яхши билар, Муҳайёнинг эри билан ажрашгани ва бунинг сабабидан хабардор экан, Марғуба қалаштириб ташлаган гаплар бошдан оёқ бўхтон эканини айтиб, таассуф билдириди. Анвар бўлган воқеани тўлиқ айтиб берди. Раҳимжон Анварнинг кимга уйланиши тўғрисида отаси васият қилганига мутлақо ишонмади. «У киши бунаقا одам эмас эдилар», деди, Марғубанинг жағини тийиш ҳақида чоралар кўриш нияти борлигини айтди.

Анвар бу туҳматлардан худди ўзи қутулгандай хурсандлигидан еру қўкка сифмади, секретарнинг сўзларини айтиб Муҳайёдан суюнчи олгани шошилди; адресини олиб юрганича кетди ва ҳовлиққанича эшикни тарақлатиб очдию ҳовлининг ўртасига бориб қолганини ўзи ҳам билмай қолди. Муҳайёнинг онаси Муборакхоним тандирнинг олдида бориб-келиб нон ёпаётган экан, Анварни кўриб ҳайрон бўлиб қолди. Анвар ёш боладай қувониб: «Мен... мен Анварман! Комсомол комитетининг секретари».

Муборакхоним ҳарчанд ҳовуридан тушган бўлса ҳам, Анварни кўриб яна ловиллаб кетди-да, қўлидаги учи тутаб турган косозни баланд кўтариб: «Ху амманг бoshingni esin!» деб бир қувлади. Анвар кирган эшигини тополмай, ошқовоқ палаги босиб ётган девордан ошиб кетди.

ОНАИЗОР

Муборакхоним шунча гап-сўздан кейин Анварнинг ҳовлига бунчалик беибо бостириб кирганига ўзича маъно берди-ю, Марғубанинг дод-фарёд қилгани, Муҳайё-

нинг турмуши нима учун бузилганлиги тўғрисида тар-
қалган миш-мишларда жон бор, деган фикрга келди-да,
«Муҳайё наҳот шу аҳволга, ота-онасининг оппоқ сочи-
ни оёқ ости қиласиган бир аҳволга тушган бўлса?» деб
юраги орзиқди.

Яна бир тандир бўладиган нон ёпилмасдан қолди.
Муборакхоним хўрлиги келди, юзини чанглаб хўп
йиғлади, кейин тутоқди; Муҳайё нимадандир қувониб
ҳаккалаб-сакраб кўчадан кириб келгандаган эса урадиган,
соchlарини юладиган, ўзини ғижимлаб ташлайдиган бир
важоҳат билан унга томон отилди. Муҳайё онасининг
важоҳатини кўриб қўрқиб кетди, оғиздан чиқаётган
пештаҳам сўзларни эшитиб, «Яна бирон чақув бўлганга
ўхшайди», деб ўйлади-да, уни ҳозир жаҳлдан тушириш-
га уриниш беҳуда эканини кўриб чўкка тушди ва
«уринг» деган маънода бош эгди. Муборакхоним бирдан
тўхтади, вужуди титраб қизига ўқталган муштини ўзи-
нинг кўкрагига, бошига уриб дод солди.

— Худоё бўйниг узилмасин, болам! Бўйниг узил-
масин!

Гаранг бўлиб қолган Муҳайё унинг қўлларини тут-
ди, суяб супага ўтқизди.

— Аяжон, ўзингизни босинг! Нима гап ўзи? Нима
бўлди? Нима гуноҳ қилдим?..

Муборакхоним унинг узатилган қўлларига шарт-
шурт урди, икки елкасидан ушлаб итариб ташлади. Му-
ҳайё чалқанча йиқилаёди, икки қўлига таяниб, ерга
ўтириб қолди, бошидан дўпписи учеб кетди. Муборак-
хоним яна урмоқчи бўлиб ўдағайлади.

— Гуноҳингни билмайсанми?

Муҳайё кўзлари жавдираб онасига қаради.

— Биламан, аяжон, биламан, гуноҳим қиз бўлиб
туғилганлигим...—Хайрият, шу чоғ Ҳакимжон келиб
қолди-ю, Муборакхоним можарони унга билдиришини иста-
мади шекилли, боши оғриётганини баҳона қилиб ёнбоши-
лади. Муҳайё буни фаҳмлаб дарров ўрнидан турди, чоп-
қиллаганча кириб, кўкрак бурма кўйлагини кийиб
чиқди. қолган нонларни ёпиб олгани тандирга ўт қалади.
Ҳакимжон Муборакхонимнинг авзоидан хафачилик бўл-
ганини пайқаб, уни гапга солди. Муборакхоним бўлган
воқеани касалдай инқиллаб, зорланиб айтиб берди. Ҳа-
кимжон мийифида кулди-ю, иссиқ нон ботириб егани
Муҳайёдан бир пиёла совуқ сув сўради. Муҳайё сув
келтириб дастурхонга қўйганда, Муборакхоним унга
отаси олдида насиҳат қилди:

— Эрсиз хотиннинг бошига Бухородаги ювинди тў-
килади, жон қизим! Анвар ҳирсдай йигит бўла туриб
ҳовлимизга шундай беибо, беандиша бостириб киргани-
ни кўрган киши нима дейди?

Муҳайё ҳайрон бўлди:

— Анвар? Нимага келибди?

Муборакхоним яна қизиши.

— Сен билсанг керак?!

— Нима деди?

— Оғиз очгани қўйган бўлсам дейди-да! Косовни
олиб бир қувдим!..

Муҳайё онасига мунғайиб қаради.

— Етимчани-я? Кўнгли яримта бир бечорадан икки
оғиз гап сўрасангиз нима қилар эди, аяжон?

Ҳакимжон димоғида кулди.

— Ундан гап сўрагандан кўра сенинг юзингга қора
чаплаш осонроқ-да!

Муборакхоним бир оз хижолат бўлди.

— Мен бунинг юзига қора чаплаганим йўқ, ҳар қа-
нақа онанинг ҳам кўнглига келади...

Муҳайё унинг бошини, елкасини силади ва йифлам-
сиради.

— Аяжон, мен сиздан гина қилаётганим йўқ! Ўзин-
гиз айтдингиз-ку: эрсиз хотиннинг бошига Бухородаги
ювинди тўкилади... Тўғри, хотин-халажнинг сояси юпқа
бўлади. Турмушим бузилгандা фақат менинг тўғримда
миш-миш чиқди-ку, Салимжон тўғрисида бир оғиз гап
бўлгани йўқ! Ҳайрят ҳам маҳалла мени билади, яхши
билади; ҳеч ким билмайдиган, паранжидаги хотин бўл-
са нима бўлар эди?

Муҳайё ўпкаси тўлиб тандир бошига қараб кетди.

Муборакхоним бирпас дами ичига тушиб кетди-ю,
Ҳакимжонга ёпишди.

— Сиз шу нарсага бепарво бўлаётисиз, бунинг охи-
ривой!..

Ҳакимжон бир бурда иссиқ нонни совуқ сувга боти-
риб оғзига солар экан:

— Муҳайё билан Анвар орасида нима гап борлиги-
ни билмайман,— деди.— Ҳар нечук Марғуба ҳар важ
билан, бизни нотинч қилиш йўлини кўзлагани кўзлаган
деб биламан. Сиз билмайсиз, айтсам балки ишонмас-
сиз... Вақтида бу хотин ўзининг жиноятини менинг ўли-
мим билан ёпмоқчи бўлган эди. Бўлмади, мен урушдан
омон келдим; ундан кейин «мени баҳтсиз қилган шу
одам» демоқчи бўлиб, бошини у эшикдан бу эшикка

урди-ю калавасининг учини йўқотиб қўйди; икковимиз-нинг насибамиз қўшилган экан, хабарингиз йўқ, орамизни бузиш учун, сизнинг тўғрингизда ҳар хил гаплар учирди; йўқ, тинч-тотув турмуш қилдик, Муҳайё туғилди, ўси... Муҳайёнинг турмуши бузилгандан кейин маҳаллада тарқалган миш-мишлар уруфини Марғуба сепган эмас деб ўйлайсизми? Энди қизимизни бадном қилмоқчи бўляпти! Мен унинг эрини биламан, эр ўша бўлса турмушини ҳам тасаввур қилиш мумкин!

Муборакхоним бу гапларга сукут қилиб қулоқ солди, пировардида бошини кўтариб эрига ёлворди.

— Ҳарқалай, Муҳайёни бу йўлдан қайтаринг!
Ҳакимжон бўғилди.

— Қайси йўлдан? Муҳайё бирон йўлга кирибдими?

— Аччигингиз келмасин... Анвар ёш, ақли икки кўзида, бирон кор-ҳол бўлса умр бўйи қизимизни боши таънадан чиқмайди. Муҳайёга ит теккан!..

Ҳакимжон яна ҳам бўғилди, лекин нон ёпаётган Муҳайё эшитмасин учун қаттиқ шивирлади:

— Бу нима деганингиз? Энди Муҳайё умр бўйи баҳтсиз бўлиши, хотин ўлган ё хотин қўйган одамни кутиши, ўзини унинг оёғи остига ташлаши керакми? «Муҳайёга ит теккан» эмиш! Салимжоннинг онаси ҳам ўз фарзандига шундай деб қарабармикин?

— О,— деди Муборакхоним,— эркакнинг йўриги бошқа!

— Ундоқ бўлса бошидан тушайлик: саккизта хотин битта эркакнинг чўриси бўлсин, фарзанд дегани докторхонага эмас, мозорларга қатнасан... Яна айтаман, Муҳайё билан Анвар орасида бирон гап борлигини билмайман! Лекин қизимизни ўлимдан қутқарган Мурод Алининг арвоҳи ҳақи унинг яккаю ягона фарзанди Анварни бу оиласдан суфуриб олиш керак! Бу тўғрида қўлнимдан келганини аямайман! Агар Муҳайё Анварга кўнгил қўйса, бошимни осмонга етказган бўлади.

Муҳайё ёпган нонини саватда келтириб дастурхонга тўқди ва ёйиб қўйди, совиган нонларни саватга солиб токнинг сўрисига осди.

Шу билан бояги мавзуда гап тўхтаб қолди.

Муборакхоним бир оз инсофга келди: қизини маҳалладан ҳам яхшироқ билгани ҳолда унинг тўғрисида кўнглига шунақанги гапларга йўл бергани учун хижолат бўлди, бунинг устига, Муҳайё айтмоқчи, кўнгли яримта бир етимчага қилган муомаласидан кўнгли ғаш бўлди, сўз ўрни келиши биланоқ қилмишига пушаймон

эканини сўз ва ё ишора билан билдириши эслаб қолди. Эртасига эрталаб нонушта маҳалида унинг кўзи кеча Анварга алаҳсиб тандирдан бехабар қолганида бир оз куйган нонга тушди-ю, беихтиёр:

— Анварни кўриб қолсанг, кўнглидан чиқар, қизим! — деди.

— Э, «кўриб қолсанг» нимаси! — деди Ҳакимжон, — Анварни қидириб топиши, нимага келғанини билиши керак эмасми?

Ҳакимжон бу гапни шу қадар ҳайрон бўлиб, шундай бир оҳангда айтдики, Муборакхоним сўз тополмай:

— Майли, майли, — деди ва «уни қаёқдан топади, қаерда кўришади», деб ҳам сўрамади.

ҚУК ПАШША

Муҳайё Анварни қаердан қидиришни билмас эди: уйига бориб бўлмайди, факультетда машғулот йўқ. У ўйлаб-ўйлаб факультет почта тахтасида хат қолдиришдан бошқа илож тополмади-да, шу мақсад билан кетаётганида нима хаёлга бориб Анварнинг кўчасидан юрди; кўчани иккига бўлган хиёбондан ўтганида муюлишдаги пивохона олдидаги ариқ бўйида чўққайиб ўтирган Жавлонни кўриб қолди. Жавлон эгнида сариқ майка, носранг галифе шим, тепакал қип-қизил бошини ялтиратиб пиво ичиб ўтирар эди. Муҳайё негадир Анварни шу атрофдан қидириб ўёқ-буёққа кўз ташлаб ўтиб бораётганида Жавлон кўриб қолди. У қўлидаги бир кружка пивонинг кўпигини пуфлаб ташлади-да, наридан-бери ичди, оғзини билаги билан артиб, оёғидаги каттакон калишини шалоплатганича Муҳайёга томон югурди, келиб сўрашди, қўлинин қўйиб юбормасдан қайта-қайга узр сўради. Унинг қип-қизил, ялтироқ бошини майда тер босгани, қисилган кўзларининг икки бурчи оқсариқ, ўзидан димиқсан хом тери ҳиди келар эди. Муҳайё унинг қисилган кўзлари, анқиб турган ҳидидан жирканниб, гапни чўзмаслик учун нега узр сўраётганига ҳам қизиқмади, Анварни сўради. Жавлон унинг Анварни йўқлаганидан хурсанд бўлгандай бир ҳаракат билан «Анвар шу ерда! Уч секунд!» деди-да, яна оёғидаги калишини шалоплатиб лўқиллаганича бориб, ариқ бўйидаги бутага илиб қўйган устки катақ кўйлагини кийди, Муҳайёни таъзим билан пивохонанинг орқасидаги қизил дарвозага бошлади. Муҳайё Анварнинг шу ерда эканига суюниб, Жавлоннинг кетидан эргашди.

Иккови ёз бўлишига қарамай балчиқ ҳиди анқиб турган ҳовлида қалашиб, сочилиб ётган яшиклар, юмалаб ётган бочкаларни оралаб ўтиб, олди дастмолқовоқ билан тўсилган пачоқ айвончага кирди. Жавлон рўпарадаги ойнали эшикни очди, четланиб Муҳайёга йўл берди. Муҳайё ичкарига қадам қўйиши билан ғира-шира ҳужранинг димчириган ҳавосидан кўнгли озиб кетди. Ҳужрага фақат эшик ойнасидан ёргу тушар, леразаси йўқ экан. Жавлон ҳужранинг тўридаги каттакон сандиққа қоп ёзиб Муҳайёни ўтиришга таклиф қиласкан, «Ўч секунд!» деб чиқиб кетди. Муҳайё кўзи қорон-ғиликка кўниқкандан кейин уёқ-бу ёққа қаради. Бу ер бирор турадиган ҳужрадан кўра кўпроқ қазноққа ўхшар эди: бир чеккада тоштарози, фанера ва тунука қути, қутичалар: тўла, ярим қофоз халталар, деворда аппа, ўроғлиқ сим...

Муҳайё юраги ҳовлиқиб, югуриб ташқаринга отилди ва айвончадан чиқаётганида Жавлонга йўлиқди. Унинг бир қўлида газетага ўроғлиқ бир нима, иккинчи қўлида бир шиша вино.

— Хўш?— деди шошиб.

— Қани Анваржон?

Жавлон унинг йўлини тўєди.

— Ҳозир келади дедим-ку! Уч секунд!

Муҳайё унинг ёнидан ўтмоқчи бўлди.

— Кўчада кутаман.

Жавлон ялинди.

— Бирпас ўтириинг! Ҳозир айтиб келаман! Одамнинг сазасини ўлдирманг...

Муҳайё унинг иккала қўли бандлигидан фойдаланиб зўр билан ўтиб кетган эди, Жавлон қўлидаги газетага ўроғлиқ нарсани ташлаб, унинг билагидан ушлади.

— Сизга гапим бор. Узр сўрагани сизни қидириб тополмай юрган эдим. Марғуба сизга беадабчилик қилибди, ўласи қилиб урдим. Бу хусусда сиздан ҳали қарздор эканимни билдиришим керак! Бирпас ўтириинг!— деди ва бир томонга қараб қичқирди:— Анваржон!

— Керакмас, кирмайман!— деди Муҳайё ва жўнамоқчи бўлган эди. Жавлон нима бало қилди-ю, унинг бир пой туфлисини ечиб олди.

— Сиз шундоқ кирнинг, мен Анварни олиб келаман!

Муҳайё туфлисига қўл узатди.

— Раҳмат, овора бўлмай қўя қолнинг! Ишингиздан қолманг...

Жавлон тиржайди:

— Мен ишни кўп қилганман. Советга меҳнатим сингган, энди дам олишим керак! Ҳаққим бор!..

Жавлон Муҳайё тўғрисида Марғубанинг айтган сўзларидан, қўни-қўшниларга шақиллашидан «Муҳайё эркак киши қўлини ушласа, юбкаси тушиб кетади», деган холосага келган эди. Муҳайё унинг беиболигини кўриб қўрқиб кетди.

— Қочинг, ҳозир дод дейман!

Жавлон шивирлади:

— Анвар ёш бола-ку, қадрингизга етадиган одам билан гаплашсангиз-чи! Битта-иккита кўйлак олиб бериш қўлидан келадиган одам билан гаплашинг!..

Муҳайё қип-қизариб кетди ва иккала юзини ушлади.

— Вой!.. Онангизга кўйлакни бирорлар олиб берармиди? Нега ҳамма хотинга бир кўз билан қарайсиз!..

Жавлон тиржайиб бўйини қашлади.

— Гўристонда ҳам сизни шу кўйлакда кўрган эдим, бошқа кўйлагингиз йўқмикан дебман...

— Гўристонда кўрганингизда бошқа кўйлакда эдим,— деди Муҳайё туфлисига қўл узатиб,— мен бoshingizning сирти шунаقا силлиқ, пашша қўнса тойилиб тушади десам, ичи ҳам шунаقا, ҳеч нарса турмайдиганга ўхшайди.

Жавлон бошдан гапирган кишини жинидан баттар ёмон кўрар эди, қизариб кетди, дам ўтмай ғазаби келди.

— Мен сизга нима дедим, ниҳояти, кўйлак олиб берай дебман! Мунча сассиқ хотин экансиз! Эрингиз шунинг учун ҳайдаб юборган экан-да!— деди ва бунга ҳам қаноат қилмай уни масхара қилди.— Шунаقا денг, бoshing кал, сенга тегмайман денг?

Муҳайё ҳам калака оҳангида деди:

— Тегсам олармидингиз?

— Олар эдим!— деди Жавлон ва яна нимадир демоқчи бўлган эди, Муҳайё сўзини бўлди:

— Кўк пашша ўликка қўнгучи эди, мен тирикманку!

Жавлон туфлини қулочкаш қилиб улоқтириди.

— Олсам ҳам Афғонистонга олиб бориб хотин қилар эдим, биласанми, ҳар куни биттадан қовурғангни синдириб суғуриб ташлар эдим!

Муҳайё туфлисини кийгани ҳаккалаб борар экан, тўхтаб орқасига қаради, кулди.

— Афғонистонда кўришгунимизча хайр! — деди ва туфлисни кийиб юрганича чиқиб кетди.

ЕСУМАН

Муҳайё Анварнинг факультетига борди, почта тахтасида унга хат қолдирди-да, Жавлоннинг безорилигиги айтиб кўнглини бўшатиш учун ҳовлига ошиқди, бироқ онасининг хушҳол чеҳрасини кўриб кайфини бузгиси келмади, индамай қўя қолди. Муборакхоним қилмишидан ҳамон хижолат бўлиб, ундан гап сўрагани ҳам ботинолмади, ўзи индамаганидан кейин «Кўришмаган бўлса керак», деб қўя қолди.

Анвар Муҳайёнинг хатини олди, якшанба куни эрталаб чойдан кейин галстугини сиқиб боғлаб чиқиб кетаётган эди. Марғуба бирдан «Қаёққа?» деб қолди. Анвар гаранг бўлиб бирон важ айтгани сўз тополмай изига қайтди, бирпастдан кейин ўз бўлмасининг деразасидан тушиб кетди.

Муҳайё шаҳарнинг нариги чеккасидаги «Роҳат боғчаси»нинг кираверишида кутиб турар эди, Анварни узоқдан кўриб қийшайганича унга қарши юрди. Анвар ёш боладай иргишилаб-иргишилаб чопди, етиб келгунча сабри чидамай секретарь Раҳимжоннинг гапини, вაъдасини йўлакай айтди, етиб келганида Муҳайёни қулоқлаб олаёзди. Муҳайё ўзини тортган эди, кичкина ариқчадан ўтказиб қўйиш баҳонаси билан тирсагидан ушлади, ариқдан ўтилгандан кейин ҳам қўйиб юбормади, Муҳайё бирор кўриб қолишидан ҳадиксираб атрофга кўз қирини ташлади, лекин қўлинини тортиб олмади.

Анвар, комсомол комитетида бўлган гапни кечгача гапириб ҳам тугатолмасман, деб ўйлаган эди, бироқ тафсилоти билан гапирганида ҳам бир неча дақиқадан ошмади. Муборакхонимнинг муомаласи тўғрисида эса гапиришни лозим кўрмади. Муҳайё бу ҳақда узр сўрамоқчи бўлиб гап бошлаган эди. Анвар тикилиб, қорнини ушлаб, қотиб-қотиб кулди. Унинг учун бу ҳодиса, афтидан, ёш боланинг шафтоли ўғирликка тушиб қувғин еганидай бир гап эди. Шундай бўлса ҳам Муҳайё онасининг ўз қилмишидан хижолатда эканини айтди. Анвар бунга жавобан негадир «раҳмат» деди. Шу билан бу гап ҳам тамом бўлди. Муҳайё Жавлон ҳақидаги гапни оғзига олгани жирканди. Унинг Анварга тикилиб турган кўзларида: «Бу қабиҳ манзарани мен кўрдим, сенга эшитишини ҳам раво кўрмайман», деган бир маъ-

ио ётар эди. Мұхайё тұхтади. Айвар унинг тұхташини «энди уй-уйликка» деб тушунди-да, шошиб: «Яна бирпас юрайлик, айтадиган гапим күп эди, эсимдан чиқиб қолди», деди

Мұхайё рад жавобини бермоқчи эди, унинг жавдидар турған күзларынға қараб оғзи бормади-да, шивирлаб нолиди:

— Яна бирор күриб қолади, яна балога қоламиз.

Айвар хавотир олиб атрофға күз ташласа ҳам сипоҳгарчиликни құлдан бермади:

— Бирор әмас, ҳозир амманнинг ўзи күриб қолса ҳам писанд әмас!— деди, кейин хуноб бүлди.— Нима учун мен Муаттарни олишим керак? Мен Жавлоннинг ўгай қизи Муаттарни олишим керак әмиш! Ота-онамнинг васияти шу әмиш! Ҳолбуки, онам қазо қылганла-рида Муаттар боғча ёшида эди. Дадамнинг күнглида шундоқ гап бўлса, лоақал ишора қилар әдилар!

Мұхайё бу ҳақда ҳеч нарса демади. Иккови паркинг • хилват хиёбонларини узоқ кезишиди. Мұхайё Айварнинг яна Муаттар тұғрисида гапиришини, унга ўзининг күнглини яна ҳам аниқроқ айтишини истади шекилли, маслаҳат тарзидә деди:

— Ота-онанғиз васият құлмаган тақдирда ҳам амманғиз сизге ёмонликни раво күрмаса керак-ку, нега ўша қизни олмайсиз!

Айвар бу гапни ундан кутмагани учун тажанг бўлиб чаккасини қашиди.

— Чунки яхши күрмайман! Чунки күнглимнинг күчесидан ҳам ўтган әмас! Чунки мен уни билмайман! У ҳам менга тегмоқчи әмас!

Битта-битта қадам ташлаб бир оз жим юришгандан кейин Мұхайё сүз мавзуини четроққа тортиш учун деди:

— Қавм-қариндошларингиз, ёр-дўстларингиз сизни ёлғыз қўйишидими?

Айвар хўрсинди.

— Менинг ёшимда менга ўхшаб әрка ўсган бола ёрдўст әмас, тенгқурларидан ўртоқ орттирап экан холос. Ўртоқ фақат ўйнагани яхши!

— Йўқ, Айваржон, қарс икки құлдан чиқади. Эрка ўсганман дәяпсиз, эхтимол ўртоқларингизга сиз ҳам фақат ўртоқ бўлгандирсиз. Ота-онаси әрка ўстирган бола кўпинча худбин бўлади... Қавм-қариндошларингиз ҳам ўйқлашмайдими?

Айвар анчадан кейин жавоб берди.

— Йўқлаб туришади, йиғилиш керак бўлганда йиғилишади, йиғлаш керак бўлганда йиғлашади, менга таскин-тасалли беришади. Биласизми, бир-бирига ўхшаган, бир-биридан совуқ қўйма гапларни эшигани юрагим безиллади. Биронта одамнинг қалб сўзини, биронта одамнинг иссиқ нафасини сезмайман! Бунаقا етимлик, бунаقا кимсасизликни ҳеч кимнинг бошига солмасин! Марғуба аммам қизиқ, менга тасалли берган бўлиб: «Ҳамманинг ҳам ота-онаси ўлади» дейди! Унинг эри Жавлон поччам ундан ҳам оширади: «Ич шу аламларга!» деб менга нуқул вино тутади!. Гамлет айтмоқчи, ё раббим, одам одамга бунчалик муҳтож бўлар экану!..

Анвар яна кимсасизлигидан, назарида ораларидан меҳр-ҳақиқат кўтарилиб бораётганидан нолиди, яна аммасининг Муаттар тўғрисидаги гапларидан хуноб бўлди. Муҳайё гап айланиб «афсуски эрга тегиб чиққан экансан, йўқса сени олар эдим» деган мазмунига яқинлашувидан қўрқиб, энди кетайлик демоқчи бўлиб тўхтади, лекин уни ташлаб кетгани кўнгли бўлмади-ю, кинога таклиф қилди.

Кино бу ердан юз қадамча нарида бўлиб, кундузги сеанс яқин орада бошланишидан радио хабар бериди турар эди. Анвар билет олди, эшик олдида четланиб Муҳайёга йўл берди. Шу чоқ тарсиллаган бир товуш чиқди-ю, Муҳайё мункиб кетди. Анвар шундоқ қараса, ёнида тирик мурдадай бўлиб ҳансира Марғуба турибди, у шовқин солиб яна Муҳайёга ҳамла қилди. Анвар уни орқа ёқасидан ушлаб улоқтириб ташлади-да, Муҳайёни қучоғига олиб четга олиб чиқди. Марғуба нуқул: «Бу олқинди, қиз олмаган йигитнинг бошини айлантириб юрибди!» деб додлар, юлгани гоҳ Муҳайёга ҳамла қилар эди, гоҳ Анварга. Одам йиғилди, хонатлас кўйлак кийган семиз бир хотин лапанлаганича Муҳайёга яқин бориб «Үл бу кунингдан! Сенга ўхшаганларнинг қораси юқиб, ўқиган қизларнинг ҳаммаси ҳаромга ўхшаб қолди!»— деди. Бошқа бир аёл шовқин солиб, уни итариб ташлади. Семиз хотин йиқилиб, оёқлари кўтарилиб кетди. Фовур кучайди.

Милиция сержантни келди. Марғуба ҳаллослаганича унинг олдига борди ва бу ерда содир бўлган зўр жиноятдан жабр кўрган кимсадай арз бошлади, жабр кўрган Анварни ёқлаган бўлиб, Муҳайёнинг шаънига хотин кишининг оғзидан чиқиши мумкин бўлмаган гапларни айтди. Муҳайё юзини икки қўли билан чангллаб йиғ-

лар, инграр, тўлғанар эди. Анвар уни бағрига босиб жонини бергудай бўлар эди, ниҳоят, бор товуши билан қичқириди:

— Ўртоқ сержант!— Бирдан ғовур босилди.— Ёғон! Бу ёсуман Мұҳайёга туҳмат қилаётиди! Мұҳайё менинг хотиним!— деди.

Ҳамма жимжит бўлиб қолди. Марғуба юзини тирмалаб, оғзини катта очганича оёқ узра туриб ҳушидан кетди.

Сержант халойиқни тарқатди.

— Қани, ўртоқлар, кинодан қолманлар,— деди, кейин Марғубага честь берди.— Сиз ҳам жұнанг! Буларку эр-хотин экан, сиз нима қилиб юрибсиз орада ёсуман бўлиб?

Марғуба бошидан тушиб кетган кўк рўмолини ёпинди, секин бурилди, нарида, хиёбонда бир-бирига суюншиб, битта-битта қадам ташлаб кетаётган Анвар билан Мұҳайёга бир қаради-да, ҳозир бориб буларни бир нима қиласигандай, шошиб жўнаб қолди.

Мұҳайё хийладан кейин ўзига келди, кўз ёшидан ивиб кетган рўмолчаси билан титраётган қўлларининг кафтини ишқар экан, Анварга мунгайиб қаарди.

— Анваржон ака, нега унақа дедингиз?.. Нега хотиним дедингиз! Лекин бу билан мени шунча одамнинг олдида аммангизнинг оёғи остидан тортиб олдингиз, бoshингизга кўтардингиз! Раҳмат! Энди уйга қанақа бора-сиз?

Анвар кўкрагини кўтариб муштини тугди.

— Боравераман! Аммам бир нима десин-чи, ҳайдайман! Уйимиздан ҳайдаб юбораман!— деди, лекин Мұҳайёни уйига пастқам кўчалардан, чакалакзордан ўтадиган сўқмоқдан кузатди.

Иккови чакалакзорнинг чиқаверишида тўхтади, Мұҳайё хайрлашгани қўл берди. Анвар унинг қўлини маҳкам ушлаб секин ўзига тортди. Мұҳайё бесаранжом бўлиб:

— И-и-и, хафа бўламан!..— деди.— Мен сизнинг бунақа қилиғингизни билсан чақи्रмас эдим, келмас эдим.

Анвар унинг қўлини дарров қўйиб юборди.

— Кечирасиз... Мен бетингиздан битта ўпмоқчи эдим, тўғриликча... Қўлингиздан ўпишим ҳам мумкин! Мумкинми?

Мұҳайё бу содда — беғубор, ич-таши бир болага ҳавас билан қаради, агар уялмаса ҳозир ўпгани бир эмас, икки юзини тутар, балки ўзи ҳам ўпар эди. Унинг жил-

майиб турганини кўриб Анвар қўлини секин олди, хавотирлик билан лабига тегизди, кейин қайта-қайта ўпди-юзига суркамоқчи бўлди. Муҳайё қитиғи келгандай қиқирлаб қўлини тортиб олди, бурилиб ариқдан ҳатладида, катта йўлга чиқиб қўлини силкитди, икки қўлини қанот қилиб чопқиллаганича кетди.

Анвар уйга қайтиб келганида кўча эшиги берк эди, тақиллатса, ранги мурда бўлиб кетган Марғуба очди, очмади — узун занжирни зулфинидан чиқармасдан эшикни қиялатиб қаради-да, Анварни кўриб, «хотининг билан қўшмозор бўл!» деб ўшқирди, эшикни қаттиқ ёпиб қулфлади, танбасини тиқди ва қаттиқ-қаттиқ қадам ташлаб йироқлашди. Анвар эшикни яна тақиллатди, узоқ тақиллатди, бўлмаганидан кейин ёндорига тирмасиб томга чиқди, тунукани тақиллатди. Марғуба уйнинг эшигидан бошини чиқарди.

— Ҳаддингдан ошма, бола, ҳозир милиция чақираман!

Анвар тунукани тарақлатиб тепди.

— Мен ҳам милиция чақираман! Ота-онамдан қолган ҳовлига мени киргизмасликка нима ҳаққингиз бор? Ҳаққингиз йўқ! Кўчиб кетинг! Ҳозир кўчиб кетинг!

Марғубанинг жони ҳалқумига келди. Югурганича чиқиб ҳовлидаги тош борми, ғишт борми қўлига нима тушса Анварга отаверди. Анвар ҳаммасини илиб олиб ҳовлига ташлади, сўнгра яримта ғиштни илиб олиб «Бас!» деб жаҳл билан улоқтирган эди, ғишт ердан қапчиб деразага тегди ва ойнани синдириди. Марғуба «Безорининг дастидан дод, милиция, қаёқдасан!» деб шовқин солиб кўчага юргурган эди, Анвар томнинг орқа томонидан тушиб қочди.

АНДИША

Анвар шу кечани бир қариндошиникда ўтказди. Бундан дарак топган Марғуба шаҳардаги ҳамма қариндошларга учраб «Анвар Роҳат боғчасида мени урди, кўчада юрган бир итялоқни ҳамманинг олдидা «хотиним» деди; томга чиқиб менга тош отди», деб зор-зор йиғлади. Шундан кейин қариндошлардан ҳеч бири Анварга рўйхуш бермади, бири «Ҳалитдан шунаقا бўлсанг, ҳолинггавой», бири «Отанг сени амманнга топшириб кетган, гўрида тинч ётсин», деб дашном берди, насиҳат қилди. Анвар воқеани бошдан-оёқ айтиб бер-

моқчи бўлса, сўзига ҳеч ким қулоқ солмас эди. Анварга етим қолгани ҳеч қачон ҳозиргидай билинмаган эди. Қани энди онаси ё отаси бўлса-ю, бошини кўкрагига қўйиб хўнг-хўнг йиғласа! Лоақал пичагина ҳасрат қилиб юрагини бўшатгани ким бор? Анвар бу тўғрида ўйлаганида кўз олдига йиғидан қовоқлари шишиб кетган Муҳайё келар, лекин унинг ёнида учи тутаб турган косовни кўтариб турган Муборакхоним турад эди.

Ўша куни Роҳат боғчасидан қайтишда ҳаяжонни енгигиб, бундан кейин қачон ва қаерда кўришиш ҳақида ваъдалашиш икковининг ҳам эсига келмабди. Муҳайё жуда катта ташвишга қолди: Марғуба Анварни қандай қарши олди экан? Кўчада шундай шаллақилик қилган бу хотин уйда Анварни не кўйга солди экан? Анвар «Аммамни ҳовлимиздан ҳайдайман» деган эди, жанжал чиққан бўлса ана у пияниста Жавлон Анварга зиён-захмат еткизмадимикан?..

Муҳайё икки марта унинг факультетига борди, бориша ҳам, қайтишда ҳам Анварлар кўчасидан юрди, факультет почта тахтасига қўйган хати ҳануз турганини кўриб йиғларди.

Орадан уч кун ўтгач ҳовлига институт комсомол комитетидан хат келди. Хатда комитетнинг секретари Раҳимжон Муҳайёни эртаси соат ўн бирга чақирибди. Раҳимжон одатда студентларни шунаقا чақириб ҳар тўғрида суҳбатлашиб турад эди, шунинг учун Муҳайё кўнглига ҳеч гап келмасдан борди ва қабулхонада Анвар ўтирганини кўриб қўрқиб кетди: наҳот Раҳимжон ўша, Роҳат боғчасидаги воқеа тўғрисида чақирган бўлса. Унинг нимага чақирганини Анвар ҳам билмас эди. Иккови ҳол-аҳвол сўрашди. Анвар аммаси уйга киргизмаганини, дарбадар бўлиб юрганини Муҳайёдан яшириди.

Муҳайё ўша куни аммаси қандай қарши олганини сўраб улгурмади, секретарь қиз икковини кабинетга таклиф қилди. Раҳимжон одатдагича ўрнидан ҳам турмади, қовоқ-тумшуғини солиб қофоз варақлар экан:

— Нима қилиб юрибсизлар кўчаларда жанжаллашиб? Ўтиинглар!..— деди.

Анвар билан Муҳайё бир-бирига қаради. Сўзин Анвар бошлади. Бири қўйиб, бири орадаги муносабатини тўла-тўқис гапириб берди. Гап тамом бўлгандан кейин икки орадаги муносабат «тўғриликча» эканига Раҳимжонни ишонтириш учун, Муҳайё «ўлай агар!» деди.

— Сиз нима дейсиз, Анваржон?— деди Раҳимжон.

— Мен ҳам шу... Тўғриликча юрган эдик...

— Нега бўлмаса ўшанда Муҳайёхонни «хотиним» дебсиз?

Анвар дарҳол жавоб берди:

— Муҳайёхонни аммам ҳеч оғизга олиб бўлмайдиган гаплар билан ҳақорат қилдилар!

— Демак, Муҳайёхонни «хотиним» дейиш билан бу ҳақоратларга ўзингизни тутиб берибсиз-да?

Муҳайё ер остидан Анварга қараб қўйди.

Анвар чинчалоги билан кўзининг чеккасини артди, афтидан, ўша ҳақоратлар заҳри ҳануз танидан кетмаган эди.

— Мен ўша топда ҳеч нарсани ўйлаганим йўқ...

Раҳимжон кулимсиради.

— Тўғри, ўша топда Муҳайёхондан бошқа ҳеч нарсани ўйламаган бўлсангиз керак!

Анвар қизариб кетди. Раҳимжон Муҳайёга юзланди.

— Сиз-чи, сиз нима дейсиз? Анваржон «хотиним» деганда хафа бўлганинг йўқми?

Муҳайё ҳам қизариб ерга қаради ва эшитилар-эшилмас деди:

— Нега хафа бўлар эканман, шундай вақтда, шундай пайтда шунақа деб ўзингиз айтмоқчи, ҳақоратларга ўзларини тутиб берадилару...— унинг ўпкаси тўлди,— ўла ўлгунимча эсимдан чиқадими...

Раҳимжон ёлғондан қовоғини солиб сўради:

— Шунда фаришталар омин деган бўлса-чи?

Муҳайёга бу гап қалака бўлиб туюлди шекилли, ранги бўзариб секретарга айиқ қарав қилди, лекин унинг юзида заррача ҳам бундай ифода йўқлигини кўриб дарров ўзига келди, лекин шундоқ бўлса ҳам, эҳтиётан ўпкалаган бўлди:

— Нима қиласиз шунақа гапларни гапириб...

Раҳимжон унинг юзига қаради ва кулимсираб сўради:

— Бунақа гаплар тўғри келмайдими?

Муҳайёнинг аччиғи келди.

— Галати гапни гапирасиз-а!.. Билиб туриб...

— Нимани билиб туриб?— деди Раҳимжон.

Муҳайё лаби пирпираб, онасининг таъбирини ишлатди:

— Менга ит теккан-ку...

Раҳимжоннинг жаҳали чиқди.

— Ўзингизга муносаб ибора тополмадингизми? Лоа-кал «турмуш кўрганман, андиша қиламан» десангиз-чи!

— Албатта андиша қиласман,—деди Муҳайё ерга қараб.

— Андиша дейдиган бўлсангиз Анваржон андиша қиласа бўлар эди, бироқ ҳеч қанақа андишага бормаяпти. Тўғри қилипти. Бунақа андиша Марғубадан чиқади. Биз ҳам шунақа андишага борадиган бўлсак, демак, Марғуба ҳақ экан-да! Нима, сиз оёқ-қўли юлиб ташланган қўғирчоқми?

Муҳайё титраётган қўли билан сочини тузатиб эши-тилар-эшитилмас деди:

— Марғуба холага ўхшаган одамлар камми...

— Биламан!— деди Раҳимжон.— Миллион! Бу андиша бизнинг таомиллимиз! Одамни хўрлайдиган бундан ҳам ёмонроқ таомилларимиз озми?

Анварга жон кирди.

— Дастреб шу тўғрида гапирганингизда, Марғуба амманинг жағини тиямиз деган эдингиз...

— Тиямиз!— деди Раҳимжон.— Жағини кўплашиб тиямиз, лекин ҳозир ундан ҳам зарурроқ иш чиқиб турибди: аммангиз ўша кундан бери сизни уйингизга киргизмаётган эмиш-ку?

Муҳайё ялт этиб Анварга қаради.

— Энди бундоқ,— деди Раҳимжон суҳбатни якунлаб,— мен бу ишни Наимжон бошлиқ уч кишига топширдим, учовига ишнинг моҳиятини, Марғуба қанақа хотин эканини яхшилаб тушунтиридим. Эртадан кейин учови сизни уйингизга элтиб қўяди.

Муҳайёнинг қути учди.

— Вой, Марғуба холанинг феъли ёмон, жанжал чиқса... Эри пияниста, Анвар акамга бирон зиён-заҳмат етказмасмикин?

— Анвар акангиз бизга омонат, омонатга хиёнат қиласмаймиз,— деди Раҳимжон ва бурнининг учини қашиган бўлиб табассумини яширди.

Кабинетдан чиқилгач, Муҳайё зўр ташвиш билан сўради:

— Анвар ака, қаерда ётиб юрибсиз?

— Ётоқда бир кун бири билан, бир кун бошқаси билан...

— Раҳимжон акам одам юборсалар аммангиз инсоға келармикин? Ё дадамга айтай, улардан олдин бориб у киши ҳам гаплашсинларми?

Анвар кулди.

— Дадангизга оғзингиздан чиқара кўрманг, аянгиз косов олиб қувган эдилар, дадангиз болта кўтариб қолмасинлар тағин!

— Йўқ, Анвар ака, аям тушунмасдан ўшанақа қитганлар... Дадам ойимга «Анваржонни у оиладан суфуриб олиш керак» деган эмишлар.

Анварнинг қалбига бу гап илиққина, юмшоққина тегди.

Анварга бу гап маъқул тушганини сезиб Мұҳайё мактабга қараб югурди. Наимжонлар эртага Марғубанинг олдига боришадиган бўлса, дадаси бугун, ҳозир бориб Марғубага айтадиган гапини айтиши, Наимжонларнинг ишини осон қилиши керак эди.

Мұҳайё мактабга борди, дадасининг охирги дарсдан чиқишини кутиб ўтири: умрида ёлғон гапирмаган, айёрликка иши тушмаган бўлса ҳам дадасига ёлғон гапирди, мактаб кутубхонасиға китоб олгани келганини айтди. Уйга кетаётib йўлда гапини узоқдан айлантириб Анварга бурди-да, уни «Марғуба уйидан ҳайдаган, бола бечора ҳозир дарбадарликда юрган эмиш», — деди ва «Шунга мен сабаб бўлдим» деб кўзига ёш олди. Анварни Марғуба уйдан ҳайдаганидан Ҳакимжон хабардор экан, бу ҳақда мактаб ўқитувчилари орасида гап бўлганини, бирор унга вақтинчалик бир хона беришга розилик билдирганини, яна бирор уни таътил кунларида бирон ишгá жойлаб қўйишга ваъда берганини сўзлади. Мұҳайё суюниб кетди ва мақсадини айтди. Комсомоллардан олдинроқ, иложи бўлса бугун кечқурун Марғубага учрашишни дадасидан илтимос қилди. Ҳакимжон бир оз жим қолди, ўйлади, Марғуба ким эканини айтгани оғиз ростлади-ю, айтмади, бунинг ўрнига «Марғубанинг таърифини эшитганман, менинг боришимдан, комсомолларнинг боришидан ҳам ҳеч иш чиқмайди», деб қўя қолди.

ҚОРА ҚУТИ

Эртасига Наимжон бошлиқ уч кишидан иборат элчилар ҳайъати Анварни олиб белгиланган соатда Марғубанинг эшигини қоқди.

Марғуба товуш берди ва келиб қулфни очди, танбани суғурди, эшикни қия қилди; Наимжон институт комсомол комитетининг номини айтганда элчиларни биттама-битта киргизди, Анвар рўпара бўлганда эса эшикни юзига қаттиқ ёпди-ю, шарақлатиб қулфлаб олди. Тушунтирни, илтимос, ёлвориш — ҳеч бири унга кор қилимас эди. Ниҳоят, Наимжон товушини йўғонроқ қилиб

«Биз расмий одамлармиз, расмий иш билан келдик», деганидан кейингина Анварга ҳам йўл берилди.

Жавлон уйда, бир оз ширакайф экан, меҳмонларни кўриб жуда суюниб кетди, дарров бир четвертда қизил вино, бир коса тузланган бодринг келтириб столга қўйди.

Марғуба ошхонага кириб жиз-биз бошлади.

Жавлон пиёлаларга қулқуллатиб вино қуяр экан:

— Мен ароқни ташлаб винога ўтганман,— деди,— бироқ вино қурғур серсувирик нарса бўлади, сувини сиқиб ташлаш керак! Лекин еткизиб иссангиз сувини қориннинг ўзи сиқиб ташлайди!.. Қани, саломат эканмизки ичамиш!

Меҳмонлар винога қўл уришмади. Жавлон ўзи ичиб, пиёласини яна тўлдирди. У битта ўзи ичаётган бўлса ҳам «Қатордан қолмайин» деб ичди, ҳеч ким қистамаса ҳам «сазаларинг ўлмасин» деб ичди, пиёла бир минут тўхтамаса ҳам «дами чиқиб кетмасин» деб ичди, қисқаси, хотини овқат олиб келгунча хийла тайёр бўлди, ўтирган жойида қалқиб, кўзининг қорасидан кўра оқи кўпроқ кўриниб қолди.

Марғуба қовурилган жигарни келтириб ўртага қўйди, меҳмонларнинг олдига қошиқ қўяр экан, Анварнинг олдига қошиқни жаранглатиб ташлади. Унинг сохта табассумдан кўз атрофига йиғилган ажин, пирпираган юпқа лаблари, овқатга манзират қилганида титраган товуши тори таранг эканини кўрсатар эди. Наимжон бу вазиятда ҳеч қандоқ даромадга ўрин йўқлигини кўриб гапнинг пўсткалласини айтди:

— Анваржон шаҳарда маълум ва машхур доктор Мурод Алиниң фарзанди. Агар ўртоғимиз сизнинг нуқтai назарингиздан бирон беадабчилик қилган бўлса кечиришингизни сўраймиз, чунки, шундоқ одамнинг биттаю битта ўғлини ўз уйига киритмасдан дарбадар қилиб қўйибди деган иснодни кўтаришдан кўра гуноҳини кечириш осонроқ бўлса керак, деб ўйлаймиз.

Марғуба қўлидаги қошиқни тарақлатиб столга қўйди.

— Нега дарбадар бўлар экан, хотинчасининг уйига борсин! Сигади, Муҳайёхоннинг уйига ҳамма сиғади? Борсаларинг сизлар ҳам сиғасизлар! Оби худойи...

Анвар ғазаби келиб бир нима демоқчи бўлган эди, ёнидаги шериги секин туртиб, сўзини оғзида олди.

— Опажон, Муҳайёхон бизнинг институтда ўқниди,

синглимиздай нарса... Бизга малол келади! Сизнинг тўғрилларигизда бирор шунақа деса сиз нима дердингиз?

Фазаби келиб ўтирган Наимжон сўз қотди:

— Тўғри, Муҳайёхон эрга тегиб чиқкан, лекин буна-қа фалокат ҳар кимнинг ҳам бошига келиши мумкин! Хўш, ўзингиз Жавлон акага қиз текканимисиз?

Бўйинни тутолмай бошини у ёққа-бу ёққа ташлаб ўтирган Жавлон бирдан худди ўқчиғандай:

— Тўғри!— деди столга шаппалаб.— Ҳақиқатда қиз теккан! Бу қизлигида ўзини қуритиб олган, ҳозир ҳам қиз! И... И... Дўзахга ҳам қизлигича тушади!

Наимжон давом этди:

— Жавлон ака сизни «хотиним» деганда ҳеч ким бу кишини уйидан ҳайдаб чиқармагандир-ку, Анвар Муҳайёни «хотиним» деса сиз нега уни ўз уйидан ҳайдаб чиқарасиз?

Жавлон завқ қилиб кулди.

— Мени ўзи дон сепиб зўрға уйига олиб киргану қаёққа ҳайдайди! Менга қара, ҳой саксовул, дон сепгансан-а? Мотоцикл олиб бергансан, тилла соат олиб бергансан! Лекин ов милтиғини еб кетдинг!..

Марғуба эрини ортиқ гапиргани қўймади, вино қўйиб берди. Жавлон винони битта қўтарди-да, гандираклаб бориб диванга чўзилди ва узун хуррак отди.

— Мен Анварни ҳайдаганим йўқ,— деди Марғуба бир оз бўшашиб,— уни отаси ҳайдаган! Отасининг васияти шу! Отаси айтган қизни — Муаттарни олсин, ҳовли нима экан, савдога қўйса ўн-ўн икки мингга ҳам бормайди! Бундан ташқари беш минг олти юз сўмлик янги «Волга»си, омонат кассада ўн минг сўм нақд пули, ўн саккиз минг сўмлик рўзгори, онасидан қолган, келинига аталган йигирма уч минг сўмлик тақинчоғи бор! Мана, ўзи кўрсин!

Марғуба нариги уйдан ўймакорлик қора қутичани олиб чиқди, қопқоғини очиб Анварнинг олдига қўйди, ва унинг бўйнидан ушлаб, бурнини тақинчоқларга ишқаламоқчи бўлди. Анвар жаҳл билан қутичани суриб ташлади. Қутича ағанаб, ичидаги шода-шода марварид, тилла ва кумуш буюмларга ўрнатилган ҳар хил қиммат баҳо тошлар сочилиб, жилосидан кўзлар қамашди..

— Амма,— деди Анвар қип-қизарип,— дадам ўлим билан олишиб, нажот истаб кўзлари жавдираб ётгандা сиз шу нарсаларни ўйлаган экансиз!.. Дадам васият қиласидан пайтда нима учун ҳеч кимни киргизмай эшикни қулфлаб олганингизни энди тушундим! Менга ҳеч

нарса керак эмас! Қўл қўйиб бераман, ҳаммаси, қора қути ҳам сизники! Лекин менга вақтинча битта ўй беринг! Отамдан қолган ҳовли турганда мен институтдан ётоқ сўролмайман! Отамдан қолган уйга аммам киргизмаяпти дегани уяламан.

Марғуба унинг сўзини эшитмаган бўлиб тақинчоқларни қора қутига солар экан:

— Одам кўр бўлмайдими,— деди.— Наҳот қиз олмаган йигит шунча мол-дунёни бир салқитнинг оёғи остига ташласа?!

Намжон заҳарханда қилди:

— Бу нарсалар отасидан қолган бўлса билганини қиласди-да! Анвар ворисми ахир?

Марғуба икки қўлини сонига урди.

— Анвар ворис бўлса, мен васий! Нима керак бўлса менинг қўлимдан олади! Бермасам ололмайди!

Элчилардан бири дўнғиллади:

— Сиз бермасангиз, қонун олиб беради!

Марғуба ёлғондан қаҳқаҳа урди.

— Сиз қонундан гапиргани ҳали ёшлик қиласиз, ука!— деди ва гап тамом бўлди, деган маънода столни йиғишиштиар экан, охирги ва узил-кесил сўзини айтди:

— Муаттар Ҳиндистондан яқинда келади, Анвар отасининг васиятини бажо келтирадиган бўлса ҳамма нарсани икковига топшираману этагимни қоқиб, ҳовлидан кўчиб кетаман: йў-йўқ отасининг арвоҳини чирқиратадиган бўлса, битта игна ҳам бермайман!

Бошқа гапга ўрин қолмади. Элчилар кетгани қўзғалишди. Анвар уйдан умид узиб кийимларини сўраган эди, Марғуба иккита эски куйлак, битта эски шим чиқариб берди ва тилхат талаб қилди. Анвар тилхат ёзишга киришди. Марғуба унинг елкасига битта эски сочиқ ташлаб, «Майли, буни ёзмай қўя қол», деди.

— Амма,— деди Анвар кийимларини сочиққа ўрап экан,— Муаттар менга тегмоқчи эмас-ку!

Марғуба вағиллаб берди:

— Муаттарнинг ихтиёри аввало отасида, қолаверса менда! Нима, Муҳайёда ой кўрганмисан?

— Ҳа, мен Муҳайёда ой кўрганман! Дадам оламдан ўтиб дунё кўзимга қоронги бўлганда Муҳайёда офтоб кўрганман.

Марғуба зўр афсус билан сўради:

— Мен сенга ҳеч нарса қилганим йўқми?

— Қилдингиз, онам мени туққан, ўстирган, ота-онам жон берган ҳовлидан мени ҳайдадингиз!

Марғуба «сенга гап кор қилмайди», деган маънода қўйл силтади, меҳмонларни кузатди, эшикни қулфлаб, ганбалаб олди.

Иўлда Наимжон Анварга тасалли берди:

— Хафа бўлма, ошна, оламиз! Ҳаммасини оламиз!

ҲАР БОШДА БИР САВДО

Наимжон бошлиқ элчилар Марғуба билан қилинган мунозаранинг натижаси ҳақида комсомол комитетининг секретари Раҳимжонга маъруза қилишди. Раҳимжон бир кампирга қарши тиғ тортиб борган уч баҳодирнинг қиличи синиб қалқони тешилганига хўп кулди, бу иш билан шахсан ўзи шуғулланмоқчи бўлди.

Унинг кўзига бу иш оғзининг ели билан битадигандай кўринган эди, бироқ тобора қизишиб бир ҳафта машғул бўлганидан кейин иш узоққа чўзилишига кўзи етиб қолди. Маълум бўлишича, Марғуба ўзини Анварга вассий қилиб Мурод Алидан нотариуснинг муҳри билан қоғоз ёздириб олган экан. Раҳимжон гаплашган, мурожаат қилган, талаб этган, сўраган одамларнинг ҳаммаси нуқул қонундан галирар, маълум бўлишича, бу ишни ҳал қиладиган киши Марғубанинг қўлидаги қоғозни қалқон қилиб олса, бу қалқонни ҳеч нарса тешиб ўтолмас экан. Бу орада Раҳимжон Анварга лоақал ётоқ ва стипендия олиб беришга ҳам уринди. Бироқ бунда ҳам ҳеч нарса тешиб ўтолмайдиган қалқонга дуч келди: қоидада «студентнинг уй-жойи бўлса ётоқ, оиласи ўзига тўқ бўлса стипендия берилмайди» дейилган, унинг бирон чеккасига: «Студент етим қолса, бирон сабаб билан уйида туролмаса, стипендия ва ётоқ берилсин», деб ёзиб қўйилган эмас. Раҳимжон бўғилган пайтларида: «Секретарь бўла туриб ўзинг қонун-қоидани бузасанми?» деган таъналар ҳам эшилти.

Муҳайё Наимжондан ишнинг оқибатини эшишиб йиғлади, бироқ Анварга ёрдам қилиш қўлидан келмас, ваъда қилган одамлар унга қачон уй, иш топиб беришлари ни дадасидан сўрагани истиҳола қилар эди. Анвар яна бир ҳафта Ҳакимжон берган бир оз пулни еб, ётоқхонада ўртоқлари билан бир каравотда ётиб юрди. Ҳайрият бу орада пенсия чиқиб қолди-ю дармон бўлди. Шундан кейин унинг иши юришиб кетди: уй ваъда қилган ўқитувчи кичкина, қоронфироқ бўлса ҳам алоҳида уйини бўшатиб жиҳозлаб берди. Бу уй Анварга шунча ёқдики, фикр-ёди Муҳайёга кўрсатишда бўлиб қолди, бироқ

шунча қистади, Мұҳайә келгани унамади, нуқул кулар әди. Иш ваъда қилган ўқитувчи шу ҳафта ичи иш ҳам топиб берди. Автоклубда механикка ёрдамчи керак экан. Анвар автомобилга хийлагина ишқибоз бўлгани учун бу ишга дарров кирди.

Оқсоқ механик чолнинг ёрдамчиси ишдан бўшаб кетганига яқин бир ҳафта бўлиб, оғир ишлар тўпланиб қолган, бундан ташқари четдан ҳам иш келиб турар экан. Анвар автомобилнинг остига кириб чол буролмаган гайкаларни бурав, кўтаролмаган қисмларни кўтарар, туширас, қанчадан қанча фиддиракларни олар, қўяр, дамлар, ишнинг зўрлиги ва овқатнинг тайини бўлмагани учун кечга томон сулайиб қолгундай бўлар эди. Чол уни яхши кўриб қолди, четдан келадиган ишдан тушадиган чақадан баъзан бир сўм ярим сўм берадиган бўлди.

Бир куни бет-қўли қора, ҳориган, терга пишган Анвар кечроқ бузук автобуснинг соясида майкачан нон билан помидор еб ўтирган эди, дарвозада тугунча кўтарган Мұҳайә пайдо бўлди. Анвар, Роҳат боғчасида бўлиб ўтган можародан Мұҳайёнинг ота-онаси хабар топганинг билмас, шунинг учун ташвишланиб юрган эди, узоқдан назарига унинг чеҳраси фамгин кўринди-да, шу ерда турган қофоз билан юз-қўлини наридан-бери артди, устки кўйлагини кийди. Бунгача Мұҳайә уни кўриб қолиб чопқиллади, автобусни айланиб ўтди. Иккovi бир-бирига қараб туриб қолди. Мұҳайә жилмайди, қўлидаги тугунчани икки қўллаб уига узатди. Унинг жилмайганини кўриб Анварнинг кўнгли жойига тушди, тугунчани олиб қофоз дастурхондаги помидор билан ноннинг ёнига қўйди. Тугунчада ош бўлса керак, иссиққина, ҳиди чиқиб турар эди. Мұҳайә унинг емишини кўриб кўнгли бузилиб кетди.

— Мунча, ғаримисиз? — деб кўзи жиққа ёшга тўлди.

Мұҳайә шундоқ деб кўзига «ёш олмасдан бурун еб ўтирган овқати ғарибона экани хаёлига ҳам келмаган Анварнинг бирдан хўрлиги келиб, томогига бир нима тиқилди, йифи хуруж қилди, буни билдирамаслик учун юзини тескари ўгириш ёхуд кўзини беркитиш ноқулай бўлгани сабабли миннатдорчилик маъносида Мұҳайёни қучоқлаб, елкасига бошини қўйди, тез-тез киприк қоқиб ёшини ютди. Мұҳайә унинг йиғлаганини пайқаб барала йиғлаб юборди. Иккovi бир-бирини юпатмоқчи бўлган сайнин йифи хуруж қилиб келарди.

Иккови хўп йиглади.

Машина ёғлаётган оқсоқ чол буларни кузатиб турган экан, чуқур хўрсиниб:

Ишқ балодир, ишқ балодир,
Ошиқ кишилар ғамга мубталодир,—

деди-ю автомобилнинг остига кириб кетди.

Муҳайё Анварнинг ҳол-аҳволини, ишини сўради, ишидан фоят рози эканини билиб хотиржам бўлди-ю, узоқ ўтирамай кетди.

Шундан кейин Муҳайё ўтган-кетганида клубга кириб Анварнинг ҳолидан хабар оладиган, баъзан маҳсус келиб бирпас-яримпас гаплашиб ўтириб кетадиган бўлди.. Муҳайё келганда оқсоқ чол Анварга жавоб берив, ҳар қандай оғир иш бўлса ҳам ўзи қиласар, булар гоҳ бузуқ автобуснинг соясида, баъзан унинг ичидагаплашиб ўтиришар эди.

Ҳакимжон ўн икки кунлик дам олиш уйига борадиган бўлди. Шу муносабат билан уйга унинг ёр-жўралари йиғилди — зиёфатдан кейин Муборакхоним чарчаб чўзилди ва ухлаб қолди. Муҳайё дастурхонни йиғиштириб идиш-товоқни ювганидан кейин бир қарич мўлроқ қази, бир оз яхна гўшт, сомса, мева-чевани дастурхонга туғиб Анварни кўргани борди.

Анвар қорни оч бўлса керак, дастурхонни Муҳайёнинг қўлидан олиб уни бузуқ автобусга бошлади, дастурхонни дарров очди, овқат кўплигини кўриб, Муҳайёнинг ижозати билан устаси, оқсоқ чолни чақириди. Чол бир чойнак чой кўтариб кирди ва икковини алқаб ўтириди, Муҳайё манзират қилгандан кейин икки бармоғи билан битта сомсани олиб оғзига солди-да, узоқ чайнади, ҳузур қилиб ютди, таъмини олиб бош чайқади.

— Бай-бай-бай, бунаقا сомсани емаганимга неча йил бўлди экан? Йўқ, умримда еган эмасман!

— Кампирингиз пазанда эмасмилар?— деди Муҳайё.

— Кампирим менинг учун узатган оёғини йиғмайди. Орамизда меҳр-муҳаббат йўқ! Қачон ўлади-ю кўзини чўқийман деб қузғундай тепамда айланади. Кичикроқ ҳовлим, кассада бир оз пулим бор.

— Қариганда муҳаббат қоладими!— деди Анвар кулиб.

— Йўқ, ўғлим, аксинча, аслида муҳаббат бўлса қарилликда етилади. Айб ўзимда, ёшлиқ бебошлиқ деб

читтакдай шохдан шохга сакрай берибман, қўнимни билмабман, бир вақт кўзимни очиб қарасам олтита хотин олиб қўйибман. Бу — еттинчиси! Буларнинг бири то менга меҳр қўйгунча қўйиб юбориб бошқасини олибман. Бу хотинлардан учта фарзанд кўрганман, ҳаммаси барҳаёт, лекин ҳеч бирининг менга меҳри йўқ: аввалио мендан йироқда ўсган, ундан кейин ҳаммасининг ҳам онаси мени ёмонлаган. Энди ҳамма хотинларим, болаларимнинг қарғиши тегиб шунинг қўлига қараб қолдим. Бусиз ҳам бўлмайди: бошим ёстиққа текканда лоақал тезроқ тузалиб ишга чиқсан, пул топиб келсин деган муддаода бир пиёла сув берар-ку, ўлсам одамлар бехабар қолиб ўлигим уйнинг ўртасида кўкариб ётмаску! Менинг ўтган умрим бир ибрат, пенсияга чиқсан китоб ёзаман... Сизларга ҳавасим келади. Қайси куни икковинг қучоқлашиб йиғлаганда автобуснинг тагига кириб мен ҳам йиғладим! Сизларнинг кўз-ёшлиаринг чу-чук кўз ёши, менинг кўз ёшлиарим аччиқ кўз ёши. Мен ҳам ёшлигимда чучук ёш тўккан бўлсам, қариганда аччиқ ёш тўкмас эдим... Энди мен ишимга борай...

Чол ўпкасини зўрға тутиб ўрнидан турди, инқиллаб-пишиллаб тушиб кетди. Анвар билан Муҳайё жим қолишиди.

— Қизиқ,— деди Анвар,— ҳар бошда бир савдо, бирор янгилишади, бирорни бирор янгилиштиради, бирор юргани йўл тополмайди, бирор бор йўлдан юролмайди... Эсимда бор, аям мени алқамоқчи бўлсалар «бошинг тошдан бўлсин» дер эдилар, ҳақиқатан, бу дунёда одамнинг боши тошдан бўлиши керак экан. Биз асри-миз буюк: инсоннинг кўзи ўткир, қулоғи динг, қўли узун, қадами катта, яъни ҳар ишга қодир деймизу, одам одамга яшагани шу қадар халал беради, олами шу қадар тор қилиб юборадики, бошимни олиб тоғу тошларга, узоқ юлдузларга кетсан дейман!

Муҳайё ҳазиллашиб унинг билагидан маҳкам ушлади.

— Мени ташлаб номард сенга йўл бўлсин!¹

Иккови қотиб-қотиб кулди.

— Йўқ, Муҳайёхон,— деди Анвар.— Сизни ҳам олиб кетаман! Ҳали мен сизга айтганим йўқ, мен учар автомобиль ихтиро қилмоқчиман!

— Вертолётми?— деди Муҳайё кулги ёшини артиб.

— Йўқ, вертолётниш даҳмазаси кўп: паррак керак,

¹ Қўшиқдан сатр.

бензин керак, бузилса омон қолмайди. Мен оддий «Волга»ни учиралман. Ҳамма нарса тахт, фақат бир нарсага қараб қолганман.

— Нима экан?

— Жисмларнинг, жумладан, «Волга»нинг ҳам оғирлиги нима деган сўз? Ернинг тортиш кучи деган сўзми? Демак, ернинг тортиш кучини кесадиган бўёқ ўйлаб топилса-ю, шу бўёқ билан бўялса тамом — «Волга» болаларнинг пуфагидай осмонга қараб интилаверади! Унинг ичидаги ўтирган одам деразадан қўлини чиқариб елпифич билан уни хоҳлаган томонига юргизиши мумкин! Ҳамма гап мана шу бўёқни топишда!

Муҳайё кулавериб буқчайиб қолди.

— Фақат бўёққа қараб қолибсиз-да!.. Йўқ, Анваржон ака, сизга яшагани халал берган, оламни кўзингизга тор қилиб кўрсатган одамлар эмас, битта Марғуба аммангиз! Битта аммангиздан қочиш учун учар автомобиль ихтиро қилишнинг ҳожати бормикин?

— Нега битта аммам бўлар экан, урф-одатимиз-чи? Учар автомобиль қочиш учун керак бўлмаса, Раҳимжон айтмоқчи, одамини хўрлайдиган, одамнинг нафасини бўғадиган урф-одатларимизни бомбардимон қилиш учун керак! Жек Лондоннинг хаёлий бир ҳикояси бор эди шекилли,— деди Анвар.— Ҳикоя қаҳрамони хаёлий йўллар билан Америкада капитализмни йиқитиб, ўрнига социализм қуради. Лекин Америка халқи ўшанақа хаёлий қуролларни ўйлаб топгунча Россия халқлари оддий милтиқ билан курашиб капитализмни йиқитди. Биз ҳам шу йўлдан бориб, автомобилни учар қиласидиган бўёқ топилмагунча рўпара келган оддий таёқни кўтариб жангга киришимиз осонроқ!

— Қани ўша оддий таёқ?— деди Муҳайё.

Анвар унинг қўлини ушлади.

— Жасорат!

Муҳайё қип-қизариб ерга қаради.

— Менинг қўлимдан нима келади...

— Қўлингиздан ҳеч нарса келмайдими? Ҳеч нарса керак эмас, менга фақат халал бермасангиз бўлди! Марғуба аммам мендан кечиб юбориши мумкин, бу жуда ҳам катта мусибат эмас! Лекин сизнинг ота-онангиз сиздан кечишмайди, қўрқманг!

Муҳайё ҳамон ерга қараганича эшитилар-эшитилмас деди.

— Дадам дурустлар, аям эскичароқ...

Муҳайё қоронғи тушиб, тераклар орасидан зўриқ-

қандай кўкимтил қизил ой кўтарилиганда кетгани қўз-фалди. Анвар уни хилват, ойдинда олачалпоқ йўлаклардан уйига элтиб қўйди. Улар кўчанинг бу юзидаги каттакон қайраоч соясида тўхташди. Муҳайё хайрлашгани қўл берди. Анвар унинг қўлини қаттиқ қисиб ўзига торти, Муҳайё яқинроқ келиб иккинчи қўлини унинг кўкрагига қўйди. Анвар ўтган сафар юзидан ўпгани интилганда Муҳайё хафа бўламан дегани учун яна қўлидан ўпди, қайта-қайта ўпиб юзига суркади. Муҳайё бу сафар қўлини тортиб олмади, лекин хавотир олиб кўчанинг у юзига қаради. Эшик олдида онаси қоп-қора ҳайкалдай бўлиб тураг эди. Муҳайё «вой ўлай!» деганича йўлкани қиялаб, онасининг рўпарасидан кўчанинг у юзига ўтди.

НОҚОБИЛ ҚИЗ

Муборакхоним эшикдан четланиб Муҳайёга йўл берди, унинг саломига алик олмади, ўзини босиш учун бир оз тўхтади, қайта-қайта «Астағфиулло!» деганидан кейин кириб, супада ўтирган Муҳайёга яқин борди; яна бир марта «Астағфиулло!» деганидан кейин, секин сўради:

— Даданг бўлмаса шунаقا экан-да? Қаёқда эдинг?

Муҳайё ерга қараб жавоб берди:

— Дадам борларида ҳам... Анварни кўргани борган эдим...

Муборакхоним лов этиб кетди... «Астағфиулло» дейиш ҳам эсига келмай, шовқин солди:

— Ҳеч бўлмаса ёлғон гапирсанг-чи, безбет!— деди ва оёғи остида ётган супургини олиб қулочкаш қилди.

Муҳайё кўзини юмди-ю қимир этмади.

— Аяжон, менга ёлғон гапиришини ўргатган эмас-сиз...

Муборакхоним супургини улоқтириб юборди, энгашиб қаттиқ шивирлади:

— Эрсираб қолдингми?— деди, яна бир шалақ гап айтди.

— Аяжон, бунақа гапни оғзингизга олманг, шу оғиз билан мени болам дегансиз, алла айтгансиз, суйгансиз...

Муборакхоним унинг сўзига қулоқ солмади.

— Эрсираган бўлсанг биронта хотини ўлганин то-пай!

Муҳайё онасининг юзига қаради.

— Аяжон, илойим ҳеч кимнинг хотини, ҳеч кимнинг

эри ўлмасин! Ҳеч кимнинг бошига Анварнинг куни туши-
масин!

Муборакхоним ўзини босиб унинг ёнига ўтирди.

— Шу Анварга тегасанми? — деди.

Мұхайдін индамади. Муборакхоним жуда күйіб кетди.

— Турмушинг бўлмайди, жон қизим, турмушинг
бўлмайди. Айтдим-ку, сенга ит теккан!..

Мұхайдін эшитилар-эшитилмас деди:

— Салимжонга ит тегмасдан тушган эдим-ку, нега
турмушим бўлмади?

— Пешанандан кўр! — деди Муборакхоним унинг
пешанаисига нуқиб.

Мұхайдін кўзига ёш олди.

— Аяжон, ҳамма нарсани кўриб, билиб туриб яна
шунса дейсиз-а! Пешанамга нима қибди?

Муборакхоним унинг сўзига қулоқ солмади.

— Бошинг таънадан чиқмайди! Қон йиғлайсан! Ме-
ни ҳам қон йиғлатасан!

Муборакхоним шундоқ деди-ю, уйга кириб кетди,
узоқ йиғлади, кейин қўшнининг уйига чиқиб кетди. Мұ-
хайдінасилининг келишини кутмай супанинг бир чекка-
сига жой солиб ётди.

Муборакхоним қўшнинг кириб ҳасрат қилди. Бу ҳов-
лида саксон саккизга кирган бир кампир бўлиб, уни
бутун маҳалла иззат қилар эди. Муборакхоним шу кам-
пирдан Мұхайдінасилини сўради, «кўнмаса
мен пўписа қилиб уйдан ҳайдайман, сиз кўчада туриб
йўлини тўсинг, уйга олиб кириб мендан гуноҳини сў-
ранг», деди. Кампир кўнди, эрталаб кўчага чиқиб ариқ-
нинг бўйида кутиб ўтирди.

Муборакхоним эрталаб гап ковлади, қизини аввал
қучоқлаб йиғлади, кейин урмоқчи бўлди, буларнинг ҳеч
бери кор қилмагандан кейин Анварга бўлмағур туҳмат-
лар қилди. Мұхайдінасилининг ҳамма гапига чидади-ю,
Анвар тўғрисидаги туҳматларига чидолмай гап қайтар-
ди. Муборакхоним шунга маҳтал эди, бирдан жазаваси
тутиб оғзидан кўпиклар сочди: «Кет-чи, кет!» деб Мұ-
хайдіни итариб ташлади, уйга кириб унинг кийим-кеча-
гини, китобларини деразадан улоқтириди, уйдан чиқиб
яна шовқин солди. Мұхайді зор-зор йиғлаб ялинди, ёл-
ворди, оёғига йиқилди. Муборакхоним оғзига келганини
қайтармай қизини ҳақорат қилар, зоҳирлан, чиқиб кети-
шини, аслида эса тавба қилишини кутиб тепасида турар
эди. Мұхайдін унинг оёғи остида узоқ йиғлаб ётганидан
кейин секин ўрнидан турди, кийимларини, китобларини

қучоғига олиб индамай жұнаб қолди. Муборакхоним әшик олдида ўтирган кампир қайтариб келишини кутып супада гердайиб ўтириди.

Бироқ кампир Мұхайденниң чиқиб кетганини күрмай қолди: шу өзін әчилиб чиқиб рўпарадаги тор кўчага кириб кетди-ю, кампир неварасини чақиргани ҳовлига кирган эди.

Муборакхоним бу гапни әшитиб фиғони чиқди, юрагига ваҳм тушди-ю, идорасига бориб жавоб олди, куни бўйи Мұхайден қидирди: факультетига борди, ҳамма қариндошларнинг уйига бир-бир бош тиқди, Мұхайденниң дугоналарига учради, узун ходачанинг учига чангак бояглаб маҳалла ҳовузини ҳам қидиртириди; тез ёрдам касалхонасига борди, милицияга арз қилди...

Икки кун ўтди. Муборакхоним икки кун ишга бормади, боролмади, учинчи куни Ҳакимжонга хат ёзиб жўнатиб келганида Мұхайден хат келди:

«Аяжоним! Мехрибоним!

Сог-саломатман. Мени нега маҳалла ҳовузидан қидирдинги? Наҳот ўзимни ўлдиришимга, шу билан мени катта қилишибдаги меҳнатларингизни, орзу-умидларингизни қора ер қаърига кўмишишмга кўзингиз етган бўлса! Наинки мени шунчалик бағритош деб ўйласангиз? Сиз туқкан, сут берган, сиз ўстирган бола бағритош бўлиши мумкинми?

Уйдан ҳайдаганингиз учун чиқиб кетганим йўқ, сиз дам олинг, ўзингизга келинг, деб кетдим.

Мен сиздан хафа эмасман, нима деб бунчалик куйиншигини биламан: ёлғиз фарзандингизман, мени ер-кўкка шонмайсиз, болалигимда ҳам ер-кўкка шонмай ойлаб кўчага чиқармас эдингиз. «Аяган кўзга чўп тушар» деган гап бор. Салимжон шунақа бўлди... Шундоқ бўлишини билганингизда, албатта, мени асраб-авайлаб «Қизим катта бўлиб қолди, тезроқ эгасига топширай», деб шошилмас эдингиз...

Вақтинча аразлашиб қолганимизни дадамга ёзиб юрманг, келганларида ҳам айтмай қўя қолайлик.

Кеча факультетга борган эдим, ўқиши бошланмасдан студентлар пахтага кетади, деган гап юрибди. Ҳеч бунақа бўлмас эди, об-ҳаво ёмон келаётган бўлса керак. Пахтага кетиб қолсан хавотир бўлманг.

Дугонамдан сизга салом.

Ноқобил қизингиз Мұхайде».

Қизидан дарак топилмаганидан йиғлаб, «Соф-саломат кўрсам чурқ этмайман» деб юрган Муборакхоним Муҳайё соф-саломат эканини билиб таънага тўла хатнинг мағзини чаққани ҳам бўлмай яна ловиллади, салом айтган дугонасилинида эканига ишонмай Анварни қарфади.

Муборакхоним ўтирас-туарини билмай Анварнинг факультетига борди, унинг ишхонасини билиб зимдан одам юборди, яна Муҳайёнинг яқин-йироқдаги дугоналаридан, қариндошларидан хабар олди. Ҳеч ким «Мен кўрдим» демади.

Энди бебош қизни топишнинг бирдан бир чораси студентларнинг паҳтага жўнашини кутиш эди: шу куни Муҳайё қаерда бўлса факультетга етиб келади.

Муборакхоним ўша куни тонг қоронгусида факультетга борди. Одам ғич-бич, қатор турган автобусларга чиқмоқда эди. Муборакхоним елиб-югуриб ҳаммаёқни қаради, автобусдан автобусга чопиб Муҳайёни чақирди. Олдиндаги автобусдан кимдир Муҳайёни аллақанақа бир комиссия ҳайъатида кеча жўнаб кетганини айтди. Муборакхонимнинг кўнглига фулгула тушди: «Бу комиссия ўлгурда Анвар ҳам бўлмасин тағин!»

Муборакхоним қайтишда Анварнинг ишхонасидан хабар олди. Анвар ҳовлиниң ўртасида турган бир машинанинг тагида чалқанча ётиб нимадир бурамоқда эди.

Муборакхоним шу куни Муҳайёнинг қайси районга кетганини билиб, икки кундан сўнг ўз ҳисобидан отпуска олди ва ўша районга жўнаб кетди.

КУНДОШЛАР

Анвар қачонгача оғиз-бурнини қора қилиб машинанинг тагида ётади, қачонгача қуруқ нон еб бирорнинг уйидан ётиб юради, бунақа тирикчилик жонига тегар, қайтиб келар?

Марғуба шу умид билан овуниб юрган эди, Муҳайёни онаси уйидан ҳайдаб юборганини эшишиб дод, деб юбораётди. Хайрият Муҳайё паҳтага кетибди, хайрият Анвар шаҳарда қолибди! Бу ғанимат фурсатни қўлдан бермаслик керак бўлиб қолди.

Марғуба мол-дунёни Анварнинг бурнига ишқаганида Анвар оғиз солмади. Ота-онасиининг қаноти остида иссиқ-совуқни билмай ўсган бола мол-дунёнинг қадрига ётадими? Бунинг қадрига интернатда йўқчилик кўриб

ўсган Муаттар етади, ҳиди келса оғиз солади. Муаттар Айварнинг ана у хатига жавобан «Эрга тегадиган бўлсан менга даллол керак эмас», деган бўлса, унда молдунёдан бехабар эди.

Марғуба мана шу умид билан Муаттарни Ҳиндистондан қайтишини зориқиб кутар эди.

Муаттар сентябрининг бошларида Ҳиндистондан қайтиди, бир-икки кундан кейин Жавлон билан Марғубани кўргани келди.

Марғубанинг айтишига қараганда Жавлон бундан икки кун буруп хусуматдан ўн беш кунга қамалган, уйда битта ўзи экан.

Марғуба Муаттардан ўпқалади, ўша хатни билмасдан, тушунмасдан ёзганини, Жавлон иккови нима деб жони ҳалак эканини айтиб йиғлади; кейин Айвар гўл бўлса ҳам яхши бола эканини, гўллиги орқасида шундай ҳовли-жой, машина, кассадаги шунча пулга кўчада юрган бир исқирт ва унинг доғули онаси кўз тикканини куйиб жизғанак бўлиб гапирди; қора қутини олиб чиқиб тақинчоқларни кўрсатди, унинг бўйнига, кўкрагига осди, қулоқларига, сочига, билак ва бармоқларига тақди, узоқдан қараб: «Бу нарсалар фақат сенга ярашади», деди; назарида, Муаттар мол-дунёга учиб, ўзини Айварнинг бурнига ишқашга тайёр бўлгандан кейин эри Жавлоннинг мастилигида мақтаниб алжиган гапини айтиб ёқасини ушлади: Муҳайё Жавлонни кўчада кўриб кўзини сузган эмиш, Жавлоннинг таъби тортмабди, иўқса ҳужрага таклиф қилса кирар экан... Марғуба унинг комсомоллиги, институтда ўқишини масхара қилиб, ёмон фикрларга буриб гапирди. Агар бу гапларнинг мингдан бири рост бўлган тақдирда ҳам Айварнинг шўри қурибди-ку! Наинки Айвар шу қадар гўл, у жувон шу қадар шайтон бўлса? Агар ҳақиқатан шундоқ бўлса Айвар бечоранинг кўзини очиш керак. Буниг учун аввал Муҳайёни яхшироқ билиш керак.

Эртасига нонушта маҳалида Марғуба гапни айлантириб «етим ўлгурнинг ҳолидан хабар олиш керак», деган мазмунда шама қилди. Муаттар индамади. Марғуба унинг индамаганини розилик аломати деб тушунди-да, шодмарг бўлаёди. Муаттарнинг сочини ўз қўли билан турмаклади, қора қутидан гавҳар кўзли олтин безакни олиб турмакнинг ёнбошига ўрнатиб қўйди.

Муаттар тўғри институтга бориб комсомол комитетига кирди ва Раҳимжонга ўзини танитиб мақсадини айтди:

— Муҳайё деган комсомол студент тўғрисида жуда хунук гаплар эшишиб, шу гаплар қай даражада тўғри эканини билгани келдим. Бизга келин бўлиши эҳтимоли бор,— деди.

Раҳимжон унга разм солиб туриб бирдан:

— Марғуба ҳоланинг кими бўласиз?— деб сўради. Муаттар ҳайрон бўлиб қолди.

— У кишини қаёқдан биласиз? Ўгай қизиман.

— Муаттархонман денг! Муҳайёни ёмонлайдиган одам шаҳарда бошқа йўқ! Сиз у кишидан, шубҳасиз жуда кўп гаплар эшигтгансиз. Бу гапларнинг ҳамасини рад қиласман десам қимматли вақтингизни кўп оларман, деб қўрқаман. Муҳайё пахтада. Бугун соат тўртда ўша томонга махсус автобус боради. Бораман десангиз — марҳамат. Келин қиладиган бўлсаларинг Муҳайёнинг ўзини кўринг, гаплашинг. Ўша ерда Наимжон деган йигит бор. Анварнинг ўртоғи, бу йигит Муҳайёни жуда яхши билади.

Муаттар жилмайди.

— Анваржонни ҳам билар экансиз?

— Бу ерда нима қилиб ўтирибман!— деди Раҳимжон кулиб ва хайрлашгани қўл узатди.

Муаттар соат тўртда келди. Бино олдида автобус турар, унга икки киши ҳар хил қоп, халта, яшик ва яшикчалар юкламоқда эди. Юк ортиб бўлинганидан кейин Муаттар автобусга чиқди, юкларни оралаб олдинга юрди, олдиндаги иккита бўш жойининг бирида қоп-қора соч ва мўйлови оппоқ бир одам ўтирас эди. Муаттарга қулайроқ ўринни бўшатиб бериш учун ўрнидан турди. Ўнинг қийналироқ турганини, қаеридир ғижирлаганидан оёғи ёғоч эканини билди-ю, Муаттар унинг жойига ўтиrmади, қўймасдан ўзини ўтқазди.

Муборакхоним ўша куни Муҳайёни қидириб ҳеч қаердан топа олмаганидан кейин дарҳол Ҳакимжонга: «Муҳайёнинг қилмишларига панжа орасидан қараганингизниң оқибати мана: Муҳайё Анвар деб уйдан чиқиб кетди, бундан ортиқ шармандалик бўладими?» деган мазмунда хат ёзган эди. Ҳакимжон бу гапга унча ишонмаса ҳам кўнглига ғулғула тушиб шаҳарга келди, Муборакхоним уйни ёлғиз ташлаб Муҳайёнинг кетидан пахтага кетганини қўшилларидан эшишиб кўнгли бир оз тинчили, мунозара «Анвар борадиган бўлса, сен борма» деган гапдан чиққандир деб ўйлади, лекин шундоқ бўлса ҳам она-болачинг ҳолидан хабар олгани борадиган бўлиб институтга келган, автобусга чиқкан эди.

Соат тўртдан ўшгандан автобус жўнади, ҳадемай шаҳардан чиқди. Ҳакимжон билан Муаттар ҳамгап бўлиб қолишиди, бир-биридан пахтада кими борлигини сўради.

— Қизимиз пахтага кетган экан мен йўқ эдим, онаизор кетидан жўнабди-да!— деди Ҳакимжон.— Битта-ю битта қизи, ерга-кўкка ишонмайди. Сизнинг кимингиз бор?

— Мен, ростини айтсан, келин кўргани кетяпман. Машҳур доктор Мурод Али деганин эшитгандирсиз?

Ҳакимжон ёғоч оёғини ғижирлатиб унга томон ўтирилди.

— Эҳ-э, у кишини танимаган, эшитмаган одам борми! Хўш, хўш?

— Мен ўша кишининг узоқ қариндоши бўламан: у кишининг синглиси менинг ўгай дадамга тушган...

— Ҳа-ҳа,— деди Ҳакимжон.— Марғубаҳоннинг ўгайдан ўгай қизи бўламан денг! Хўш, хўш?

— Ўша кишидан Анвар деган бир бола қолган, шу Муҳайё деган бир жувонни яхши кўриб қолибди...

Ҳакимжон талмовсиради.

— Қанақа жувон экан?

— Марғуба аянинг айтишларига қараганда шайтон, институт комсомол комитети секретарининг гапига қараганда фаришта!

— Қайси бирининг гапига ишонса бўлади?— деди Ҳакимжон кулимсираб.

Муаттар бир оз асабийлашди.

— Мен Марғуба опани яхши биламан! Ўзим бу оиласдан аллақачонлар чиқиб кетгандман, Анварнинг ҳам шу оиласда туришини сира ҳам истамайман!

Ҳакимжон унинг юзига тикилди ва елкасига қоқди.

— Баракалла, хийла ҳушёр экансиз, қизим!— деди, кейин автобуснинг деразасидан экин майдонларига, боғларга қараб бир оз жим қолгач, Муаттарга юзланди.— Ростини айтсан, Марғуба опангиз менинг кўз очиб кўрган хотиним эди. Бу хотин бошига келган ҳамма кўргуларни учун негадир мендан қасос олмоқчи бўлади, қалбida газаклаб кетган чипқон оғриғига менинг кўз қорачифим дори деб ўйлайди-ю, ҳар баҳона билан нуқул юзимга чанг солиб кўзимни ўйиб олмоқчи бўлади.

— Ҳимм..— деди Муаттар,— гапнинг мағзига тушуниб бу томони ҳам бор денг?..

— Яна қайси томони бор?— деди Ҳакимжон автобус силкингандан қаттиқ тебрашиб.

Ҳакимжон бунчалик очилгандан кейин Муаттар ҳам кўнглидагини яширмади.

— Мен ҳам ростини айтсам, Марғуба опа Анвар икковимизни бир-биримизга ёпиштироқчилар. Лекин икковимизнинг ҳам кўнглимиизда зифирчалик бир нима йўқ, бир-биримизнинг кўнглимиизни биламиз ҳам! Сизнинг гапингиздан кейин бир нарсани ўйлаб қолдим. Анварнинг отасидан каттагина мерос қолган, Марғуба опа бир ўқ билан учта қарғани урмоқчи эканмикан: биринчидан, Муҳайёни ёмон отлиқقا чиқариб сизга озор бермоқчи; иккинчидан, Анварнинг Муҳайёдан кўнглини қолдириб, мол-дунё қўлидан чиқиб кетиши хавфининг олдини олмоқчи; учинчидан, мени Анварга ёпиштириб, мол-дунё тўғрисида «гилам сотсанг қўшнинга сот, бир чеккасида ўзинг ўтирасан» қабилида иш тутмоқчи.

Ҳакимжон завқ қилиб кулди.

— Қойилман! Қойилман! Яна айтаман: хийла ҳушёр, хийлагина зийрак қиз экансиз!.. Ҳаётда ўқ еб қалтис ярадор бўлган бу қашқирдан ҳар нарса кутиш мумкин! Боя жуда ҳақ гап гапирдингиз. Анвар бу оиласдан чиқиб кетиши керак!

Автобус ўйлнинг бузилган жойидан силкиниб, чайқалиб ўтгандан кейин Муаттар давом этди:

— Одамга алам қиласди: бу хотин нима учун «Муаттар мол-дунёга учиб Анварга тегади-ю, гиламнинг бир чеккасида ўзим ўтираман», деб ўйлайди? Анвар нима учун бунинг башарасини одамларнинг кўзидан этаги билан тўсив туриши керак?

Автобус кун ботар олдида қишлоққа кириб келди ва ёрдамчилар штабининг олдида тўхтади. Кутиб турган мутасадилар, студентлар автобусни ўраб олишди. Юклар туширилди. Муаттар бир чеккага чиқиб турди. Ҳакимжон йўлнинг чеккасидаги баландликка чиқиб ўёқ-буёққа аланглади. Қаёқдандир пайдо бўлган Муҳайё: «Дадажон!» деганича келиб унинг бўйнига осилди, сўрашиб бўлгандан кейин қулоғига «Аям нима учун келганларини сўрамай қўя қолинг», деди. Шу аснода Муборакхоним келиб қолди. Муҳайё юрганича унга қарши бориб қулоғига шивирлади: «Ўтган гапларни дадамга айтиб ўтираманг!» деди ва онаси билан бирга Ҳакимжоннинг олдига келди. Ҳакимжон унга нарида турган Муаттарни кўрсатиб «мен сенга дугона топиб келдим, қарши ол» деди. Муҳайё югуриб кетди — Муборакхоним Муҳайё ҳақида Ҳакимжонга ёзган хатини андавалашга уриниб бир нималар деди.

— Салом! — деди Муҳайё Муаттарга.

Муаттар шундай ислиқи кийимда ҳам ҳусн-жамоли ярқираб турган Мұхәйёни күриб анграйиб қолди ва дар-ров хушини ўиглаб қўл берди.

Муаттар унинг чироили эканини эшитган, лекин «Ҳар қанча чироили бўлса ҳам мендан хунук бўлиши керак», деган хаёлда экан шекилли, исқирип кийимда ҳам ҳусн-жамоли ярқираб турганини кўриб беихтиёр юраги жиғ этиб кетди ва ўзига дарҳол тасалли бериб ичидага «тентаккина бўлса керак» деб қўйди-да, қўл берди.

— Муаттар! — деди ва унинг нечоғлиқ тентак эканини билиш учун кўзларига қаради. — Кундошингизман! Анваржон айтгандир?

Муаттар унинг ранги қув ўчишини, лоақал гангиб қолишини кутган эди, бироқ Мұхәйё бошини бир томонга қийшайтирганича кулимсиради.

— Унақа бўлса мени юлгани келгандирсиз-да?

Муаттар бир оз ҳайрон бўлди.

— Анваржон менинг тўғримда ҳеч нарса демаганимидилар?

— Деган эдилар... — деди Мұхәйё ҳамон кулимсираб. Унинг бунчалик беғамлиги Муаттарга бир оз малол келгандай бўлди.

— Анвар мени олмаслигига сизни шунчалик ишонтирганимидилар?

Мұхәйё ерга қараб оғирлигини бошқа оёғига солди.

— Йўқ, Анвар сизни олмаслигига мени ишонтирганийўқ, сиз унга тегмаслигингизга ишонаман!

Муаттар оғзини очмасдан кулди.

— Тегмаслигингизни сўрайман денг!

— Йўқ, тегмаслигингизга ишонаман!

Муаттар ҳайрон бўлди.

— Сабаб?

Мұхәйё бир-икки оғиз ростлагандан кейин деди:

— Анвар сизни қўйиб менга интилиши сизнинг иззат нафсингизга тегади, сиз буни кечиролмайсиз, ҳеч бир қиз кечиролмайди!

Муаттар унга «балосан-ку» дегандай ялт этиб қаради.

Бу орада Ҳакимжон билан Муборакхоним англашилмовчиликни Мұхәйё истаганича тинч-тотувлик билан бартараф қилиб шу томонга силжишиди.

Муборакхоним бу ерга келгандан кейин бир неча кун қизи билан гаплашмади, лекин бригадага ошпазлик қилиб, бўш вақтларида пахта териб юрди. Бундан хабар топган бир мухбир «Юрак амри билан» деган хабарда

Муборакхонимни хўн мақтаганидан кейин колхоз она-
болага бироннинг ҳовлисидан жой берди. Шу билан она-
бала гаплашиб кетди. Муҳайё меҳмонларни шу ҳовлига
олиб борди. Ҳовли жуда баҳаво, кечаси ҳам хушманзара
жой экан, сўрида не маҳалгача гаплашиб ўтиришди.

Муборакхоним Муаттарнинг нима мақсадда келгани-
ни билмай, Марғубанинг ўгай қизи эканини эшишиб Ани-
вардан сўз очди:

— Суқсурдай йигит, лекин ақли йўқ.

Муҳайё сўзнинг боришини кўриб, чой келтириш баҳо-
наси билан ўчақ бошига кетди. Муборакхоним эркинлик
сезиб очиқроқ гапирди:

— Мана, сизга ўхшаган қизга насибаси қўшилса
ақли тезроқ кирав эди.

Муаттар ўнгайсизланди.

— Менинг насибам бошқа бир йигитнинг насибасига
қўшиладиган.

Унинг очиқлиги Муборакхонимга ёқмади, ичида:
«Бети қаттиқ қиз экан», деб бошқа сўз қотмади. Бир
чеккада ёнбошлаб оппоқ сочини бармоқлари билан
тараб ётган Ҳакимжон Муаттарга кўз қисиб деди:

— Бизнинг Муҳайёхон ҳам ақлсизгина қиз эди, тез-
роқ ақл кирсан деб насибасини ақлли бир боланинг
насибасига қўшган эдик, оқибати кўнгилдагидай бўлиб
чиқмади.

Муҳайёни Салимжонга бўлишишда кўпроқ Муборак-
хоним шошилган эди, шунинг учун Ҳакимжоннинг бу
ничинги жон-жонидан ўтиб кетди-ю, ўпкасини тутол-
мади.

— Мен боламга ёмонликни раво кўриб ўша ишни
қилган эмасман, пешона экан!— деди ва Муаттарга арз
қилди:— Қиз олмаган йигитга тегиши тўғрими?

Муаттар нима дейишини билмай, Ҳакимжонга қара-
ди. Ҳакимжон кўкрагини ёстиқдан кўтарди.

— Хўп, Муҳайёга «ундоқ эмас, бундоқ» деб яна ақл
ўргатамизми? Қайси юзимиз билан ақл ўргатмоқчи
бўламиз?

Муборакхонимнинг жаҳли чиқиб кетди:

— Ўзига ташлаб қўямизми бўлмаса!

— Ҳа, ўзига ташлаб қўямиз, ўзига ташлаб қўйи-
шимиз керак! Қалдирғоч боласини учирма қилганида
бўйнидан тишлаб учирмайди.

Муборакхоним юзини тескари ўгириб дўнфиллади.

— Ҳа, сизга бунақа нарсалар ҳеч гап эмас!

— Тўғри, ҳеч гап эмас! Оламга эшигингизнинг тир-

қишидан қарамасанғиз сизга ҳам ҳеч гап бўлмас эди. Мен оламни кўрганимдан, оламга ўт қўйган, оламни гўдакдай бағрига босиб ҳалокатдан қутқарган одамларни, битта одамнинг қалбидан тортиб бутун оламни даҳшатга солган воқеаларни кўрганман! Буларни кўриб эҳтимол кўзим қамашгандир, шунинг учун сизни даҳшатга солган нарса менга ўйинчоқ бўлиб кўринар!.. Қиз олмаган йигит, йигитга тегмаган қиз... Наинки инсон инсонга фақат шу кўз билан қараса? Қиз, йигит... Инсоннинг ўзи қаёқда қолди?

Муҳайё чой олиб келди, чол-кампирнинг хомуш ўтирганини кўриб Муаттарга қаради. Муаттар: «Чарчашган, дам олишсин» деб Муҳайёни кўчага таклиф қилди.

Кўча жимжит, аллақаерда радио хириллар эди. Иккови нарироқдаги каттакон дарвоза тепасидаги ёруғчироқ шуъласи доирасида нари-бери юриб узоқ гаплашишиди. Муаттар ҳозир Ҳакимжон билан Муборакхоним ўтасида бўлиб ўтган гапларни гапириб берди. Муҳайё бир суюнди, бир қайғуга қолди. Шу муносабат билан Муҳайё бошдан кечирганларини — эрга тегиб бир ўлимдан қолганини, Мурод Али домла ўлим чангалидан тортиб олганини, Анвар билан нима бўлиб танишганини, Марғубанинг қилмиш-қидирмишларини гоҳ кулиб, гоҳ йиғлаб гапириб берди. Муҳайё шунчалик очиқ гаплашганидан кейин Муаттар ҳам ҳеч нарсани яширмади, унинг ҳақида Марғуба нималар деганини, Анварга бўлган муносабатини, бу ерга нима учун келганини очиқ айтди.

— Йиғламанг, Муҳайёхон! — деди — ҳаммаси эсдан чиқади. Сизларга қўлимдан келадиган ёрдамимни аямайман! Йиғлоқ бўлманг.

Муҳайё дарров кўз ёшини артди ва жилмайди.

— Йўқ, Муаттархон, мен йиғлоқ эмасман, сизга йиғлаб бердим-да! Ёш бола йиқилса-ю, атрофида ҳеч ким бўлмаса ўрнидан туриб кетаверади, бирон меҳрибонини кўриб қолса ўшангага йиғлаб беради. Шунга ўхшаб мен ҳам... Раҳмат, Муаттархон!

Муаттар унинг шодликдан учқун сочиб турган кўзларига қаради ва бурнини бурнига ишқагудай бўлиб:

— Мунча ҳам тилинг бийрон бўлмаса? — деди ва Муҳайёни меҳр билан бағрига босди.

Муаттар бу ерга келиб кўзлаганидан ортиқроқ нарсани билди, комсомол комитетида Раҳимжон тайинлаган Наимжон деган йигит билан гаплашишга эҳтиёж қолмади, эрталабки автобусда жўнайдиган бўлди. Уни автобусга Муҳайё кузатиб чиқди.

ТУЛҚИ ТУМШУГИДАН...

Муаттар қишлоқдан таъби очилиб қайтди, автобус институт олдида тўхтаганида ичкарига кириб Анварнинг ишхонасини сўради, у билан гаплашгиси келди.

Муаттар борганда Анвар узун шланг билан машина юваётган экан, унга бир қаради-ю, ишини қилаверди.

— Салом!— деди Муаттар.

Анвар шлангни ташлаб сувни тўхтатди, қўли ҳўл бўлгани учун сўрашгани тирсагини тутди.

— Аммам юборгандирлар?— деди қовоини солиб.

Муаттар қошини чимирди.

— Аммангиз юборсалар келмас эдим, ўзим келдим!

— Хуш келибсиз!— деди Анвар «яна нима дейишим керак» деган оҳангда.

Муаттар хижолат бўлди.

— Мен билан тўғриликча гаплашаверинг, Анваржон, ўша хатда ёзган гапим гап, мен эрга тегадиган бўлсанм даллол керак эмас! Аммангизни бутун вужудим билан ёмон кўраман!

Анварнинг чеҳраси очилиб кетди, Муаттарни бостиримага таклиф қилди, курси қўйиб берди, бориб оқсоқ чолнинг мангалькасида қайнаб турган қора чойнагидан чой дамлаб келди. Бир оз жим қолиши. Анвар ундан сўз кутиб жилмайди. Муаттар ҳам жилмайди.

— Муҳайёдан салом... Мен ҳозир қишлоқдан келяпман,— деди Муаттар ва унинг ҳайрон бўлганини кўриб изоҳ берди:— Бир иш билан борган эдим, Муҳайёхонни кўриб қолдим. Муборакхоним, Ҳакимжон ака ҳам ўша ерда экан.

Анвар Муҳайёдан хат олиб тургани учун унинг аҳволидан хабардор, онаси Муборакхоним ўша ерда эканини ҳам билар эди, бироқ дам олиш уйига кетган отаси Ҳакимжон у ерда нима қилиб юрганига ҳайрон бўлди, аммо унинг нима учун борганидан кўра нималар деганига қизиқди. Муаттар унинг нимага илҳақ бўлаётганини фаҳмлаб, Муҳайёнинг биринчи турмуши хусусида Ҳакимжоннинг Муборакхонимга қилган пичингини, айтган гапларини айтди.

Анвар қониқмади.

— Яна нима деди? Йўқ, менинг тўғримда, йўқ, Муҳайё икковимиз ҳақимизда нима деди?

Муаттар унинг нима демоқчи бўлиб довдираётганини фаҳмлади.

— Бир-бирларингни яхши кўришларингни яхши билар экан.

— Шунақами!— деди Анвар ҳовлиқиб,— нимадан билдингиз? Ўзи айтдими?

Муаттар кулди.

— Муҳайёни шунаقا яхши кўрасизми?

Анвар ерга қаради.

— Мен яхши кўриш нима эканини ҳам билмайман, лекин Муҳайёга, Муҳайё деган инсонга жуда-жуда муҳтожман. Буткул етим бўлғаним, хафа бўлган пайтларимда юрагимни кимга бўшатишмни билмаганим учун бу гапни айтаётганим йўқ. Отам жон берган дамда олам кўзимга хароб, хунук кўринган, ўзим ожиз, нотавон бўлиб қолган эдим. Муҳайё бор жойда олам кўзимга чиройли, обод кўриниб қолди, ўзимни ҳар ишга қодир сезаман.

— Мана шу муҳаббат бўлса керак,— деди Муаттар.— Муҳаббат чақмоқдай кўнгилдаги ҳар қандай қора булутни ҳам тилка-пора қиласди дейишиади.

— Йўқ!— деди Анвар,— агар шу муҳаббат бўлса, муҳаббат чақмоққина эмас, одамга ўхшайди: туғилганда бир парча гўшт бўлади, кейин кулдиргич пайдо қилиб илжаяди, кейин тил чиқариб ҳар куни янги бир гап айтади...

Иккови узоқ жим қолгандан кейин Муаттар сўз бошлиб икковининг бунаقا «сен унда зор, мен бунда зор» бўлиб юриши Марғубанинг фитна-фасодига озиқ бўлишини, шаҳарда бунаقا одам битта Марғуба деб қараш хато эканини айтиб, модомики, жиддий монелик йўқ экан, тезроқ қовушишини маслаҳат кўрди ва бу ҳақда қўйидан келадиган ёрдамини аямасликка сўз берди.

Анвар кулди.

— Сиз мени йўлга солмоқчисиз шекилли, мени йўлга солишининг ҳожати йўқ ўзим тайёрман, сиз Муҳайёни йўлга солинг!

Муаттар ҳам кулди.

— Муҳайё ҳам шунаقا деяпти! Хўп, икковларинг ҳам тайёр бўлсаларинг, тўйга нима тўсқинчилик қиласди?

— Энг биринчи тўсиқ — бошпана йўқлиги,— деди Анвар.— Ундан ташқари икковимиз ҳам стипендия олмаймиз, майиб ё ишдан қолган одамларга ўхшаб кунимиз пенсияга қоладими? Бошпана билан бир оз пул тўғрисида Марғуба опаңгизни инсофга келтириш мумкин бўлса эди! Майли, бизга автомобиль ҳам, тақинчоқлар

ҳам керак эмас, ҳаммасини олсину ўзининг ҳовлисига кўчиб кетсин! Ҳовлисини ижарага қўйган. Майли бизга кассадаги пулнинг ярмини бера қолсин!

Муаттар узоқ ўйлаганидан кейин шу ишга уриниб кўришни бўйнига олиб Анвар билан хайрлашди.

Марғуба Анварнинг алоҳида ҳужра олганини эшигган эди, Муаттар кечаси келмаганига, тушга яқин, яна кечикиб кириб келганига ўзича маъни берди-да, шодликдан ўзини йўқотгудай бўлиб, унинг пешанасидан қариyb тиззасигача ўпди: ё юзидан, ё кўзларидан, ҳар бир ҳаракати, товуши ва бир-бирига қовушмайдиган бўлса ҳам ҳар бир сўзидан ўзининг гумонини тасдиқловчи аломатлар қидирди, топди. Муаттар унинг нима хаёлга борганини билиб ичидаги кулди, лекин шаштини қайтармай қўя қолди. Марғуба ошхонага кириб жиз-биз бошлади, лекин овқат пишгунча бирон ўн марта чиқди, ҳар сафар Анварнинг хусусида ўтган кечанинг бутун тафсилотини билгиси келиб Муаттарни титкилар эди.

— Бу етимча гўлгина нарса эди, гапни нимадан бошлади?

Муаттар «бу аҳмоқ нега мени шунаقا расво қиз деб ўйлади» деб ғазаби келса ҳам, уялган бўлиб юзини билаги билан тўсади.

— Боринг, шунаقا нарсаларни сўрайдими киши!..

— Хўп, хўп, сўрамайман,— деди Марғуба ва ошхонага кириб кетди, ҳаял ўтмай яна чиқди.— Шунаقا бўлиншини ўзим билган эдим, сени шунинг учун юборган эдим-да!

Муаттар ғазабидан олов бўлиб кетди, лекин индамади, ерга қаради.

Марғуба яна ошхонага кириб кетди, ҳаял ўтмай тухум билан қовурилган қийма олиб чиқди.

— Ешларнинг иши шу-да, рўзасини шалғам билан ҳам очаверади! Шундоқ экан, бу ёққа келмайсизларми-ю, мен яхши овқатлар егизиб сим каравотга тизза бўйи жой солиб бермайманми!

Муаттар гапни ўз мақсадига томон бургани қулайлик туғилиб қолганини кўриб:

— Сиздан Анварнинг кўнгли қолган, жуда-жуда қолган!— деди

Марғубанинг ранги бир тарзи бўлди.

— Қолган бўлса қолгандир, мен унга зиғирча ҳам ёмонлик раво кўрганим йўқ, нима қилган бўлсан куйганимдан қилганман, яна топишиб кетамиз...

Муаттар ёлғондан чуқур хўрсинди.

— Топишадиган афти йўқ! Орияти кучли йигит-да, дарбадар қилиб қўйганингиз жон-жонидан ўтиб кетган экан. Ҳовлини ҳукуматга топшириб бошқа жой сўрамоқчи. Сизни ўз уйига кўчиб кетсин деялти.

Анвар отасининг васиятига амал қилиб Муаттарни оладиган бўлса, Марғубанинг васийлиги ўз-ўзидан чиппакка чиқар, ҳамма мерос Анварнинг ўз ихтиёрида бўлиб қолар эди, шунинг учун Марғубанинг ранги қувўчиб йиғини бошлади.

— Шу экан-да, ҳаммамиз бир жойлик бўламиз, даданг икковимиз хизматларингни қиласмиз, деб умид қилган эдик. У уй ўлгур уй бўлмай ўладими, эшигидан кирса ит тумшуғи бетга тегади. Қариган чофимда бизни хор қилар экансизлар-да...

Муаттар қаттиқ ўйлаган бўлиб қошини чимирди, лунжларини шиширди, бир оздан кейин деди:

— Анварнинг бу ниятига албатта, мен ҳам рози эмасман!. Биз тўйни баҳорга чиқиб қиласмиз бўлдик. Унгача бирон кор-ҳол қилиб қўймасин десангиз Анвар билан ярашинг. Ўзим яраштириб қўяман.

Марғуба бундай гапни кутмагани учун шошиб қолди.

— Жон кошки эди!

— Ана ундан кейин,— деди Муаттар,— иккита уйни ясатиб Анварни кўчиртириб келинг! Анвар сизнинг қанотингиз остида бўлса, мен ҳам хотиржам бўлиб кетаман.

— Майли, иккита уй нима экан, ҳаммаси ўшаникку! Биз хизматидаги одаммиз, ўтган ишга саловат деб икки оғиз ширин сўзини аямаса бас...

— Ҳа, айтгандай,— деди Муаттар унинг сўзини бўлиб,— ўзингиз биласиз, бу замонда рўзгор сотиб олишдан мушкулроқ иш йўқ, пулни белга туғиб юриб учраганда таппа босмаса бўлмайди. Шунинг учун ўша кассадаги пулнинг кам деганда ярмини Анварнинг чўитагига солиб қўйинг.

Марғубанинг кўзлари чаноғидан чиқиб кетгудай бўлди.

— Шунча пулни-я? Ёш нарса...

— Ёш бўлиб ароқни билмаса, папирос чекмаса, хотин-халажнинг олдидан паранжи ёпиниб ўтса... нима қибди?

Марғуба ночор аҳволда қолган бўлса ҳам бунга рози бўлгани юраги дов бермади.

— Муаттархон, шу ишни Анвар икковимиз қилсак бўлмасмикин?

— Қизиқсиз-а! — деди Муаттар, — сизни кўчама-кўча олиб юрадими? Ё бўлмаса мол топилганда устига тўп-писини ташлаб сизни қидирадими? Сизга нима, эркак бўлса ўзи қилсин!

Марғуба бошига қўққисдан ёғилган бу фалокатлардан гангид қолди, ўзини ўнглагани ва дурустроқ ўйлаб кўргани фурсат ўғирлаш учун столни йиғиштириб чиқиб кетди. Унинг бирон оғиз қарши сўз айтмагани дабдурустдан ва осонликча бўлмаса ҳам, ҳар нечук, рози бўлишини кўрсатиб турар эди. Муаттар ўзининг бунчалик уддабурон чиққанига ҳайрон бўлиб, ичида елкасига қоқиб қўйди.

Бирон ярим соатдан кейин Марғуба баланд пошинаси орқароққа кетган амиркон туфлисини, қарийб ичакчавоги кўрингудай ҳарир кўйлагини, чамандагул тўп-писини кийиб, пардоз қилиб чиқди, афтидан, ўйлаб-ўйлаб Анвар билан ярашгани боришга қарор берган эди. Муаттар аввал бориб Анварни йўлга солиш, ярашгани кўндириш керак эканини айтиб, бу ишни эртага қўйди. Эртасига Муаттар Анварнинг олдига бориб, Марғуба билан икки орада бўлган савдони тўла-тўқис гапириб берди. Анвар чўчиб кўзларини катта очди, оғир-оғир киприк қоқди.

— Ўҳў, боплабсиз-ку! Лекин алдаш қанақа бўлар экан!

— Аммангиз тулкилиқ қилмоқчи бўлди, тумшуғидан илингани яхши!

Муаттар Анвар билан гапни бир жойга қўйганидан кейин бориб Марғубадан суюнчи олди ва ярашишнинг вақтини, ўрнини айтди.

Ўша куни кечки пайт белгиланган соатда давлат банкининг биноси олдига парк томондан Марғуба билан Муаттар, цирк томондан Анвар келиб, каттакон акация соясида учрашув ва сулҳ маросими бўлди. Марғуба аввал йиғлаб унинг елкасига осилди, кейин дашном берди.

— Ахир шу иш-ку шундоқ бўлар экан, нима қилар эдинг мени куйдириб! — деди икковини қучоқлаб, — буни қара, ҳар тола сочининг таърифи битта китоб бўлади-я!

Анвар беихтиёр Муаттарнинг сочига қаради.

Муаттар пайт пойлаб қош ва кўз имоси билан «аммалгга узр айт» демоқчи бўлган эди, Анвар буни «кассадан гапир» деган маънода тушунди-да, бўйини қашиб:

— Энди бу ёғи нима бўлди! -- деди.

— Бу ёги нима бўлар эди,— Марғуба буларни кас-
сага бошлаб,— тўйнинг ҳаракатини қиласкерамиз.

Тегишли қоғозларга Анвар иккови қўл қўйганидан
кейин Марғуба пулни санади-да, Анварнинг қўйин чўп-
тагига ўз қўли билан солиб қўйди.

Анвар худди қўйнига ярим пудлик тош солингандай
бир томонга қийшайиб, Муаттарга қаради. Муаттар
унинг бирон ўринисиз гап айтиб қўйнишидан чўчир эди,
шунинг учун кассадан чиқилгац, Марғуба қаҳвахонага
кириб бирон пиёладан қаҳва ичишини таклиф қилганда
шаҳарда иши борлигини айтиб кўнмади.

Марғуба уйни ясатиб қўядиган, Анвар эртага туш-
дан кейин кўчиб келадиган бўлди.

Энди Муаттар иложи бўлса, бугун, йўқса, эртага
кечга қолмай шаҳардан чиқиб кетиши керак, чунки эр-
тага Анвар кўчиб келади-ю, кечаси қоладиган бўлса
бутун сир фош бўлар эди.

Муаттар эртасига эрталаб Марғуба билан «тўй кун-
ларигача» хайрлашди. Кечқурун уни Анвар аэропортга
кузатиб чиқди. Шу ерда иккови гапни бир жойга қўйди.

Муаттарнинг фикрича буларнинг тўйи мумкин қадар
тезроқ бўлиши керак, чунки тўй узоққа чўзилса бирон
сабаб орқасида макр-ҳийла фош бўлиб Марғуба яна
бошидан тушиши, алам устида кутилмаган можаролар
бошлаб юбориши, бунинг оқибатида хунук гаплар бў-
лиши мумкин эди. Анвар унинг фикрини маъқуллади ва
тўйдан уч-тўрт кун бурунроқ келиб тайёрлик ишларига
бош бўлишини сўради, чунки Марғубанинг қутқулари
орқасида Анвардан хафа бўлиб юрган қариндошлар
ичида бу вазифани зиммасига оладиган одам чиқмасли-
ги мумкин эди.

Муаттар унинг илтимосини бажону дил қабул қил-
ди, студентлар пахтадан қайтишига етиб келгани ваъда
берди, телеграмма юборадиган бўлиб, меҳмонхонадан
номер олиб қўйинши сўради.

СОВЧИЛАР

Анвар Муаттарни кузатган куни эртасига аzonда ғи-
риллаганича районга чиқиб борди, Муборакхонимдан
ибо қилиб Муҳайё билан далада кўришди, ёнма-ён пах-
та терган бўлиб, Муаттар билан икки орада бўлган
ҳамма гапни, унинг тўй тўғрисидаги фикр-мулоҳазала-
рини тўлиқ айтиб берди. Иккови бемалол гаплашаверса
ҳам бўлар экан, Ҳакимжон билан Муборакхоним бу

тўғрида очиқчасига гаплашган, қанча ғурбат, қанча кўз ёшидан кейин Муборакхоним тақдирга тан берган экан; Ҳакимжонни кузатишда «ҳозирги ёшлар», «пешана» деган гапларни айтибди. Лекин унинг бир қанча шартлари бўлиб, буларнинг энг биринчиси Муҳайёга совчи юборилиши экан. Ҳали бу шартларни эшитмасдан туриб, буларнинг ҳар бири Анварнинг кўзига тоғ бўлиб кўринди.

Анварнинг бирдан-бир умиди Муаттар, қолаверса гапдон Намжон эди.

Анвар шу кечаси Намжоннинг ётоғида ётиб қолди, унга ҳам ҳамма гапни айтиб берди. Намжон Муаттар билан Ҳакимжондан ғоят хурсанд бўлди, тўйга тайёрлик ишига Муаттархон бош бўлса, тўйга ўзи бош бўлишини ваъда қилди.

Анвар ҳар жиҳатдан хотиржам бўлиб шаҳарга қайтиди.

Марғуба унинг вақтичоғлиги, жонсарак бўлиб қолганини кўриб ҳалитдан тўй ҳаракатида юрибди, деб хурсанд бўлиб, унга ҳар куни гоҳ нўхот, беҳи, гоҳ қази солиб ош қилиб берар эди.

Янаги ҳафтанинг охиrlарида студентлар пахтадан қэйтишиди. Шу кунларда Муаттардан телеграмма келди, Анвар меҳмонхонадан номер олиб, уни кутиб олгани аэропортга Намжон билан чиқди. Учови меҳмонхонада ўтириб тўй режасини тузмоқчи бўлишган эди, бу режа кўп жиҳатдан Ҳакимжон айниқса, Муборакхонимга боғлиқ бўлганидан икковининг иштирокида тузиш керак бўлиб қолди. Бундан ташқари Муаттар билан Намжон совчиликка бориб Муборакхонимнинг энг биринчи шартини бажариши, қолганларини ҳам эшитиши керак эди.

Муборакхоним буларни ёш демай совчи ўрнида иззат-икром билан қарши олди, лекин тўйдан гап очиши билан икковини бир чўқишида гаранг қилиб қўйди:

— Мурод Алининг йили ўтмасдан тўй нимаси?—деди.

Булар шуни ўйлашмаган экан, иккови бир-бирига қараб ҳайрон бўлиб қолди. Хайрият, Намжон ботирлик қилди.

— Йўқ, хола, тўй тўғрисида сўз бўлиши мумкин эмас, биз ЗАГСдан ўтиб қўйиш тўғрисида гапираётимиз. Иккови ёш, бир институтда ўқийди, тўйгача кўришманглар, деб бўлмайди... Шаҳарда Марғуба биттамикан, бири бўлмаса бири икковини гап қилиши, бўл-

мағур гаплар тарқатиши мумкин. Иккови ЗАГСдан ўтиб қўйса йўриғи бошқа...

Муборакхоним ўйлаб туриб яна айниди.

— Йўқ, булар ЗАГСдан ўтса-ўтмаса икковини Марғуба тинч қўймайди, илон бўлиб чақаверади. Тегишли идоралар тилини тийиб қўйишсин!

Бу сафар Муаттар гап топди.

— Бу ёғидан хотиржам бўлинг, хола, идоранинг ҳожати йўқ, дадамга айтиб қўйдирвораман, десам — ҳар қанақа илон бўлса ҳам инига кириб кетади!

Муборакхоним ялт этиб Муаттарга қаради, унинг юзидаги қатъиятни кўриб сўзига инонди ва ЗАГСга рози бўлди.

Иш бунақасига айлангандан кейин уёғи жуда осон кўриниб қолган эди, бироқ гап айланиб янгидан-янги қийинчиликлар вужудга кела бошлади.

Хўп, ЗАГСдан ўтишди. Шу куни кечқурун иккови беш-ўнта ўртоғини чақириб, ўртага бир чойнак чой қўйиб, шу иш шундоқ бўлганини маълум қилиш керакми, йўқми? Керак бўлса одам қаерга чақирилади? Анвар ўз уйига чақиролмайди, чунки уйи аждаҳо оғзини очиб ётган қудуқдай гап. Бу ерга чақиргани Муборакхоним кўнмади, «Одамлар нима дейди?» деб ўзининг эски андишасини пеш қилди. Бирдан-бир жой ёшлар қаҳвахонаси эди. Бунга Муборакхоним ҳам рози бўлди, лекин хўрлиги келиб хўп йиғлади.

— Қизгинамнинг пешанаси шўр бўлмаса куни қашшоқ студентлар чой ичадиган қаҳвахонага қолармиди!— деди.

Ундан кейин яна ҳам мушкулроқ муаммо юзага келди: ўтиришдан кейин келин билан куёв қаёққа боради, яқин ёр-дўстлари икковини қаёққа узатиб қўйишади? Бу тўғрида ҳам ўйлаб-ўйлаб меҳмонхонадан икки хоналик номер олишга қарор беришди. Муборакхоним бунга ҳам рози бўлди, лекин яна йиғлади.

— Шу умид билан қиз ўстирганмидим!.. Дарбадар бўлсин деб кечалари уйқумни ҳаром қилганмидим...

— Холажон,— деди Наимжон ўпкалаб,— шундай хайрли иш устида ҳам йиғлайдими киши! Ўзингиз тушунган, унча-мунча ҳам эмас, давлат омонат кассасида ишлайдиган аёлсиз! Шундай бўлгандан кейин ўйлашиниз керак: Муҳайёхон суйган йигитига тегяпти!

Муборакхоним наридан-бери кўз ёшини артди-да, уйга кириб кетди: ҳаял ўтмай тўғри илжайганича совчиларга пешкаш олиб чиқди; беқасам тўнни Наимжоннинг, бир кийимлик атласни Муаттарнинг олдига қўйди.

ҶШЛАР ҚАҲВАХОНАСИ

ЗАГС пайшанба, ўтириш жума кунига белгиланди. Наимжон қаҳвахонага бориб шу куни кеч соат ўн бирга ўн икки кишилик стол буюриб келди.

Муаттар Анварни магазинма-магазин олиб юриб қора костюм, ит тумшуқ қора туфли, қатирма ёқали оқ кўйлак, илон пўсти галстук олиб берди.

Иккови шу куни кечқурун қўл ушлашиб, уйга хандонхушхон кириб борди — Марғуба буларни кўриб ўтқизгани жой тополмай қолди, эр-хотин икки шаҳарда туриши «шунаقا бўлади» деган мазмунда ҳар хил қочирмалар, ҳазил-мутойибалар қилди, ҳижронлик ҳақидаги шеърлардан бир-икки сатр ўқиди, буларнинг кечқурун театрга бориш нияти борлигини эшитиб, дарров ош-овқат қилди. Овқат вақтида Муаттар уни ғафлатга солиш учун Анварнинг оёғини секин босиб:

— Мана, опа, ҳаммамиз ҳам қутулдик, Муҳайд ё эрга тегаётган эмиш, бугун тўй,— деди.

Анвар бу найрангга ўзидан бир нима қўшмоқчи бўлиб:

— Тағин тўйга бориб юрманг! — деди.

Марғубанинг жиги-бийрони чиқди.

— Вой, мен нега борар эканман! Азасига айтса, чопқиллаб бораман! Ҳу тўйидан тобути чиқсин!..

Анвар унга ҳўмрайиб қаради.

— Бирорнинг боласини қарғаманг!..

Муаттар Анварнинг биқинига туртиб зўрга тўхтатди. Марғуба қўлидаги пиёлани тақ этиб столга қўйди.

— Биламан, сенинг кўнглинг ҳали ҳам ўшандади! — деди йигламсираб, — қиз кўр қилади-я, ношукур, қиз кўр қилади!..

Анвар ишнинг пачавасини чиқариб қўйишидан қўрқиб Муаттар уни тезроқ олиб кетиш ҳаракатига тушив қолди. Анвар бугун сотиб олинган кийим-бошини кийди. Марғуба унга янги рўмолча бериб, қутлуғ бўлсин қилди. Анвар ҳозиргина ўтган икки орадаги тундликка буткул барҳам бермоқчи бўлиб ёлғондан:

— Юринг, амма, ўйинга олиб борайлик,— деди.

Марғуба суюниб кетди.

— Ўмларингдан барака топинглар! — деди ва кинингани нариги уйга кириб кетди.

Анвар ранги ўчиб Муаттарга қаради, Муаттар хуноб бўлди.

— Сизга нима бўлди, тек ўтирсангиз бўлмайдими?

Энди тўғриланг, «сизга тўғри келмайдиган ўйин — балет» дейг!

Марғуба кийиниб чиққанда Анвар хатосини тўғрила-моқчи бўлиб ундан баттарроқ хато қилиб қўйди:

— Лекин, амма, сизга тўғри келмайдиган ўйин — балет, эркак киши қип-яланғоч хотинни кафтига қўйиб чиқади!

Хайрият Марғуба «бунақа экан сизлар нима учун бораётисизлар, Муаттар нега боряпти» дегани улгурмади, иккови чиқиб кетди.

Шундай қилиб ёшлар қаҳвахонасида бўладиган кичкина ўтиришга ҳаммаёқ тахт: одамлар айтилди, столлар ясатилди, Марғубани ғафлатга солиб буёқдан ҳам хотиржам бўлинди.

Келин билан куёв, хизматдаги Муаттар билан Наимжон белгиланган вақтдан хийла олдинроқ келиб меҳмонларни кутишди. Бироқ меҳмонга ўн икки киши айтилган бўлса ҳам, Наимжон ҳол-бақудрат совға-салом кўтариб келган таниш студентлардан ўн олтитасини санаб у ёғига адашиб кетди. Уларнинг устига институт бадиий ҳаваскорларидан саккизта созанда, хонанда кириб келишди. Наимжон абжирлик қилиб яна бир қанча стол буюрди. Ниҳоят, меҳмонлар турли ноз-неъматлар, ранг-баранг шарбат шишалари, анвойи гуллар билан зеб берилган столларга ўтиришди. Наимжон маросимни очиб «Бу ўтириш катта тўйнинг дебочаси» деди ва келин билан куёвга яхши тилаклар тилади. Созанда ва хонандалар бир жуфт ялла қилиб навбат рақсга келганда ўтиришни ташқарига — қаҳвахонанинг саҳнига кўчириш зарурати туғилиб қолди. Студентлар бирпаста столларни олиб чиқишли.

Бир оздан кейин музика садолари янграб, ичкаридан чиққан келин билан куёвни ранг-баранг пистонлар сочиб, ленталар отиб чапак ва олқиши нидолари билан қарши олинди. Ҳамма ўтиргандан кейин қўш чилдирма гиж-гижбанг бошлаб юборди, яна одам йигилди.

Чилдирма мақомига йўрғалаб, кифт қоқиб, столларни оралаб юрган тўрт қиз бирин-кетин келин билан куёвнинг рўпарасига келиб, қўлларидағи гулдасталарни таъзим билан икковига тутишди, ер тепиниб яна столларни оралаб йўрғалаб кетишли. Ора-сирада бирор шеър ўқиб, бирор сўз билан, бирор қизиқчилик қилиб келин билан куёвни табриклар эди.

Кичкина ўтириш деб бошланган иш ҳаял ўтмай туппа-тузук тўйга айланди кетди. Йигитлар, қизлар қаҳва-

хонанинг саҳнида, ҳаракат тўхтаб қолган катта кўча ва унинг нарёғидаги хиёбонда ўйнашар, навбатма-навбат ашула, ялла қилишар эди.

Саҳнадаги даврага Анварнинг устаси оқсоқ чол той-чоқ кўтариб кирди, лапанглаб ўйнаб ҳаммани хўп кулдирди, кейин келин билан куёв қаршисида тўхтаб той-чоқни баланд кўтарди-да, ҳамма жим бўлганда: «Мен ўзим автомобилист бўлсан ҳам буларга чавандоз ўғил тилайман!» деди ва той-чоқни келинга узатди. Қийқириқ — чапак, кулги кўтарилди.

Жавлон қамоқдан чиққанидан бери «озодлик учун» эрта-ю кеч ичиб тентираబ юрган эди, бу кеча қаёқдан-дир келаётib ёшлар қаҳвахонаси олдида бўлаётган томошани кўриб тўхтади; қаҳвахонанинг саҳнида ўйнаётган қизларни кўриб нияти бузилди-ю, яқинроқ борди. Шу чоқ қаҳвахона ичкарисидан ҳиндча кийинган, икки қошининг ўртасига қоп-қора хол қўйган хушқомат бир қиз чиқди ва созандаларнинг шавқ-завқ билан чалаётган ҳинд мақомига қўйл ташлади ва даврани бир айланниб тўрдаги столда ўтирган кишиларга таъзим қилди. Кўзига одамлар иккита бўлиб кўринаётгани учун Жавлон ҳиндча кийинган қизга ҳовучи билан чап кўзини беркитиб ўнг кўзи билан қаради, қараса — Муаттар! Жавлон унинг келганидан бехабар эди. Муаттар бу ерда нима қилиб юрибди, кимларга таъзим қилди? Жавлон чарчаган ўнг кўзини ҳовучи билан беркитиб чап кўзи билан қаради; не кўзи билан кўрсин. Столникинг ўрта ерида Муҳайё, унинг ёнида Анвар сўппайиб ўтирап эди. Жавлон ҳушёр тортиб ўзини орқага ташлади, юргурганича неча жойда йиқилиб, эмаклаб уйига етиб борди-ю, кўрганиларини Марғубага айтиб берди. Марғуба дон тиқилган товуқдай бир товуш чиқарди-ю, бошяланг, оёқ яланг қаҳвахонага қараб чопди, келиб, сичқонни яқинроқ келтириб чанг солмоқчи бўлган мушукдай бир чеккада писиб турди. Муаттар гоҳ бир оёғининг товонини, гоҳ бирининг учини ерга уриб, гоҳ эшилиб-буралиб, гоҳ тўлғаниб хўп ўйнади. Кейин ўйнаганича бориб Муҳайёни даврага тортди. Чапак бўлиб кетди. Ҳамма жим, келиннинг ўзбекчами, ҳиндчами, ўйнашини кутар эди. Созандалар имога маҳтал бўлиб туришар эди. Шу пайт бир жувон ичкаридан қора қути олиб чиқиб Муаттарнинг қўлига берди. Муаттар қутини столникинг чеккасига қўйиб, унинг ичидан шода-шода марварид олиб Муҳайёнинг бўйнига осди, ранг-баранг қимматбаҳо тошлар ўрнатилган тақинчоқларни бошига,

кўкрагига, билак ва бармоқларига тақа бошлади. Марғуба юраги ҳовлиқиб, одамларнинг орқасидан яқинроқ келиб қора қутига тикилди. Ўша! Худо урсин агар, ўша қора қути! Муаттарнинг ишораси билан созандалар биринчи зарбни берганда Марғуба бирдан додлаб юбордиди, додлаганича ўзини паркка урди. Муаттар қўрқиб кетди ва беихтиёр Муҳайёнинг олдини тўсди. Муҳайё ҳайрон бўлиб қолди. Анвар ёнида ўтирган Наимжонга бир нима деди. Наимжон дарров ўрнидан туриб, паркка томон югурди, парк томондан Марғубанинг борған сайнин йироқлашиб бораётган товуши эшитиларди: «Воидод! Ўйим куйди! Болам ўлди!..»

Кимдир одамларни тинчтиди, даврани бузмасликка, ўйин-кулгини тўхтатмасликка тириши.

Бироқ ўтиришдан файз кетди. Одамлар тарқаладиган бўлиб турганда Наимжон етиб келди ва келин билан куёв номидан ҳаммага миннатдорчилик билдириди. Одамлар кетиб бўлгандан кейин Наимжон воқеани айтиб берди: Марғуба ўша хилда додлаганича ҳовлига борибди, қўни-қўшниси югуриб чиқибди. Марғуба қазноқдан бир банка керосин олиб чиқибди-да, одамларнинг ҳай-ҳайлашига қарамай ярмини Анварнинг хонасига, ярмидан озроғини маст ухлаб ётган Жавлонга сепибди, қолганини ўзининг бошидан қуибди-да, гугурт чақиб юборибди. Одамлар алангага кўрпа, гилам, шолча ёпиб зўрға ўчиришибди. Ўйда ҳеч нарсага зиён етмабди. Фақат Марғубанинг сочи, юзи, қўли куибди холос. Наимжон тез ёрдам машинасини чақирибди.

— Энди нима қиласиз? — деди Анвар кўзларини катта очиб.

— Марғубани «Тез ёрдам» машинаси албатта олиб кетади,— деди Наимжон,— Жавлон маст, ўзини у девордан бу деворга уриб юрибди. Мен бир-иккита хотинга тайинлаб келдим, уйларингни тозалаб қўйишади. Ўша ерга борамиз.

Муҳайё noctor рози бўлди.

Улар борганда эшик олдида «Тез ёрдам» машинаси турар эди. Жавлон Марғубани даст кўтариб машинага тиқар экан, «Шарманда қилдинг, саксовул!» деди ва эшикни тарақлатиб ёпди-да, сўкиниб, гандираклаганича қоронгилик қаърига кириб ғойиб бўлди.

Наимжон келин билан куёвни ичкарига киргизиб юборди, Жавлоннинг қаёққа кетганидан бсхабар, ундан хавотир олиб ҳар эҳтимолга қарши кираверишдаги кичкина уйга кириб диваинга чўзилди. Бу воқеалар Мубо-

ракхоним билан Ҳакимжоннинг қулоғига етса хавотир бўлишмасин, деб Муаттар уларни огоҳ қилгани кетди.

Бу орада тонг ёришиб, одам одамни танийдиган бўлиб қолди.

Муаттар яхши ҳам борган экан, эр-хотин қаҳвахона атрофида аллақанаقا шовқин бўлганидан аzonда хабар топиб, Муборакхоним ҳозиргина меҳмонхонага бориб келган, иккови, ҳайрон бўлиб турган экан. Муаттар бўлган воқеани буларга айтаётган пайтида бирдан кўча эшиги тарақлаб очилди-ю соchlari куйган, юз-кўзини қурум босган Марғуба отилиб кирди. Унинг афт-бошини, важоҳатини кўрган киши қўрқар эди. Марғуба Муаттарга жиннидай бир қаради, Муборакхонимга қараб юрди, Ҳакимжон уни ушлаган эди, қўлидан чиқиб кетди-да, Муборакхонимнинг оёғи остига зарб билан ўзини ташлади.

— Қуда, қизингизнинг, невараларингизнинг орзу-ҳавасини кўринг! Дунёдан икки қўли бир тепа ўтиб кетаётибман... Раҳм қилинг...

Ҳакимжон уни дарров кўтариб олди, оёққа қўйган эди, яна ўзини ерга ташлади ва Ҳакимжоннинг ёғоч оёғини қуchoқлаб бошини ураверди.

— Дод!.. Анваржоннинг онасидан қолган тақинчоқлар ичida меники, ўз-ўзимники ҳам бор эди, айтинглар, меникини беришсин!..

Ҳакимжон уни яна ердан кўтариб олди.

— Қанақа тақинчоқ?

Марғуба яна ўзини ерга ташламоқчи бўлди.

— Муҳайёхоннинг ўzlари биладилар!

Муборакхоним аранг ўзига келди.

— Хўп, берсин! Менинг қизим тақинчоқ тақиб катта бўлган эмас.

Муаттар келиб Марғубани суяб олди.

— Фақат шуми, опа?— деди.— Юринг, тақинчоқларни мана мен олиб бераман! Лекин ҳозир эмас, тушдан кейин боринг!

— Тушдан кейин икковимиз борамиз,— деди Муборакхоним,— унгача бет-қўлингизни ювинг, қолган сочинизни таранг...

Марғуба Муборакхонимга мунғайиб қаради.

Муаттар кетди. Ҳакимжоннинг кўз олдига Марғубанинг ёшлиқ-бебошлиқ чоқлари, айниқса енгиз кофта, тор шим кийиб калтакесакдай бақрайиб тургани, семичка чақиб пўчоғини туфлар экан, «Мен тақдирнинг қўли-

да ўйинчоқман», деб илжайгани келди-да, вужудига, Марғубанинг қўли теккан ёғоч оёғига ҳам муз юргургандай бўлди, индамай қўчага чиқиб кетди.

Муборакхоним билан Марғуба тушдан кейин боришиди. Марғуба акаси вафот этган уйнинг деразаси олди-дан ўтишда кўнгли озган бўлиб, бирпас деворни ушлаб қолди. Муборакхоним уни суяб даҳлизга олиб кирди. Катта уйда меҳмон кўп экан, Марғуба ўзини рўпарадаги уйчага урди. Муборакхоним катта уйга кирганда фовур бўлиб кетди. Орадан бир неча минут ўтгандан кейин уйчага Муҳайё, Муаттар, Наимжон, Муборакхоним ва бир неча нотаниш ёшлар кириб келишди, ҳамон ерга қараб ўтирган Марғубани ҳарчанд қистаб катта уйга киргани унатишолмади. Шундан кейин Муҳайё чиқиб, қора қутини олиб кирди ва қопқоғини очиб Марғубанинг тиззасига қўйди.

— Мана ўзингизга қарашли тақинчоқлардан ташқари Анваржоннинг онаси сизга атаган нарсалар ҳам бор эмиш, ҳаммасини олинг! — деди.

Марғуба тақинчоқларни титиб кўргани одамлар чиқиб кетишини кутар эди. Буни сезиб ҳамма чиқиб кетди. Марғуба тақинчоқларни дарров титкилаб кўрди, ҳамма нарса жойида, лекин қути енгилроқ бўлиб қолгандай туюлди.

Марғуба қора қутини бағрига босиб уйдан аста чиқди ва зинадан тушганидан кейин ҳеч ёққа қарамай йўргалаб қолди. Анвар билан Муҳайё уни деразадан кўриб зинага чиққанида Марғуба кўча эшигини очгани қўл узатган эди.

— Амма, — деди Анвар, — эшикни қаттиқ ёпманг, қулфланиб қолади.

Марғуба орқасига бир қаради, чиқиб эшикни секин ёпди.

1968

МУНДАРИЖА

Олтин Юлдуз	3
Синчалак	44
Ўтмишдан эртаклар	188
Муҳаббат.	301

На узбекском языке

Абдулла Қаххар

Собрание сочинений
в пяти томах
Том III

СКАЗКА О БЫЛОМ

Повести

Редактор *Х. Мансурова*
Рассом *В. Шумилов*
Расмлар редактори *М. Карпузас*
Техн. редактор *Т. Смирнова*
Корректор *С. Тоҳирова*

ИБ № 3749

Босмахонага берилди 14.09.87. Босишига рухсат этилди 24.12.88
Формати 84×108^{1/2}. Босмахона қоғози № 1. Адабий гарнитура, Юқори бо-
ма. Шартли босма л. 19,32+0,42 вкл. Шартли кр.-оттиск 11,74. Нашр
21,1+0,21 вкл. Тиражи 60000, Заказ № 1057/56. Баҳоси 1 с. 80 т. Шартли
ма № 77-87. Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 70012
Тошкент, Навонӣ кӯчаси, 30.

Ўзбекистон ~~_____~~ Нашриёт, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат
комитети «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасида тайёрла-
ган матрицадан 2-инчи босмахонада босилди. Янгийўл, Самарқанд кӯчаси,